

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZTIZENHARMADIK KÖTET.

(313. 314. 315. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1903.

327-

Orsz. Levéltár Könyvtára
21217/1961. sz.

	Lap
KÖLTEMÉNYEK: <i>Öregszünk.</i> — Lévy Józseftől. — <i>A manchy.</i> — Leconte de Lisle után, francziából — Vargha Gyulától — — — — 296	296
AZ ÚJ KÖLTÉSZET. — h.—s.-tól — — — — — — — — — — 300	300
ÉRTESITŐ: Erdős Renée: <i>Versek.</i> — —o-tól. — <i>Dóczy Schiller-je és egyik magasztalója.</i> — Trencsény Károlytól. — <i>Az élvezhetetlenek.</i> — A. Sz. — <i>Új magyar könyvek.</i> — <i>Hibaigazítás</i> — — — — — — — — 309	309

CCCXV. SZÁM.

HORVÁTH BOLDIZSÁR EMLÉKEZETE. — Berzeviczy Alberttől — 321	321
DÁNIA ÉS A DÁN MEZŐGAZDÁK. (II.) — E. Dorner Bélától — 352	352
A HELYI IGAZGATÁS ANGLIÁBAN. (I.) — Németh Józseftől — — 380	380
KONCVALOV. — Elbeszélés. — Gorkij Maxim után, oroszról — Ambro- zovics Dezsőtől — — — — — — — — — — — — — — — — 392	392
KÖLTEMÉNYEK: <i>A n-rancsa.</i> — Apáthy Istvántól. — <i>Hindu köz- mondások.</i> — Szanszkritból — Fiók Károlytól — — — — — — — — 422	422
MAGYARORSZÁG KÖZJOGA. — Vécsey Tamástól — — — — — — — — 426	426
ELIOT GYÖRGY. Kégl Sándortól — — — — — — — — — — — — — — 442	442
ÉRTESITŐ: Albert József: <i>Mesék és egyéb költemények.</i> — d.-tól. — Beck Lajos. <i>Ideálok.</i> — W. Ö.-tól. — Gróf Mailath József: <i>Sociál- politikai tanulmányok és beszédek.</i> — N—h.-tól. — Barang: <i>Husvét.</i> — Kisújfalusitól. — Friedjung H.: <i>Harcz a német hegemoniáért.</i> — s.-tól. — Ziegler Theobald: <i>Die geistigen und socialen Strömungen des neunzehnten Jahrhunderts.</i> — L.—s.-tól. — <i>A hazafiatlanok.</i> — Riedl Frigyes-től. — <i>Új magyar könyvek</i> — — — — — — — — — — 451	451

RÉKA GYÁSZA.

Költői elbeszélés.*)

Előhang.

A nagynevű királynak a hány fiát tudom,
Nem a szerencse-csillag kísérte útjukon;
Fegyver sujtotta őket orvúl le és korán,
Önnön szüléje ott volt nem egynek a torán.

Atilla, sarja vesztén, lebirta, a mi fájt:
Borúsnak láthaták, nem csüggedtnek a királyt;
Siratta bezzeg anyjuk őket keservesen:
Az anyaszív a könnytül könnyebbülést veszen.

A két királyfiúról hadd mondok éneket!
Írásban ezt szerezték a jámbor németek,
A sorsukon megindult idegen egykoron:
Idézzé hát a multat mostan föl a rokon!

*) A Magy. Tud. Akadémia 1901. évi pályázatán a Nádasy-díjjal jutalmazott mű.

Első ének.

A lakoma és a kérelem.

Dunától a Tiszáig a síkság jókora,
 A hún királynak ott van tengernyi táborá ;
 Miként a méh nyüzsögve kasokba települ :
 A harcosok nyüzsögnek a sátrakon belül.

Ma épen a szokottnál zsvajjosabb a had :
 Bucsúzik, a ki indul, attúl, a ki marad.
 Mert virradóra másnap — király így rendelé —
 A fél sereg megindul Itália felé.

Sürögnek és forognak csoportban itt s amott,
 Legtöbbje körbe fogja a hún királylakot ;
 Nem, mintha nekik új vón' ácsok remek mive :
 A lakomára gyűlnek vezéreik ide.

Itt vannak hódolatra a koronás fejek,
 A veronai Detre esennen jött velek ;
 Nagybátyja örökébül kiűzte jogtalan :
 Atillánál a hősnek erős oltalma van.

Ki a küszöbre rálép, itt, hún szokás szerint,
 Kupát a nagy királyra köszöntve emelint.
 Atilla jobb felén ül a veronai hős,
 A két királyfi szemközt, balkézt Ögyek, az ősz.

Étekfogó, pohárnok — arany s ezüst a tál —
 Tetésen megrakodva körüljár és kinál ;
 Vendégli bőkezűen a meghívottakat,
 De a királynak étke fatálon húsfalat.

Midőn a lakomázás a legjavában állt,
 A népek atyja fölkel, némán lesék szavát.
 «Az Isten ostorának neveznek engemet,
 Kiket meglátogattam, a sujtott nemzetek.

Ne bánja meg, a húnhoz kinek bizalma van:
 Veróna hős királya ne légyen hontalan!
 Lesujtja a bitorlót az én kemény kezem,
 Az Isten ostorával igazságot teszen!

Nem kell az én hadamnak a harcra biztatás,
 De most szavadra hajtson, ha hún, ha gót ha más!
 Vezessed győzelemre, a fél sereg tiéd,
 Vidd végbe, hősi Detre, a megtorlás mivét!»

Igy szóla nyomatékkal a nagy nevű király,
 A harci kedv rivajja tombolva tört ki rá;
 A veronai mélyen hálálta a kegyet, —
 Egymás fülébe sűgött a két királygyerek.

Az alkonyat beálltán a fáklyafény kigyúl,
 Regélnek hősi dalban húnok csatáirúl;
 Az ifju, férfi buzdúl, hogy tenni fog nagyot,
 Az öregek szemében már csak könyű ragyog.

A hősi énekekre bohóság, tréfa jó:
 A féleszű s a tánczos tréfálva lép elő;
 Hadarnak, évelődnek, hogy látni kész mosoly,
 Csak Atillának arcza marad nyugodt, komoly.

Végiglakoznak ilykép és asztalt bontanak,
 Atyjoknak a fiúk is már jó éjt mondanak;
 Vállára verdes annak, hogy izmosodni kezd,
 Szelid czirógatással aludni küldi ezt.

De nem aludni térnek, hanem a gyermekek,
 Egyet gondolva ketten, anyjuknál termenek;
 Körülveszik hizelgve, könyörgve vágyatag,
 Hogy a sereggel ők is tábort hadd járjanak!

A Réka ékes arcza pedig csak elborúl:
 Dehogy bocsátja őket! balúl tenné, balúl!
 «Játék való tinéktek, a harc vészszel tele,
 Ám féltselek, ha itt lesz, — nincs még ma ideje!»

Nem olyan gyermek ő már s csatába sohse vót,
De még színét se látta! röstelkedik Orót;
A Detre öcsese, Déter, két évvel tán idősb,
De már nem egy csatába követte Detre hőst!

Edöcs kicsiny, de bátor, toppantva fölkiált:
«Ki bántaná, ki merné Atilla két fiát?!»
A kis vitézkedőben ha kedve is telik,
Nem enged Réka asszony, — pedig de sürgetik!

Hiába hát a kérés! csüggedve, mit tegyen?
A két királyfi szóltan megfordul és megyen;
Tovább nem állja anyjuk, csak eddig volt erős:
Kétségin, aggodalmán e gyöngesége győz.

Nem állja, visszahívja, — oly búsak a fiúk!
Tán elviselni könnyebb, miként okozni bút.
«Ha nem köt szép szerével, hogy óvlak, féltelek,
S atyátok is elenged, — ám Isten véletek!»

Hej! lett öröm e szókra! anyját a két gyerek,
Egymást is átkarolja, könyűik pergenek;
Anyjuk szemébe is gyül, de nem öröm mián:
Jártatja révedezve gyönyörű két fián.

De vajjon atyjuk őket elengedi-e majd?
Ha nem küldötte eddig, kértükre most se hajt!
A nagy-mohó örömbé kétségük így vegyül
S megszólal az idősbik megint kedvetlenül:

«Atyánkat, úgy sem enged! én kérni nem merem.»
De bizik a kisebbik s a szóval ott terem:
«Meggéri majd anyácskánk, s akkor, tudom, szabad, —
Mi meg hozunk virágot, szép tarka madarat!»

«Csak menjetek nyugodni; atyátok elbocsát,
Reggelre mindegyiktek nyergelheti lovát.»
Ezt mondta édes anyjuk, csönd lett ugyan s setét,
De hármuk közzül egy sem hunyá be a szemét.

*Második ének.***A sereg útja és Réka álma.**

Anyjuk szavának állott másik nap reggelen ;
 Tetszett a hún királynak a bátor kérelem ;
 Tán várta is, hogy így lesz, mert vér marad a vér :
 A két fiú is él-hal, mint apjuk, a hadér !

A jobbját Detre vállán nyugtatta kegyesen,
 Baljával a fiúkat ölelte más felen,
 Rékára is tekintett, ki szemben állt vele,
 A mit Atilla mondott, ez volt a vejele :

«Rád bizzuk e fiúkat, azért esdettek itt,
 De félti őket anyjuk, csatába hát ne vidd !
 Hadd lássanak világot és mind a hármatok
 Örömmel térjetez meg, jó véggel járjatok !»

«Épen hozom meg őket, imé szavam vegyed :
 Becsületem bizalmad, hálára készit kegyed !»
 Lehajlik, így felelvén, jó Detre hős övig,
 De szive-lágy királynénk szemébe könny szökik.

Megtoldja hát, szavának hogy súlya több legyen :
 «Ígéretemre imé teszem pedig fejem !»
 E fogadás nélkül is hisz a király neki, —
 Ne értse félre, Réka röstelli, kérleli.

A Detre öcscse, Déter, ihol settenkedik,
 Sallangosak a ménék, bársonyba nyergelik ;
 A Szürke és a Szellő nagyot nyeritenek,
 Fölpattan a nyeregbe a fürge két gyerek.

A fegyveres had is már szép rendben összegyült,
 Megharsan indulásra az érczes öblü kürt ;
 A por nagy fellegével birakozik a szél,
 Kivillan itt is, ott is sok gyilkoló aczél.

Sokáig nézi Réka a tűnő felleget,
 Nem látja már, de látja a sóvár képzelet:
 Ha ott lehetne vélök! miért is mentek el?
 Tünődik, tépelődik a bánatos kebel.

Azok pedig megülik ugyancsak a lovat,
 Detrét kísérik, a hol parancsot osztogat;
 Déter királyfi tőlük tapodtat el se megy,
 Isméri mind a hármat, kedvelli a sereg.

A rónaságon incselg a csalfa délibáb,
 Árnyat kínál az erdő, italt a bércz odább:
 Hogy a berekbe érnek, no nézd! nevetni kell:
 A mogyorót a mókus ijedten ejti el.

Heted nap mennek immár, borúl-derül az ég,
 S a föld, a merre járnak, Atilla földje még;
 A réten más virágok, a fákon más madár,
 S a szürke messzeségben még elvesz a határ.

Átkelnek a folyókon, kigyúl ia-fia,
 Tanyákrul és falukból a nép kíváncsija;
 Megnéz a két királyfi sok tarka-barka mezt,
 Hall zagyva sok beszédet, félig sem értik ezt.

Hajnal hasadta őket útban találja már,
 Dél tájba' mind a tábor falatozásnak áll;
 Nagy nyársakon pirítják az izletes vadat,
 Nyereg alá a nyers hús máskorra is marad.

Vígan lakik, de sebtén megy a sereg tovább,
 A míg az est eléri, halad, de jókorát.
 Mikor kigyúl az égnek ezernyi csillaga,
 Ezernyi tűzrakástól vörös az éjszaka.

Körötte letelepszik a harc-edzette faj,
 Az öregebbje csöndes, ifjabbja még szilaj;
 Az estelit fogyasztják, italba sincs hiány:
 Van a tömlőkbe másos, a kotyogókba kám.*)

*) A hunok a *mádost* bor helyett itták, a *kám* árpából készült ital volt.

Hol tánczra perdül a vér, bakfittyet ugranak,
 Hol meg birokra kelnek, ropog a hát, a nyak;
 Akad, ki karra, lábra, gyomorra versenyez, —
 Legtöbbet összecsesdít Elzán, a szerzetes.

Kigyelme vén legény már; ifjonta hire ment,
 De egyet gondol akkor: jobb lesz neki a csend!
 Beáll csuhás barátinak, — beállt husz éve most,
 De most se látni rajta a jámbor ájtatost.

Ha másnak a kolostor a béke hajloka,
 De Elzán hadra termett és harczot vitt oda;
 A gárgyián szavának ellen sohsem szegült,
 Hanem a sok csuhással elbánt kegyetlenül.

Ha nem teszik, a mit mond: üt-vág, megszokta künn,
 Testvérít is tehát benn czibálta fülükön;
 A testesebb barát is, ha ő megmarkolá,
 Röpült, tapogatótá oszt, a hol fájt, még soká.

Ezért, a mester ellen a ki fenekedett,
 Ha tudta, visszaadta a kölcsönt hát megett;
 A vastag tréfaszerzöt, ki volt? rosszalta mind,
 Suttymba meg nevétek s ők pártolák a csinyt.

De máskülönben Elzánt becsülni kellett,
 Kezén a munka égett, czipelt nagy terheket,
 Kivált a görbe tuskót csapkodta szerteszét, —
 Talán hogy a csatákon jártatta az eszét.

Ilyen dologban érték. «Mi mondanánk egyet!
 Nem jösz-e hadba velünk?» Azt mondta rá: «Megyek.»
 Föl is vevé a vértet a szőrösuha alá,
 Fölövezé a kardot: csöpp rozsdá sem mará.

Bucsúzott; ezt ölelte, hogy fuldokolt bele,
 Arczán maradt amannak a tüskés áll helye.
 Busúltak-é utánna? talán! tudom is én!
 Az ördöggel vitették talán a szent misén.

Elég az ahhoz : itt van ; hogy visszatér- e még?
Nincs homlokára írva, de senkinek a vég.
Kötődnek véle váltig, vélnéd : sok, a mi sok! —
Az ifju nemzedéken, ne féltsed őt! kifog.

Mulatnak a fiúk is a furcsaságokon,
Szereti őket Elzán, nem jobban a rokon ;
Megérzi, a ki szivre, ki szeretetre lel :
A torzonborz baráttal szivest időznek el.

De már takarodóra fuvat a hadvezér,
A zajjal a vigasság egyszerre véget ér ;
Aludni tér a tábor, ébren csupán az ór,
Vigázza a vidéket körül mindenfelől.

A fővezéri sátor belől egész terem,
Tartóban a szövétnek lobog szünettelen ;
Mig elgondolja Detre, mi és mikép leszen,
A három ifjak addig alusznak édesen.

Veróna népe várja, ott tárt kaput talál,
Tovább megy a sereggel Ravennavár alá ;
Gonosz nagybátya, reszkess, te biboros lator,
Közelg a számadás-nap, a bűnös meglakol!

Midőn azonban a hős a gyermekekre néz,
Lelkében elsimulnak e fürgeteg s e vész ;
A takaró lecsúszik, gyűrött fekvő helye :
Megigazítja csinján, nem kelti föl vele.

De haj! nem alszik anyjuk, sikoltva fölriad
Balsejtelem sugallta rémlátomás miatt ;
Ahol ni : szörnyeteg jön, viszi két gyermekét, —
Izekre tépi távol, vértől virít a rét!

Elmondta férj-urának, felelt ez : «Édesem!
Az álom ép csak álom, egyébnek nem veszem!
A hirhozók idáig nem tudnak semmi bajt, —
Vidámak, épek : így is fogjuk mi látni majd!»

De Réka bánva bánja, a mért elengedé,
És féltve félti őket: oh visszatérnek- é?
Az álom néki végzet, megérzi vesztöket, —
De im megint beállit egy hírhozó követ.

A húnok harczy serge Itáliába ért,
Verónának van útban, sehol sem onta vért;
Köszöntse édes atyjok', köszöntse anyjokat:
A két királyfiúnak követje szót fogad.

Hol látta, merre, hányszor? mindent beszéljen el!
Biztatja és ujat kérd, ha egyre már felel;
S a nagy királyi asszony — csodálja ezt a hún, —
Az együgyű beszédre órákig rá nem ún.

*Harmadik ének.**Elzán és a fiúk.*

A veronai útra kitódul mind a nép,
Elébe a királynak, ki lássa legelébb!
Levette kapujáról, szivérül is a zárt,
Ki fegyverfogható volt, legott Detréhez állt.

Kiöltözött a város, az utca egy virág,
Gyerek a fákra kúszik, a háztetőkre hág,
Örömtül ég az orcza, kíváncsi szem ragyog,
A hős királyra várnak kicsinyek és nagyok.

Megjönnek a vitézek, rivallnak ezeren,
Áthatja Detre lelkét magasztos érzelem:
Földönfutó király volt, ez itt szülőhona,
Isten kegyébül ismét fején a korona.

Körülveszi tolongva az ifjakat a nép,
Ellebben száz ajakról önkénytelen: de szép!
Lovastul a fiúkat vállukra emelik,
Mosolygva nézi Detre, mulatság ez nekik.

De nem mulat sokáig, a míg boszútalan,
Magához inti Elzánt, szavának súlya van :
«E három ifjat addig reád bizom, barát,
Itt várjatok ti vissza, míg vívjuk a csatát!

Tudom, szeretne Déter s jól tudna vívni már,
De csak maradjon inkább kisebb barátinál!
Legbiztosabb tinéktek e falakon belül,
Itt bajba — megfogadtam! — egyitek sem kerül.

Szemed világa légyen Atilla két fia!
Ha megjövök, beszámolsz : ne essék hát hiba!
Fejem' tevém föl értök, azért is elhíhetd:
Saját kezemmel ütném előbb le a tied'!»

Mondván, ölelte őket, csókolta búcsura
S Ravennának megindult Veróna hős ura.
A milyen ütközetre vezette seregét:
Vert róla kobzos, igricz messzéreszállt regét.

Ment volna szívesebben Detrével mind a négy,
A kopját, kardot Elzán ugyancsak bírja még,
A pelyhes állu Déter erős dalia már,
De legmohóbb a harezra a hún testvéri pár.

Csatába vágvakoztak, de mind ismerte jól:
Nem másul akarátja, marad, ha Detre szól;
Busúlt, röstelkedett is a veszteg kis csapat,
Az únalom reánőtt, a türelem apadt.

Először összeülnek gunyasztva szó nekül,
Ki jobb, ki bal könyökre, ki mindkettőre dül;
Sohajtnak, ásitoznak, ha jobban így esik,
Maguk előtt a földet turkálva verdesik.

Edöcs sokalta végül, tovább nem üldögelt:
Fogóra hív az udvar, buvóra hív a kert, —
Noszolja főleg Elzánt: keresse, csipje meg!
Játékra csalja őket, kötődik a gyerek.

Az udvaron futosnak, labdát kerit Orót,
 Egymásnak odasóznak, kaczagva rajt', ha vót; *)
 Belémelegszik Elzán, bolond az állapot:
 Disz-bokrokat, virágot a kertben eltapod.

Midón meglátja, elhül a játék végivel:
 E szörnyü pusztításért majd Detre mit mivel! ?
 De ők magukra vészik a kárt, akár a pört, —
 Már kezdi hinni Elzán, hogy ő semmit se tört.

Megint kívánja másnap, a legkisebb vezet:
 A városban bejárnak minden zugot-zeget;
 Edöcs kíváncsi sokra s a vaskarú barát,
 Ha kell, megemelinti: a fal fölött belát.

A szóhoz is találnak ügyes tolmácsolót:
 Segít, megérti Déter, a mit nem ért Orót;
 Belőlkerülnek itt-ott s ilyenkor úgy esik:
 A hol valami szép van, elkérik, megveszik.

Aranyba' megfizetnek, az alku gyorsan áll:
 Himes szövet, virágok, gyöngy, ékszerek, madár,
 Élettelennel együtt sok tarka eleven, —
 Anyjoknak összegyűjtik, hogy öröme legyen.

«Tetszőbb ez a tiédnél, hiában is veszed!»
 «Az én ajándokom lesz, megládd, a kedvesebb!»
 Igazságot tesz Elzán, a versengés ha sok, —
 S mi volna kincset-érőbb anyjuknak, mint magok?!

Sorát keritik aztán — idő jut és marad! —
 A fegyverforgatásnak és játszanak hadat;
 Elzán gerelye zúgva nagy-messze elröpül,
 A Déter kardja fényt szór, suhogva jár körül.

A hún fiúkkal egyben de egyikük se' bir;
 Az írjul elkipattan a színes-szárnyu nyíl.
 A célba vett levélen középütt áthalad,
 Avagy szíven találja a röpke madarat.

*) A labdázók szokott kiáltása, ha a labda talált.

Mig várva és mulatva napot nap így követ,
Hallják, Ravenna mellett hogy áll nagy ütközet;
Hajnalban indul a harcz, tart, míg leszáll az est,
Harmadszor is a két fél új küzdelembe kezd.

«Óh hogyha ott lehetnék a bátyám oldalán!»
«Ha a csatát se lássam, mért hagytam el hazám?!»
«Itt várni, vesztelni, — mit is félt úgy szülénk?!»
«Biz én sem így akartam, nem erre készülék!»

Igy szólnak mind a négyen. (Elzán magába' csak,
Fönhangon csillapítja az ifju társakat:)
«Türelmet, kis barátim! ha eddig vártatok,
Nehány nap, — óra tán csak, de nincsen hátra sok.»

Erőt vesz a fiúkon mohó kíváncsiság;
Kemény a mester ökle, de hát a szíve lágy!
Nem jönnek-é? eléjük bocsássa, tőle függ!
Térdét ölelve kérik, — nos ő is megy velük!

Alig hogy ezt kimondja, nyergelni szaporán!
Ül is már mind a három, indul is már lován.
Ügyet se vetnek arra, Elzán a mit beszél:
Soha se várnak ő rá, vágatnak, mint a szél.

«Gunyájok nyári, vékony, az ég pedig borúlt, —
Itt vértjök is, mikéntha nem volna háborúnk!
Az sem jutott eszükbe, hogy enni vigyenek, —
De meg hogy eliramlott a három rossz gyerek!»

Dohogva készülődik, jó Elzán lóra kap;
Meggfeddi, érje csak be! ezért az ifjakat.
Miközbe megrakodva a kapunak koczog,
Forgatja gondolatban: hogy üt ki a dolog?

Az ütközet idáig, hihetni, véget ért,
És nincsen aggodalma, hogy győzött, Detreért;
Ha szétriadt az ellen, nem erre menekül,
Biztos tehát a környék a falakon kívül.

Lekösse, sem maradnak benn már ma a fiúk,
 Elég legyen azonban egy nyargalásnyi út!
 Ha nincsen útba' Detre, tovább ő sem mehet,
 Tereli vissza szépen a három gyermeket.

De, bármikép latolja, azt sűgja valami:
 Tán jobb lett volna mégse' kértökre hajlani!
 Ki sem mozdulni addig, míg Detre nem üzen, —
 Fejét horgasztja Elzán, töprenkedik ezen.

Ott volna, kiporoszkál Veróna kapuján,
 Szétnézne, ámde nem lát az őszi köd mián;
 Azt hitte, ott bevárják, de ottan sincsenek, —
 Avagy rejtözve véle a három inceleg?

De messze nem mehettek, hát hallgatózni kezd:
 Beszédet, lódübörgést, hall-é valami neszt?
 Köröskörül kiáltja nevének mindegyiket, —
 Vak a vidék a ködtől, a hangra meg siket.

A mennyi út elágaz, benyargalászta mar,
 Nem tudja, hova lettek, nyomukra sem talál:
 Veróna kapujához csak visszatér megint,
 Netán ha visszajöttek, a míg kereste kint.

Megmondja, kik után jár, kinek milyen lova:
 Kilövagolni látták, de egy se', hogy hova.
 Ki hallja, bús barátan a szíve megesik,
 Utánok százfelé is, keresve keresik.

Immár nem gondol Elzán feddésre vagy mire,
 Sem arra, hogy lehetne ez tréfaság mive;
 Kerüljenek elő csak, ő megbocsátni kész, —
 Kétségb'esik, ha késnek, szegény öreg vitéz!

A lomha köd is oszlik, ellátni messzire,
 De nincs az ifiaknak se hamva sem hire;
 Kik szertesét keresték, megjönnek hallgatag,
 Magukra vagy nyomukra hogy nem találtak.

Megvárta az utolsót, ki visszaballaga ;
 Lepislogott az égnek legapróbb csillaga ;
 Elzán is föltekintett reménye-vesztve lent,
 S megindult lassan arra, a merre Detre ment.

Kinél, a míg megöszült, könnyes se' lón a szem,
 Elzán a csöndes éjbe zokog keservesen ;
 Szerette három ifja mi végre juthatott?
 Vádat zudít reája, szerez nagy bánatot.

Bizony dolog, hogy őket baj érte valahol,
 Átkozza gyöngeségét, a melyért meglakol ;
 Nyüvött-kopott az élte, sokat már úgy sem ér,
 De üdvit is od'adná a három gyermekér'.

A Detre bizodalját nem érdemelte ki :
 Ez fáj az ősz lovagnak, e szégyen égeti !
 Lehet, ha visszagondol, sok tette balga volt,
 De a nevét --- ügyelt rá ! — sosem gyalázta folt.

Elszámol így az útban Detréhez egyenest,
 Ha odaér eléje, majd ily beszédbe kezd :
 «Kiket gondomra bíztál, semerre sem lelem,
 Hadd hulljon hát a porba, király, imé fejem.»

Negyedik ének.

Vittég és a fiúk.

Miként ha rab madárnak kinyitad ajtaját,
 Szabad szárnyára kelve, röpül, a merre lát :
 A hún királyfiúk is csak úgy száguldtanak,
 Nagy-messze elmaradtak az ódon várfalak.

Előre csak a síkon, a hol nem is visz ut,
 Egyik se' nézte, kérte, — a merre ép' kijut !
 Tüzel az arcz, a mellkas tágulva megtelik,
 Elzánt — akár nem is vón ! feledve feledik.

A vágtató szilajság de végre is lohad,
 Hogy ügetésre fogják, kimélik a lovat;
 Csak gondolomra mennek, mindent sűrűn beföd,
 Váltig boszantja Détert köröskörül a kőd

Csak ennek is nevet még a hún testvéri pár,
 De Déter a bolyongást sokallja, bánja már:
 «Jó volna mostan Elzán! hogy is hagyhattuk el?
 Be kellett volna várni, nyomunkra sohse' lel!»

«Az ám ni, hol van Elzán?» «Ne menjünk vissza tán?»
 «Ki tudja, merre jöttünk, közelgő éjszakán?!»
 Edöcs bevallja, fáradt; Orót, hogy éhes is, —
 Nincs ember ott, se' hajlék, sem enni mit, se viz.

A párafátyol oszlik, kecsegtet a derű,
 Völgy tárul ím' előttük, kies tekintetű;
 A fán gyümöles piroslík, a tökön ért gerezd,
 Alább kavics-mederben csermelyke csörgedez.

Leszállanak, tenyérrel a hús italt merik,
 Éhségöket, találnak, a mivel elverik;
 Egymás után ledőlnek, beszédök elapad,
 S a pázsiton nyugosznak a nyájas ég alatt.

A paripák legelnek, a fű ropog, szakad,
 Nyereg se', fék se' rajtok, mindhármuké szabad;
 A lomb között ha támad bármily csekélyke nesz,
 Hol ez, hol az figyel föl, reá fület hegyez.

A reggel hús fuvalma arczukra rálegyint,
 Az ifjak talpra szöknek, nyergelnek is megint.
 A kis csapat legelsőbb egy dombtetőre hág,
 Napkelte bíborában de szép is a világ!

Hegy-völgye váltakoznak, erdő, sík és folyam,
 Ezt bírja Detre eztán békébe', boldogan!
 Kék tenger mosta patra kék ég mosolyg alá, —
 A két királyfi Détert ujongva karolá.

De merre kéne menni a győztes hős elé?
Csak embert látna Déter, tüstént megkérdené.
A jó Elzánra ismét nem gondol senki sem,
S az út, a melyre lépnek, Ravennának viszen.

A két fiú a tengert, a pusztát, sík vizet,
Hadd színről-színre lássa, kíváncsian siet;
De, jobban a miért ég mindhárom és remeg:
A csata vérterét hogy mutassa Detre meg!

Hármat szeretne Déter megtudni legkivált:
Fogságba hurczolák-e Ermánarik királyt?
Gonosz tanácsu Szibik megkapta-e a bért?
S ha meglakolt-e Vittég gaz árulásaért?

Nagybátyja, Ermanarik, az álszivű rokon,
Hogy úr legyen Verónán, testvéri birtokon,
Eltette volna őket, akármint, láb alúl,
Fondorkodása, terve rá üt ki most balúl.

De Szibik, az a veszte, mivel szavára hajt,
Ő bujtogatja, rontja s hoz a fejére bajt;
Hol célt nem ér erőszak, a cselvetésre szer,
Nincs oly kegyetlen ármány, a mit ki nem eszel.

«Vittéget, mert kiválott nem egy kemény csatán,
Kegyével halmozá el jó néhai atyám;
Paraszi sorbul a kit főpolczra emele,
Királyi asztalunknál vala becsülete.

S ki annyi jót tapasztalt, elárul, megtagad, —
Megfordul, ezt ha látja, atyánk a föld alatt!
De tudom is, halált hal, szégyelletes halált, —
Életbe' sincs idáig, ha Detre rátalált!»

Ezt mondva Déter arczán a bosszupir kigyúl
S haraggal a fiúknak ily szó kel ajkirúl:
«Az áruló, a czinkos bitóra megkerül!»
«Világ csufjára hagyjuk a varjak étkeül!»

De farkast emlegetnek s a kert alatt vagyon.
 Szemük a messzi réten tapad a lovagon.
 Előbb kiáltanak rá, — nem hallja, tán siket?
 Most Déter_rája ismer, bár másféle siet.

«Vittég az, Istenemre! az áruló szökik!»
 A paripát elébe sarkantyúval törik,
 A Szürke és a Szellő utjába vág hamar, —
 Megáll a zord lovag hát: ki véle mit akar?!

A két fiú előtte merőben idegen,
 De, Déter is közöttük hogy ime megjelen,
 Körültekint, kikémli, velök ha nincs-e más;
 Ingerli és boszantja ez a találkozás.

Egymással szemben állnak egy kődobásnyira,
 Lövésre kész Edöcsnek színes-szárnyú nyila,
 Orót is tartja oldalt markában a gerelyt:
 «Készülj a harcra, álnok, leszámolunk e helyt!»

Vittég meginti őket: «Mi bajotok velem?
 Kettőtöket, ha sejtem, de mégsem ismerem;
 Ti vagytok Atillának, ugy-é biz', a fia?
 Nevére átkokat szór a fél Itália.

Volnátok csak nagyobbak s ne Déter véletek,
 Nem is találna nálam hun sarj kiméletet!
 De félre már az útból, jó dolgotok ha van,
 Tíratok nem fecsérlem időm' itt hasztalan!»

«Mi sem beszélni jöttünk,» volt rá a felelet,
 Ha' Detrét megtorolni állunk szemközt veled!»
 Még egyszer óvja Vittég, türelme fogy pedig,
 Gúnyolja, szánja őket, ha harcba keverik:

«Lány-arczu gyermekek ti, árthattok-é nekem
 A vakmerő halálba rohantok esztelen;
 Kardom Miming, a híres, átvágja a vasat,
 A kire még kivontam, életbe' nem maradt.

De megmondhatja Déter, ha ez hiú beszéd:
 Hogy állhattok ki vélem, midőn pánczél se véd?!»
 Hallgatta Déter eddig, hallatta most a szót:
 «Igaz, Vittég a mit mond, Edöcske és Orót!

Önéletét tevé föl bátyám tiértetek:
 Az ő becsületéért im' én is féltelek;
 Vittéghez énnekem van egyedül itt közöm,
 Azért a hitszegővel egyedül ütközöm.

Mert azt korán se véljed s rád vall, ha gondolod,
 Hogy Detre öcsese néked kitér, elsompolyog!
 Kész volnék pusztá kézzel rohanni ellened, --
 Ha itt veszek, halálom terhelje lelkedet!»

Orót, Edöcs se' rosszabb: «Élünk-halunk veled!»
 «A mi becsületünk is a te becsületed!»
 S a kopja gyorsan elszáll, nyilat röpit a húr,
 Hol összeér a pánczél, az elevenbe szúr.

A sérülésre Vittég szitokkal fölriad,
 Ádáz haragra lobban a buzgó vér miatt;
 Nagy pallosát kirántja, lovát megszökteti, --
 Robognak a fiúk is egyenesen neki.

Edöcske vágat ismét, vesztére, legelől:
 Hozzája sujt a pallos, — jajszó nekül ledől.
 Hol, apja, símogattad, hol, anyja, csókolád:
 Mély seb borítja vérrel lágy fürtit, homlokát.

Orót tör rá e közben a másik oldalon, —
 Gyors karja, könnyü kardja neki sem oltalom:
 Mikorra Déter ott van, hogy ép' segítene,
 Halálosan találja visszarul ellene.

Uralta vón sok ország, reá maradt örök,
 S a föld porába fetreng, halódik és hörög!
 Kidülled az okos szem, a kedves arcz fakúl, —
 A Szürke és a Szellő bolyong gazdátlanul.

Szerette kis barátit, sajnálja hát nagyon,
 De Déter már okúl is a két viadalon:
 Vittéggel így a lórúl bajos a küzdelem,
 Leszökken a nyeregből s ihol talpon terem.

Mimínggel durva Vittég a mekkorákat üt,
 Kivédni, félrecsapni ki győzze mindenütt?
 Kitér meg újra támad, amaz nem éri el,
 A vért-nyílásba vagdos gyors kardja élivel.

Vittég a lóval egyre nehézkesen forog,
 Fárasztja és dühíti egyképen a dolog;
 Eh! ő sem üli csúfra tajtékozó lovát,
 A földre hát lezuppan, gyalog tusáz tovább.

A hősök ivadéka így is megküzd vele,
 Szótlan csodálja Vittég s ne szégyenelje-e?
 Bevallja mert magának, ha nincsen rajta vért,
 Idáig esdekelhet s hiában, élteért.

Estélig elhuzódik, kemény a bajvivás,
 Vittégen ég a sok seb, akárhogy is vigyáz;
 Előbb-utóbb kidönti, Déter sebetlen áll, —
 Hadd vesse végit immár: vagy élet, vagy halál!

Két kézre fogja, kört vág nagy pallosa, Miming.
 Sujt véle akkorákat, utánok hogy meging.
 Kezd Déter is magával törödni keveset,
 A támadásban inkább remélve, hevesebb.

Csapkodta és döfölte Vittéget a tusán, —
 A szörnyü pallos ő rá egyszer zuhant csupán.
 De kétfelé tagolta a válltul az övig:
 A krónikás szemébe, hogy írja, köny szökik!

Vittég is nézi, szánja: kezétül im' halott,
 Gyerekkorába' térdin kit annyit ringatott!
 Mert csillapult haragja s nem érezett gyönyört,
 Mint máskor a csatában, hogy itten öldökölt.

Átkos találkozás volt! megtette kénytelen
 S az élet ára mostan rejtőzés, félelem;
 Hová nem küld utána a hún király hadat?
 Akár hová menekszik, de Detre ráakad.

Körülteking, ha már is valaki nem jön-e?
 A bűn tudatja űzi s az élet ösztöne.
 Letörli pallosáról a fűben ott a vért,
 Fütttyent odább lovának, az állat errül ért.

Kengyelbe tész lábát, fölülne valahogy,
 De csak nem bírja, csak nem, fáradtan visszarogy.
 A gyepre hát leomlik s elalszik csakhamar,
 Az éj pedig halottat és alvót eltakar.

Ötödik ének.

Detre és Vittég.

Tizenkét nap csatáztak Ravennavár alatt,
 A hova Ermanárik gyűjtötte a hadat;
 Sok százan, ezren estek küzdők a két felen,
 De végre Detre hősnek jutott a győzelem.

A nagy sereg levertén ki, merre, szétriadt,
 Utánuk üldözőik, a barna húnfiak;
 Menekül Ermanárik, a várbul is szökik,
 De Szibiket, elérvén, lóhátra kötözik.

A kapzsi koronásbul leszen földönfutó,
 Gonosz tanácsosának ott készül a bitó.
 Örül a diadalnak a hős a harczeren,
 Szegény Elzán hogy épen előtte megjelen.

Fejét lehajtja búsán, ránézni siralom,
 Rossz jel, hogy egyedül jön: mi eshetett vajon?
 Borúl, ki még előbb csak örömmel volt teli,
 S a szomorú barátot kérdezni nem meri.

Fedetlen fővel Elzán előtte térdre hull:
 Im' üsse le, mutatja Detrének szótlanul.
 Szerettivel mi történt, hol érte baj, veszély?
 Szól néki Detre tompán: «Előbb, barát, beszélj!»

Elmondja, hogy mi történt, körül hallgatja sok,
 Kik véle kötekedtek, szánják a harcosok;
 De megfogadta Detre, adósa hát vele,
 S a térdelő barátnak a földre hull feje.

Áll Detre s oszt parancsot a holt tetem felett,
 Hogy néki megadassék a végső tisztelet,
 Hogy szerte a fiúkat, nosza, keresni kell, —
 Reménye még csatázik gonosz sejtelmivel.

El is temette Elzánt ott nyomban a sereg;
 Sirján szülője nem sír, gyerek se' kesereg,
 De távol a barátok, hogy híre odaért,
 Áhitattal miséztek a lelki üdveért.

Egyéb hibája sem volt: egy gyöngye pillanat, —
 Ki hitte vón, a balsors mit indit az alatt?!
 Küzdelmes indulattal a kikre Detre vár,
 A gyászos hír hozói jönnek feléje már.

A hún jajos szavába' csukolva elakad:
 Szétvágva, vérbe fagyva lették az ifjakat!
 Megtántorúl, szívébe nagy fájdalom nyilal,
 A menny, a föld forognak a veronaival.

Sötét redőbe rándul szemöldje, homloka,
 S szól reszkető ajakkal: «Vezessetek oda!»
 Útban találja őket, hozzák a pajzsokon,
 Esik a kép a hősnek keservesen zokon.

Virúlva hagyta vissza s im' így kell látnia!
 «Öcsém!» kiáltja «és tik, Atilla két fia!»
 Letérdel, rájuk omlik, csókolja, költené, —
 «Vetettem-é tinéktek, ezt érdemeltem-é?»

Ily szörnyü gyászt fejemre hogyan hozhattatok?
 Miért születtem én is, megérnem e napot?!
 Oh mekkora csapások, mily iszonyú sebek!
 A Vittég pallosára, Mimingre ismerek.

Kegyetlen' ő ölé meg édes szerettimet,
 Száz ördöge ha volna, de az se' menti meg!
 Lakolni fog a gyilkos, pusztúl ni kell neki, —
 De titeket ki birna életre kelteni?!»

Megilletődnek ottan Ögyek s a többiek,
 Társúl szegődik a bú s a gond mindenkinek.
 El nem kerüli közben azért figyelmüket,
 A mint a láthatáron két szál lovas üget.

«Miféle két madár az? a tolluk idegen.»
 «Atilla két fiának szolgálja hadd legyen!»
 «A másvilágra küldjük, utánuk, emberek!»
 «Elsőnek a ki éri, az a derék gyerek!»

Az induló csapatnak a hős is föltekint,
 De nem borúl könyűvel halottira megint:
 Vittég az, a ki nyargal amott a sikon át,
 A másik öcsese, Rénold, — hamar csak a lovát!

«Fivérem, megboszullak, Edöcske és Orót!
 Az Úr elém vezette a gyilkos árulót.»
 Utána vágtat egyben, csak nézik a hunok,
 A mint elhagyja őket nagy messzire urok.

«Nézd, bátya! egy csapat hún!» futtába rámutat
 És más irányt javallná Rénold a jobb utat;
 De Vittég csak nyugodtan tovább üget lován:
 «Hadd érjen el s egyenkint hadd veszzen a pogány!»

Megszólal újra Rénold, hogy újra visszanéz:
 «A húnok elmaradnak, — jön Detre, mint a vész!»
 «Öcsém!» kiáltja Vittég, «váglass, a hogy lehet!
 A gyorsaság, ha menti, de más nem éltedet!»

S iramlík mind a kettő, nem nézi, hogy hova?
 Szikrát ver a nyomukban Detrének a lova.
 «Megálljunk!» mondja Rénold, — nem áll Vittég, dehogy!
 A távolság azonban közöttük egyre fogy.

«Csak Detre van mögöttünk, nem látni húnjait,
 Egygyel ne birna kettő? megálljunk, bátya, itt!»
 «Elvállalom, ha szükség, a húnokat magam, —
 Detrének ellenállni, öcsém, haszontalan!»

«Nincsen sisakja, pajzsa, dárdája sincs vele!»
 «Ha pusztá kézzel is jön, lesujt boszúheve!»
 Rénold azonban ifjú, hogyan ne vina bajt?!
 Jobban bizik magában, mint más szavára hajt.

Szegyelli a futást is, van minden fegyvere,
 S előbb-utóbb elérné, — ő szembeszáll vele!
 Harsány szavát is értik, im' egyre közeleg:
 «Vitézi hírnevedre, Vittég, nem állsz-e meg?»

Legyen tiéd Veróna s ez a birodalom.
 Ha engemet legyőzesz a párviadalon!
 Vittég ígéretet, szót hallatlan elereszt,
 Szoritja, ösztökéli csak jobban a Derest.

De megsokallja Rénold: ha bátyja menekül,
 Megáll ő, visszafordul, hogy küzdjön egyedül!
 «Fogadja kegygyel Isten ártatlan éltedet!»
 Kiáltja hátra Vittég, időt se' veszteget.

Az ifju Detre ellen hosszú dárdát szegez,
 De félre csapja kézzel s a karddal sujt emez.
 Nem állja vas se', csont sem, a hova Detre vág:
 Rénoldnak elsötétült egyszerre a világ.

A küzdelem szavamnál gyorsabban véget ért,
 De Vittég jól kitoldá csak addig is a tért;
 Igérgetett lovának italt meg abrakot,
 Sőrényit simogatta, nagyokat ugratott.

Panaszszal látja Detre : «Előbb az én lovam,
A Deres ellenemmel előlem hogy rohan!»
És sarkantyúzza Sólymát, hogy a ló vért csepeg,
Haragja nagy tüzetől panczélja is meleg.

Gúnyolja, ingerelné : «Vittég, öcséd halott,
De itt jövök utánad, várj, megboszulhatod!»
Se válaszol, se vár az ; végső szavát a lég,
Utána küldi Detre, fülébe hozza még :

«Tudtam, hogy áruló vagy; hogy gyáva, most tudom ;
Pedig öcséd után mégy, hitemre ! ez uton.
Rénold csak Déterért volt, de bosszuért kiált
S én megveszem terajtd Atilla két fiát!»

A Sólóm a Deressel halálra versenyez,
A súlyosabb teherrel de fárad már emez ;
Vittég is látja, meddő a nagy igyekezet :
Egy nyillövésnyi köz csak, — menthetlen elveszett!

Kétség'b'esett erővel hajszolja a Derest,
A tengernek szorítja de Detre egyenest.
Szemét jártatja Vittég borzadva a vizen :
Az útja már csak annak, vagy Detrének viszen.

A sós habokba réved : itt lenni semmivé!
A végzet im' eléri, gyorsabban, mint hívé.
A hős kivonja kardját, csak egy van párja tán,
De nem Miming : Haduré Atilla oldalán.

Megáll egy pillanatra a nagy verónai,
Hátulrul ellenére mert átall rontani.
Előle a halálba ne meneküljön-e?
Vittég szemét leszegzi félelme és büne.

Megbánja árulását s rossz tette a mi vót, ---
Mi haszna bánja? késő, nincs jóvá tenni mód!
Nem lel hitelt, kegyelmet, ki ennyire romol :
Öt Detre kardja várja, aztán meg -- a pokol!

De vadkan is, ha hajtják s nincs merre futnia,
Agyarral visszafordúl a támadóira:
Inaszakadtig úgy küzd a megszorúlt lovag. —
Az ördög most sem alszik s a jószerencse vak.

Nagy pallosát kirántja, miként a zord vihar,
Támadnak, összezsapnak a veronaival.
Tízet, huszat lebírna, vagdalkozik vadul,
De rá Detrének egy-egy mennykőcsapása hull.

Sisakja összehorpad, megszédül a feje,
A pánczélt róla Detre hámozza lefele;
Míminggel védekezve hátrál a hős elől,
Úl a nyeregben újra, meg újra félredől.

De végre lecsapott rá a váll s a nyak között,
A Vittég sűrű vére sugárba' felszökött;
Nagy pallosát elejté, immár neki mire?
Fogódzott haldokolva a ló sörényibe.

Kimélte Detre eddig, de mostan úgy esett,
A markolattal érte szemén a Dereset;
Az állat visszahorkant, Vittég se fékezé,
Ragadta hát magával a hullámok közé.

Utánok ugratott még, — utól nem érte már,
Megállt a hős, a kápát hogy nyaldosá az ár;
Kavargott még a hullám a ló s lovag felett,
S a hol alámerültek, piros habot vetett.

Hatodik ének.

Atila és Detre.

Győzelmet ünnepelne, de gyászol a sereg,
Vezére, mint vitéze, mindannyi kesereg,
Beszélnek a fiúkról, — haj! ez hogy így esett!
Ki is ne tudna róluk valami kedveset!?

A hún király szívébe a kést ki mártja majd,
 Ki lesz a hír vivője, ki mondja el a bajt?
 Nagy, hirtelen haragja, jaj annak, a kit ér, —
 Eszét veszíti anyjok édes cselédiér'!

Atila büszke trónja, ma nincs, a kire vár,
 A félvilág királyát szegény is szánja már.
 Fejét kezére hajtja, ül Detre szóttalan:
 Mindenki eltalálja, mi gondolatja van?

Ögyek, az ősz vezér is, imé eléje lép
 S kiméletes szavakkal beszélni kezd ekép:
 «Veróna hős királya! ha hozzá jól tudok,
 Itáliából immár indulhatunk, hunok.

Atila úgy akarta, szavadra hallgatánk,
 Megvittuk jó ügyedben, győzelmes a csatánk;
 De haj! hogy örömünkbe keserűség vegyül:
 Jövet négyen valátok, menet csak egyedül!

Azért, ha még maradnál, kérem kegyelmedet,
 A hún sereggel addig előre hadd megyek!
 Országod rendbe szedni, — van tenni mit hiszen:
 A győzelem- s a gyászhiert előtted megvizsem.»

«Értem szavadbul, értem, elém a mi vezet,»
 Mond Detre s ősz Ögyekkel hálásan fog kezét,
 «Jelentsed a királynak, becsületed ezen,
 Hogy trónja lépcsejéhez nyomodban érkezem.» —

A merre ment, a mint jön a győztes hún sereg,
 Sok tarka-barka nép gyűl, sok zagyva nyelv pereg;
 A fán evetke szökdel, csicsérg színes madár, —
 Orót, Edöcske mind ezt nem látja, hallja már!

Sok fegyver éle csillan, az úton száll a por,
 Az örtüzek kigyúlnak az est beálltakor;
 A mig nyársakra tűzve a birkaczomb pirúl,
 Esik szó, száll sohajtás Elzán tréfáirúl.

Uj éneket szereznek a vándor kobzosok,
 Ujongva győznek újra s a gyász megint zokog.
 Az útba' váltogatta a nappal így az éjt,
 Dunánk-Tiszánk közébe a míg Ögyek elért.

A bal jelek hozója de már előtte járt
 S megrémítette szóltan a hún királyi párt.
 Mert tétovázva késik a várva-várt öröm
 S a fájdalom hivatlan sebes-vágtatva jön.

Szerelme két szülötte mióta útra kelt,
 Naponkint látta Rékát és asszonyit a kert ;
 A kerti domb tetőjén famivü diszlak állt.
 A szem bejárta onnan körül a sík határt.

Ott várja őket anyjuk, köntöst himez nekik,
 Aranyfonállal ékest, az asszonyok szegik ;
 A merre eltünének, soká figyelve néz, —
 Biztatni, fölvidíteni mindannyiszor nehéz.

Bús őszi nap a tájon, a fának lombja hull,
 A Szürke és a Szellő megjön gazdátlanul ;
 Gubanczosak, soványak, a kengyel földet ér,
 A nyergök félre fordúlt s reá aludt a vér.

Szegény királyi asszony mikor meglátja ezt,
 Sikoltva a lovakhoz, kiáltva futni kezd :
 «Mi érte, hol maradtak? két drága gyermekem!
 Beteljesült, megölték, — nagy Isten, jaj nekem!»

Az udvar összecsődül, növekszik a zsvaj,
 Kilép a palotából Atilla, hogy mi baj?
 A két ló merre, mint jött? arról, van, a ki tud,
 De egyikük se' látta a két királyfut.

Atilla távozást int és csöndben oszlanak,
 Csak Réka áll gyötörve s a kintul omlatag' ;
 Körülkarolja férje, rá támaszkodhatik, —
 Kisérte : vitte inkább tanútlan' a lakig.

De már elhagyta őt is bizalma, jobb hite :
 «E paripák a vézből kerültek így ide.
 Csatába vitte volna ? nem, a verónai!
 De, türelem, maholnap meg fogjuk hallani.»

Meg is hallák Ögyektől ; kereste bár a szót,
 A melyik úgy ne fájjon, de csak hiába vót.
 Beszélte, mint találták mezőn az ifjakat,
 Hallgatta Réka asszony s csak elbukott hanyatt.

«Elég, öreg!» szakítja király a szót felen,
 Két arcz mered feléje sebekkel éktelen, —
 «Máskorra hagyd a többit!» Sok hangosan zokog,
 Nem tudni, él-e? költik nejét az asszonyok.

Az állat is, ha bántod kicsinyeit, harap ;
 Csatáznak az apában a fájdalom s harag :
 A félvilágot értük lánggal borítaná
 S utánuk tudna menni a nyirkos föld alá.

De búnál és boszúnál nagyobb a félelem :
 Ki elkísérte eddig, hű sziv, az életen,
 Vonaglik itten, ime, meg is szakad talán ! —
 Gyül lassan a meleg pir s tör át az arcz haván.

Szemét kinyitja tágra, zavartan széttekint,
 Megreszket a királyné : emlékezik megint.
 Atilla óvja, félti, — de jöhet-é nagyobb?
 Hadd hallja hát tovább is : «Elég erős vagyok !»

Elmondta ősz Ögyek most, a mit tinétek én ;
 Tort ült a gyász a hunság egész területén.
 E közbe Detre is jött ; ajándok a mi gyült,
 Helyettök a szüléknek elhozta messzirül.

Hol édesen pihentek a gyermekek menet,
 A sátor két koporsót most félve rejteget ;
 Az ércz-mivű fődélre bús fáklya fénye hull,
 Az éjszakába' Detre azt nézi szótlanul. —

A gyászba vont teremben ül a királyi pár,
Közelg komoly-nyugodtan a veronai már;
Király tekintetéről, királyné könnyirül,
Jót néki egy se' jósol, ki áll a trón körül.

Eléjök lép, szavára figyel a nagy terem:
«Fölségetek sebét én föltépni nem merem;
Mentségem ime nincsen, sem arra vigaszom,
Hanem engesztelésül fejemmel tartozom.»

Letérdel, a mig így szól, a trón lépcsőire,
A koronát fejről a földre teszi le,
Borúl a hún királynak palástja szélihez, —
Lélegzet-fogva várja mindenki, hogy mi lesz.

«Veróna hőse, kelj föl; Hadúr végzése volt,
Hogy érne vád miatta s esnék nevedre fölt?!
Mi gyermekink veszítők, te meg testvéredet:
Osztályosodtul, ime, fogadd részvéteimet!

Igaz hívünk ki voltál, nem állsz bírád előtt:
A koronát föl újra, hadd ékesitse főd!
Isten ha nagy csapással minket meglátogat,
Bölcsekké fájdalomban avat királyokat.»

Hunok királya ekkép lebirta, a mi fájt,
Fölemelé magához hívét, az új királyt,
Nyilván a kegy jeléül csókolta homlokán, —
Kézét nyujtotta Réka szívből, de szomorán.

Siratta is halálig gyönyörü két fiát.
Ha ők a trónt megérik, mi jó, belé ki lát?
Ki tudja? áll ma is tán a hún birodalom
S nem zengi Réka gyászatát elkésve bús dalom!

Utószó.

• Ez elbeszélő költemény tárgyát először Heinrich Gusztáv *Német irodalomtörténete* II. kötetének a megjelentekor

olvastam *A ravennai csata* cím alatt; csekély eltéréssel ugyanaz került szemem elé Uhland Lajosnak a prózai elbeszélésében *Die Schlacht vor Raben* címmel. Tájékozásul aztán elolvastam Petz Gedeonnak a magyar és hún mondákról irt értekezését, a mely szintén foglalkozik ezzel. Ha még megemlítem, hogy fölhasználtam Priskos rhetornak a leírását útjáról az Atillához küldött követségben, akkor forrásaimmal be is számoltam.

A cselekvényt egészében elfogadtam, a részletek rajza, jellemeik alkotása a magam munkája. Egy fő pontban eltértem a mondától. Ebben az árutól, miután Atilla fiait és Detre öcsesét megölte s az üldöző veronai a tengernek szoritja, ösanyja, Waghilda, a habokból kikelve, megmenti. Nálam az árutól Detre kezétől kellett elesnie. A mondai vonásokat egyebekben iparkodtam megtartani, egyet-mást mégis elhagytam, vagy módosítottam, leginkább ama túlzásokat, a melyek ma se tetszésre, se hitelre nem találnának.

Nem kerülhette el figyelmemet, hogy a magyar irodalmi köztudattal, mely *Buda halálából* Aranynak a Detréjét ismeri, összeütközésbe jutottam. Az a vén Detre, a ki Buda király és a fiatal Etele közt viszálykodást szít, merőben Arany alkotása. Az én veronai Detrém a német monda hőse, Atillának, a hatalmas királynak, segítségére szoruló, hálás, hódoló híve. Alakja a világirodalomban él, személyét tehát Atillához való viszonyában nagy érdek vesztése nélkül nem mellőzhettem. Elvégre is, úgy gondolom, minden költői művet magáért kell olvasni és maga szerint becsülni meg. *A Réka gyásza* tárgyául egy epizódot választott és igaztalanság esnék vele, ha Aranynak a tárgyban is nagy époszával találnák összemérni.

A monda német neveit magyaros hangzásuakká tettem, vagy ilyenekkel pótoltam.

Elbeszélő versnek az időmértékes nibelungi strophát választottam, de nem afféle szabadabb szerkezettel, mint a Nibelung-ének teszi, a melyben Etzel szintén szerepel.

Régi monda elbeszélő nyelvében egy kis ódonabb szín, azt hiszem, helyén van.

ÖRÖKLÉSI SZOKÁSOK A FÖLDBIRTOKBAN.

I.

Az a mód, mely szerint a földbirtok egyik nemzedékről a másikra száll, jórészen nem egyezik meg a modern jogokban lefektetett öröklési szabályokkal. Az ellentétet az «egyenlő osztály» és a «törzsöröklés» vagy «birtoköröklés» kifejezésekkel szokták megjelölni. Az elsőhöz tartozik nemcsak az az eset, mikor a birtokot tényleg földarabolják egymásközt az örökösök, hanem az is, mikor az örökösök a földnek egyenlő eszmei részeit kapják, vagyis az annak megfelelő teljes forgalmi értéket. A birtoköröklésnél ellenben a földet egy örökös veszi át, ki a többieket mérsékelten, lényegileg a föld hozadéki értékének megfelelően elégíti ki.

A legújabb agrárjogi fejlődés, mely Németországból indult ki, különös buzgalommal vetette rá magát a birtoköröklés szokásának és hatásainak tanulmányozására. Előbb csak néhány tanár, majd több tudományos testület gyűjtött erre vonatkozó adatokat, végre pedig megmozdultak a hivatalos körök is és Badenben, Württembergben, Bajorországban, Poroszországban*) hivatalos úton állapították meg a különféle öröklési szokásokat és azoknak gazdasági, socialis és kulturalis vonatkozásait.

A legújabb és leghatalmasabb munka ezen a téren kétségkívül az, melyet a porosz földművelésügyi minster megbízásából Sering állított össze a hivatalosan gyűjtött adatok alapján. (*Die Vererbung des ländlichen Grundbesitzes im Königreich Preussen.*) Jellemző a németországi mozgalomra, hogy a honi viszonyok ismeretével meg nem elégedtek, hanem

*) 1882-ben Ausztria is végzett hivatalos adatgyűjtést.

vizsgálat alá vették a vetélytársnak, Franciaországnak viszonyait is. A német kiküldött, Brandt egy esztendő teltével Franciaországban s beutazva az országot, a helyszínen szerzett tapasztalatok alapján állította össze a Franciaországban divó öröklési szokásokat s azoknak kideríthető következményeit.*) Az alábbiakban először rövid átnézetét adjuk a birtoköröklési szokás jelenlegi állásának Sering, illetve Brandt munkája nyomán, azután az adatgyűjtés tételes eredményeit foglaljuk össze.

II.

A birtoköröklés szokása Németországban minden valószínűség szerint olyan régi, mint maga a település. Abban az időben a földbirtok, helyesebben annak haszonélvezete általában a családfői hatalommal együtt, mint családvagyon szállt át az elődről az utódra s szó sem lehetett arról, hogy a leszármazók a földet egymás közt föloszszák. Mégis több jel arra mutat, hogy a birtokörökléshez, mint faji sajátáshoz egyes törzsek erősebben ragaszkodtak. Mert ezeknél a birtok osztatlan átszállása később is, — mikor a nép elszaporodása és a családi kötelek lazulása hovatovább a föld fölosztásához vezetett — föntartotta magát. A földesúri hatalom kialakulása segítségére sietett volt a birtoköröklés néhol tündező szokásának. Érdekében állt minden földesúrnak, hogy az úri hatósága alá tartozó emberek a szolgáltatások terhét elviselni képes földterületnek birtokában legyenek. Kétségtelen, hogy a gazdasági viszonyok is hozzájárultak nem egy helyen ahhoz, hogy a birtoköröklés szokása a változott viszonyok közepett is fönmaradjon. Kedvezőtlen éghajlati és talajviszonyok, valamint a tanyáról való gazdálkodás a birtokok osztatlan átszállását mindenestre befolyásolta. De egy okra visszavezetni a birtoköröklés szokását nem lehet. Egymagában véve se a jobbágyság, se a birtok minősége, se a letelepedés módja nem magyarázza meg a föld osztatlan átszállását. Westfáliában például annyira általános ez a szokás, hogy jó és rossz minőségű földön, síkságon és hegységben, tanyákon és falvakban egyaránt a singularis successio uralkodik. Még az

*) *Landwirtschaftliche Jahrbücher* 1900.

sem határoz, hogy a vidék jellegét a mezőgazdaság vagy az ipar adja-e meg. Példa rá Westfalia, hol földjeiket még az iparosok is a birtoköröklés szabályai szerint örökitik át. Hasonló példákat mutat Hannover is. Osnabrück és Ilten parasztjai nem szolgáltak földesurat, de földjüket mégis egy gyermek öröklí. A Leine völgyén kitünő talajban sem engedik a birtok földarabolását, hanem az egy-utódra szállás képezi a szabályt. Tehát különféle, néha egészen helyi jellegű körülmények tartották fenn az osztatlan átörökítés szokását.

Ha valahol egy szokás már fönnáll, akkor annak mindig bizonyos sulya van, melylyel az egyes ember ritkán mer szembe szállni. A birtoköröklés fönmaradásának vizsgálatánál ezt az erkölcsi mozzanatot sem szabad figyelmen kívül hagyni.

Jellemző az is, hogy a birtoknak egy örökösre való átszállása mi módon történik. Legáltalánosabb az átadási szerződés (Hofübergabevertrag, Gutsübergabevertrag, Übergabevertrag) használata, ritkább a végrendelet alkalmazása, de gyakori eset az is, hogy intestat öröklésnél az örökösök megegyezése tartja meg egy örökös kezén a birtokot.

Mikor a gazda már elöregedett, a birtok átvételére kiszemelt fiú pedig házasodni készül, akkor elérkezett az átadási szerződés kiállításának ideje. Az apa helyet csinál fiának. Az egyik nemzedék eleget tett kötelességének: fölnevelte a következő nemzedéket s hogy ez tovább folytathassa az elődök hivatását, át kell engedni a házban és gazdaságban való rendelkezést. Ha azonban a birtok elég nagy, vagy olyan jövedelmező, hogy több családot is képes külön eltartani, ha ennek következtében a birtokos kézi munkájára nincs szüksége a gazdaságnak, akkor az apa elöregedése, az átvevő fiú családalapítása nem vonja maga után szükségképen a birtok átadását. Az átadási szerződés mindenesetre legjobban biztosítja a birtok osztatlan átszállását. Nemcsak azért, mert élők közt kötött szerződés és mert mikor az öröklés esete beáll, az örökösök egy kész, megszokott helyzettel állnak szemben, hanem azért is, mert ez az a mód, mely mellett a birtokátvevőt legjobban szokták előnyösíteni. Nem tekintve azt, hogy a birtokot átvevő boldogulásáért ily esetben az átadó szülő az erkölcsi felelősséget jobban átérzi, kisebb gazdaságnál az átadó együtt kénytelen lakni és élni az átvevővel, tehát na-

gyon is érdeke a szülőnek az, hogy a gazdálkodó utód oly helyzetben legyen, hogy a kikötött tartást kiszolgáltathassa és a testvéreknek megállapított kielégítés se tegye túlságosan súlyossá helyzetét. A végrendeletben a szülő kevesebb körütekintéssel szokott eljárni. Nem ritkán megelégszik azzal, hogy a birtokátvevő örökösöt kijelöli, — a szokásnak tehát eleget tesz, a gazdaság együttmaradása iránti akaratát kifejezi — de arra, hogy a birtokörökös megfelelően előnyösítessék, olyan aprólékos gondossággal, mint egy átadási szerződésnél szokásos, nem terjeszkedik ki.

A hol a birtoköröklés szükséges voltát a nép jogi meggyőződése teljesen átérzi, ott az egy utódra való átszállás ab intestato öröklés esetén is szokásban van. (Westfalia, Braunschweig.) Az átadási szerződésnél, a végrendeletnél a szülő birtokösszetartási hajlandósága jut kifejezésre, itt az utódok birtokösszetartási vágya az, a mi az Anerbensitte-t föntartja. Ezért az intézkedés nélkül elhunyt szülő gazdaságának egy gyermekre való átszállása mindig annak a jele, hogy a birtoköröklés szokása szilárdan áll.

Az Anerbensitte gazdasági hatásait a következőkben foglalhatjuk össze.

Az osztatlan átszállás a birtoknagyságokban bizonyos állandóságot hoz létre. Ez azonban nem jelent mozdulatlan-ságot, vagy épen merevséget, mert számos más, különösen gazdasági ok az ellenkező irányban működik. Így például Poroszországban a szász tartomány egyes vidékein a cukor-répatermelés számos olyan kis és középbirtokot egyesített nagy birtokokká, melyeket előbbi kiterjedésekben századokon át tudott föntartani a birtoköröklés szokása. A birtoknak az öröklés ötletéből, tehát nem gazdasági okból való megszünését azonban az Anerbensitte akadályozza.

Az állandóság kedvez a befektetéseknek is. Kivált nagyobb áldozattal járó s olyan befektetésre áll ez, melynek teljes élvezetét csak a jövő nemzedék remélheti. Mint-hogy pedig ilyen módon a kis- és közép parasztbirtokok is javítják földjüket, fölszerelik a gazdaságot megfelelő eszközökkel és gépekkel, példájuk a velök egy társadalmi osztályban élő többi birtokosra is buzdítólag hat. Ez mindenesetre csak akkor áll, ha a birtoknak annyi a jövedelme, hogy a távozó örökösök részére megtakarítandó összegben felül is jut erre

a célra. A megtakarítás lehetősége pedig függ első sorban az eladósodás mérvétől.

A helyi észleleteknek és a statisztikának egybevetése kimutatta azt, hogy a birtokok kevésbé vannak eladósodva a birtoköröklés, mit az egyenlő fölosztás szokásának vidékén. (Kölni főtörvényszéki kerület, szász tartomány, stb.) A gazdaság osztatlan átszállása tehát magában véve — ez a tény — a birtokot különösen meg nem terheli. Ez arra mutat, hogy mind ez ideig nagyban és egészben a testvérek kielégítése csak annyival terhelte meg a birtokot, a mennyit a birtokátvevő a legközelebbi átszállásig letörleszteni képes volt.

Újabbi időben azonban ez némileg megváltozott. Egyrészt, mert a távozó testvérek nagyobb kielégítést kértek, a birtokátvevők pedig nagyobb kielégítést adtak, mint a mennyi a hozadéki érték szerint járt volna, másrészt, mert a birtok jövedelmezősége időközben nem ritkán az osztálykor számításba vett érték alá süllyedt. (Casseli főtörvényszéki kerület, szász tartomány, Hannover.)

A mi az első pontot illeti, a testvérek túlzott követelése mindig arra mutatnak, hogy a birtoköröklésnek kedvező fölfogás lazuló félben van. A testvérek kevésbé hajlandók alárendelni egyéni érdekeket a családi érdeknek. A gazdaság jövedelmének csökkenése pedig a 80-as évek óta tartó agrárkrisis következménye. A termények eladási ára esett, a termelési költségek, a közterhek és az életszükségletek emelkedtek. De ezeket a jelenségeket nem lehet a birtoköröklés terhére írni. Az adósság növekedése éppen az Anerbensitte alapelvétől való távolodással jár karöltve. Addig azonban, míg az osztályt szigorúan a hozadéki érték alapján csinálják, a mi azt jelenti, hogy a terhet egy emberöltő alatt le lehet törleszteni, a birtokörökléssel eladósodás nincs egybekötve. Megjegyzendő különben, hogy az Anerbensitte által föntartott birtokok már normális nagyságuk és egy tagban fekvő, kikerekített voltuknál fogva is, először olesóbban és kedvezőbb föltételek mellett kapnak hitelt, másodsor azt könnyebben törlesztik, mert a nagyobb, összefüggő birtoknak ellenállási képessége is nagyobb. Ezért a birtoköröklési szokás vidékén a nagy tőke alig jutott abba a helyzetbe, hogy a parasztságot kivásárolja.

A socialis hatások az eddig elmondottakból önként foly-

nak. A birtok állandóságával együtt jár a birtokos állandósága. Mindenki maga gazdálkodik, bérleti kezelés alig van. A gazdaság osztatlan átszállása a kis és közép parasztbirtokosok osztályát tartja fenn a birtokátvevő örökösök személyében. A kielégített testvérek vagy a szülői udvarban maradnak, vagy más foglalkozás után látnak. Az előbbi eset a kisbirtokoknál,*) az utóbbi inkább a középbirtokoknál**) gyakori. Ott a birtokátvevőnek segítő testvérek a fizetett cselédek és munkások helyét pótolják, de ezeknél jobb socialis helyzetben vannak. A kik pedig megfelelően kiképezve a kereskedői, hivatalnoki, papi, orvosi, ügyvédi, tanítói stb. pályára lépnek, azok sok esetben jobb helyzetbe jutnak, mint a minőben van a birtokörökös. Meggyőzően mutatták ezt ki a részletes fölvételek például Westfáliában, Hohenzollernben, a szász tartományban. Jellemző socialis hatása tehát a birtoköröklésnek az, hogy az utódokat vagy a szülő társadalmi osztályában tartja meg, vagy ennél magasabb osztályba is emeli, de alább rendszerint nem szállítja. Tehát határozottan kedvez a fölfelé irányuló osztálymozgalomnak, hasznos társadalmi osztályok számára nevel tagokat, a socialis sülyedésnek gátat vet s nem enged tért a munkástömegek terjedésének.

Kapcsolatban van mindezzel az az erkölcsi légkör is, mely az Anerbensitte-t követő családok tűzhelyéről szerte árad. A családfő egész lényét áthatja a birtok jövőjéről, a birtokátvevő és a többi gyermek sorsáról való gondoskodás. A maga és családja életmódját ehhez képest rendezi be. Derekasan dolgozik a gazdaságban, igényeit nem engedi nagyra nőni s a mit lehet, félre tesz, hogy a jövő birtokátvételnél legyen miből kielégíteni a testvéreket. A birtokörökösnek kiszemelt fiút a gazdaság számára neveli, a többieket arra, hogy más foglalkozásban boldoguljanak. A gyermekek megszokják azt a gondolatot, hogy ők nem egyenlők, a mint az életben sem lesznek azok és megszokják az egyéni érdeknek egy összesség, a család érdeke alá rendelését. Családfői rendelkezés, gyermeki engedelmesség kiegészítik egymást s egyesülnek a családi tűzhely szeretetében. A birtok megtartását közös családi ügynek tekintik, a szülői ház mindnyájok csa-

*) Körülbelül 0—5 ha-os birtokok.

***) 5—20 ha-os birtokok.

ládi büszkeségének tárgya. Ez mint egy állandó központ összetartja a gyermekeket érzelmileg még akkor is, mikor már az egy föld alatt élés régen megszűnt. Ez a patriarchalismus a lakosság egész lelkületére, viselkedésére rányomja a maga bélyegét. A gyermekek gondos nevelésben részesülnek. Mindennek eredménye az is, hogy ily vidéken keveset perlekednek s ritkán akad dolga a büntető birónak. (Casseli fő-törvényszéki kerület.)

A birtoköröklési szokásnak a népesedési mozgalommal való kapcsolatát a következőkben kívánjuk vázolni. A népesség szaporodása függ a telítettség mértékétől. Egy adott földterület egy bizonyos foglalkozás, ez esetben mezőgazdaság mellett, csak bizonyos számú embert képes eltartani. Ha a telítettség bekövetkezett, a népfölösleg más foglalkozásra kénytelen átmenni, s ha ez nem sikerül, akkor kénytelen elvándorolni, bármilyen is legyen azon a vidéken az öröklési szokás. Ha a foglalkozásváltoztatás nehezen megy, ha a kivándorlás akadályokba ütközik, akkor a többletnépesség, hogy magát ott helyben az eddigi kereseti ágban eltarthassa, megpróbálkozik a belterjesebb műveléssel s ha ez sem segíthet, kénytelen szükségleteit leszállítani. A hol a nép különösen ragaszkodik megszokott foglalkozásához úgy, hogy tehát se más foglalkozásra áttérni, se elvándorolni nem hajlandó s a hol a gazdasági boldogulás ide nem tartozó okokból nehezen megy, ott a népszaporodás megakad és fölösleg nem képződik. A nép ezt az önszabályozást, ezt a praeventív intézkedést kétféle módon végzi. Vagy úgy, hogy tartózkodik a családalapítástól, vagy úgy, hogy a gyermeknemzést korlátozza.

A hivatalos porosz fölvétel kimutatta, hogy az Anerber testvérei nagyrészt új foglalkozásban találnak elhelyezést, tehát a birtoköröklés szokása a népfölöslegnek foglalkozás változtatás útján való levezetését elősegíti. A statisztika pedig kimutatta, hogy a kivándorlás semmivel sem nagyobb azon vidékekről, a hol birtoköröklés uralkodik, mint azon vidékekről, a hol a természetbeli egyenlő osztály szokásos. Hohenzollernben a tartomány kevésbé termékeny, déli részein, hol Anerbensitte van, a lakosságnak átlag 4·23 %-a vándorolt ki,*) a termékenyebb, északi részeken, természet-

*) Az 1871—1895. évek közti időre eső átlagszámok.

beli osztály mellett pedig 4·26 %. A kivándorlás a természetes népszaporodásnak ott 100·24 %-át, itt 102·90 %-át vitte el. Hannoverben sincs lényeges különbség a vándorlások tekintetében a birtoköröklés és a természetbeli osztály vidékei közt. Westfaliában, az Anerbensitte általános elterjedése mellett alig lehet összehasonlítást tenni e két különböző szokás hatásai közt. De már a szász tartomány népszámlálási adatai szintén azt mutatják, hogy a birtokok osztatlan átszállása mellett nincs nagyobb kivándorlás, mint a tartomány azon részeiről, hol egyenlően osztozkodnak. Épen így nagy a kivándorlás a Rajna menti természetbeli osztozkodás vidékéről is.

A népfölösleg tehát az Anerbensitte vidékéről a legtermészetesebb két módon vonul el: foglalkozásváltoztatás és kivándorlás által. A mezőgazdasági vidékeken mindennütt ezzel a jelenséggel találkozunk, akárminő is az ott divó öröklési szokás. Az iparos vidékek szívják föl e fölösleg nagy részét mindaddig, míg a telítettség (relatív túlnépesség) ott is be nem következik. Ily körülmények közt az Anerbensitte-t követő parasztság nem szorul arra a két módszerre, melyet a relatív túlnépesedés megelőzésére a természetbeli fölosztás vidékének népe szokott alkalmazni: a cölibatusra és a gyermekrendszerre. Van rá példa, hogy az egyenlő osztály vidékén a földarabolás hátrányait azzal kerülik el a gyermekek, hogy közös gazdálkodásban maradnak. (Frankfurti fő-törvényszéki kerület.) Nem ritkán négy, öt testvér viszi így együttesen a gazdaságot (Kommunhausung) és egyik sem köt házasságot. Sokkal elterjedtebb módszer ennél az elszaaporodás megelőzésére az egy- és kétgyermekrendszer, a mivel a természetbeli fölosztás vidékein találkozunk.

Itt szülők és gyermekek egyaránt abban a gondolatban élnek, hogy az utódok mindannyian kapnak földet s így nem gondoskodnak arról, hogy a fiatal nemzedék egy része más kereset után nézzen. Kifejlődik a földhöz való göresös ragaszkodás, mely útját állja a népfölösleg elvándorlásának.*) Ily

*) Sőt itt még az elvándorlás sem orvosolja az egyenlő fölosztással járó bajokat. Az örökösök még akkor is ragaszkodnak a természetbeli fölosztáshoz, ha a nekik jutó földarabon nem is gaz-

körülmények közt a földek annyira szétforgácsolódnak, hogy a családok többé a földből megélni nem tudnak. Ilyenkor ideig-óráig segíthet a háziipar, a vándoripar, vagy a földek belterjesebb művelése, ha ugyan ehhez a szükséges előfeltételek nem hiányoznak. A szaporodás azonban az így előállított jövedelemtöbbletet is csakhamar fölemészti, úgy hogy az életszükségletek leszállítása válik szükségessé. A nyomor és a tehetetlenség érzete kiöl minden vállalkozási szellemet, az emberek az anyagi boldogulásnak, a haladásnak, a fölfelé jutásnak útját bevágva látják, szorgalom és takarékoság mellett is. A bajnak egyedüli okát abban látják, hogy sok az ember, kevés a föld. A föld további szétosztását megakadályozni csak egy mód kínálkozik és ez a népszaporodás korlátozása. A beérkezett hivatalos jelentések Poroszország minden részéből konstatálják, hogy a kétgyermekrendszer az egyenlő fölosztás vidékein egyenes következménye a törvényi öröklési jognak. (Kölni, casseli, frankfurti főtörvényszéki kerület.) A birtoköröklés vidékein ez sehol sem képez rendszert. Csak elvéve jön elő ott, a hol nagy az eladósodás és főleg ott, a hol a szülők hajlandósága még a birtokösszetartás, a fiataloké ellenben az egyenlő fölosztás felé hajlik. Ha ez bekövetkezik, ha az a légkör, mely a testvérek érdekét alárendeli a család és birtok-átvevő érdekének, mind jobban telítve lesz az egyenlő öröklés eszméjével, s így megszűnik a népfölöslegnek természetszerű elvezetése, akkor a birtokot saját gyermekeik ellen igyekeznek megvédeni a szülők. Tehát gondoskodnak arról, hogy csak annyi gyermekök legyen, a mennyi a birtok együttmaradását lehetetlenné nem teszi. Az Anerbensitte vidékén tehát épen a szokás lazulása idézi elő a gyermekrendszert. A hol az fölüti fejét, ott már az osztatlan átszállás szokását megtámadta a törvényi öröklési jog, mely egyenlő darabot ad a földből is minden gyermeknek.

Igen fontos kérdés az, hogy a természetes népszaporodásra van-e befolyással a birtoköröklés szokása? Ennek vizsgálatánál nem szabad szem elől téveszteni azt, hogy a

dálkodhatnak, mert más községben telepedtek le, szellemi foglalkozás után láttak, vagy épen kivándoroltak. Földdarabjokat ilyenkor is követelik s azt vagy bérbe adják, vagy eladják. (Kölni, casseli főtörvényszéki kerület, szász tartomány.)

természetbeli fölosztás vidékei igen sokszor összeesnek a városokkal telített és iparos vidékekkel, a melyek nagyobb népsűrűségöknél és az odavándorlásnál fogva természetesen nagyobb népszaporulatot mutatnak föl. Az összehasonlítás tehát csak akkor lesz igazságos, ha olyan különböző öröklési szokást követő területeket hasonlítunk össze, melyeken a mezőgazdaság egyformán a főfoglalkozást teszi. A statisztikai adatok azt mutatják, hogy ily módon vizsgálva a kérdést, az Anerbensitte vidékén a természetes népszaporodás nem marad vissza azon szaporodás mögött, melyet az egyenlő osztály vidéke mutat föl. Így például a casseli főtörvényszék területén az összehasonlított birtoköröklési járások közt a legmagasabb természetes népszaporodás 6·85 %-ot, a legkisebb pedig 4·13 %-ot tett ki. Ugyanott a törvényi öröklési jog egyenlő osztályát követő járásoknál a legnagyobb szaporodási százalék 5·61 %, a legkisebb 4·75 % volt.

Hasonló eredményre jutunk, ha a westfaliai szaporodási viszonyokat összehasonlítjuk a kölni és a frankfurti főtörvényszéki kerületek területén lévő, egyenlő osztályt tartó vidékek lakosságának természetes szaporodásával.

A törvénytelen szülöttek száma birtoköröklési szokás mellett nem nagyobb, mint egyenlő osztály mellett. Sőt Westfalia például, ez a minden ízében Anerbensitte-t követő tartomány egész Németországban az első helyen áll e tekintetben. 1000 újszülöttre csak 28 törvénytelen szülött esik. Rosszabbul állnak Hannover és Hohenzollernnek, valamint a casseli főtörvényszéki kerületnek birtoköröklést követő vidékei, bár az arányszám itt sem rosszabb, mint a velök összehasonlítható egyéb vidékeken. Egyébként a hivatalos jelentések több helyről kiemelik, hogy a birtok-átvevő örökösök törvénytelen gyermekei nagyrészt törvényesítettnek utólagos házasság által. (Hohenzollern, casseli főtörvényszéki kerület.) A törvénytelen szülöttek számára nem a birtoköröklés szokása, hanem az van elsősorban befolyással, hogy az Anerbe testvérei általában a birtokon maradnak-e, vagy más foglalkozást keresve, elvándorolnak onnan. Az első esetben, minthogy helyzetők a családalapítást megnehezíti, kétségkívül tőlök fog származni a legtöbb törvénytelen gyermek. Ha azonban, mint azt most Németországban a viszonyok megengedik, a kielé-

gitett testvérek más foglalkozásban biztos helyzetre tudnak szert tenni, akkor a viszonyok e tekintetben sem hagynak fönn semmi kívánni valót.

III.

Az előbbieken igyekeztünk összefoglalni a birtoköröklési szokás tényleges hatásait, illetve vázolni azokat az állapotokat, a melyek közt e szokás él. A jelentések arról is számot adnak, hogy a birtoköröklés szokása az egyenlő természetbeni osztály szokásával szemben terjed-e vagy háttérbe szorúl. Érdekes, hogy van rá példa, hogy a birtokok földarabolásával járó gazdasági bajok egyes falvak lakosságát átvezették az addig ott divatozott egyenlő öröklési osztály szokásáról a birtoköröklés szokására. Paderborn (Westfalia) egyes részeiről jelentik ezt, a hol a parasztok a mult század első felében a birtokdarabok folytonos fölosztása következtében végkép eladósodtak, tönkrementek és nagy részök Amerikába vándorolt. A kik otthon maradtak, azok okultak a saját kárukon és ez idő szerint ott egy gyermeknek juttatják a birtokot az Anerbensitte szabályai szerint. Ehhez hasonló érdekes eset az is, mely a casseli főtörvényszék területén adta elő magát. Itt Schweinsberg község tért át az egyenlő természetbeli fölosztás szokásáról az Anerbensittere. Itt is az egyenlő osztálylyal járó gazdasági bajok indították a népet arra, hogy a birtoköröklésre térjen át; alkalmat pedig erre a tagosítás adott. Mióta a tagosítást befejezték s az előbb szétszórt parcellákból önálló birtokok keletkeztek, azóta, mondja a jelentés, a birtokot összetartják s azt egy gyermek veszi át a maga egészében. Viszont a birtoköröklés is nem egy helyen tért veszt az egyenlő fölosztás szokása javára. Csakhogy míg az Anerbensitte-re való átmenet fönt közölt esetei tudatosan történtek, addig az öröklési szokásnak ez ellenkező irányú változása öntudatlanul, sőt lehet mondani az érdekeltek akarata ellenére ment végbe. A kiinduló pont az volt, hogy a birtok-átvevőt nem előnyösítették mindig eléggé. A birtok értékét túlmagasra tették, minek következtében az átvevő nem tudta a fölvett adósságot az újabb átadásig letörleszteni. Az adósság tehát szaporodott s a

birtokot megtartani nem lehetett. Ennél a folyamatnál nagy szerepe van egyrészt annak, hogy a föld hozadéki értéke mindinkább visszamaradt a forgalmi érték mögött, másrészt annak, hogy az Anerbe testvérei magasabbra tették igényeiket. A föld hozadéki és forgalmi értéke közti különbségnek azelőtt alig volt jelentősége, főleg a kevésbé termékeny, a közlekedési vonalaktól félreeső, ritka népességgel bíró tulajdonképi Anerbensitte vidékeken. A viszonyok változása itt is fölszöktette a föld árát, jórészt olyan magassáig, hogy azzal a jövedelmezőség arányban nem áll. A testvérek túlzott követeléseit megmagyarázza az igények általános növekedése. A gyáraknak az Anerbensitte vidékén való terjedése s az általános hadkötelezettség megismertette a falu népével a városi szokásokat, erkölcsöket. A gyárból, a városi garnizonból hazatért fiú nem volt hajlandó megelégedni az addig szokásban volt alacsony kielégítéssel. De az Anerbe is nehezebben kap a változott viszonyok közt gazdag feleséget, kinek pénzével testvéreit kielégítheti. Több helyről figyelmeztetnek erre a körülményre a beérkezett hivatalos jelentések (például Hohenzollern, Hannover). A vagyonos leányok nem szívesen maradnak falun s hogy városban lakhassanak, inkább mennek férjhez kisebb állású hivatalnokhoz, mint egy birtokátvevő örökshöz. Mindezt betetőzi ott, hol Anerbenrecht nincs, a modern öröklési jognak a birtoköröklési szokással ellenkező öröklési rendszere. Ez főleg akkor rombolja a régi szokást, mikor a bíróságnak a kiskorúak védelmére beleszólása van az osztályba. Azon vidékekre tehát, hol a birtoköröklés mint szokás fönnáll, a jelentések legnagyobb része az intestat birtoköröklési jog behozatalát sürgeti. A vegyes vidékekre, a hol tudniillik a birtoköröklés és az egyenlő fölosztás szokása egyaránt előfordul, a fakultatív Anerbenrecht törvénybe iktatását javasolják. Ott ellenben, a hol a birtokok természetbeli fölosztása az uralkodó szokás, az Anerbenrechtnek talaja nincs. Egyrészt, mert mint láttuk, a birtoköröklés csak ott felelhet meg céljának, a hol a lakosság lelkülete, erkölcsi nézete egyezik annak eszméjével, másrészt, mert a természetbeli osztályok következtében szétszórt és adóssággal terhelt parcellákon birtoköröklést elképzelni sem lehet. Itt minimummal akarják megelőzni a további elaprózásból származó bajokat, mint a hogy az például Wiesbadenben,

Hohenzollernben, továbbá Baden- és Hessenben már meg is történt.¹⁾

IV.

Franciaországban, a Code Napoleon által teremtett egységes jog ellenére is föntartották magokat a különféle öröklési szokások. E szokások tanulmányozása annál érdekesebb, mert míg Németországban a particularis törvények nem egy helyütt segítettek föntartani a birtoköröklés szokását, addig Franciaországban a Code épen birtokszétszóró célzatáról és hatásáról ismeretes. Súlyosítja a helyzetet még az, hogy először a legfőbb bíróság gyakorlata a törvénykönyvet a birtokösszetartásnak nem kedvező értelemben magyarázza,²⁾ másodsor, hogy a végrendekezés oly szűk határok közé van szorítva, hogy az öröklagyó még utolsó intézkedésével sem segíthet az öröklési jog hibáin. Nevezetesen az ingatlanoknak egy örökös által való átvételét csak az esetben engedi meg, ha azok természetben «commodément» föl nem oszthatók. A föloszthatatlanságot pedig az alsófokú bíróság mint ténykérdést végérvényesen dönti el és pedig rendszerint a föloszthatóság oldalára. Végintézkedéssel pedig a szülő csak a vagyon $\frac{1}{2}$ -ről, $\frac{1}{3}$ -ről vagy $\frac{1}{4}$ -ről rendelkezhetik, a szerint a mint 1, 2 vagy több gyermeke van; tehát minél több a gyermek, annál kevesebb az, a mi végintézkedés tárgyát képezheti.³⁾ Míg Németországban a birtoköröklés szokásának és a birtoköröklési törvényeknek hatásait vizsgálhatjuk, addig Franciaországban a római jogi elveken épült egyenlő öröklési osztálynak eredményei tárulnak eléink. A két kép mintegy megfordítottja egymásnak.

A Code szerkesztő bizottságának jegyzőkönyvei s Napoleonnak a szerkesztésre gyakorolt befolyása világossá teszik, hogy a természetbeli egyenlő fölosztás eszméje politikai s nem gazdasági tekinteteknek köszönheti azt, hogy a Code-ba

¹⁾ A Német Birodalmi Polgári Törvénykönyv e szabályokat érintetlenül hagyta. (Einführungsgesetz 119 art.)

²⁾ Brandt: *Droit et coutumes des population rurales de la France en matière successorale* 101 l.

³⁾ *Code civil* 913. §.

bejutott. A nagy birtokok megtörése volt a cél. Ámde ezek tudtak védekezni a törvény romboló erejével szemben, ellenben a kis birtokok szétforgácsolódtak. Ez öröklési rendszernek káros gazdasági, társadalmi és népesedési hatására leghatásosabban Le Play mutatott rá s az 1866—1870 közt tartott hivatalos «Enquête agricole» megfelelő adatgyűjtéssel támogatta a reformjavaslatokat. A politikai események azonban gyökeresebb reformnak útját állták. A természetbeli egyenlő osztályt még ma is a nagy forradalom szent tételének tartják, a melyhez hozzányúlni, legalább az uralkodó fölfogás szerint, szentségtörés lenne.

Brandt az öröklési szokások vizsgálata szempontjából hat részre osztotta föl Franciaországot. Csak röviden kívánjuk e vidékek általános viszonyait s ezzel kapcsolatban az öröklési szokásokat érinteni, hogy azután azokból az eredményeket levonjuk.

1. Az északnyugati vidék a következő megyéket foglalja magában: Nord, Pas-de-Calais, Somme, Oise, Aisne, Seine-et-Marne, Seine-et-Oise, Seine, Loiret, Eure-et-Loir, Orne, Manche, Calvados, Eure és Seine-Inférieure. A vidék jellegét a nagy ipar, a városok és első sorban Páris adja meg. A legtöbb megyében a lakosság kisebbik része az, mely mezőgazdasággal foglalkozik, átlag 30 %—40 %, csak négy départementban (Manche, Eure-et-Loir, Loiret és Orne) tesz ki többet a mezőgazdasággal foglalkozók száma 50 %-nál. A földbirtok öröklési átszállásában a természetbeli egyenlő fölosztás uralkodik. Ez itt gazdaságilag meglehetősen indokolt, mert a talaj általában termékeny s a nagy ipar, a városok és főleg Páris közelsége a belterjes művelést lehetővé teszi. Néhol a legapróbb parcellák fölosztásától sem riadnak vissza az örökösök. Ennek következtében a kisbirtokok szétforgácsolódnak, a gazdálkodók pedig eladósodnak. A ki pusztá földet kap fölszerelés és tőke nélkül, az kénytelen a gazdálkodást adóssággal kezdeni. A földszalagok kellő művelhetése sokszor parancsolólag követeli, hogy az örökös néhány parcellát hozzávegyen, vagy legalább bérbe vegyen a magáéhoz. Ez is sokszor oka a gazdasági bukásnak. A nagy tőke az ilyen adósságban úszó kis embereket könnyen kivásárolja s a parcellákból gyakran, mint főleg Páris környékén, fényűzési célokra szolgáló birtokot rak össze. A volt tulajdonosok ilyen-

kor nem ritkán mint bérlők kezelik tovább a földet. Tényleg e vidék megyéiben, kettő kivételével, mindenütt több a bérleti, mint a tulajdonos gazdaság.

Érdekes, hogy mentül nagyobb az öröklési osztály alá kerülő birtok, annál kevésbé ragaszkodnak a természetbeli egyenlő fölosztáshoz az örökösök. A nagyobb birtokosokban, illetve gyermekeikben van bizonyos hajlandóság arra, hogy a birtokot összetartsák, míg a kis birtokosoknál, a hol pedig legvésezebb a földarabolás, az «egyenlőség»-től nem térnek el.

A régi, Code előtti öröklési szokásról annyit tudunk, hogy a földet csak a fiúk osztották föl egymás közt, míg a leányok az ingatlanban nem részesedtek.

Jelenleg a parasztsaládokban nincs semmi állandóság, a falusi népesség folytonos hullámvásban van. Legérdekesebb az, hogy ellenére az egyenlő természetbeli osztálynak, ellenére a legteljesebb mozgási szabadságnak, a mi mellett tehát szabály a korai családalapítás, a házasságok termékenysége még az annyira alacsony országos átlagot (házasságonként 2·10) sem éri el; ugyanis egy házasságra e vidéken csak 2·04 születés esik. Ennek, valamint a nagymérvű vándorlásnak az ipari központok felé, tulajdonítható az, hogy a parasztság szemlátomást csökken.

2. A nyugati vidékhez Brandt a következő megyéket számítja: Finistère, Côtes-du-Nord, Ille-et-Vilaine, Mayenne, Sarthe, Indre-et-Loire, Vienne, Charente, Charente-Inférieure, Deux-Sèvres, Vendée, Maine-et-Loire, Loire-Inférieure és Morbihan. Itt már a mezei gazdálkodás adja meg a vidék jellegét. Ez az uralkodó foglalkozás. A lakosságnak több mint felét teszik ki mindenütt a földmíveléssel foglalkozók. Az ipar inkább csak kisipar. Ez az a vidék, mely egész Franciaországban leghívebben őrizte meg a letűnt idők nemesebb hagyományát. Ez azon zúga az országnak, hol még főtartotta magát a patriarchalizmus, hol a régi viszony megszűnte után is a nép, volt urát tekinti vezérének. A Bretagne, a Vendée lakossága a nagy forradalom idején is földesuraival tartott s ez a régi vonás napjainkig sem halványult el. Innen indultak ki a múlt század 40-es éveiben az első mezőgazdasági szövetkezeti mozgalmak s az 1884-iki törvény*) óta a syn-

*) Loi du 21 mars 1884.

dicats agricoles-ok élén az ottani nagybirtokosság buzgólkodik. A parasztcsaládok élete, világnézete is egészen más, mint az északnyugati vidéken.

A családfőnek nagyobb a tekintélye, a gyermekek fegyelmezettebbek. A nagybirtokok többnyire részesek által műveltetik a földet. Ezért a részes művelés alatt álló terület bír legnagyobb kiterjedéssel, azután következik csak a tulajdon gazdaság területe, míg a bérleti gazdálkodás aránylag kis területre szorítkozik. A régi Bretagne három megyéjében: Finistère, Côtes-du-Nord és Morbihan, egy örökös szokta átvenni az egész birtokot. Csak a tenger mentén osztoznak egyenlően az ingatlanokon, mert itt a gazdálkodás alárendelt szerepet játszik s gyakran nem is terjed túl a konyhakertészeten. Főfoglalkozás itt a halászat, hajózás. A beljebb eső részeken azonban, hol a tanyai gazdálkodás uralkodik, egy veszi át a birtokot s testvéreit alacsony becsérték szerint fizeti ki. Megezik az is, hogy az osztozkodás kikerülése végett az örökösök közösségben maradnak. Ellenben a többi megyékben szabály a természetbeli egyenlő fölosztás és pedig mentől kisebb a birtok, annál inkább ragaszkodnak ehhez az örökösök. A nagyobb birtokokat, ha megegyezés nem jön létre, inkább eladják az örökösök s a pénzen osztoznak.

A földművelő nép itt sokkal állandóbb, mint északnyugaton. A családnak szerkezete s a föld iránti szeretet jobban a faluhoz kötik az embereket. Sokat tesz a vallásos buzgóság is, a mivel ellentétben északnyugaton vallási közömbösség uralkodik. A falu népe nem tódul a városok és ipartelepek felé, hanem e helyett a nagyobb birtokokban talál foglalkozást. A házasságok termékenysége az országos átlagot (2·10) fölülmulja. Az egy házasságra eső gyermekszám itt átlag 2·23. A természetes szaporodás tekintetében előljárnak a bretagnei megyék, hol túlnyomóan a birtoköröklési szokás az uralkodó. Nevezetes az is, hogy a születések száma azon megyékben legkedvezőbb, a hol a mezőgazdasággal foglalkozók képezik a lakosság túlnyomó többségét. Ugyanezen megyékben van legjobban képviselve a nagybirtok is. De a nagybirtokokat jórésztben felesek (metayers) művelik, ezek pedig gazdasági érdekből is szeretik a sok gyermeket, mert a hány gyermek, annyi ingyen munkás.

Ellenben azon részein e nyugati vidéknek, hol a leg-

apróbb birtokok dominálnak, legkedvezőtlenebb a születések arányszáma. A gyermekrendszer iránt ott mutatkozik a legnagyobb hajlandóság, a hol a birtokos a birtok fölöstása következtében, a nehezen megszerzett jólét elvesztésétől félti örököseit, tehát inkább a nagyobb, vagyonosabb néprétegnél. A kivándorlást e vidékről általában jelentéktelennek mondják a jelentések.

3. A délnyugati vidék tizennégy megyét foglal össze és ezek: Gironde, Landes, Basses-Pyrénées, Hautes-Pyrénées Ariège, Pyrénées-Orientales, Aude, Hérault, Tarn, Tarn-et-Garonne, Lot, Lot-et-Garonne, Gers, Haute-Garonne. E vidék igen eltérő éghajlati és talajviszonyokkal bíró területeket egyesít. Nagyon el van terjedve a szőlőmivelés, főleg a tengerpartokon. A Garonne völgyén a termékeny síkság gabnaféléket terem, míg a hegységekben, nevezetesen a Pyrenéékben a rét, legelő és erdőgazdaság dominál. A lakosságnak túlnyomó része földművelésből él, csak két megyében (Hérault, Gironde) száll a földművelők száma az 50 % alá. (47 %, 41 %.) A gazdaságok legnagyobb része a tulajdonos művelése alatt áll. A földműves lakosság tehetősebb része szétszórt tanyákon él. Ellenben a kisbirtokosok, munkások és napszámosok a falvakban és városokban laknak. A faluk itt általában népesek és kiterjedt határral bírnak, mely meglehetősen apró parcellákból áll. A tanyás gazdálkodás főfészke a Garonne völgyén elterülő termékeny síkság, míg a falvak inkább a szőlőkultúra s a hegyek vidékén dominálnak.

A Code előtt e vidéken a tételes jog nagyobbrészt a recipiált iustiniáni jog volt, a Pyrenéékben pedig a hegylakó baskok nemzeti szokásjoga. Tévedne azonban, a ki azt hinné, hogy a római jog egyenlő öröklési osztálya volt az uralkodó. Az ab intestato öröklés ritkaság számba ment, általános szokás volt a végrendekezés. A római jog kiterjedt végrendekezési szabadságot adott s ezt a nép a birtok összetartására használta föl. Nemcsak a nemesek és gazdag városi polgárok, hanem a kis emberek is az elsőszülött fiúra hagyták úgyszólván összes vagyonukat. Ugyanilyen irányban mozgott a baskok ősi szokásjoga is, csak hogy itt az individual successióhoz végrendeletre sem volt szükség. A szokásjog szerint ab intestato a legidősebb fiúra szállt a vagyon és pedig úgy az ősi (biens de souche), mint a szerzeményi (biens avitins).

A Code ez öröklési szokásokat mind ez ideig nem volt képes megtörni *) csak meggyengíteni és pedig a síkságon inkább, mint a hegyvidéken. Talán nem pusztán véletlen, hogy itt meglehetősen a népszaporodás, míg amott általános az egygyermekrendszer. A régi szokás legerősebben tartja magát Basses-Pyrenées megyében, de az egyenlő osztály eszméje itt is, mint általában mindenütt, előtérbe nyomul s bár nem vezet egyenlő fölosztáshoz, de a testvéreknek a törvény által támogatott követelése a birtok-átvevőt oly súlyosan megterhelik adóssággal, hogy a tönkrejutás gyakran elkerülhetetlen. A végrendekezés szokása is föntartotta magát. A birtok-átvevő örökös nemcsak a «quotité disponible»-t kapja, hanem még egyéb rejtett adományokat is, többnyire a testvérek hallgatag beleegyezésével. A birtokot mérsékelten becsülik föl, többnyire a földadó jövedelem hatvanszorosát veszik alapul, a mi körülbelől megfelel a valódi tiszta jövedelem húszszorosának. A végrendelet helyébe nem ritkán a házassági szerződés vagy az átadási szerződés lép, mikor is a szülő életében adja át a birtokot az elsőszülöttnek. A testvérek pénzben részletekben kapják ki osztályrészeket s más foglalkozás után látnak. De az is megtörténik, hogy közös gazdálkodásban maradnak mindaddig, míg a legkisebb is eléri nagykorúságát. Örökösödési perek ritkán fordulnak elő. A birtoköröklés szokása legjobban a közép parasztbirtokoknál tartja magát. A kisebbeknél is megvan a régi szokás iránti hajlandóság, csak hogy ezek nem bírják el az ezzel járó terheket, a testvérek kifizetését s az öregek tartását, főként mivel a gyérülő lakosság mellett drága a gazdasági munkaerő. Ezért a birtokot inkább eladják az örökösök s a pénzen osztoznak. Hasonlóképen járnak el a nagybirtokos örökösei is, kivált ha városi származású a család, úgy hogy a földhöz való ragaszkodás még nem vert bennök mélyebb gyökeret.

Talán nincs vidéke Franciaországnak, a hol jobban lehetne kimutatni a kapcsolatot öröklési jog és népesedési mozgalom közt. A XVIII. század végén a hivatalos jelentések szerint bőven voltak itt megáldva a házasságok gyermekkel s a születések jóval felülmúlták a haláleseteket. A délnyugati vidék különböző részein 1000 halálesetre 1249, 1271

*) Konstatálta ezt az 1866-iki enquête agricole is.

és 1158 születés esett. Csak 1830 óta kezd ritkulni a lakosság, a születések számának csökkenése következtében és pedig legelőször ott, hol az új jog leghamarább kezdi háttérbe szorítani a régi öröklési szokást: a Garonne völgyén. Ez idő szerint már csak a Pyrenéekben, a hol még leginkább tartja magát a birtoköröklési szokás, áll jobban az egy házasságra eső születések arányszáma az országos átlagnál. A többi département-okban kivétel nélkül rosszabb az arányszám az országos átlagnál (2:10) is, a mi a lakosság számának csökkenését vonta maga után. Ezekben a megyékben az egy házasságra eső gyermekszám 1:68-tól 1:98-ig váltakozik. Az eredmény az, hogy csak három megyében (Landes, Basses-Pyrenées és Pyrenées-Orientales) volt (1891-ben) több a születés, mint a halálozás, egyébként mindenütt a halálozások múlták fölül a születések számát.

A gyermekrendszer tehát e vidéken új jelenség, mely a régi öröklési jog uralma alatt ismeretlen valami volt. A Code a gyermekeknek olyan erős jogot adott a természetbeli egyenlő fölosztás követelhetése által, hogy azzal szemben az apa úgyszólván tehetetlen. A birtokösszetartási hajlamot azonban nem tudták kiölni a változott viszonyok sem a földbirtokosok lelkéből. Arra rájöttek, hogy sok gyermek mellett a modern jog lehetlenné teszi a birtok együttmaradását. Tehát a gyermeklétszám korlátozásához nyúltak. Ezzel élnek úgy a régi birtokos elemek, mint a cselédből, napszámosból lett új kisbirtokosok is. Ez utóbbiak számosan emelkedtek föl ide az alsóbb osztályból, a fölfelé irányuló mozgalom következtében. A napszámos, munkás és cseléd, ha szorgalmas, takarékos és sok gyermeke van, szerezhet egy kis bérletet, azután egy darabka tulajdon földet is. De ha idáig eljutott, akkor már az, a mi addigi emelkedésének egyik titka volt, a sok, ingyen munkaerőt szolgáltató gyermek, a birtok megtartását lehetlenné teszi. A birtok-átvevőnek már nem dolgoznak úgy a testvérei, mint a hogy dolgoztak a gyermekek mindnyájan apjoknak. Az annyi küzdelem árán összeszerzett földcske tehát rendszerint már az első szerző halálával ismét szétporlik. Ezen okulva a föl-emelkedettek is, ha sikerül valami módon a földet megtartaniok, csatlakoznak az ismert rendszerhez s családonként az egy, legfőljebb két gyermek képezi a szabályt.

4. Az ország középső vidékéhez tartoznak Loir-et-Cher, Indre, Haute-Vienne, Dordogne, Corrèze, Cantal, Aveyron, Lozère, Haute-Loire, Puy-de-Dôme, Allier, Nièvre, Cher és Creuse megyék. A vidék általában termékenynek nem mondható. Nagy részét nem épen termékeny fönsík foglalja el, a hol a gabonafélék gyenge termést adnak. A belterjes gazdálkodás előfeltételei nagyobb részét hiányoznak. A lakosság túlnyomó többsége földművelésből él; az egyes megyék szerint 48 %—72 % között változik a mezőgazdasággal foglalkozók száma. A kis- és közép-parasztbirtok szépen van képviselve s ezért a tulajdon gazdaságok területe is tekintélyes. A részes és bérleti gazdálkodás a nagybirtokokon otthonos. A vidék déli része a Code előtt a droit écrit, tehát a iustiniani jog s így a végrendekezés szokásának területéhez tartozott, míg az északi részen a droit coutumier uralkodott, mely kedvezett a közösségek fönnállásának. Az azelőtti droit écrit vidékén még most is szabály az individual successio és pedig sokkal inkább, mint akár a délnyugati részen általában, akár a Pyrenéekben különösen. Itt a középben tartotta fönn magát legjobban a birtoköröklés szokása a Code ellenirányú joga ellenére is egész Franciaországban. Itt még ez a szokás a családtagok önkéntes megegyezésével találkozik. Úr és paraszt egyformán egy utódra hagyja birtokát. A többi gyermekek megelégszenek az érték $\frac{1}{10}$, nem ritkán $\frac{1}{20}$ részével is. Gyakori eset az életben való birtok-átadás az elsőszülött fiú házassága alkalmával. Másutt végrendelet útján juttatják a legidősebbnek a birtokot azzal, hogy neki hagyják az egész quotité disponiblet s őt azonfölül álügyletekkel is előnyösítik. Ennek egyik szokásos formája az, hogy ha a szülő nagyobb javításokat vagy befektetéseket csinál, vagy betáblázott adósrészt törleszt, a nyugtát a kiszemelt birtok-átvevő örökös nevére állíttatja ki. A többi gyermekek szívesen vándorolnak a városokba, az ipartelepekre s főleg Párisba. E nép vérében van a vándorlás iránti hajlam, a vállalkozási szellem s nem tekintik áldozatnak, ha készpénz-kielégítésökkel ott hagyják a falut, a birtokot elsőszülött testvéröknek engedvén át. Igazságosnak is tartják, hogy az a testvér örökölje a földet, a ki a szülőkkel együtt munkálta azt, míg ők azalatt esetleg sokkal jobb sorsot biztosítottak magoknak egyebütt. Ha azonban az elvándoroltakat baj éri, a birtokörökös erkölcsi köte-

lességének tartja őket a családi tűzhelyhez befogadni. (Asylum). Ellenére e nagymérvű kivándorlásnak, a lakosság száma állandóan emelkedik, mert a születések nemcsak hogy fölülmúlják a halálozási eseteket, hanem a kivándorlást is pótolják. A házasságok termékenysége jóval meghaladja az országos (2·10) átlagot. Az egy házasságra eső gyermekszám megyék szerint 2·15—3·06 között mozog. Legjobban állnak azon megyék, (Lozère, Creuse, Cantal, Aveyron), hol a középbirtok az uralkodó birtoknagyság. Ellenben, a hol sok az apró birtok, ott kevesebb gyermek születik: a paraszt azt mondja, nem elég gazdag ahhoz, hogy sok gyermeke legyen.

5. A délkeleti vidéket alkotják Saône-et-Loire, Loire, Ardèche, Gard, Bouches-du-Rhône, Var, Alpes-Maritimes, Basses-Alpes, Hautes-Alpes, Savoie, Haute-Savoie, Ain, Rhône, Isère, Drôme és Vaucluse megyék. Az északi hegyvidéki megyék főleg állattenyésztéssel foglalkoznak és rozstot termelnek nagyobb mennyiségben. A középső és déli részek sokkal termékenyebbek, sőt ezek talán egész Franciaország legkövérebb földjei. Virágozik a szőlőművelés, a selyemhernyótenyésztés, a finom déli gyümölcsstermesztés s a kertészet. Az iparnak Saint-Etienne, Lyon és Marseille a központjai, összefüggésben az ottani virágzó szénbányászattal. Tizenhét megye közül itt tíz megyében a lakosságnak több mint a fele foglalkozik mezőgazdasággal. A tulajdonképi földművelés jelentősége csökken délfelé s minimalis a tengerpartokon, a hol az enyhe éghajlat s a nagy idegenforgalom kedvez a legbelterjesebb művelésnek. Itt a birtokok rendkívül szétforgácsolódtak, míg viszont följebb, észak felé, tekintélyes nagybirtokok is vannak, főleg erdőben. De ha a vidéket a maga egészében tekintjük, azt látjuk, hogy a középbirtok nincs eléggé képviselve, úgy mint az ország egyéb részeiben. Túlnyomó a tulajdonos gazdaság, azután elég nagy a bérletileg kezelt terület is.

E vidék az ancien régime alatt a droit écrit területéhez tartozott. Általános szokás volt a végrendekezés a lakosság minden rétegében. A végrendeletben egy gyermeket előnyösítettek, annak juttatván az egész birtokot, vagy legnagyobb részét. E szokás egy erős középparaszt-birtokos osztály keletkezéséhez és fönmaradásához vezetett. Ezek a gazdálkodók nagy családdal bírtak s gyermekeikkel együtt művelték a földet.

Értékes társadalmi elemet képviselt ez az osztály, melynek mindenképen kiváló tulajdonait még az első császárság idejében is elismeréssel emlegették a hivatalos jelentések. A végrendekezésnél a szülő mindig kellő körültekintéssel vette figyelembe úgy a család, mint a birtok különleges viszonyait. Ez időben a házasságok termékenyek voltak; egy családra átlag 4·7, 4·2 és 4·1 gyermek esett.

Ma már a birtok osztatlan átszállását nagyon megnehezíti a Code öröklési joga, mely a szülő rendelkezési jogát oly szűk határok közé szorította a gyermekek egyenlősítése érdekében. A lakosság igyekszik ugyan föntartani a régi szokást főleg a hegyvidéken. Az egész quotité disponible-t egy fiú kapja, néhol a gyermekek közmegegyezésével akkor is, ha nincs végintézkedés, sőt nem ritkán ezenfölül a házat s az azt környező földet is előnyösítésképen az átvevő fiúnak juttatják. Másutt általában az összes fiúkat előnyösítik a leányokkal szemben. Mégis a vidék nagyrésztében már a természetbeli egyenlő osztály lett divatossa. A születések száma ma már nem oly kedvező, mint volt régente, bár még az országos átlagot (2·10) most is meghaladja (2·21). A legtöbb gyermek még most is ott születik, a hol a lakosság legnagyobb része foglalkozik földműveléssel s a hol a birtokok osztatlan átszállása leginkább maradt szokásban. (Basses-Alpes, Hautes-Alpes, Savoie, Ardèche, Drôme). Ott pedig, a hol az iparral és kereskedéssel foglalkozók vannak többségben, legkevésbé termékenyek a házasságok (Loire, Rhône, Bouches-du-Rhône). E megyékben a gyermekrendszer a nagy városokból a falusi lakosság közé is behatolt.

Mindent összevéve a modern öröklési jog e vidéken általában két irányban éreztette hatását. Vidékenként, első sorban a tengerparton a birtokok oly mérvű elaprózásához vezetett, mely gazdaságilag még az ottani különleges viszonyok mellett sem indokolt. A visszafejlődés már is megkezdődött, a mennyiben városban lakó tőkepénzesek vásárolják össze az apró parcellákat s alakítanak magoknak azokból kapcsolatos birtokokat. A másik az, hogy a gyermekrendszer kialakulását elősegítette. Mert a régi birtokos, ha sok gyermeke volt, a birtokot a gyermekek egyenlő örökrésze miatt nem tarthatta meg a család számára s az új birtokos, ki a réginek helyére magát fölküzdötte, hogy elődje sorsát

elkerülje, az egyenlő osztályra törekvő irányzattal szemben a gyermekrendszerhez folyamodott. Annyi bizonyos, hogy ezek az eredmények semmiképen sem egyeznek azon eszményekkel, melyek a Code megalkotásánál Franciaországot vezették.

6. Az északkeleti vidék megyéi a következők: Ardenes, Marne, Aube, Yonne, Côte-d'Or, Iura, Doubs, Haute-Saône, Vosges, Meurthe-et-Moselle, Meuse, Haute-Marne és Haut-Rhin. A vidék jellegét az ipar adja meg. Bár kevés a nagy város, a mezőgazdaságot mégis háttérbe szorítják az ipartelepek, melyek az apró falvakat is ellepik. Meurthe-et-Moselle szolgáltatja Franciaország egész évi vastermésének felét. A szövő-fonó ipar is számos gyárat foglalkoztat és ezenfölül mint háziipar is nagyon el van terjedve. A földművelő lakosság csak három megyében emelkedik fölül némileg az 50 %-on (Iura, Yonne, Haute-Saône). A helyzetet talán azzal lehet legjobban jellemezni, hogy a föld itt jórészt ipari munkások közt szétosztott kertekből áll.

A községek határai nem ritkán több ezer darabot számláló földszalagokból állnak. A talaj általában gyöngye minőségű. Hármad fordulóban gazdálkodnak s főleg gabonaféléket termelnek. A terület nagy részét az 1—10 hektáros birtokok foglalják el. A középbirtok gyöngén van képviselve. Az egyenlő öröklési osztály itt már a modern jog előtti időben is általános szokás volt. Itt tehát a birtoköröklési szokás és az egyenlőséget statuáló törvény közti küzdelmet s ennek eredményeit nem tanulmányozhatjuk. De tanulmányozhatjuk azt, hogy az egyenlő fölosztás milyen gazdasági és népesedési viszonyokat teremtett. Ez idő szerint is szabály az intestat öröklés, melynek eredményein az sem változtat, ha a szülő még életében adta át a földet, mert ekkor is nem egynek jut a föld, hanem egyenlő részekben valamennyinek. Apró birtokban az örökösök még az egyes parcellákat is földarabolják egymásközt, hogy mindegyikből egyenlő rész jusson mindnyájoknak.

Középbirtokoknál az egyenlő fölosztásnak ily túlhajtása kevésbé gyakori, míg a nagybirtokosok lehetőleg elkerülik a fölosztást s inkább eladják az egészet s a pénzen osztóznak. Kisbirtokokban az egyenlő fölosztás nem szokta respektálni a gazdasági lehetőség határait, hanem folytatja a fölosztást,

akkor is, ha az a kultúra szempontjából már káros. Az eldarabolás folytatásának csak a parcellás parasztok tönkretutása és kivándorlása vet véget, a mi utóbbi időben az agrárkrisis következtében mind nagyobb mérvben áll be. Sok tulajdonosból bérlő vagy napszámos lesz. E lefelé irányuló mozgalom a földművelő nép körében is szerez híveket a socialismusnak. Általán a lakosságból hiányzik az állandóság; a nagymérvű kivándorlás és bevándorlás folytonos hullámzást idéz elő. A földek minden nemzedékben gazdát cserélnek s így a szülei ház nem képez oly központot, mely a családtagokat összetartaná. A lakosság szaporodása egyáltalán nem kielégítő, sőt két megyében (Iura, Haute-Saône) csökkenés konstatalható. Ennek oka részben a kivándorlás, a mit az elég jelentékeny bevándorlás sem tudott ellensúlyozni, de még inkább a szaporátlanság. E vidék tizenhárom megyéje közül csak öt áll valamivel jobban a házasságok termékenysége tekintetében, mint az ország (2·10), míg nyolcz megyében a születések aránya még ennél is kedvezőtlenebb, úgy, hogy a vidék átlaga (2·07) az országos mögött is visszamarad. Nem lephet meg tehát, ha a halálesetek, két megye kivételével, mindenütt fölülmulják a születéseket.

V.

Az öröklési szokások gyűjtése módot ad arra, hogy néhány általánosan ismert gazdaságtani tételt megfelelő világításba helyezzünk. Az első az, hogy a *laissez faire* elve mellett, a törvényszerinti egyenlő öröklés nem hat egyformán a különböző nagyságú birtokokra. A míg a közép- és kisbirtokokat gyorsan szétdarabolja, addig a nagybirtokokat rendszeren érintetlenül hagyja (például Franciaország északnyugati, nyugati, délnyugati, északkeleti vidéke). A másik az, hogy az egyenlő osztálynak ritkán szab határt a józan gazdálkodás elve. Hiába mondják, hogy az örökösök saját jól fölfogott érdekökben tartózkodni fognak az egyenlő osztálytól, ha a fölosztás gazdaságilag lehetetlen.*) A helyszínén gyűjtött

*) Benjámín Constant: *«Le morcellement des terres s'arrêtera toujours au point au delà duquel il deviendrait funeste.»*

adatok kimutatták, hogy az egyenlő fölosztást ott is keresztülviszik, a hol az gazdaságilag káros (Rajna vidéke, Franciaország délkeleti, északkeleti része).

Téves az a fölfogás is, mely az egyenlő örökléstől várja a belterjes művelés meghonosodását. A belterjes művelésnek vannak bizonyos előfeltételei, a melyek ha hiányoznak, az egyenlő osztály szülte apró birtokokon sem lehet intensive gazdálkodni. Ha nincs közeli nagy piac, jó közlekedés, vásárlóképes fogyasztó közönség, akkor apró birtokon sem fizeti ki magát a gondos munkát igénylő zöldség, virág, gyümölcs stb. termesztés. A kereskedelmi, ipari növények termesztése még különösen sok tőkebefektetést is kíván s függ a kereskedelmi, ipari konjunkturától.

A tények megczáfolták azt a tételt (Mirabeau) is, hogy a birtokelaprózás a népesség szaporodásának eszköze. A parcellák tipikus vidékei sem Németországban, — például kölni, casseli, frankfurti fötörvényszéki kerületek — sem Franciaországban — északnyugati, nyugati, délnyugati, északkeleti vidék — nem járnak elől szaporaság tekintetében.

Nem ellenszere a földben való egyenlő részesedés a kivándorlásnak sem (Rajna vidéke, Hohenzollern, szász tartomány, Franciaország északkeleti és északnyugati része). Ha egy területen a gazdasági telítettség bekövetkezett, akkor a népszaporulatnak el kell vándorolnia. A telítettség később következik be egyenlő fölosztás, mint birtoköröklés mellett, de ha bekövetkezett, akkor a telítettség a közép- és kisbirtokok helyén, a gazdasági oszthatóság mértékén túl szétforgácsolt földszalagokat hagy hátra.

Ilyen vidékről nemcsak a népszaporulat vándorol ki, hanem tetemes része azoknak is, a kik egy földcsikocska «boldog» tulajdonosának mondhatják magokat.

MATTYASOVSKY MIKLÓS.

GORKIJ MAXIM.

Az orosz elbeszélő irodalomból fénykora óta, a melyet Puskin, Gogol, Lermontov, de különösen Turgenyev, Dosztojevszkij és Tolsztoj neve jelöl, kiveszett a nagy vonás s a magasabbra való törekvés. Az újabb elbeszélők nincsenek rátermettség híján, sőt talán ügyesebbek is, mint a régiek, ámde nagyobbára sekélyes apróságokra vesztegetik sokszor szép tehetségöket, novellákra, vagy, a mi még kisebb értékű, összezsugorodott tárczaelbeszélésekre, rajzokra, vázlatokra. E műfajokban sok írójuk kitűnő: Korolenko, Boboryikin, Potapenko s különösen Csehov, a falusi és kisvárosi élet, a nyomorgó csinovnik-osztály kacagtató s megindító gyorsfényképésze. Műveik azonban, mint de Vogüé találóan mondja, ephemer virágok. Pillanatra igaz élvezetet nyújthatnak, mint minden műtermék, a mely az élet még oly jelentéktelen törédékét is hiven tükrözi, azonban mélyebb nyomot nem szántanak az olvasó lelkében. Érezni rajtok, hogy nem hatalmas, egységes világnézet, hanem csak ötletek, múló hangulatok szülöttei. Hová lettek a magas eszmék: Turgenyev eszméi a politikai és társadalmi reformokról és forradalmakról, a Dosztojevszkijéi a szenvedés megengesztelő vallásáról, a Tolsztojéi az erkölcsi ujjászületésről? Hová nagy festményeik az egyének és a társadalom küzdelmeiről, szenvedélyeiről, és szenvedéseiről? Utódaik megelégednek a valóság egy-egy kicsiny részének, az élet egyes jeleneteinek, egyes futó benyomásának megrögzítésével. S a mint nagyobb szabású dolgokba fognak, cserbenhagyja erejük: ecsetjük csak a miniature-genrekép méreteit bírja, nagy drámai tableaukra, hatalmas, eszmegető frescókra alkalmatlan.

Ezeknek az apró művészeknek seregéből legutóbb hir-

telen kiemelkedett egy új alak, a kire e jellemzés nem akar egészen ráilleni.

Egy-két nagyobb regényen és drámán kívül jobbara kis dolgokat írt ő is, de ezek egyetemőkben mély és jelentékeny benyomást tesznek azért, mert bennök sokszor egész tragédia, vagy tragikomédia van nagy erővel koncentrálva, de még inkább azért, mert bizonyos közös eszmék vörös fonala fűzi őket össze, úgy hogy összességükből egységesen és élesen kidomborodik az író eredeti világnézete.

A munkások kattunzubonyában s övével, magasra fésült hajjal, nyomortól leszáradt parasztábrázattal, sötét, lázban égő szemekkel áll előttünk ez az író: Gorkij Maxim. Az orosz irodalom új és halhatatlan dicsősége, mondják rajongói; új és egynapi divathőse, tartják lenézői. Mi nem szegődünk sem az egyik, sem a másik tulzó párt táborába, hanem műveinek vizsgálata után megpróbáljuk az orosz irodalom e tagadhatatlanul érdekes jelenségét helyes világításba helyezni, s némiképp megismertetni azokkal, a kik még nem ismerik.*)

I.

Régi igazság, hogy minden valódi költőt és író-t csak úgy érthetünk meg teljesen, ha életkörülményei felől tájékozódunk, mert minden valódi költő és író élete és művészete a legszorosabb kapcsolatban és kölcsönhatásban van. A subjectiv természeteknél e kapcsolatot igen könnyű fölismerni, sőt náluk ez annyira megy, hogy életrajzukat szinte kiolvashatni műveikből; oly erős vonásokkal rajzolódik le életük ezekben.

Gorkij is e subjectiviek közé tartozik. Alkotásai talán azért aratnak oly sikert, mert nagyon közvetlenek; élete benyomásait egészen elevenen adják vissza. S Gorkij valóban gazdag forrását lelhetette elbeszéléseinek a saját életében; mert sokat élt. Ezt, hogy «sokat élt» nem frivol értelemben

*) Magyar fordításban megjelent eddig Gorkij műve közül: *Gorgyejev Foma* (két napilapban is), *Varenka Oleszov A három* (Magyar Közélet) *Makar Csudra, Malva, 26 és egy* (Magyar Könyvtár). Három elbeszélése ugyancsak Ambrozovics fordításában. (Singer és Wolfner.) Más elbeszélései szintén napilapokban.

kell venni, mintha sokat élvezett volna, sem úgy mintha éveinek száma lenne nagy, hanem olykép, hogy megrázó és komoly életiskolán keserű hányódtatásokon, végzetes fordulatokon ment keresztül, a melyek gondolkozását és érzését annyira kifejlesztették, hogy mire tollat fogott, nem könyvet, hanem «könyeket és vért» írt, mint egyik alakja, Konovalov, kedves írójáról Resotnyikovról mondja.

Élete*) tette, hogy Gorkij (keserű) Maxim lett belőle. Így hívja ő magát, mert igazi-neve Alexis Maximovics Peskov. 1869 márczius 14-én született Nisni-Novgorodban, hol atyja, egy szibériai kegyetlen katonatiszt elkergetett fia, kárpitós- és ruhafestő mesterséget folytatott. Anyja egy egykori kompvontatóból, burlákból gazdagságra emelkedett kereskedő leánya volt. Ennek az anyai ági nagyatjának arczképét adja a *Gorgyjejev Foma* Ignáczában. A család irónk gyermekkorában tönkre megy. Maxim kilencz éves korában teljesen elárvúl. Csak öt hónapig jár iskolába, azután czipészinás, majd volgamenti csavargó lesz belőle. A Volga, ez a — Vogué találó jellemzése szerint — vad és méltóságos, szabad folyam, a mely maga is lázadó és lázadók menedékhelye, bűntársa számos nyughatatlan bujdosónak, a ki függetlenséget, s szerencsét meg rajta keresni a kalandos Ázsiába: ellenállhatatlanul vonzza, mint szerelmese. Műveinek alakjai is nagyrészt mellette vagy rajta szerepelnek; ki nem fárad leírni varázsoló hatásait. Később is csak egy még hatalmasabb természeti jelenség ejti rabul őt magát és tollát: a tenger.

Először kukta lesz egy volgajáró gőzösön. Itt ismerkedik meg valakivel, a ki az irodalomba bevezeti. Ez: a hajó szakácsa Szmuri Mihály; kiszolgált, óriás termetű altiszt, a ki éjjeleit a könyveknek szenteli. Börtáskája a kukta csodavilága lesz: az rejti Gogolt és Nekraszovot, a szentek életét, és népies történelmi regények halmazát, a melyeket Gorkij mohón olvas. Olvasmányai akkori bajára s későbbi szerencséjére oly éhszomjjal töltik el keblét, a melyet kielégíteni lehetetlen volt. Tizenhat éves korában örült vágya támad behatolni a tudomány, az eszmék világába; oda hagyja helyét és Kazánba megy, hogy az egyetemen tanuljon. Azt hitte, elég tudni akarni, de csakhamar látta, hogy az élet

*) Életrajzát megírta Botsionovsky V. F.

nincs erre berendezve. Társadalmi helyzete, előzményei az alantmaradásra kárhóztatták. Hogy szentelhetne volna magát az irodalomnak és tudománynak, ha mindennapi kenyerét is szinte állati csellel kellett megkeresnie; ma így, holnap úgy?

Pereczesinas, péklegény, almaárus, favágó, vasuti őr, hajóvontató, halász, zsákhordó, sófőző, dockmunkás, ügyvédi irnok egymásután. Bebarangolja a Kaukázust és a Fekete-tenger környékét, sehol nyugtot nem találva, mert e foglalkozásuk szűk korlátai közt nem tud megmaradni. «Miért születtem oly nyakkal, mely semmiféle igába nem illik» — panaszolja. A nép legalsóbb rétegéből mindig fel-feltör, eljár a diákgyülekezetekbe; az állam reformján, a társadalom forradalmán, magas bölcsészeti és erkölcsi problémákon töri a fejét, míg teste az éhség és forróhideg lázában ég. Tizenkilencz éves korában kétségbeesésében, belátván, hogy nincs helye az intelligentia közt, öngyilkossági kísérletet követ el, de életben marad, s újra kezdi a harcot az élet ellen. Irogatni kezd. 1892-ben már vidéki lapok hozzák dolgait. Következő évben Korolenko Nisni-Novgorodban fölfedezi, s önzetlenül egyengeti útjait. Csehov is pártfogója lön.

Írói hírneve nőttön-nő. Elbeszéléseiből huszezernél több példány fogy el eredetiben. A külföldön, különösen Francia- és Németországban egyszerre többféle fordításban, kalózkidadásokban jelennek meg művei. Már a pétervári akadémia is kebelébe akarja fogadni, de ezt «forradalmi irányzata» miatt meggátolják a szent synodus hatalmasai. Anyagi helyzete rohamosan javul, családot alapít, de a hatalom ráráteszi kezét, s ha a kevéssé ellenőrizhető ujsághireknek hihetünk, zavargások idején a gyanusokkal ő is börtönbe kerül. Már halála hírére is költöttek, de egészségét és életkedvét, úgy látszik, igazán aláásták nehéz és hosszas nélkülözései s a hatalom éber kedveskedései.

II.

Minő műveket eredményezett ez az élet?

Lássuk először e művek tárgyait, személyeit s az eszméket, a melyeket kifejezésre juttatnak. E pszichologiai vizsgálat után æsthetikai ítéletünket később összegezzük.

Közhelyszerű igazság, hogy minden művész kezdetben pusztán utánoz. Nem az a baj, hogy utánoz, mert hisz később is ezt teszi javarészt, hanem, hogy más művészt utánoz s nem az életet és természetet, a mi főfeladata volna. A zsenge tehetség, mint a facsemete, karót kíván támaszul, úgy fut fel, hogy megerősödvén, a maga törzsén álljon ellent az élet viharainak. Gorkij első dolgai szintén ismert előzményekre támaszkodnak. *Makar Csudra*, *Az öreg Izergil*, *A Khán és fia* stb. Puskin, Lermontov s a fiatal Tolsztoj romantikájának késői visszhangjai. Véres históriák izzó szenvedélyvel és heroikus érzelmekkel telve.

Ime egynéhánynak tartalma.

Makar Csudra Zobor cigánylegény és Radda, a Brúnhildaszerű büszke cigányleány szerelmi versengésének drámáját beszéli el. Zobor életre-halálra szerelmes a leányba, kinek atyja Kossuth katonája volt. Radda oly föltétel alatt igéri oda kezét, ha szerelmese teljesen megalázza magát előtte, törzse szemelättára. Zobor megteszi, de ugyanekkor vérig sértett önértetből leszúrja kedvesét; őt meg a leány atyja dőfi le. — *Az öreg Izergil*, egy besszarábiai vén asszony története is hasonlóak. Pusztaszülte népmondák. Az egyik Larráról, a sasiókról szól, a kinek anyját, egy gyönyörű parasztleányt, saskeselyű ragadta el és tette anyává. Magzatjok magában hordja a rémes tett büntetését. Emberalakja van, de egészen sasmódra él; beront a tanyákra tizedelni a nyáját és a leányokat. Érczmelléről lecsúszik a gyilok; keblének idegen marad az emberi érzés, szeretet, cselekvés. Örökké bolyong s meg van vonva tőle az emberi halál is. — Egy másik monda hőse Dankó, a ki kishitű törzsét az által menti ki az őserdőből s a mocsarakból, hogy lelkesedő, lángoló szívét kitépi, s ennek fényével vezeti társait. — Majd saját szerelmi élményeit meséli el az öreg Izergil. Mindenütt fékevesztett szenvedély; szerelem, bosszú, vér. — *A Khán és fia* tárgya is ehhez az eszmekörhöz tartozik. A Khán fiának szabad választást enged javaiból, de a mikor ez legkedvesebb háremhölgyére vet szemet, fölviszi a leányt egy sziklára s a tengerbe taszítja; majd utána öli magát is.

Ezeket az alakokat sem a maga szemével látja még Gorkij. Erkölceiket, szenvedélyeiket nagy mesterei modorában festi, s az életphilosophia, melyet e romantikus történe-

tekbe beleszó, nem az ő philosophiája. A világfájdalom még egészen conventionalisan nyilvánul itt. «Lásd, hogy siet folyton a nap és éj, hogy kergeti egymást a föld körül. Tedd te is úgy, kerüld az életen való töprengést, hogy meg ne szünj az életet szeretni. Ha egyszer elkezdesz rajta gondolkodni, meg is gyűlöled.» Így bölcsekedik Makar Csudra.

Vogüé megemlíti, hogy ez Lermontov Pecsorin-jának hangja, míg az öreg Izergil bölcsekedése egyezik Alekoéval (Puskin *Cigányok* cz. művében.) A természeti képek, a melyek keretébe történeteit helyezi, csakúgy elárulják Gorkij példáit.

Egy-két tulajdonságuk azonban már mutatja a kapcsolatot későbbi egészen eredeti genréjével. Az egyik alaki tulajdonság: az elbeszélő hang népiessége. Szereti a drámai szaggatottságot, a lyrismust s olykor a kényelmes, eposi kitéréseket és mindig az erős megérzékítést, a képes beszédmodot, s a történetnek a természeti jelenségek, hangulatok keretébe helyezését. A másik a szellem, mely ezeket az apróságokat átlengi: naiv csodálat a hatalmas egyének iránt, a kik eltérnek a köznapi emberektől úgy testi erejükre, mint bátorságuk, izzó szerelmök, gyűlöletök és egyéb szenvedélyök, féktelen szabadságvágyuk, csapongó képzeletök hatalmára nézve. Lényök méretei elütnek a közönségestől, ők sem tudnak beilleszkedni környezetük korlátaiba: zabolátlan individualismusukból ered tragikumuk.

A romantikából kinőve modern tárgyakat dolgoz föl Gorkij. Ir vázlatokat, elbeszéléseket, drámát. De közülök ujra szét kell választanunk azokat, a melyek még mindig visszahangoznak másokat a teljesen eredetiektől. Az első csoport oly hagyományokhoz kapcsolódik, a melyek az orosz irodalomban régi keletűek. Alakjai az életre képtelenek, a kik legtöbbnyire az orosz intelligens osztályokból kerülnek ki, ahhoz a kiterjedt családhoz tartoznak, a melyhez, hogy csak néhányat említsünk, a puskin Anyéginja, Lermontov Pecsorinja, Goncsarov Oblomovja, Turgenyev Rudinja, Csehov Lajevszkije (*A párbajban*).

Igaztalanok volnánk, ha Gorkijt azért, hogy ily alakokkal foglalkozik, egészen a conventionalismus vádjával illetnők. Épen az, hogy ezt a typust oly szakadatlan sorban leljük föl az orosz szépirodalomban, bizonyítja, hogy az életben is

szakadatlan soruk van; hogy folytonosan születnek ilyenek, bárhogy változnak is az életkörülmények. Közös vonásuk e fölősegeseknek, hogy nem tudják az életet megérteni, nem tudnak tömkelegében eligazodni már vagy életerejük hiján vagy érzelmi és képzeleti világuknak az akaraton való túltengése következtében. Örökösen álmodoznak, az activ tettől visszahökölnek, a munkától borzadnak, a gyönyörtől csömört kapnak, mindenben kételkednek, folyton elégedetlenek önmagokkal, környezetökkel s a dolgok uralkodó rendjével s legtöbbször ebbe ütköztetve, de rajta változtatni nem bírván, végre is magokat és másokat agyonkínözva elvérzenek. (Csehov Lajevszkije kivétel; ő — bár nem nagyon meggyőző módon — üdvös váltságon megy keresztül s megmenekül.)

Mindnyájok baja a *toszka*, a világfájdalom orosz válfaja. Részből egyéni gyökerekből táplálkozik ez is, mint minden egyéb világfájdalom,*) de vannak olyan népfaji gyökerei is, a melyeket könnyebb látni, mint megmagyarázni. De Vogüé Csehovról szólóban**) helyesen utal az orosz intelligencia dühös idealismusára, a mely szertelen álmait nem tudja elég gyorsan a lomha, óriás nemzettest közt megvalósítani, s a mely türelem és módszer hiányában hajótörést szenved és kétségbeesik, — de ez is csak adalék, s nem adja nyitját annak a melancholiának és pessimismusnak, a mely az orosz népen, sokszor az utolsó muzsikon is erőt vesz. Tapasztalatok hiján korántsem akarjuk a magunk hozzávetéseit és találgatásait e helyt előadni.

Lássuk inkább Gorkij világfájdalmasait. Ezek majd ebben az eredendő betegségben születnek, mint Gorgyjejev Foma, vagy a Beszemenov testvérek, majd csak hirtelen, előzmények nélkül esnek bele, mint molnárja a *Toszka* cz. rajzában.

III.

Gorgyjejev Foma a hasonczimű regény hőse. Egy gazdag kereskedő fia, a kinek a sors minden adományal kedves-

*) L. A XIX. század irodalmának pessimismusa cz. dolgozatot. (Huszadik Század. 1902. V. kötet.)

**) *Revue des deux Mondes*. 1902. január 1. füzet.

kedett, hogy boldoguljon: nagy vagyonnal, testi erővel, szépséggel stb. S a fiú mégis boldogtalanul, egyedül, értelmetlenül s megértetlenül ödög a világban. Édes anyja korán meghal, atyja a szerzés gondjaiba merül, így a gyermekből töprengő, zárkózott ifjú lesz. Lelkében benne van az erős erkölcsi érzés, az igazságszeretet csirája, de ebből nem lesz tettek erjesztője, csak keserű gondolatok és beszédek mérges fulánkja. Körülnézve az életben, nem ért meg semmit, csak azt látja, hogy atyja, rokonai, ismerősei, mindenki kiméletlenül kizsákmányolja embertársait, dulakodik, izzad, fárad, de nem érti, miért? Mi az élet értelme? Mit kell tenni? Ezek a tipikusan orosz kérdések szorongatják szívét, s ezeket a kérdéseket teszi föl egy gyermek naivitásával mindenkinek, a kivel az életben találkozik. Eleinte butának, majd örültnék tartják, s ő mindjobban elszigetelve hurczolja élete sebző terhét. Egy párszor hangosan protestál kereskedőtársai, e nemtelen pénzösszehalmozók ellen, gyönyörű tiradékkal vágja szemökbe, min épült vagyonuk: egyiké bordélyházi rablógyilkosságon másiké, parasztkifosztáson, harmadiké gyujtogatáson, a negyediké családi örökségi csaláson, kiskorú rokonai tönkretételén stb. De igazmondásának semmi nyoma és haszna. Kiközösítik, közmegvetésnek, utczagyereknek gúnyjának adják át s az elzüllésbe kergetik. Valószínűleg mint kóbor félbolond végzi életét.

E lelki fejlődést az öntudatlan gyermekkortól kezdve egyensúlya megbillenéseig Gorkij helyenkint igazán megkapóan bonyolítja le szemünk előtt. Keserű, komor és csöppet sem mulattató legény ez a Foma, az Ibsen Gregor Werleinek fajtájából való, de mégis mély rokonszenvvel szemléljük sorsát, mert keserősége, komorsága és életunalma tiszta idealismus forrásából fakad. Hogy szeretné saját énjét levetni! Hogy bámulja a nagyerejű embereket, a kik a célhoz vezető eszközökben nem válogatósak, s a kik a magok akaratán kívül nem ismernek törvényt! Beszélnek ugyan néha ők is aggódó képpel a lelkiismeretről, de a lelkiismeret csak gyenge lelkeknek meggyőzhetetlen hatalom. Az erősek hamar legyőzik, kívánságaik szolgálatába hajtják, mert öntudatlanul is érzik, hogy ha lelkiismeretöket rakoncza nélkül szabadjára eresztik, ez életöket bénítaná meg.

Foma bámulja ezeket, de nem tud módjok szerint csele-

kedni. Nem tudja lelkiismeretét, szánalmát embertársai iránt legyőzni, s ezért marad béna az élete. Pedig mily jó tanító-mestere talált atyjában, Ignácban és bácsijában, Majakinban. Atyja így oktatja: «Jól teszed fiam, hogy szánod az embereket. De tedd okkal-móddal. Nézd meg először jól az embert, tudd ki mi van benne, hogyan lehet hasznodra? Ha látod, hogy erős, munkabíró ember, — szánd meg és segíts rajta. De ha gyenge és nem való a dologra: fűtyülj rá s térj utadra... Vegyük, hogy két deszka sárba esik; az egyik korhadt, a másik ép és jó. Mit tegyünk? Mire jó a korhadt deszka? Hagyd a sárban, átmehetünk rajta, hogy lábunkat be ne szennyezzük. Az épet azonban emeld fel, s tedd a napra; majd használ; ha neked nem, hát másnak.»

Ime ez a «kupecz» nem olvasta soha Nietzschet, sem a darwinizmusra építő keménylelkű etikusokat, s mégis hasonló eszméket hirdet. Barátja a tettnek, esküdt ellensége a töprenkedésnek. «Némely ember úgy vergődik az életben, mint a bagoly fényes nappal. Keresi, keresi helyét, röpdös, hogy tollai széthullanak, s mégsem megy semmire. Egészen elkényszeredik, elgyengül a fájdalomtól, elveszti minden tollát s egyszerre csak elbujik gubbaszkodva, hogy csak a vesződés-től kinyugodja magát. Jaj az ilyen embernek!»

Atyja scrupulusoktól ment, nyílt erővel és erőszakkal harczoló, egészséges ragadozó állatra emlékeztet; nagybátyja, Majakin, egy másik kitünően megrajzolt typus, olyan mint a kigyó, a ki okosan, csellel, mézes-mázos hanggal sziszegve csalja törbe áldozatát, hogy kiszívja véréét. Van azután a regényben még egy érdekes alak, a ki megint másképp értelmezi az életet; Foma iskolatársa, Jezsov, a hirlapíró. Ez a nagytehetségű, de beteg és züllött ember is meglátja a buták és a gazok sokaságát, de ez nem azt eredményezi, hogy félreforduljon tőlök, mint Foma, hanem, hogy kaján örömmel egymásra uszítsa őket, szítsa az elégedetlenséget, s a maga hasznára fordítsa. «Az alázatosság, az elégedettség az ember átka» hirdeti. Örömmel észleli, «hogy az elégedettség szent lelke már a kereskedők hálószobájába is behatolt, a lelkek hullakamarájába, a melyek a zsiros csisi és a thea tengerébe és más folyadékokba fúltak.» Kedve telik forradalmi cikkek írásában, a létező rend megostromlásában, cikkeit «a társadalmi lelkiismeret tisztítására szánt suroló kefék»-nek

nevezi: de gondolkozása a nihilismuson nem tud felülemelkedni, s a szegény Fomát alapjában véve ő is ostoba ficzkóként megveti.

Bár Gorkij ezeknek az életrevaló embereknek nem barátja, Fomát is csak félig-meddig pártolja. Ingerültséggel és megvetéssel elegyes rokonszenvvel festi alakját. Ez a állításunk paradoxnak látszik, de talán magyarázatát leli a következő föltevésben. Több mint valószínűnek tartjuk, hogy az író hőseit arra használja föl, hogy olyan hangulatokat és lelkiállapotokat fejezzen ki általa, a minők koronkint rajta erőt vettek. Le akarta beteges hangulatait küzdeni az által, hogy tárgyiasította, alkotásaiba vetítette. Költőknél ez épen nem szokatlan eljárás. S föltevésünk alaposságát támogatja életrajzának ismerete. Tudjuk, hogy a mindennapi élet küzdelmei közt nem egyszer volt maga is a Fomáéhoz hasonló lelki állapotban. Ingerült és ironikus Fomája (és önmaga) ellen, mert a nehéz életharcz meggyőzte arról, hogy az erkölcsi fölháborodás, a szónokiasan ki-kitörő keserűség, szóval a passiv pessimismus nem visz semmire, de viszont rokonszenvét sem tagadhatja meg Fomától (és önszeretetét magától), mert látja, hogy ez a pessimismus nemcsak jogos, hanem nemes forrású is.

Gorgyjejev Foma-ban mindazonáltal még nem tisztult a világnézete annyira, hogy egyik vagy másik irányt mutatná, mint helyes utat. Megjelöli azonban drámájában, a melynek czime a *Besemenov család*.

Itt megint szembe kerülnek a szenvedőleges pessimisták ellenfeleikkel. Itt azonban a szerző ingerültsége az élet e rokkantjai ellen sokkal élesebben nyilvánul. A világfájdalmasokat a darabban a főbb szereplők közül Besemenov kereskedő gyermekei, Tatjana és Péter képviselik. Mindketten holtra unják magokat atyjok, egy régi módi, neveletlen, zsarnoki és lelkiismeretlen ember szűk látkörű házában. Ez legalább tudja, mit akar, s gúnyolva kérdi gyermekeitől: «Jól van, hát a mi életrendünk nem tetszik nektek, de mily életrendet teremtettetek ti?» Nem tudnak rá felelni. Tatjana unalmában tanít a városi iskolában, de a kötelesség is üres szó neki. A lelki züllés megérleli benne a meggyőződést: «A ki nem tud semmit sem teremteni, annak joga sincs, hogy éljen.» Meg akarja magát mérgezni, de ez sem sikerül neki, hisz activ csele-

kedet lett volna. Öcsese Péter ép ily tehetetlen, jellemtelen alak. A lázadó diákok szószólója volt, de nem az ideálért való hevületből, mert alig utasították ki, így tépelődik: «Mi az ördög csábított, hogy ezekben az ostoba zavargásokban részt vegyek? Nem gátolt semmi kormány, hogy a római jogot tanuljam, csak a társaim kormánya nehezedett rám.» Gyűlöl mindent, a mi a való életben él és cselekszik, ideálok nélkül ő is csak nyüge a családnak, s ő is örökös perpatvarban merül ki. E két alak körül még egy csomó hasonzórú személy. Velök mutatja ki Gorkij, hogy az orosz kulturembereket hajító fát sem érnek s a vezéri szerepre a legkevésbé sem alkalmasok. Tehát ugyanazt a nótát fujja, mint Tolsztoj. Ha azonban ez a jövőt a parasztoktól várja, Gorkij az új embert, az ujjászületést a munkásosztályból látja kikelni, a mely fejlődik és halad, bárhogyan szemet hunynak is a felsőbb körök ez előtt. Az egészséges természetek képviselője a darabban Nil mozdonyvezető, egy athleta testileg-lelkileg. A legnagyobb nyomorból fölküzd magát autodidaxis útján e jobb helyzetbe, s nem bölcselkedik, mert már megtalálta az élet értelmét a munkában. »A munkával és verejtékkel telt életnek megvan a maga ingere. Persze nem kellemes, hogy én és más tisztességes emberek vaddisznók, hülyék és tolvajok parancsszavát követjük. De nem övük az élet. El fognak tűnni, mint a mérges kelés az egészséges testről, mert nincs menetrend, a melyen ne lehetne változtatni.» Nil még az öreg Beszenovnak is imponál: «Nil szemtelen ficzkó, rabló, de férfi, a kinek megvan a maga arcza.» Körülötte megint csoportosul néhány alak, a kinek szintén van positiv életideálja, a melyet a földön megvalósíthat.

Hogy ezek az új emberek, hogy fogják a jövőt irányítani, azt a jövőre bizza Gorkij. «Nem hallották még sohasem, mint hangolják a zenészek hangszereiket, mielőtt egy darabba fognak . . . Az ember kíváncsi hallani, mit is fognak játszani, ki lesz a solista, milyen lesz a darab? stb. Ezek az új emberek is hangolják magokat, hogy éljenek.»

IV.

Most pedig elérkeztünk Gorkij legeredetibb alkotásainak világához. Mielőtt azonban ide belépni, kérjük a finnyásokat és gyöngé idegzetűeket, maradjanak vissza. Például azok, a kik csak a Bourget vagy Gyp illatszerektől terhes levegőjű, süppedő szőnyegekkel borított tükrös parkettájú, selyembutorú, bársonyfüggönyöktől félhomályos boudoirjaiban, csipke-negligéés marquis-nők szellemes társaságában találják jól magokat, utunkon könnyen rosszul lehetnek az emberi nyomor teljességétől, a förtelmes látványtól, az undorító büztől s az állati, durva szavaktól. Még egyéb baj is érheti őket. A társaság, a melybe elvegyülünk, hadilábon áll az enyim-tied s az emberélet szentségének fogalmával.

Razziára megyünk írónk vezetése alatt. Félreeső városrészekbe visz, a melyekben nem lakik jobb, uribb elem, csak sok-sok szegény, rongyos ördög. Ez a városrész rendesen lejtő aljában fekszik. A magasabban fekvő előkelő negyedek még szennyöket is rábocsátják esős időben, miután ember-söpredékét leadták neki.

Ide a nap is csak futva s óvatosan tekint be reggel, mintha félne, hogy sugarait bemoeskolja annak a komor búvózugnak piszka. A negyed házai félig-meddig összedől tanyák, hajléktalanok éji barlangjai. Lépünk be egybe. Írónk tolvajlámpája bevilágít. Bizonyos, hogy nehéz levegő csapja meg orrunkat, a melyben bajos a füstölögve kialvó petróleumlámpa, a szétfolyt pálinkagőz, a maradék étel és az emberi izzadság bűzét szétkülönböztetni. A falak nedvesek, lekopottak, a padló penészes, rajta zsúfolt összevisszaságban szalmán hevernek holmi rongytömegek. Csak ha jobban szemügyre vesszük, látjuk, hogy ittasságtól duzzadt, fényes arcú, alvó emberek. Ha megelevenülnek, közelebről megismerkedünk velök. (*Elveszett emberek.*)

Majd egy óriás bércaszárnyát látunk keresztmetszetben. Ebben is csak heti bérlők, ideig-óraig megtúrtek laknak. Írónk bemutatja őket egytől-egyig, a pinczelakás suszterét és feleségét, a korcsmárost összes ágyrajáróival, a bordélyházat stb. (*Az Orlov-házaspár, A három, A vörös Vaszka* stb.) Változik a szintér. Ismét egy ilyen városrészben va-

gyunk, de nappal s az utcán, hol sűrű porfellegben, fülsike-
titő zsbajjal folyik az élet, a vásári lárma. Ezeknek is meg-
vannak az érdekességei, melyekről sejtelmünk sem volt. (*Kain*
és Artém.) A Fekete-tenger kikötőinek hangulatos természet-
rajzával is megismerkedünk (*Cselkas, Konovalov*). Majd el-
vezet írónk a nap hevétől kiegészzt pusztába, a tenger homo-
kos partjára, a folyammenti halásztelepekre (*Archip nagy-
apó, Egyszer ősszel, A zarándok, Málva, Az elválhatat-
lanok*). Itt is mindenütt hasonszőrű emberekkel találkozunk.
Jó, hogy nem vagyunk egyedül.

De nem a színtérben és a külsőségekben van az ere-
detiség. A realismus és naturalismus Dickenstől Morrisonig
(*Történetek a londoni Jagoból*), Zolától Richepinig, Doszto-
jevskijtől Tolsztojjig hozzászoktatott már ezekhez az élet
kárpitja mögött fekvő nyomorult tanyákhoz. Gorkij eredeti-
sége lakóik festésében nyilvánul. Íróember még nem ismerte
öket annyira, mert nem élte életöket. Gorkij a legközvet-
lenebb tapasztalatból ír.

Lássuk az embereket, keressük a lelkeket.

Gorkij egy csoport emberének már nincs is lelke. Például Gogol regényezimével «Holt lelkek»-nek is nevezhetné az *Elveszett emberek* (tulajdonkép: Egykori emberek, Bivsiye lyüdi) czimű kötetét. Csupa lustaság, iszákosság, büntett vagy szerencsétlenség folytán lesülyedt osztályonkivüliek, fél állatok ezek, a kik minden erejükből iparkodnak, hogy múltjokat, egykori emberi voltukat elfeledjék, emlékezetüket pálinkába fojtsák, egykori jobb érzéseket gyökerestől kiirtsák keblökből, mert különben el nem viselhetnék aljas állati jelenöket, a melyből szabadulni se kedvök, se erejük. Kicsapott pap és katonatiszt, tönkrement kereskedő, szenteskedő, csavargó, csaló zarándok, időről-órára szabadlábbon levő tolvaj, hamis kártyás, elzüllött tanító s isten a megmondhatója, mi más szerzet van képviselve ebben a hordában, mely egy a szolgálatból disztelenül menesztett lovas kapitánynál lakik mint albérlő. A százados úr, törzsfőnökük, Kuvalda Fomics Arisztid kitünő rongyos alak. Ha kérdik, mint jutott ennyire, nyugodtan feleli: «Tökrementem, mert az életet szerettem. Az élet volt a szeretöm, a ki megcsalt, s a kit én ezért a legmélyebb megvetéssel és nembánomsággal büntetek». Különben lakástartó foglalkozása előtt cselédszerző, előbb nyom-

dász volt, azelőtt pedig egyszerűen «élt», mint magát kifejezi. A kapitány úr nagyon szeret szónokolni. Beszédei a cynikus bölcsesség, a legromdább aljasság, kaczagtató öngúny, a friss éléz és vad humor nagyon eredeti vegyületei. Fő-principiumok, a mely vörös fonálként keresztülhuzódik rajtuk, hogy kár sopánkodni, philosophálni, kár minden lelkiismeretfurdalás és fogcsikorgatás: hajtsd föl a pálinkás üveget, idd le magad az öntudatlanságig. Igyekezz másokat is magadhoz lerántani; légy gonosz minden jóllakott és nem rongyos ember iránt, iparkodjál neki ártani. Mily tiszta gyönyörűség például a háziurat, a Petunnikov-zsidót megboszszantani, kigúnyolni, megverni. Mily élvezet bajba keverni holmi határsértési pörrel. Mily kár, hogy ez a bajból kiveiczkel, sőt bosszúból az egész háznépet kikergeti, s őt, a kapitány urat, rendőrökkel tolonczoltatja el.

Társai versengenek vele a gonoszságban és elvetemültségben. Különbzen ezek az emberek pose-olnak aljasságukkal. Egymás előtt is szeretnek elvetemültebbeknek látszani, mint a minők. Heves vitatkozásokat, káromló beszédek folytatnak az életről, a politikáról, Oroszországról, egymásról, s általános hajbakapással, véres verekedéssel végzik. Csak percznyi időközökre vannak tiszta észnél. Némelyikök elgondolkozik magán, föltett jó szándéka megjavulni, de a jó szándék rögtön belefúl a szesz mámorába. Egy igazán jó ember is van köztök: volt iskolamester, a ki imádja a gyermekeket, énekel, játszik velök, mint a jó bolond, de fölkelni ez is gyöngé. Mint hirlaptudósító agyon dolgozza és agyoniszsza magát. Mélyen megindító jelenet, a mikor halva hozzák s Kuvalda Fomics Arisztid tivornyáját félbeszakítva levett sapkával némán ágyához lep. De a megindulásnak csakhamar vége. Ezek az emberek nem bírják meg az elérzékenyülést s hangos tort ülnek az elköltözött körül.

Valami vad humor derűje engesztel ki az emberélet árnyképeivel. Már teljes éji sötétség uralg *A három* című legújabb regényében. Ebben három gyermek fejlődéstörténetéről volna tulajdonképen szó, de csak egynek psychosisába merül el a szerző teljesen; ezt követi nyomon elejétől végig. A gyermek: Lunyev Ilya, gyujtogató paraszt fia, a kiben az élet nyomorúsága minden nemesebb csirát elfojt. Családja

elzülése után nagybátyjával a városba kerül. Csapszék lesz állandó lakása. Tanuja, hogy haldokló jótevőjét, egy vén rongyszédőt, szenteskedő bácsija kirabolja. A korcsában fogékony lelke magába szívja a nem gyermekes érzelmek és gondolatok egész tömegét s zsvány- és lovagregények faldosása betegesen felizgatja képzeletét. Majd viszontagságos élete mindjobban megnyitja szemét az emberek aljassága és gonoszsága iránt. Egy halkereskedő elcsapja, mert nem akarja őt meglopni, mint többi inasa, már pedig «ha egy becsületes s tiz gazember, senkinek sincs belőle semmije, s ez az egy tönkremegy.» Látja maga körül, hogy minden jajgat és sóhajtozik, húzza le az Istent az égből, s mégis csalja és lopja, öli egymást a legnagyobb hidegvérrel. Zárkózott, makacs és daczos lesz. Elvégzi magában, hogy a piszkos és zürzavaros környezetből fölküzdi magát a csendes, jóllakott, tiszta életre, a mely után minden ember tülekedik, környörtelenül félrelökvén útban álló embertársát. Hiába jó szándéka. Egy örömeány lesz a szerelmese s ennek kitartóját, a vén uzsorást, féltékenységből és vérig sértett büszkeségből megöli s bár ezt nem határozta el magában, kirabolja. Nem érez lelkifurdalást, sőt dolgai most, hogy a bün ösvényére lépett, jó mederbe terelődnek. Ez is hiába. Nyugtalan, sötét vére, a helyett, hogy büntette kiengesztelésére vezetné, arra bírja, hogy hanyathomlok rohanjon vesztébe. Bár eljátszotta a jogát, hogy az emberi gabszág ellen fellázadhasson, mégis megteszi ezt egy alkalommal, még pedig oly vigyázatlanul, hogy elárulja tettét. Elfogják, de kiszabadítván magát örei közül, köfalon repeszi szét koponyáját.

Borzalmas és sötét történet, a melybe nem szűrődik egy kicsinyke fény sugar sem. Mintha a beteg szerző minden hitét vesztette volna már, nem engesztel ki semmivel; műve sok nagyszerű részlete mellett is beteg és betegítő. Van Gorkijnak egy költői parabolája: *Dal a sólyomról*, a mely összetört szárnyakkal és sebzett mellel lehült a mélységbe, a kígyó társaságába. Mintha Gorkij most már maga volna ez a szárnyaszegett, elvérző sólyom, a mely hiába vergődik a fényes magasság felé.

E regénye naturalismusa és pessimismusa tetőpontját jelenti. Megundorodtatok tőle s félredobjátok? Azt még sem tagadhatjátok el, hogy hatalmasan megrázott környörtelen

valóhűségével. S ha kipihentétek magatokat, vegyétek elő egyéb dolgait, a hol ez a szerencsétlen író nem annyira kétségbeejtő. Lám, mégis talál valamit az életben, a mi érdemessé teszi arra, hogy éljük s megtalálja az embert az állatban.

Itt van például *Jemelyan Pilyaj*, ez a csavargó, a ki lesbe áll, hogy bosszúból s az élet jogán kirabolja és meggyilkolja volt gazdáját, a gazdag kereskedőt s e helyett megmenti egy polgárleányka életét, a ki csalódott szerelemből a folyóba akart ugrani. Megesik rajta a szive, vigasztalójává szegődik s elfeledkezik gonosz szándékáról. Zsebe s gyomra üresen marad, de szive eltelik jó és nemes érzelmekkel. Vagy itt van *Cselkas*, ez a pompás ficzkó. Máról-holnapra élő, kalandos és arczátlan rabló ez is, sólyomszerű, vasmarkú ragadozó madárhoz hasonlatos, de mily közel férközik szívünkhöz némely vonásával. Bámuljuk bátorságát, melylyel a kikötőben éji kalóz- és tolvajmesterségét űzi; ügyességét, a melylyel a kapzsi lelkű, de nyúl szívű parasztfiút Gavrilot munkatársává teszi: tetszik nekünk szabadság- és természet-szeretete, egészséges beszédei miatt; de megnyeri egészen jóindulatunkat, a mikor az ellentét az ő lelke és Gavriló lelke közt föltárul.

Cselkas mélyen megvetette és gyűlölte a parasztfiút, «mert oly tiszta, kék szemei, egészséges, derült arca s rövid, izmos karja volt; mert valahol egy faluban háza volt, mert egy gazdag paraszt vejéül kivánta. Gyűlölte egész elmúlt s jövő élete miatt» stb. De alacsony érzelmei lassankint nemesebbekké válnak. Ez a fiú felidézi a saját multját. Gyorsan siklanak előtte távoli multja képei, a melyeket a jelentől egész kőfal: «mezitlábos» életének tizenegy éve válaszott el. Láta magát gyermekként; faluját, anyját, a piros-pozsgás, jóságos, szürke szemű kövér asszonyt, atyját, a vörösszakállú, szigorú arczú óriást. «Láta magát mint vőlegényt s láta feleségét, fekete szemű, gömbölyű, vidám Ámfiszszáját hosszú hajfonatával. Azután láta magát mint daliás gárdistát, aztán megint megöszült, dologtól görnyedt atyját s ránczos, összetöpörödött anyját. Majd fölmerült előtte a kép, hogy fogadták falujában, a mikor a katonaságtól hazatért s láta azt is, mily büszke volt atyja az egész falu előtt az ő Gergelyére, a szakállas, erős katonára, az

ügyes, délczeg ficzkóra stb. Emlékezése ellágyítja. Partra szállva gazdag részt ad a zsákmányból a parasztfiúnak, hogy odahaza szerencsáját megalapítsa. De a telhetetlen Gavriło elkönyörgi tőle az egészséget. Cselkas ekkora éhességtől megundorodva odaveti neki. Gavriło most megvallja, hogy már a tengeren olyanféle gondolatai voltak, hogy leüti őt s elrabolja pénzét. Cselkas erre féktelenül felbőszül. Földre-teperi az aljas parasztot, elveszi tőle a pénzt s a faképnél akarja hagyni. De Gavriło egy nagy kövel leüti hátulról, hogy kifoszsa az élettelen. Tettétől azonban maga is megborzaszad, az életre kelőtől csak bocsánatát esdi. Ez mély megvetéssel dobja a pénzt a sóvárság ördögétől megszállott-nak s odahagyja őt örökre.

Mennyivel fölötte áll ebben a drámai jelenetben az élet számára elveszett gonosztevő a «becsületes» parasztnak! Szíve nemes szikrái csak pislognak a szenny vastag rétege alatt, de nem aludtak ki teljesen.

Nem aludtak ki teljesen *Az elválhatatlanok*-ban sem. Ezek is tolvajok; alkalomadtán lókötésből is élnek. Egyikök biczegő, a tüdővész utolsó stádiumában lévő. A végső nyomorban, többnapis éhség után egy paraszt gebéjét lopják el, de a beteg előtt fölelevenülnek földműves életének egykori közdelméi, megszanja a ló gazdáját s rábirja társát, hogy szabadon ereszsze a lovat. Társa kigúnyolja, éktelenül káromolja őt gyöngeszívűsége miatt, de csakhamar elhallgat, mert látja, hogy amazt végkép elhagyja ereje. Utolsó jó tette volt, meghal s barátja megdöbbenve, néma fájdalommal nézi sorsa egyetlen elválhatatlan osztályosának kiszenvetését.

Akartok még érzelmesebb képeket? Itt van az *Egykor ősszel* című rajz. Elhagyott parton összetalálkozik a züllött diák, éhesen, fázva, prédára lesve egy perditával, a kit kedvese kékre verve, éhesen, rongyosan kikergetett a pusztaságba. Darab kenyeret lopnak egy bódéból s valami felfordított bárka alatt töltik az éjt. Elpanaszolják egymásnak nehéz életük baját s az ifjút, a ki fejét törli az emberiség sorsán, a társadalmi és politikai rend újjászervezésén, vigasztalja, beczeni, hozzásimult testével melegíti egy szerencsétlen, kékrevert, elkergetett örömeány, egy teremtés, a kinek nincsen helye az életben.

Vagy mily részvétet ébreszt bennünk az *Unalomból* című elbeszélése! Valahol a pusztában van egy vasúti állomás, a melynek kis személyzete holtra únja magát. De egy nap ritka mulatsága akad. Az állomásfőnök észreveszi, hogy a szakácsnő, rút és szerencsétlen teremtés, viszonyt folytat az egyik váltóőrrel. A nő imádja a férfit, a ki rabszolgájaként bánik vele. Az állomásfőnök este rájok zárja a pinczét s az ajtaja elé gyűjti az egész személyzetet. Se vége se hossza a gúnyolódásnak, a vad hahotának. A váltóőr szégyenében kiméletlenül bántalmazza a szegény nőt s ez kiszabadulván meggyalázottan kétségbeesetten fölköti magát.

Durva színeiből is mily gyöngéden kel ki az *Orlov házaspár* s *Konovarov* tragikuma, a melynek forrásaai örökös nyughatatlanság, kielégítettlen szabadság- s tettvágy, megértetlen érzelmek. Orlov csizmadia pinceodujában dolgozik, iszik s szórakozik azzal, hogy feleségét rendes időközben az egész udvar gaudiumára véresre veri. Pedig szeretik egymást s másik perczben a fenevad jámbor báránynyá válik. Hű felesége azt reméli, hogy fordul a sora s mindannyiszor csalódik. Majd cholera üt ki a városban s Orlovék beállanak betegápolóknak. Új, tiszta élet kezdődik részökre. Orlovban szunnyadó heroikus érzelmek ébrednek. Reggeltől késő estig dolgozik halálmegvetéssel a betegek mentésén, szeretne valami nagyot, csodálatost tenni, birokra menni a szörnyű betegséggel, mint egy emberrel. Lelke izzik, ajka, a mely eddig csak goromba beszédekre nyilott, fenséges szókra lendül. De felesége félve nézi: «neki férj kellett, nem hős». Pedig vele is máskép bánik Orlov. Szíves, gyöngéd iránta. Sajnos, nem sokáig. Megbánja lágyságát, az asszonyi nem iránt folyton gyanupörrel él. «Ti mindig csak lestek ily pillanatokra, hogy gyenge perczben leigázzatok. De nem fog sikerülni neked engem kijátszanod». Belebeszéli magát az oktalan gyanuba, fekete vére felforr, fellázad neje, majd az orvosok ellen: ismét iszik, ismét aljasodik s újra akarja kezdeni szomorú életmódját. Ám élete párja nem ezért izlelte meg a tiszta, békés életet, hogy a pokolba visszatérjen. Elváltik férjétől, lemondva a házaselet gyönyörűségeiről, egy női intézetben mint varrónő tisztességes és csendes munkával keresi kenyerét, míg férje más «mezitlábások»-kal kóborlásra, zarándoklásra adja nyughatatlan fejét.

A cholerikus Orlov szelid pendentja a melancholikus Konovalov, a péklegény. Lágyszívű ember, rajong a természet és költészet szépségeiért, dolgos és derék mesterzégében, de néha egészen megváltozik természete. «Néha rámjön valami szorongás» — magyarázza társának Maximnak, (kiben az író önmagát festi), -- valami szorongás, mondhatom neked, testvér, hogy akkor lehetetlen élni, lehetetlen. Mintha magam volnék széles e világon s mintha kivülem semmi élő nem volna. S ilyenkor minden utálatossá válik előttem, minden, a mi van s magam is terhemre esem magamnak és mitse bánám, ha minden ember meghalna». Ilyenkor aztán, mit tesz? Iszik, henyél és csavarog, hogy hetek multán elnyomorodva, kijózanodva újra kezdi a munkát s ismét a züllést, míg végre únottan dobja el magától nyugtalan élete terhét.

A mezítlásosok, (boszjaki) az Ahasverus-fajta emberek lélektanának feltárásában rejlik Gorkij főérdeme. A boszják Oroszországban igen elterjedt typus. A kóborlást egyik orosz psychologus: Orsanszky nemzeti sajátságának nevezi. A kóborlók szerinte külön osztályként szervezkednek, külön hagyományokkal, külön joggal s erkölcsökkel.* Gorkij ezeket nagy elevenséggel rajzolja. Mindnyájok közös vonása a szabályos, rendes élet utálatosa; a csavargás, a szabad, kalandos, veszélyes élet szenvedélyes szeretete. Legtöbbnyire nagyon viszontagságos életet élnek; ma könnyű szerrel jóllaknak, holnap éheznek és fáznak a szabadban, vagy a börtönben: de nem cserélnének a paraszttal, vagy a városival, a kinek élete olyan, mintha órára járna. Örökösen remélnek, várnak, terveznek valamit. Bejárják az egész szent birodalmat a Jeges-tengertől a Kaukázusig, Moldvától Szibériáig zarándokolva, koldulva, lopva. Legtöbbjük ravasz csaló, a parasztosztály kizsákmányolója. A muzsiknak hitet és tudást éhező lelkét szent igékkel fűszerezett hazugságokkal, babonákkal bódítják el, hogy hatalmukba ejtsék s kizsákmányolják.

E fajnak legjobb képviselője Promptov, a *Zarándok* című elbeszélésben. Kérdik, miből él? «Napból, vízből, levegőből s a parasztból.»

*) Ossip-Lourié: *La philosophie russe contemporaine*. Paris, Alcan. 144. l.

Utazik czél nélkül, gyalogszerrel, de úri módon. Ön-maga tolonczolja magát egyik helyről a másikra, a hol van valami legelni való. Utlevelében benne van: «Közigazgatási úton Pétervárról.» Ez tulajdonkép azt jelentené, hogy el-tonlenczolták, de a parasztok, a kiknek fölmutatja, azt hiszik, hogy talán a kormány titkos kiküldöttje s vizsgálni jó a házi ipart, vagy üldözni a hamis pénz gyártóit, az adómegrövidítőket, titkos pálinkamérőket, templomkerülőket, tanulmányozni a földosztás kivihetőségét. Ezért könnyű megszarolnia a népet. Adnak a titokzatos vendégnek, hogy csak szabaduljanak tőle.

Promptov imádja a természetet, a tétlen fekvést a szabad ég alatt, az illatos szénán. A mikor felébred, rámosolyog a verőfény. Madárdal, vetés zöldje gyönyörködteti, friss szellő simogatja arcát. «Óh, magikus vonzerő van ebben a szabad csavargó életben» -- így kiált föl -- «nem ereszti el, úgyszólván elnyeli az embert, ha egyszer megizlelte báját. Mily fölemelő magát így egészen menten látni minden kötelességtől, minden szűk bilincstől és kötélről, a mely az ember lényét lenyűgözi, míg magához hasonlók közt él.» Gyermek-kora óta gyűlöli mindazt, «a mi erkölcs után szaglik», nem csorbítja fogát saját lelkiismeretén s nem szaggatja szét kritikája karmaival önszívét. A «tökéletesedés» a legnevetségesebb előtte. «Vagy az istennek, vagy az ördögnek kell szolgálni, de fekete és fehér, ez összekeverve pizkosszürkét ad. Mi az eszmény? Semmi egyéb, mint mankó, melyet az ember a szürke hajdonkorban faragott, a mikor megszűnt hitvány négy lábú lenni s csak hátsó lábain kezdett futkosni. A mikor fejét a fakó földről fölemelte, meglátta fölötte a kék eget s elkáprázott tisztaságától és pompájától. Ekkor ostobaságában így szólt magához: «Ehhez akarok fölhágni» — s azóta tapogatózik és tétováz mankójával a földön s ennek segítségével megáll még a hátsó lábán. -- «Jegyezze meg magának, hogy minden ember belsejében van egy ostoba és egy gazember. Az ostoba az érzélem, a gaz az értelem. Az érzelmet azért hívom ostobának, mert nyílt és egyenes s nem ismer képmutatást. S lehetséges-e élni a nélkül, hogy ne alakoskodjunk?» «Idegen tulajdon iránt csak akkor legyen tiszteleted, ha neked is van tulajdonod s azt kívánod, hogy az is mindenki mással szemben idegennek tekintessék».

Nincs benne kimélet, szánalom mások iránt. «Nincs más törvény, mint a magam törvénye». A jeles elvek hangoztatója azok segítségével változatos életen vergődik keresztül; reporter, pék, hamis kártyás, titkos rendőr, zarándok, secta-alapító egymásután.

Gorkij egész sorát adja a Promtovval rokon alakoknak. Közös és föltűnő jellemvonásuk még vérrokonságuk az anarchistákkal, a lázadó dacz mindennel és mindenkivel szemben. Alig van köztük, a ki nyomorúlt sorsát önmagának tulajdonítaná. Majd mind megvan győződve, hogy a társadalmi zéruspontra a történelmi igazságtalanságok hosszú sora, az emberek gonoszsága juttatta. Némelyik sophismáiban még az Istent is okolja. Lunyev gyilkossága után így okoskodik: «Nem akartam vétkezni; magától jött a dolog. Minden Isten akaratából történik; minek nyugtalankodjam tehát? Mindent az Isten keze vezet. Ha nem akarta volna ezt, visszatartott volna. De nem tartott vissza, tehát igaz úton jártam. Minden ember bűnben él s ki bűnhődik?»

Az egyéni felelősség, a bűn és bűnhődés kapcsolatának fogalmi csak némelyek lelkében derengenek. Ilyen Konovalov; ilyen Vaszili, az öreg halász, *Malvában* s *Archip nagyapó* a hasonczímű rajzban. A gyermek által veri az Isten az apa bűneit. A szép vörös Malváért odahagyta feleségét, gyermekét az öreg halász, de felnőtt fia a tanyára jó s elhódítja szeretőjét. Visszataszító harcra kelnek a leány bírásáért, de az öreg elhagyja az ereje s a porba hullva látja Isten sújtó karját. — Archip tolvaj zarándok. Összelopkod mindent unokája, Lyonka számára. De végső óráit ép az keseríti meg, hogy unokája szemére veti gaszágát, a mivel egy kis édes parasztleány becses jószágát, kendőjét elcsente.

Ezek kivételek. A többieknek nincs lelkiismeretök, a mint nincs önbecsülésök. Minden eszköz jó nekik, hogy az élet támadásait visszaverjék. Fő, hogy ne hagyj magad. A ki bírja, marja. Embertársaik tépázzák őket s ők is örülnek, ha viszont tépázhatnak valakit. «Minden út minket s csak mi legyünk jámborok? Nem, köszönöm alássan» — így érvel Gorkij egyik hőse az erőszak joga mellett. A többi is így a pörölylyel böleselkedik, mint Nietzsche mondaná.

V.

Mit lehet életfilosóphiájukból a Gorkijé rovására írni? Bizonyára óvakodnunk kell világnézetöket teljesen az ö világnézetével azonosítani. Hisz ö csak objectiv módon akar megismertetni egy faj lelki világával, «a mely faj nagyon gonosz, de épen nem ostoba s nagyon érdemes a közelebbi szemléletre». Vázlataiban tartózkodik a helyeslő vagy gáncsoló itélettől. A figyelmes olvasó mégis észreveszi, mikor beszél maga a szerző, mikor szócsövei az alakjai s képeiből nagy vonásokban megszerkesztheti életbölcseletét.

Bizonyos, hogy világnézetének alapszíne sötét, alaphangja tompa és keserű. Bizonyos, hogy Gorkij elégedetlen a mai állapotokkal, a mai társadalommal, a mai kulturával. Tagad és protestál.

Tagadja a mivelődés áldásait. A kultura csak némeleknek, a keveseknek válik hasznára s ezek kezébe fegyvert ad a gyengébbek, tudatlanabbak, szegényebbek elnyomására. A polgárosodás teremtette meg a kiáltó egyenlőtlenégeket, az osztály áthidalhatatlan tagozatait; tette, hogy alulról oly nehéz, ha nem lehetetlen, az emelkedés. De más átka is van. Békóba verte az ember természetes vágyait, törekvéseit, megbénította tetterejét, akarátát. Összezsúfolta az embereket a szabad, szép, egészséges és jó természet öléből a szük, rút, egészségtelen és gonoszsággal telt nagy városok falai közé, nagy tömegekbe, úgy hogy még nehezebb, nyomorultabb az életök, még ádázabb élethalálharczuk. Gondoskodott a lélek táplálékáról, de nem törődött azzal, hogy lelki táplálék csak a testileg jóllakottnak esik jól. Milliók éheznek, hogy kevesek szellemi élvezetekbe merülhessenek. *)

*) L. az *Egyszer az őszszel ez.* rajz e satirikus sorait: «Kulturánk mai állapota mellett minden esetre sokkal könnyebb a lélek éltségét kielégíteni, mint a testét. Az ember az utcán sétál; körülveszik díszes épületek, a melyek, biztosra vehetjük, belül is nagyon csinosan vannak berendezve. Mindez épületes gondolatokat ébreszt bennünk az architecturáról, közegészségügyről s még több más épületes és szép dologról. Tisztán és melegen öltözött emberek jönnek veled szembe, s mindenkor udvariasan kitérnek előled, mintha ildo-

A társadalmat, a társadalmi érzelmeket Gorkij egyáltalában gyanakvó és skeptikus szemekkel nézi. Az altruistust, a könyörületet, a részvétet gyöngé vigasztalásnak tartja, mert kételkedik igaz és őszinte voltában. E részt az ember symboluma Artém (a *Kain és Artém* című elbeszélésben). Ezt a hatalmas és szép legényt, az asszonyok becézett kedvencét, haragosai egyszer félholtra verik. A nyomorú Kain, egy házaló zsidó segít rajta s Artém megfogadja, hogy ezért oltalmába veszi mindenki ellen. De csakhamar megbánja tettét; nyűg neki a részvét érzése. Az erős nem barátkozhatik a gyöngével, mert ellágyul s ily lelki állapotban nem alkalmas az élet harczára. «Megtízettek jó tetteidért» — mondja — «De szánalmat nem érezhettek irántad. Csak ámitottam ezzel magamat.» S útjára ereszti.

Legjobb, ha magad erejére támaszkodol s jaj neked, ha más könyörületére vagy utalva. «Az adakozóknak egy darab kenyér oly becsesnek tűnik fel, mintha ezer rubel volna. Hisz odadobják, de azt hiszik, hogy érte a paradicsom kapui nyílnak meg. Tudod, miért adják tulajdonképen? Hogy lelkiismeretüket megnyugtassák, de nem részvétekből. Odadobnak neked egy darabot, hogy ne kelljen szegyenkezniök, ha magok is esznek. A jóllakott ember vad állat, nem szánja az éhest, mert nem ismeri az éhséget. Ellenségek ök, a jóllakott s az éhes; örökkön-örökké túske lesznek egymás szemében. Ezért lehetetlen, hogy egymás iránt részvételle legyenek, egymást megértsék. A jóllakottnak az éhes olyan, mint a piszok». Mily híven tolmácsolja a legalsó társadalmi réteg forrongását!

Tulzó individualismusa nem tud más fentartó eszközt a létért való küzdelemben, mint az önsegélyt. A polgárosult társadalomban is a primitív és természeti struggle for life folyik. A bellum omnium contra omnes. Ugyanaz a harcz a falat kenyérért s a szerelemért. Ha e kettőről van szó, az emberből rögtön kirí a domesticált állat. Ilyenkor oda van a kultúra minden vívmánya, a család, a társadalom szelidítő hatása.

Az éhesnek, a gyöngének, az együgyűnek a legnehe-

mosan ki akarnák kerülni, hogy létezésed szomorú tényét valahogy észrevegység» stb.

zebb a sora. Ezek vannak legszámosabban, ők alkotják a társadalom legvastagabb rétegét. A felső réteg nyomja s ő nem maradhat meg máskép, mintha teljes erejével visszanyomja az igazságtalan nyomást.

Ez a küzdés, ez a protestálás tehát természetes. Természetes az elnyomott réteg criminalitása is.

A büntett egészen dudvamódra burjánzik fel e mérges talajból s környezetből. Csiráit már az utcán ácsorgó angolkóros és görvélyes gyermekek sóvár lelke szívja magába, mint «a szivacs a szennyet». Mibamar kitanulnak s hasznos tagjai lesznek a gonosztevők gárdájának, a mely büntetvével csak tiltakozik a társadalom igazságtalanságai ellen. A bűncselekmény a társadalom testén kifakadó fekély, a melyet maga a társadalom táplál mérges nedveivel.

Ime ott vagyunk, a hová Oroszország nem egy sociologusa és criminologusa elméletét túlajtotta, a ki a büntettet minden esetben csak socialis ténynek és eredménynek tekinti s az egyéni indokokkal nem törődik.

Milyennek képzelet tehát Gorkij azt a társadalmat, a melyet a mai helyett be kellene rendezni? Erre nem ad egyenes választ. Nem ad, mert nem tudja a választ maga sem. Csak azt tudja, hogy a mai életben minden rendkívül szövevényes, hogy nincs benne semmi rendíthetetlen, hogy minden össze van benne dobálva, minden nehéz, igazságtalan, érthetetlen benne. A legtöbbször olyannak tűnik fel előtte, «mint óriás szemétdomb, melyben az emberek mint férgek kotorásznak». — «Úgy élünk, mintha mély erdőn mennénk át, látunk valahol egy piczi világosságot, de nem találjuk a hozzá vezető utat».

Agnosticus a földi élet talánya iránt, agnosticus a földöntúli lét még nagyobb talánya iránt is. A vallásban találjon megbékélést? Kijelenti, hogy ő bizony nem tolsztojianus. Daczosan fogadja a kegyes tanításokat. «Egyszer beszéltem valakivel, egy szigorú emberrel tieitek közül. Nem úgy kell élned — mondá — a hogy akarsz, hanem a hogy Isten szava parancsolja. Alázd meg magad Isten előtt s akkor megadja, a mit kérsz tőle. — Minthogy ő maga talpig rongyban járkált, azt feleltem neki, kérjen hát az Istentől egy új ruhát. Ekkor megharagudott s szitkokkal elűzött. Előbb azt is mondta, hogy az embereknek meg kell bocsátani s szeretni

kell őket. No hát akkor nekem is meg kellett volna bocsátania, a mikor szavaim ő kelmének nem tetszettek».

Gorkij ellensége minden metaphysikának. Világkérdések nem bolygatják túlságosan, mert nem tudja őket megoldani s mert az ember sorsa jobban érdekli, mint az emberiségé.

Bár ezek szerint a legtöbbször nihilista-pessimistának látszik, mégis igenlő választ ad az élet kérdésére, hogy Schopenhauer szellemében beszéljünk. Az élet meleg, eleven, erős érzése a legbecsesebb, a mit az élet nyújt. Ezt lehetne végső és mondhatni egyetlen positiv tételként Gorkij műveiből levonni. Az életre képtelen tépelődőkkel, az akaratbetegekkel és mimóza-lelkiismeretűekkel szembeállít egy fajt, az életrevalók fajtát, a melyet semmi viszontagság nem tud maradandóan földre teperni. Friss erővel, a természet és szabadság szeretetével megy neki az élet harczának s birkózik és tülekedik benne, mindent megkoczkáztatván. «S a risico teszi az élet gyönyörét. Mentől nagyobb az, annál melegebb s erősebb az élet érzése».

VI.

Az erő, a daczos akarat, a tett kultusa Gorkijnál magyarázza nem kis részt, hogy napjainkban, egy akaratbeteg korban oly hatást tett. (Sietünk elismerni, hogy ezt már de Vogüe megjegyezte*) s ugyanezért Gorkijt Kipling és D'Annunzio mellé teszi.) Másik kulcsa hatásának, hogy ez a kultus a pessimismusból indul ki; minden iránt fogékony, a mi onnan ered.

Világnézete annál jobban rabúl ejti a közönséget, mert nem sentimentálisan és szónokiasan jelentkezik, mint például legtöbbször a latin és germán népek pessimismusa, hanem szárazon és egyszerűen, mint határozott meggyőződés és az életből levont következtetés.

Pedig, ha jobban figyelünk, kihalljuk a tárgyias előadásból a személyes megindultság rezgését, a szenvedély-

*) Maxim Gorkij: *L'oeuvre et l'homme. Revue des deux Mondes.* 1901. aug. 1. füzet.

telen naturalista elbeszélőből az érzelmes és lyrikus romantikust.

Mert Gorkij rejtett alaptulajdonsága a lyrikus romanticismus. Ha dolgait olvastam, nem egyszer egy prózában író szláv Byront vagy még inkább Petőfit véltem benne fölfedezni. A korlátlan természet vadvirága ő is. A természetet és szabadságot ép oly forrón szereti. (Bár szabadságszeretete inkább az egyéni, mint a nép- és világszabadság szereteteként nyilvánul. Byron és Petőfi óta nagyot haladt a világ tapasztalatokban s a mai skeptikus kor mindinkább chiméranak látja az ő forradalmi ideáljokat.) A szabadságért föláldozza szerelmét ő is. «Ne legyen asszonyinyal tartós barátságod s akkor szabad sólyom maradsz» — ily oktatást ad Makar Csudra. Szilaj, erélyes, sőt erőszakos ifjú ő is, forradalmár, mint azok, de ostromát a kor megváltozott szellemáramlatától vitetve nem a politikai, hanem a socialis rab-szolgauralom ellen intézi. Lelke az ifjúi kiforratlanság ugyanazon ellenmondó és váltakozó hangulatai közt csapong az életkedvtől, az élet és az ember szeretetétől a kétségbeesésig, élet- és embergyűlöletig s viszont.

Csakhogynem mindenben egyenrangú művész azokkal.

S itt az ideje, hogy műveivel még röviden æsthetikai szempontból foglalkozzunk.

Világnézetét nem bíraltuk. Világnézetet költőben és íróban bírálni hiú vállalkozás. Nem tudományos tételből áll, a melyeket bizonyítani, vagy czáfolni lehetne, hanem javarészt egyéni élettapasztalat formálja. Arról tehát, hogy helyes-e vagy nem helyes Gorkij világnézete, ne beszéljünk.

De arról már beszélhetünk, hogy műveiben megtestesítve reánk minemü æsthetikai hatást gyakorol.

Valljuk meg, hogy nagyon sokszor éppen ellenkezőt azzal, a mire az egészséges művészetnek törekednie kell. Az egészséges művészet célja nem lehet más, mint a gyönyörérzet fölkeltése. Ezt a művészet nemcsak olyan művekkel éri el, a melyekben tombol a jókedv s az életöröm; eléri, hogy csak a végleteket említsük, olyanokkal is, a melyekben a legmélyebb és vigasztalan fájdalom nemes árnya borong, a mire Leopardi jó példa. De nem éri el oly művekkel, a melyek durvasága és rútsága utálattal és

undorral, egyhangúsága fáradtsággal, nihilista-pessimismusa beteges melancholiával tölt el.

Gorkijt pedig gyakran jogosan illetheti a vád, hogy műveivel ezeket a kárhóztatott hatásokat váltja ki. Legeredetibb munkáiban szüntelenül egy témát variál: a legnagyobb emberi nyomorúságét. S képeinek sötétsége, ha egyfolytában nézzük őket, lidércnyomásként nehezdednek reánk, a mely a szívünket szorongatja s gyomrunkat émelyíti. Elismerjük, hogy igen híven, parasztos közvetlenséggel tükrözi a valót s igazi orosz kegyetlenséggel részletezi véres és rikító színeit, de mit használ, ha ez a való maga is undorító és szörnyen prózai. -

De — halljuk az ellenvetést — a modern művészet termékei nem is gyönyörködtetésre szánvák, hanem arra, hogy erkölcsi mivoltunkban megrázzanak, hogy fölháborítsanak a lét igazságtalanságai ellen. Valóban erős ethikai hatást gyakorolnak, de lelkünk nemcsak az igazat és igazságot szomjuhozza, hanem egyszersmind s ép annyira a szépet is. Igazibb költő az, ki a szép és igaz elemeit egy magasabb synthesisben egyesíti, mint a ki szétbontja s egymással ellenmondásban tárja elénk. Ez az utóbbi eljárás a modern művészet és irodalom háromnegyed részének betegsége. S a közönségnek betegsége (melyikünk ment teljesen tőle), hogy æsthetikai érzéke nem elég hangosan tiltakozik ez eljárás ellen.*)

De a naturalismus, mely az igazat a szép fölébe helyezi, roppant egyoldalúságával bizonyára lejárja magát s a pervers közizlés megtisztulva oly művek felé fog fordulni, a melyekben a szép és igaz harmoniája ismét helyreállott.

Elítélő kritikánkat korántsem tartjuk föl Gorkij minden művével szemben. Szól az eylan munkáira, a hol nem engesztel ki semmi, mint *A három* című regényben s vázlatai közül többen. Viszont elismerjük, hogy legsikerültebb dolgaiban, a melyek közé *Az Orlov házaspár*, *Egyszer az ősszel*, *Konovarov*, *Cselkas*, *Kain és Artém*, *Unalomból*

*) Ime például az oly finom érzékű Vogué is megtéved. Ő *Malva-t* tartja Gorkij legkitünőbb művének, míg bennünket ennek az elbeszélésnek tárgya (a tehetetlen apa és erős fia verekedése egy szeretőért) oly nagyon visszataszított, hogy psychológiája hatalmaságát sem tudtuk élvezni.

czimü elbeszéléseit s rajzait számítjuk, ő is törekszik a szépre, a nemesre, a dissonantiák enyhítésére. Bár keserű élettapasztalata majd mindig az emberi nyomorúság tanyáihoz, mint igazi otthonához, nyüggözi: sok műven kiegészztelőleg keresztülreng mély rokonszenve. «Ne féljetek, ne klátsatok» -- úgymond valahol — «hisz az élet mégis szép. Lentről jöttem, az élet fenekéről, onnan, a hol éj és borzalom uralg, a hol az ember még félig állat, a hol az élet csak küzdés a falat kenyérért. Ott lassan, sötét hullámokban hömpölyög az élet, de ott is csillog a nemesszívűség, a szellem és hősiesség gyöngye, ott is él szépség és szerelem. Mindenütt, a hol ember van, a jó is megvan. Pirinyó darabokban, alig látható csirákban, de mégis megvan. S mindezek a csirák nem fognak elveszni: nőnek és kikelnek s az élet gyümölcseit termik. A jogot ebben hinni nagy áron vettem meg, de ép ezért egész életemre bírom s ezáltal még egy másik jogot is vásároltam, a jogot, követelni, hogy ti is higgyetek ebben, mint én, mert én az élet igaz hangja vagyok; kétségbeesett fölajdulása azoknak, a kik ott lent maradtak s engem hozzátok küldtek, hogy szenvedéseikről tanúságot tegytek. Ők is föl akarnak jönni, föl az öntudatra, világosságra s szabadságra».

A milieu egyhangúságát pedig enyhíti, ha nem is a személyek és cselekvény leleményes sokfélesége, de mély és éles psychológiája, a melylyel személyeit egyéníti, cselekedeteiket pedig érdekesekké teszi.

Jellemző ereje nagy és logikus. Elmosódottságon, következtelenségen, ingadozáson alig kapjuk rajta. Továbbá enyhítik az egyhangúságot hangulatos természeti képei, a melyekben különben a legtöbb orosz író remekel. A pusztát, a Volgát, a tengert, a hegyet, az erdőt, az éjszakát, a derült vagy felhős levegőget, pár vonással egészen megeleveníti, megszemélyesíti. Ilyenkor a merő szeretet és költészet szól belőle egész ékesszólásával. Gonosztevő típusai is mind rajonganak a természetért, a melynek ölén nyomorult földi létük érzetét elvesztve megtisztúlnak egy kissé lelkük szennyétől.

Milyen az elbeszélő eljárása és technikája?

Meglehetősen egyforma. Kerek történetet ritkán ad, a fejlődés történetébe ritkán merül el. (*A három, Az Orlov-*

házaspár, Kain és Artém, Cselkas). A legtöbbször alig történik valami s akkor is bonyodalom, fordulat nélkül, igen egyszerű kifejléssel. Gorkij körüljárkál a mindennapi életben, kiragad belőle egy alakot s lerajzolja árnyképét, beszélgeti, mozgatja, majd ismét hirtelen elfordul tőle, nem törődve további sorsával.

Legtöbb dolga az orosz népdalra is emlékeztet. «A melódia közepén megszakad s fütytyel végződik, majd recitativ kezdődik s magas falsett fejezi be».

Azt meg kell neki adni, hogy a hangulatot legkitünőbb elbeszéléseiben s rajzában gyorsan és ügyesen kelti föl. Eljárása rövidített; mindig csak a szükséges és lényeges vonásokat összpontosítja. Elősegíti a gyors megérezkítést képekben gazdag, népies stílusa. Irálya ezenkívül szabatos, egyszerű s gazdaságos; párbeszédei kihegyezettek és mindig jellemzők. Alakjai tetteikkel és beszédeikkel hirtelen és határozottan mutatkoznak be. Gorkij nem szeret hosszadalmas elemzésökbe maga bocsátkozni. Ebben rokon a friss Csehovval s idegen a nehézkes Dosztojevszkijjal és Tolsztojjal szemben. Ezek bizonyára száz lapon sem tudnák elmondani azt, a mit Gorkij és Csehov tizen elmondanak. A short story Maupassantjai és Kiplingjei ők.

Mégis mindketten Dosztojevszkij és Tolsztoj, meg Turgenyev alatt állanak. Csehov azért, mert felületesebb és kevésbé komoly czélokot követő, mint ők. Gorkij egy fokkal fölülmúlja Csehovot, de ő sem éri el a trias csúcsait. Ő nagyon is komoly, de viszont egyoldalúbb, műveletlenebb és ízléstelenebb szellemű, keményebb szívű, mint a nagy író háromság. Mindketten pedig azért csekélyebb értékűek, mert legtöbbször sivar tagadásban merülnek ki, míg nagy elődeik hatalmas conceptiójú és hervadhatatlan szépségekkel ékes műveikben a pozitív érzelmek és eszmék, nagy eszmények dús örökségét hagyták Oroszországra s az emberiségre.

WILDNER ÖDÖN.

KÖLCSEY FERENCZ.

(1790—1838.)

Első közlemény.

Szemere Pál még 1833-ban is arra gondolt, hogy Kölcsey megírandó életrajzában «mindenek felett» kritikai munkásságát, pályájának e «legkitetszőbb» részét, kellene fejtegetni. Pap Endre szerint Kölcseynek nem irodalmi műveiben, hanem szónoklataiban és politikai jellemében találjuk föl a halhatatlan részt. Egy újabb kritikus szerint is Kölcseynek a szónoklat volt legsajátabb eleme. Ellenben Greguss Ágost Kölcseyben ép a sokoldalúságot tartja meglepőnek. «Nem tudjuk» — úgymond — «inkább a költőt csodáljuk-e benne vagy a tudóst: általában az író művészt-e vagy különösebben a búvölő dalnokot, a kedves elbeszélőt, az elragadó szónokot, a nyájas levelezőt, a bölcs oktatót, az éles bírálót?» «E gazdag író» — mondja Greguss — «tulajdonkép több íróat foglal magában».

Kölcsey sokoldalúsága valóban meglepő, de azt hisszük, hogy nem kicsinyeljük tehetsége gazdagságát, ha Szemere és Pap példáját követve, ki akarjuk emelni irányai közül az uralkodót, mely a többinek mintegy színét adja meg. Ez irány nem a kritikai, nem is a szónoki, hanem a költői. Kölcsey sokféle elfoglaltsága közben kezdettől fogva mindvégig lyrai költő maradt, a titokzatos hangulatok s a hazafias bánat gyöngéd, szenvedélyes és mély érzésű költője. E téren szerezte legnagyobb dicsőségét. Lyrai hévvel árad gyakran szónoki stílje is. Tudományos munkásságának nagy érdemei vannak, de e munkásság jellemvonásai közül nem szabad kifelejtenünk a hangulatos költőhöz oly jól illő tulajdonságokat: a soknemű, majdnem ellenmondásokra csábító fogékonyságot,

az ideges töredékességet s a subjectiv színezést. Kritikai munkássága biztos elveken alapszik, mélyre ható s élesen bonczoló, de van benne szeszélyes könnyedség is s ha jól vizsgáljuk szigorát, vagy elismerését, nem tagadhatjuk, hogy az elvek mellett a heves és nem eléggé fékezett érzékenységnek is része van azokban. Erős, élénken fürkésző, bátor elme volt, igazi hőse a meggyőződésnek s a merész kezdeménynek, mindamellett az a félénkség, a függésnek az a vágya is jellemezte, mely a phantasiától és érzékenységtől kormányzott kedélyek sajátja szokott lenni. Azért mondja róla Pap Endre kissé élesen, hogy «mindig valakinek gyámsága alá adta magát».

De ez általánosságokat ki kell egészítenünk Kölcsey emberi és írói jellemvonásainak részletes vizsgálatával. És Kölcseyről szólva, nem akarjuk elfeledni azt a nagyjelentőségű elvet, melyre ép ő tanította a magyar kritikát: «Kritika valamely mű felett, nem egyéb, mint vizsgáló pillantást vetni az író lelkébe, kitalálni karakterét, követni őt azon kifejlésekben, melyek karakteréből, körülményeiből és studiumaiból természetesen eredtek, viszonyba tenni a művet szerzőjével.»

I.

Kölcsey, ki családja hagyománya szerint, a hét magyar egyikétől, Ondtól származott, oly lágyan érzelgős, ködös s bús énekekkel kezdi meg költői pályáját, mintha «fajának törzsöke nem keleten nőtt volna», hanem a borúsabb nyugaton.

Korai tapasztalatok megkedveltetik az érzékeny gyermekkel a melancholia hangját. Kölcsey Ferencz 1790 augusztus 8-án született Sző-Demeteren, Középszolnok megyében, anyai nagyanyja házában. Hat éves korában elvesztette apját, Pétert, tizenegy éves korában anyját, Bölöni Ágnest s az öreg Kölcsey Sámuel, ki unokaöcsésének, Péternek árváira hagyta biharmegyei szerzeményeit.

Kölcseyt már apja halála évében Debreczenbe vitték, hol a Kölcseyek egy régi hű cselédének ápolására volt bizva. Itt nevelkedett egy kis nádfedelű házban kisebb testvéreivel együtt a gyámatya s más tekintélyes férfiak felügyelete alatt.

Nem volt tehát elhagyott árva, sok vidám napot élt, de a szülői házban eltöltött gyermekkor emlékének derűje hiányzott kedélyéből. Hozzájárult még, hogy a himlő megfosztotta egyik szemétől. Ez a testi hiba még növelte a gyermek félénkségét. Egy korán föltűnt női ideál is foglalkoztatta a gyermek phantasiáját ép anyja halálának évében s e női név az anyja nevével együtt «egyforma, legalább egymásba olvadó érzést hoztak elő», mint a költő mondja. A kor nyelvén szólva, e két név egymásba olvadva a fájdalom gyönyörét éreztették vele.

Mindamellett a poetai osztályban némely tanulótlársa felülmulta Kölcseyt a versírói dicsőségben, noha ő is nagy lelkesedéssel olvasta ekkor Himfyt, Csokonait és Kazinczyt. 1805 körül kezdett magyar verseket írni. «A versírás» — mondja Kállay, Kölcsey gyermekkori barátja — «szenvédelye volt, valahányszor borongó képzetek környékeztek.» E legelső kísérleteit, melyeket magyar s francia írók hatása alatt írt, széjjel tépte.

Tizenhat éves korában jelentős fordulóhoz ért Kölcsey költői fejlődése. Ekkor pillantotta meg egy Takáts nevű barátjánál a német Kleist Ewaldot «karmazsin bőrben, aranyozott levelekkel bekötve». Ismerte ugyan már Csokonai Kleistfordítását, de most felhevülve Takáts lelkesedésén, hozzá fogott a német nyelv tanulásához, hogy megérthesse Kleistot s a német költőket.*) A német költők melancholikus vagy enyelgő gondolatai s hangzatos versformái eléggé termékeny költői munkásságra ösztönzik ekkor Kölcseyt. 1808 óta már el meri küldeni verseit Kazinczynak, mi annyit jelentett, hogy a magyar irodalom vezérének s hivei táborának ítéletét kéri.

És az ítélet eléggé kedvező volt, Kazinczy 1810-ben már a jobb nevű költők közé sorolja Kölcseyt. Dicséri költeményeiben azt a sötéttszítát, azt a Helldunkelt, «melyet Debreczen meg nem ért». Szemere közelebb járt az igazsághoz, midőn 1810-ben Kölcsey homályos sentimentalismusáról beszél. Egy újabb kutató azt tartja, hogy Kölcsey az 1808—

*) Kölcsey azt írja önéletrajzában, hogy «németül csak 1809-ben kezdék, sok ösztönözés után, tanulni». Kállay elbeszéléséből s Kölcsey első verseiből s leveleiből világosan kivehető, hogy Kölcsey önéletrajzi adata téves. 1806-ot kell tennünk 1809 helyébe.

1810-ig irt költeményeiben Matthissonból veszi át a sentimentalismust s utánozza is itt-ott ez akkor oly nagyra becsült német lyrikust, noha általában véve önálló maradt.

De említettük már azokat a körülményeket, melyek az ifjú Kölcseyt oly fogékonnyá tették a melancholikus költemények iránt. Nem kellett senkitől sem tanulnia a vágyaknak azt a határozatlanságát, azt az ábrándozást, epedést és hirtelen keletkező bánatot, melyeket ki szeretne fejezni költeményeiben. De bár érzi a szavak harmoniáját, nem bírja elég világosan kialakítani, a mi keblében forrong. Phantasiája ekkor még receptív, elbűvölik Gessner, Kleist Ewald, Hölty, Salis, Matthisson, Bürger fordulatai s ha nem is kölcsönzi át a sorokat, ez első költeményei többnyire úgy hatnak, mintha reminiscenciák volnának.*) A holdvilág, mely a sirhalmokra süt, a

*) A *Pávaton* igen kezdetleges. Az *Arkasban* stil és tartalom Gessnerre, Kleistra s Matthissonra emlékeztetnek. A *Képzülethez* Hölty és Salis modorában van írva. Nem egészen véletlen találkozássok az ilyenek:

A felhők közül nyájasan süt
A hold fejem felett.
Ott a sirhalmokon nyugtatja
Szelid tekintetét.

Salis (An die Erinnerung).
Still und hehr, wie der schweigende
Vollmond die Gräber bescheint.

A *Nyugalomhoz* című verset allgha írja Kölcsey, ha Kleist Ewald meg nem írja a *Sehnsucht nach Ruhet*. A thema egy a két költeményben, noha a modor különböző, de egyes sorok hasonlóságát még sem tagadhatjuk. Kölcseyben a Nyugalom körül «Csak a Zephyr susog» és Kölcsey ezt mondja, hogy: «Nem kíván a királyi székben tündöklenni». Kleist azt mondja: «Geringer Gram! Ich will es Fürsten gönnen, ein ruhig Herz im Thal, wo Zephyr rauscht, Sei nimmermehr für Flittergold vertauscht». Demek Győző e költeményt Matthisson három költeményével veti össze. (*Egyet. Phil. Közl.* 1891. 252. l.) Bizonyos is, hogy Kölcsey befejezése egyez Matthisson *Der Abendjének* végső soraiival. A *Választás* Höltyre s Matthissonra emlékeztet. A *Félelet Kazinczy első sonettjére* című költemény első fordulata Matthisson *Erinnerung am Genferseejére* emlékeztet, mint már Demek megjegyezte. De e sonettnek első négy sora Bürger *auf die Morgenröte* című sonettjének bevezető sorai után van írva:

Pirulva jött fel égi szép tüzével
Auróra. s láng borítá képemet:
Szemléltem őt szelid tekintetével,
És Lotti képe tölté lelkemet.

Bürger
Wenn die goldene Frühe, neugeboren,
Am Olymp mein matter Blick erschaut,
Dann erblass ich, wein und seufzte laut.
Dort im Glanze wohnt, die ich verloren.

folytonos halálvágy, közben Lotti érzéketlensége, az édes érzelmek, a nyugalom s phantasia apostrophálása ismeretesek voltak már akkor a német költészet kedvelői előtt. Csak-hogy Kölcsey ekkor érzelmesebb a németeknél s azért figyelemzettették Szemere, Horvát István és Berzsenyi 1810-ben a verseiben uralkodó siralmas és édeskés hangra. Ekkor már oda hagyta a debreczeni collegiumot (1809 okt.), 1810-ben január végén Pestre ment törvénygyakorlatra s itt maradt augusztus végéig. A törvénygyakorlat igen száraz foglalkozásnak tetszett neki, de annál jobban érezte magát Kazinczy triásának tagjai közt. Horvát István, Vitkovics hallgatagnak s zárkózottnak találták az ifjú Kölcseyt, ép úgy mint a debreczeniek is elégedetlenek voltak a «tudós» ifjúnak nem épen világfiás modorával.

Kölcsey ekkor magába zárta kétségeit s reményeit kivált azok előtt, a kikben csak hideg kíváncsiságot sejtett. De egyszerre beszédessé lett, ha valamely irodalmi kérdés vitatása fölkelte érdeklődését. Leginkább Szemeréhez vonzódott, a kivel nemsokára haláláig tartó barátságot kötött. Szemerétől 1810-ben sokat tanult, a német irodalom bővebb ismeretét is neki köszöni.

Midőn Kölcsey 1810 nyarán Pestet elhagyta, jövője felől kellett határoznia. Nehéz elhatározás vágyaktól izgatott s benyomásokra könnyen hajló lelkének. Az ügyvédi vizsga elmaradásáért azzal vigasztalta magát, hogy öröklött kis jószágán független nyugalomban élhet. Hivatalt, a melynek jövedelmére szüksége lett volna, nem vállalt, mert félt a száraz, kiszabott munkától s a köteles érintkezéstől oly emberekkel, kikhez szive nem vonzódott. De midőn 1812-ben átvette a családi jószágokat, a biharmegyei Álmosdhoz volt kötve, az unalmas Álmosdhoz, ritkán találkozáva azokkal, kiket igazán szeretett. Nem volt egészen elszigetelve, örömet társalgott Medicus Jeannettel, a Karlsruhéból származó művelt nevelőnővel s Úzával, a Martinovics-mozgalom egyik áldozatával. De az álmosdi társaság még sem volt elegendő kárpótlás Kazinczy, Szemere, Döbrentei, Kállay távollétéért. A könyvek s a költészet

Bürger *Erscheinung*jában ehhez hasonló kép fordul elő. A *Kazinczy*-hoz című költemény stílje Gessnerre emlékeztet. Az *Egy született leánykára* című vers Demek szerint Matthisson *Elisas Geburtstag*-ának utánzata. Nem épen utánzat, csak Matthisson hatását érezteti.

sem bírták mindig vigasztalni. Néha még az olvasásban sem telt kedve, annál kevésbé az írásban. Ilyenkor az a lusta mélabú temette, mely Arany szerint elefántnak néz szunyognyi bajt. Tompának s fásultnak érezte ilyenkor lelkét és ennél a nyugalomnál többre becsülte a sors viharait, melyek lángra gyújtották volna.

«Oh sors, futhatnék bár vézes pályát
Vérzenéd bár öh sors szívemet» —

írja ekkor egyik költeményében. Így tehát a nyugalom s szabadság reménye megcsalta, az álmosdi szabad magánosság a lekötöttség és az elfecsérelt idő zsibbasztó érzetével terhelte lelkét.

Szerette költeményeit s elég dicséretet is hallott róluk, de sokkal jobban szerette az igazi dicsőséget, semhogy hiú lett volna. 1814 előtt semmit sem tett közzé. A magyar irodalmi viszonyok nagyon elcsüggesztették; szomorú látvány volt neki az a kevés tehetséges író, kik oly nagy részvétlenség, annyi balítélet s hozzá még az ostoba censura ellen csudálatosan hősies harcztot vívtak. Ő maga is részt akart venni e harcztban s bár nem jósolt fényes jövőt a magyar irodalomnak, erkölcsi érzését komor öröme hangolta az a küzdelem, melyet a sors ellen készült vivni.

Mindamellet el-elfogta a vágy, a külföldön élni jó ideig, vagy tán éveken át. 1813-ban Kállay Ferenczcel, hajdani iskolatársával, Németországba, de különösen Svájcba szeretett volna utazni. Komolyabb volt 1814 tavaszán az a terve, hogy Kállayhoz Bécsbe költözik néhány hónapra, vagy még hosszabb időre. El is indult oda, de Pozsonynál tovább nem jutott. Onnan visszafordult egész váratlanul. Talán attól félt, hogy igen is messze esik majd barátaitól, kikhez egyre jobban vonzotta szeretetet óhajtó szívének gyöngédsége. Volt ugyan ebben a vonzalomban némi része a külföldi érzékeny irdalomból átkölcsonzótt baráti enthusiasmusnak is, de alapjában őszinte volt Kölcsey, midőn azt mondotta, hogy egy rokon törekvésű baráti kör megnyerését tartja a magyar írói munkásság legszebb jutalmának.

Azok közé tartozott, kiknek belső életében nagyobb szerepe jut a baráti érzésnek, mint a szerelemnek. 1813—14 körül szerelmes volt egy leányba, kinek nevét eltitkolta. Nem

nyilatkozott, mi kapcsolatban volt félénk természetével, de azzal az aggodalmával is, hogy a házasság súlyosbitani fogja viszonyai kötöttségét. Szenvedélye nem volt oly erős, hogy elfojtsa ez aggodalmat.

Mindaz, a mit ez években gondolt, érzett s átélt, nem maradt nyom nélkül 1811-től 1814 nyaráig írt költeményeiben. Kölcey azt állítja e költeményeiről, hogy, új modorban vannak írva, mert hatással volt fejlődésére az a megjegyzés, melyet 1810-ben Pesten hallott barátaitól. Nem a külső formában új a modor, mert Kölcey már 1809-ben a rímtelen sorok helyett rímes nyugoti versformát használ, sőt sonettet is ír. De Pestről haza térve elhagyja a gyermekes siránkozást s férfiasabb, derültebb hangon akar írni.

Istenasszony fenn az égi pályán,
Nem nézem már sirva képedet! —

így szólítja meg a holdat egy 1811-iki költeményében. Törekvése csak féligmeddig sikerült. Az új modor nem annyira a hangulat lényeges változásában, mint inkább Kölcey tehetsége fejlődésében s a búskomor fordulatok elmaradásában, vagy mértékletesebb alkalmazásában nyilatkozik. Különben a «bánat gyönyöre» megmaradt alaphangnak az álmosdi korszakban is.

Megmarad, mivel ekkor költőnk mind nagyobb lelkesedéssel ragaszkodik német irodalmi ideáljaihoz s mivel az álmosdi belső és külső élmények jól illenek ez alaphanghoz.

Ez években Matthisson hatott a legerősebben költeményei hangjára s tartalmára. Csodálja Goethét és a görögöket, de maga megvallja, hogy belőlök ekkor még kevés szín jut költészetébe. A *Jegyváltó*-nak, a *Genius száll*-nak, de különösen az *Andalgások*-nak, még egyes sorain is kimutathatjuk Matthisson hatását. Más dalain Höltty, Salis, Schiller, Goethe, Rousseau gondolatait vagy modorát követhetjük. A *költő* című csinos sonett Kazinczy modorára emlékeztet, a *Kedves sírja* című regékép ismét a Matthissonéra.

Ez időtájt kezd írni epigrammákat is, de megint csak annak a Matthissonnak hatása alatt, kinek sorai még ekkor is «hév könnyekre» fakasztják. Ide tartozik az *Acatia*, *Ohajtás*, de már többi epigrammáin s különösen az *Ajánlás*on meglát-

szik a görög anthologia hatása, melynek egyik darabját Kölcsey le is fordította.*)

Saját lelki világából merít a költő, midőn az *Andalgások* második felében kéri a geniust, hogy fedje el halvány siri leplevel «a messze föld ingerjeit», melyek — mint tudjuk — őt majdnem a külföldre csábították. Majd Dayka sírja mellett könyörög, hogy lágyuljon a végezés a magyar felett s emelje lelkeinket ihletés. Bár alaktalan rajongással, de meghatóan van kifejezve e költeményben Kölcsey részvéte s csodálata a magyar irodalom hősei s különösen Kazinczy iránt. A *Gyöngye kézzel nékem is Cythére* kezdetű költeményében azt a zsiibadt-

*) A *Jegyváltóról* l. Demek id. értekezését. Csakhogy többet mond, mint kellene. A *Jegyváltó* nem átdolgozása a *Der Bundnak*. Matthisson költeményében a menyasszony beszél völegényéhez. Kölcseyben a völegény menyasszonyához. A gondolatok különbözők, azután meg Matthisson lágy, Kölcsey heves. A hatás világos, sőt két sor átvétele is biztos. — A *Genius szállból* vessünk össze egyes sorokat a német költő soraival: «Genius száll az énekes mellébe, Bükkje sátorából szép dala.» M.: «Singst du von Eichen ring unschauert, Was dir im Busen der Gott gebietet (Weissagung)», vagy «Szállj királyi sasként égi pályán, Szárnyaidnak nyíl szokatlan út». M.: «Du dessen Seele Flammenbegeisterung, Auf Adlersflügeln zu den Gestirnen reist». Az *Andalgások* Kölcsey szerint is Haller, Salis s Matthisson után van írva. Demek kimutatja a *Genfer Seeből* s *Alpenwandleréből* átvett képeket. Vegyük még hozzá az ilyet: «A vándor Vesta templomában kelyhét Horacznak szenteli». M.: «Ihm, dem Unsterblichen, sprengen wir festlich des Trunkes zum Opfer» (Symposion in Tibur). A *Phantasián* inkább érezzük Hölty *An die Phantasiejének*, mint Matthisson *Hymne an die Phantasie* című költeményének hatását. «Boríts el édes álmaiddal szép hölgy, arany Phantasia» — kezdi Kölcsey. Hölty így kezdi: «Rosenwangige Phantasie. Die du Bilder ins Herz deiner Vertrauten malst». Hölty folytatja: «Die Vergangenheit aus dem Schoos Ihrer Mitternacht rufst, hinter den Schleier blickst, Der das Auge der Zukunft deckt». Kölcsey hasonlókép: «Tekintetem hat a jövőre, S lehullnak a kék kárpitok, Merengve néz a mult időre». — Hölty: «Gaukelnd hüpf ich dahin, hasche den Schmetterling, Der am Busen der Rose trinkt.» Kölcsey: «Így él a lepke rózsaszájjal, Csókolván Flóra kedvesét». Az *Életben és a Küzdésben* goethei nyomokat találunk. A *Küzdés* rimtelen rövid sorai a *Gränzen der Menschheit* formájára emlékeztetnek. A gondolatokban is van valami hasonlóság, sőt a fordulatokban is itt-ott. Kölcsey harmadik versszakában mondja: «Gyengék vagyunk, ha mérközünk az istenekkel». Goethe a másodikban: «Denn mit Göttern Soll sich nicht messen Irgend ein Mensch». Ugyan e versszakok végén mind a két költő alkalmazza a szélről és felhőről vett képet.

ságot festi, mely néha elfogta álmosdi magányában. Az *Egykor homályos* című ódának alapgondolata az, hogy Eros kifejtette a költőt borús képzeiteiből. A *Küzlésben* a vágy és remény küzdelmeit festve, elmondja, hogy a megadás fölemelte lelkét. De ott is, hol egyéni érzéseket fest, stílje elvont, fellengző s néha ködös. Ki akarván fejezni a bonyolult, az álmatag, a sejtelmes érzéseket, a fenköltiséget s az átszellemülést, gyakran mesterkéltté lesz, sőt homályba is téved. Kazinczy azt mondja e költeményeiről, hogy Kölcsy magyar Matthisson akar lenni, de nem bír elég világosságra szert tenni. Döbrentei még élesebben róvja meg Kölcsy homályosságát s két költeményét nem is akarja közölni addig, míg Kölcsy érthetővé nem teszi őket. Döbrentei nem vette észre, vagy nem emelte ki eléggé, a mit Kazinczy jól látott, hogy Kölcsy ez ifjúkori költeményei gyöngéik mellett is sejtetik a nagy költőt. Nem csupán egyes igen sikerült részletekben, hanem különösen abban, hogy Kölcsy már ekkor is hangulatot bír kelteni a rhythmus erejével és bájával. Rhythmusa szépen simúl a legkülömbözőbb tartalomhoz, ábrándos csapongáshoz, vagy ellágyuláshoz, a szenvedély hevéhez s a szemlélkedő merengéshez.

Döbrentei megjegyzése azonban nem maradt hatás nélkül. A bécsi útnak meghiusulta után Kölcsy Szemerével tölti a nyarat Péczelen s itt elhatározta, hogy költészetének elegiai és ünnepies hangját a könnyed dal stíljével cseréli föl s változatosabb lesz a műformák tekintetében. Ezt a törekvését elősegíti Szemere vidám házi körének hatása. Az élénk szellemű s folyvást munkásságra serkentő jó barát társaságában Kölcsy egészen felvidül, s költeményeinek száma szépen gyarapodik 1814-nek második felében. Szerkezete, nyelve világosabb s egyszerűbb lesz, s az első lépéssel, melyet a változatosság felé tesz, új műfajt alapít meg irodalmunkban.

1814 július 3-án írja *Rózát*, az első magyar balladát. A külső formán, a mesének indító motivumain és az elbeszélés hangján Schiller *Ritter Toggenburgjának* hatása látszik, mint Gyulai kiemelte. Hanem azután Kölcsy balladájában a hű lovag meghal a csatában s haza járó lelke imádottságát a halálba viszi, mint Bürger s a Percy-gyűjtemény balladáiban. De a borzalmasnak, a kísértetiesnek érzékítésére Kölcsynek nincs elég ereje, előadásában a tragédia lágy elégiává olvad.

Az epikai alakító erőnek ugyanez a hiánya jellemzi a

Lyány dala című ballada-féle költeményt, melynek művészi, rhythmikai szerkezete igen alkalmas volna balladai előadásra. De a költemény nem egyéb, mint egy matthissoni képnek érzelmes bővítése igazi elbeszélő tartalom nélkül. *)

Azonban a könnyed daltól, melynek hangját igyekezett akkor eltalálni, majdnem oly messze esik költőnk, mint az igazi balladai stiltől. Az *ivóban*, a *Tudatlanság* első felében, különösen a *Borkirályban* van valami Anakreon dévajtségéből, ellenben *A szenvedő* című sonett, s az *Elfogódás* inkább bús, mint megható dalok.

A szerelem című töredékben Kölcsey visszaemlékezve görög czélzásokat kedvelő német lyrikusaira, nyugodtan s szépen kimivelt költői nyelven festi a szerelem hatalmát. A tolcsvai dalt (*Hol a virány*) Kölcsey nagy lépésnek nevezi a «dévajtség könnyű tónja felé». Mi csak a törekvést vesszük észre rajta s nem a könnyedséget. Kölcsey valószínűen a gondolat szökelléseit hitte könnyedségnek, de költeményében az átmenetek nem természetesek s meglazítják a szerkezetet. E szerelmi költemény mesterkéltsege ellenkezni látszik azzal a körülménnyel, hogy Kölcsey a Szemerééknél töltött hetek alatt komolyan kezdett érdeklődni egy nő iránt. A hamar elmuló érzelmenek örök emléket állított az 1814 nyarán keletkezett *Rákos nymphájához* című költeményében, de úgy, hogy együtt szólt szerelméről s a hazáról.

Midőn a hazáról szól, lelkének legmélyebb érzését érinti. A hazafiúi érzés az ő lelkének nem csupán egyszerűen átöröklött, hanem elvesztett s újra kiküzdött tulajdona. Hullámozó, küzdelmes, örvénylő érzés, eszének és szívének erejével átfogott kincs,

A XVIII. század francia philosophiája, melylyel Kölcsey még az iskolában megismerkedett, a világpolgár érzelmeit keltette fel a gyermekifjában. Ehhez járult még az, hogy a német irodalom dicső korszaka iránt érzett szertelen bámulatában kétségbeejtően kicsinyesnek látta a hazai viszo-

*) «Homályos az ég, Nézd, csak maga fénylik csillaga még, Tisztán a szerelemnek», ebből a lyrikus gondolatból indul ki Kölcsey. Matthisson *Geist der Liebe* című költeménye így kezdődik: «Der Abend schleyert Flur und Hain, In traulich holde Dämmerung ein, Hell flimmt, wo goldne Wölkchen ziehn, Der Stern der Liebeskönigin.»

nyokat. Az irodalomban sem látott fényt, vagy dicsőséget, csak lemondó küzdelmet, reménytelen, s csak a baráti vigasztól enyhített önmehtagadást. De a közélet oly sivár volt, hogy még e többnyire stoikus örömöknek sem adott táplálékot. «Ha lelkenek», — írja Kölcsey 1813 novemberben Szemereinek — «minekelőtte Hadeszből felvezettetvén, ide plántáltatott, választás lett volna engedve, bizonyosan nem választottam volna a hont, melyben születtem». Láttuk, hogy 1814 tavaszán szinte azon volt, hogy hosszabb időre új hont válasszon. De visszavonta valami a szülőföldre s mintha a Pozsonytól Péczelig vivő úton szétfoszlottak volna világpolgáriai hajlamai. A Rákos partjain járva körülvették a régi emlékek s megírja első kiválóbb költeményét, melyben mintegy önmagára eszmél. Itt már nem másokból merít, hanem az erőt, melyet eddigi kísérletei közben szerzett, lelke legigazibb érzelmeinek kifejezésére fordítja. Föltűnnek ugyan a Rákos nymphájához írt elégiában a szerelmi sentimentalismus régi motívumai, de mintegy átalakulnak s új szint nyernek az által, hogy ellentétbe jutnak a hazafias bánat mélységével. Kölcsey ez elégiával nemcsak eddigi költeményeit múlja felül, hanem igen kiváló helyet biztosít magának a magyar lyrikusok sorában. Csodáljuk a hazafias érzés tüzét s sötét pompáját Berzsenyi költeményeiben, de a kortársak közül ki múlja felül Kölcseyt, annak a szinte anyai gyöngédségnek kifejezésében, mely aggódva várja a visszatérő élet jeleit a romlandó haza képen?

1814 végén visszament Álmosdrá, hogy osztozzék testvéreivel. Neki és Ádám testvéreinek Cseke jutott osztályrészül, hova 1815-ben költözött. Még Álmosdon írta a *Lyány ül* című költeményt szerelme félig vidám, félig érzelmes emlékeinek hatása alatt. A vegyület nem egészen sikerült; a szerelmi légyotthoz, melynek nyugalmát maga a leány az alvó anyának és a testvéreknek közbelépésétől félti, derültebb, pajzánabb hang illenék. Kölcsey már ekkor «keresztülment a szerelmi passión», s irtózva a külső viszonyok bármiféle kötelékétől, csak szabad függetlenségre sóvárgott. Nem úgy tett, mint Goethe, ki szeretve dicsérte a szerelmet. Hamar támadó, s könnyen legyőzött szenvedélyeinek költői emlékei is hamar elmúltak.

A szatmármegyei Csekét így írja le Kölcsey egyik levelében: «A környék, melyben lakom, el van dugva szem elől,

szép de vad s felette magányos. Egyfelől a Tisza foly, másfelől a Túr, mely itt amabba szakad s minket a torkolatban hagy lankunk. Egyfelől nagy erdők körítnek, másfelől nyilás esik, s láthatárainkat a mármarosi hóbérczek határozzák.»

De Kölcseyt a természet szépsége nem vigasztalta. Újra el volt szigetelve barátaitól, gazdálkodott, vásárra járt s midőn otthonába tért, «nem mondhatta henyeségét honestum otiumnak.» Mert a Múza nem látogatta meg a gazdálkodó költőt; a költői alkotás vágya kielégítetlen maradt s ez a «henyeség» fokozta érzékenységét, kedélynyugtalanóságát s csüggedését. Szemere Pál, Kölcsey jó geniusa, 1815 szeptemberében meglátogatta barátját és az *Ilias* fordítására ösztönözte.

Ez a foglalkozás egy időre kiemelte a költőt a «sülyedésből», de a munka lassan haladt. Nem sokkal Szemere távozása után oly kedvetlenség fogta el Kölcseyt, hogy öt hónapon át nem felelt Kazinczy s Szemere leveleire, mert elő akarta készíteni lelkét az irodalomról való lemondásra. E makaesul önkínzó hangulatában írta csinos sonettjét a *Reményhez*, melyben remegő végpillantással tartóztatni akarja a hajdan rámosolygó, de most tovatűnő istenasszonyt.*)

És mintha a tavasz lehellete elűzte volna a téli hónapokban reá nehezedeő csüggedést, 1816 márczius végén már újra válaszol barátainak, sőt májusban két költeményt is ír matthissoni s goethei nyomokat követve.**)

*) E sonett, mint már Demek megjegyezte, Matthisson *Hymne an die Hoffnung*-jének hatását mutatja. De nem mondhatjuk, hogy a *Remény* a német költeményből «van merítve».

**) A *Rényben* Kölcsey Matthisson *Die Tugendjének* gondolatait követi s néha képeit is átv teszi, mint már Demek észrevette. Mi más példát választunk a hatás kimutatására. Feltűnő Kölcsey második versszaka. Gyakran látta — úgymond — kerengeni az erényt, mint «vészhozó cometát földünk felett; imádva, rettegve, Mert nagy valál, És fenségedben Irtóztató, Mint a dörgő meny. De mikor jösz Mint hesperi csillag, Csendesen, szeliden, Mosolygva tekintek Ellenedbe, Kegygyel tölt istenné!» Nem értjük, hogy miért kering az erény, mint vésztes cometa felettünk; érthetőbb bár az erénynek ritkább megnyilatkozására illik a «dörgő menyhez» való hasonlítás. De e képek magokban véve s kapcsolatokban sokkal világosabbak, ha Matthisson e sorait ismerjük: «Es mag umschwärzt von Nacht und grausen Ungewittern, Vom Donnersturm umrast, des Erdballs Axe zittern, Der Elemente Kampf Tod, und Vernichtung dräun, Und stolzer Flotten Macht wie dürres Laub verstreun: Wo diese Gott-

Közülök a *Földhez*, igen szép továbbfejtése egy goethei gondolatnak. Mind a mellett költőnk nem érzi magát boldognak, mit annak tulajdonít, hogy nem lehet azokkal, a kiket szeret. A szomszédságban ünnepelt névnapok harmadfél napig is tartó cigányzenéje nem javítja hangulatát. Szeretné jószágait eladni, úgy hogy a jövedelemből Pesten élhessen.

1817 elején jószágainak jövedelmére nézve szerződést kötve testvéreivel, Pestre költözött. A remélt nyugalmat most sem találta meg. Igaz, hogy munkássága megelégné, tovább fordította *Iliast*, de nagy fáradsággal, mert bár Kazinczy buzdítására már évek óta tanult görögül, szótárakat és magyarázatokat kellett forgatnia, hogy az eredetit megérthesse.

Továbbá ekkor már nem úgy dolgozott, mint 1813-ban, mikor Sapphót az új költői stilben s meglehetősen pongyolán fordította. Homéros fordításában a lehető pontosságra törekedett s a költői stilt inkább régíteni akarta, sem mint újítani, felelevenítvén régi fordulatokat és szavakat. Fordítása bár nem hibátlan, becses munka s igen olvasható.

Schedius valódi lelkesedéssel ösztönözte Kölcsyét a folytatásra, de a költőnek a munka nehezeére esett s Kazinczynak az a megjegyzése, hogy a fordítás durva, végkép kedvét szegte, úgy hogy a harmadik ének elején félbe hagyta a fordítást. Nagy kritikai munkássága, melynek az 1814-ben készült Antimondolat csak hirnöke volt, ekkor kezdődött pesti tartózkodása idején. De a szokatlanul szigorú hang bántotta a különben személyesen nem érintett pesti írókat is. Ezek körében általában kevésbé jól érezte magát, mint a hogy szatmári falujában képzelte. A *Tudományos Gyűjtemény* tudósainak s íróinak társasága iróniára ingerli. Visszavágyódik a tiszaparti csendes

heit wohnt, erheitert sich die Luft, Die Fluren sind Gesang, und Kühlung weht und Duft Aus stiller Haine Grün!» — A *Földhez* még világosabban mutatja a *Gränzen der Menschheit* hatását, mint a *Küzdés*. Bizonyítja ez összehasonlítás: «Mégis az ember Téged elhagyván Csillagokig fel vágyakozik, S lebegő szárnynyal készül törni Útat magának A nap felé: De visszahanyatlik Küzdése közt, S légi szeleknek Játéka leszen, Mint barna felhők A sziklatetön». Goethe: «Denn Mit Göttern Soll sich nicht messen Irgend ein Mensch. Hebt er sich aufwärts, Und berührt Mit dem Scheitel die Sterne, Nirgends haften dann Die unsichern Sohlen, Und mit ihm spielen Wolken und Winde».

curiába, hol testvéri és rokon gyengédséggel várják. «Olyan vagyok, mint a görög dithyramb», — írja ekkor — «egyik érzésből a másikba, egyik gondolathól a másikba, egyik humorból a másikba ontom magamat.» Az irodalmi állapotok nagyon rossz benyomást tesznek reá. Nincs magyar irodalom, nem is lesz soha — mondogatta akkor — az egész csak néhány ember vesszőparipája. Ily hangulatban látogatja meg újra Szemerét birtokán s ott a Rákos mezején elmereng a régi emlékeken, visszakívánva a hajdani viharokat, hogy felrázzák tepedéséből a tunya utódokat. Megírja a *Fejdelmünk hajh!* kezdetű ódáját, az időrendet tekintve második kiválóbb költeményét.

A Rákóczy-nóta jajkiáltásából indulva ki, a magyar költőtől akkor elfelejtett Rákóczy Ferencznek s hiveinek sirjához küldi sóhajtását a hív ének szárnyain. Prófétaí visiói vannak. Látja a hazafiság géniusát, a mint a néma hant felett borong, nemes bosszút érlel kebelében s harcra kelti a hon fiait. Rohan a győzelem keletről nyugotra, országok pusztulnak el s a hamvakon egy szép hon támad fel,

Mely lelket tölt, mely szívet ráz
Neve zengésivel.

Mily szép e költeményben az átmenet a szeliden borongó bánatról az ihletett lelkesedésre s mennyi erőt fejt ki a költő a megújított költői nyelv nemesen mérséklő korlátjai közt.

Alig ösmerünk arra a Kölcseyre, ki az imént még a lágyan epedő Matthissont követte. Az anyaföld érintésétől újra tűz ömlött ereibe. Ez ódát 1817 április elején írta, ugyane hónapban visszautazott Csekére s ott megsemmisítette a testvérevel kötött szerződést, tetszésére bizván, hogy mit adjon neki. Majd júniusban újra Szemeréhez ment Lasztóczra, hol egy egész hónapig — mint önéletrajzában írja — «csak magába mélyedve napról-napra élt. Jövendője minden kedves képének elsüllyedése után iszonyú hánykódásban volt. Örömmel választott volna klastromot is.» Klastromba nem ment, hanem júliusban Pestre utazott, hol kétségbeesésében újra az ügyvédségre készült. Itt maradt a nyáron át, a nélkül, hogy vizsgát tett volna, ősz felé Péczelre ment, majd decemberben hazaindult s Liszkán, Tokajon át kocsin meg csolnakon utazva, karácsony estéjére Csekére érkezett.

Nem azzal a szándékkal, hogy állandóan ott lakjék. Úgy akarta rendezni anyagi ügyeit, hogy Szemeréék körében megélhessen jövedelméből. Annál inkább vágyódott erre a helyeserére, mert visszaérkezése óta kevés szerencsés pillanata volt a költői alkotásra. 1818-ban néhány stanzában dicsőítette a képzelet s a költészet vigasztaló erejét. Kedvelt themája volt ez a költőnktől annyira uagyrabecsült német lyrának. Kölcsey mint kezdő már kétszer is írt róla verset; 1818-iki stanzáinak érettebb gondolatain s tisztultabb nyelvén megmérhetjük tehetsége fejlődésének nagy arányait. Ugyanekkor elbeszélő költeményt is akart írni Kőszeg ostromáról, de ez egy másik versével együtt töredék maradt. A szerencsés pillanatok 1819-ben egészen elmaradtak, a következő év egyetlen költői termése a *Szép Lenka* című érzelmes ballada, mely Schiller Hero és Leanderje után van írva.

Ez év végén már körülbelül tisztában volt azzal, hogy hosszabb ideig Csekén kell maradnia, mert Ádám öcsce rossz gazdálkodása miatt anyagi zavarba jutván, nem fizethetett volna bátyja osztályrészeért.

Kölcseynek az a reménye, hogy Szemere mellett anyagi gondtól szabadon élve nagy s önmagát boldogító költői és tudományos munkásságot fog kifejteni, illúziókból táplálkozott. 1817-iki bujdosása mutatja, hogy nyugtalanságát nem csupán a külső körülmények okozták. Érzelmeinek bensősége és változatossága gazdagabb volt, mint alkotó erejének frissesége és leleményessége; s midőn a «léleknuanceok dalba» nem ömöltek, akaraterije ingadozóvá lett, tudományos munkássága megszakadt s nyugtalanság támadt lelkében.

Az idegrendszer nagy érzékenysége, a gyöngye testalkat szenvedései fokozták azt a fájdalmas izgatottságot, mely a lelki erők aránytalanságából keletkezett.

Azután a harmincz éves költő még nem vívott ki annyi elismerést, a mennyi becsvágyát kielégíthette volna; Kölcsey csalódott az életben s még sokat várt tőle; szárnyat kívánó, de még lekötött erők zsbongását érezte lelkében. Az ily lelki-állapot a magányban a rokonérzés hiányát fájlalja s a magányt óhajtja a legjobb társaságban is.

Igaz, hogy nem oly magányt, mely mérföldekre esik nagy könyvtártól és művelt környezettől, de az egyedüllét még így is jó orvosság volt a sebzett kedélynek.

Az a gondolat, hogy kötve van Csekéhez, 1820-ban annyira kedvét szegte Kölcseynek, hogy egy, sőt úgy látszik két éven át újra megszakított minden levélbeli érintkezést barátaival. De ezeknek a «néma éveknél» nagy eredményeket köszönünk, Kölcsey legmaradandóbb alkotásait s költői stíljének teljes kifejlését. Ekkori életét és stíljének fejlesztése módját így beszéli el önéletrajzában: «Kölcsén és Csekén igen keveset dolgoztam, de dalaim alakja ekkor fejlett ki. Reggeltől más hajnalig szobámban járkáltam (volt egész év, hogy az udvarról nem mentem ki), s ha sötét képeim engedték, a paraszt dal tonját találgtám. Nehezebb studiumom egész éltemben nem vala. A sentimental-lyrisch ünnepélyes hangjáról a sokszor elkeseredett lelket szeszélyesen dévaj és még is meleg, és még is nemes hangra vinni által, nehéz thema volt. Fölvettem valami rímről-rímre, s tárgyról-tárgyra ugrató paraszt dalt, s azután úgy nemesítém meg egyik sort a másik után . . . Ennyi hasznát vettem azon egynehány néma esztendőnek, s ezek alatt kaptam meg a románcz tonusát is.»

Említettük már, hogy 1814 második felében is próbált valami hasonló átalakítást, melynél szintén tekintettel volt a népdalra. De akkor a magyar népdal csak egy volt a több ideál közül, azon kívül a költő a szerb népdal, Anakreon s követői tanulmányát is felhasználta költészete megújítására. Most azonban Herder tanítványa a magyar népdalt választja egyedüli mintának, de nem azért, hogy egyszerűségében és szerkezetének módjaiban kövesse, hanem hogy megnevesítse azt, vagyis hogy az új magyar költészet fátyolozott, ætherikus s átszellemültségre törekvő stíljébe öltöztesse a nép költészetét.

Sajátságos küzdelem volt ez a költő aggodalmas izlése, s a népies iránt felébredt érzéke közt, oly küzdelem, melyben stílje jelentékeny lépést tett a kifejezés érzékibb közvetlensége felé, a nélkül, hogy leszokott volna attól az ünnepies s érzelmes hangról, mely ifjúkora imádott íróinak követéséből fejlett ki s jól illett lelkének borújához.

Az 1821 októberben írt *Rákos* már a küzdelem idején keletkezett, de nem annak hatása alatt. Classikus óda, mely eleintén a *Fejdelmünk haj!* visióját ismétli heroikusabb stílben, de nem oly hatással, majd pedig Berzsenyi nagy ódájának szellemében beszél a magyarok romlottságáról. De a classikus óda formája mintha nem illenék Kölcsey tehetségé-

hez, a *Rákos* messze marad Berzsenyi ódájának szárnyaló ereje mögött.

Az ugyanekkor keletkezett *Bú két velem* már a népies s a régi stíl vegyülete, mely a borongó és derült hangulat egybeolvadását is próbálja kifejezni, de változó szerencsével.

Bajza nagyra becsülte e dalt, de mi úgy érezzük, hogy a *Bú két velem* a melancholiát s a könnyed szerelmi vágyat nem egységes hangulatban kapcsolja össze.

A *Talányokban* s az *Idegen* című töredékben nagyobb a könnyedség s az egyszerűség. Ezek még 1821-ből valók, a következő évben majdnem egészen elnémúl Kölcsey lyrája, épen csak az év végén zeng újra, de oly szépen, mint már régen nem. Ekkor keletkezett a *Bordal* s a *Csolnokon*.

Mind a kettő tökéletes a forma s tartalom összhangjában. A *Bordal* rövid s hangzatos sorokban a horatiusi vidám bölcseséget éneкли a szeszélynek azzal a csapongásával, melynek csillámló színein áttör a melancholia borúja. A *Csolnokon* Kölcseynek egyik legszebb érzelmes dala. Mily kitűnően van alkalmazva e dalban a vándor darúról vett népies motívum a nyugtalankodó vágy kifejezésére. Kölcsey itt nem általános themát, hanem lelkében élő ábrándot énekel. Hangulatát egészen átéreztetni velünk: a népiesnek nemesítésével diadalmasan küzdött meg, csak oly fordulaton, minő a: Hű kegyes nyit ott rám Remegő kart, érezzük, hogy mily nehéz volt e küzdelem.

Az 1823. év elején Szemere meglátogatta Kölcseyt. E látogatás s a hű barát buzdítása, ki ekkor már kéziratokat gyűjtött tervbe vett folyóirata számára, felrázta a költőt lágyan álmodozó hangulatából. Bár a sok jószágpör egyre jobban bántotta Kölcseyt, Szemere biztatására mégis keményebben fogta magát s míg azelőtt «esztendőről-esztendőre alig egy-két sort irt», most a legkedvetlenebb körülmények közt is dolgozik s több költeménynyel örvendeztetni meg barátját.

Nemcsak barátját, hanem nemzetét is, mert az 1823. év költői termése közt találjuk a *Hymnust* és a *Vanitatum Vanitast*, Kölcseynek talán két legismertebb, de a tartalom s a hatásra nézve igen különböző költeményét.

A *Vanitatum Vanitasban*, Szontagh Gusztáv szerint, Kölcsey nagyot siklott, minden tudományt, művészetet és erényt gógnak, bohóságnak, hagymáznak nevezvén. Ezzel szemben Gyulai kiemelte, hogy Kölcsey költeményében nem

komoly tanítást, hanem humort kell keresnünk és pedig a humor első felcsillanását költészetünkben.

Ez kétségtelenül a helyesebb szempont, de nem felejt-
hetjük el a fiatal Bajza kritikáját sem, ki körülbelül azt mondja,
hogy e költeményben az erkölcsi tanítás hangja a humorossal
úgy kapcsolódik, hogy az ember egészen összezavarodik s nem
tudja, mit gondoljon. Kölcsey szavai szerint a «*Vanitas* a
sokat vesztett kebelből származott, minekutána veszteségit az
emberi élet nevetséges parányiségához és mulandóságához
mérve, nyugalmas megvetéssel tekinthette». Szóval, az első
igazi kiábrándulás keserű humora szól a költeményből, oly
humor, mely a fiatal ábrándok romjait akarja nevetségessé
silányítani a nagyság és dicsőség mulandóságának képeivel.
Bölcsesség, mint a Hamleté a sírásók jelenetében, csak hogy
ott a drámai közvetlenség erejével hat, itt pedig bizonyos
feszesség rontja a hatás tisztaságát. Nem a rhytmus és a nyelv
feszességét értjük, mert nyelv és rhytmus a csín és szabatos-
ság tökéletességét érték el a *Vanitasban*, de az ellentétek
kiélezésében van valami csináltság. És ez a csináltság nem a
költői mesterség hibája, hanem a lélekben még egészen le nem
győzött önösségé. Az én nagyon is érzi veszteségeit s nem
törpül el eléggé a világ nagy harmoniájával szemben. Általában
a mi többször megesik Kölcsey költeményeiben, a játszinak és
érzelmesnek vegyülete a *Vanitasban* sem sikerült eléggé. A *Bor-
dal* s a *Ki búban ül* című költemények, melyek ugyanoly
hangulatból fakadnak, noha nem törekszenek philosophiai
nagysággal kifejezni az ataraxiát, zavartalanabb hatásúak a
a magok egyszerűségében. A *Vanitasból*, a Demosthen halku-
fár-féle szappanbuborékos antithezisek helyett inkább az ily
sorokat szeretnők a költészet igaz kedvelői közt terjeszteni:

Vársz hirt és halhatatlanságot?
Illat az, mely tölt virágot,
És a rózsát, ha elhull,
Még egy perczcel éli túl.

Sok, sok perczcel éli túl a *Hymnus* írójának dicsősége.
A csekei remete aligha álmodta, hogy *Hymnusa* egykor az
egész nemzet imája lesz. Azzá lett, mert az egyesült hazafias
s vallásos érzés nagy művészi erővel van benne kifejezve.
A hangulat, melyet az 1821- s 1822-iki rendeletek keltettek.

visszatükröződik már költői nagyítással a *Hymnus*ban. De leginkább úgy érthetjük meg a költemény keletkezését, ha meggondoljuk, hogy Kölcey mennyire vizsgálta s mennyire megbecsülte a régi magyar költészet értékesebb motívumait. A *Hymnus*ban a magyar nemzet hajdani szerencséje Isten jóságának, bukása pedig a nemzeti bűnök büntetésének van feltüntetve, mint a hitújításkorabeli költeményekben, vagy mint Zrinyi eposában. E felfogásból emelkedik ki a megható alapgondolat, hogy megbűnhődte már a nép a multat s jövődőt s e felfogás tette szükségessé Isten jótéteményeinek s büntetésének történeti rajzát. Mily velősen rövid e történeti áttekintés, mennyi erély s festőiség van az egymásután elvouló képekben. A költő minden szava talál, s a kezdettől mindig fogva tartja szivünket s képzeletünket.

A *Hymnus* abban a gondolatban, hogy az ezredévi szenvedés sorsfordulatot kíván, egyez Vörösmarty *Szózatá*val, de lényegesen különbözik tőle más tekintetben. Vörösmarty daczol a sorssal, követeli tőle a szebb jövőt, vagy a nagyszerű halált; Kölcey inkább kér, mint remél s bármily önérettel hivatkozik a mult egyes jeleneteire, csak az isteni irgalomtól várja a jobb időket. Kölcey phantasiájának e pessimistikus hajlamát a csekei magány mind jobban fejlesztette.

1823 végén úgy vette észre, hogy házi körülményei miatt a Szemeréhez költözés reménye meg fog hiúsulni. Haszontalan óhajtasok között halad az idő felettem — így sóhajtott ekkor. Tudományos munkásságát megakasztotta a könyvek hiánya; «egyetlen egy időtöltése» volt unokahugának, a kis Kölcey Lenkának nevelése s most a gyermeket visszaadta szülőinek, nem tudni, mi okból.

Ez a veszteség komorabbá tette lelkét, 1823 szeptemberétől 1824 elejéig ki sem mozdult Csekéből, akkor is csak két órányira távozott el onnan. Bár elhagyhatta volna hosszabb időre otthonát, nem birta magát rászanni az óhajtott utazásra. Sajátságos akaratlanság zsibbasztotta idegeit s lassanként megszokta a magányt, mint a chilloni fogoly börtönét. Több mint egy éven át nem írt Szemerének s egész éven át ki sem ment szobájából ebédelni. 1825 tavaszán elhagyta az a vidámság, mely azelőtt csendes melancholiája alatt rejtezett és sivár hangulat vett erőt lelkén. A hagyó-

mányos pörösködés gonosz fordulatai okozták e változást. «Átkozom a sorsot» — írja ekkor — «hogy emberi társaság nélkül hagyattam általa, — és mégis szobámnak négy falai közé zárkózom, s ablakaimat elsötétítem, hogy emberi képet ne lássak.»

1826 elején Szemeréné a Csekétől nem messze eső Surányba rándulva, kényszerítette Kölcseyt az utazásra. Most hónapokon át együtt volt Szemerével Pesten és Péczelen, vele együtt szerkesztette az *Élet és Literaturát*. Dolgozott és földerült. De már 1826 karácsonya felé újra «üldözte a dæmon», álmatlan éjjeleket töltött s megint haza vágyódott, pedig irtózott a perctől, melyben otthon kocsijáról le fog szállani.

1827 elején valóban újra otthon volt s ez év augusztusában egy váratlan csapás új mederbe sodorta életét. Ekkor halt meg Ádám testvére, özvegye s árvája maradt, a kikről Kölcseynek kellett gondoskodnia. Reá maradt az öcsésétől zavarban hagyott gazdaság gondja is. Ez új gondok eleintén csüggesztették, de nemsokára edzették lelkét. Most már nem álmodozott többé arról, hogy elköltözik Csekéről, határozottabb s férfiasabb lett. Hozzálatott a gazdálkodáshoz s — mint Obernyik írja — «helyes tapintattal, okos számítással és takarékossgal» gazdálkodott.

Kis nokaöcsce nevelése szíve gyöngédségének új táplálékot adott s midőn 1829-ben a közpályára lépett, melyen egyre nagyobb s zajosabb sikert vívott ki, egy időre eloszlott a ború lelkén, a kiszabott s meleg elismeréssel járó munka hatása alatt.

A csekei sötét évek nem voltak meddők költészetére nézve. 1823-ban művészete már elérte legmagasabb fokát, de azért mindaddig, míg a közpálya el nem foglalta, elég jelentékeny művekkel gvarapította lyrai költeményei sorát.

Érzéke a nyelv rhythmikus bája iránt mindvégig megmarad, de a szerelmi motívumok erőtlen ismétlése többször elhalványítja e későn nyílt lyrai virágokat. Ellenben valódi élet száll Kölcsey soraiba, ha néhány igazi élményről énekel, bármily elvontnak látszó formában is.

Midőn a *Tanácsban* a szent magányt ajánlja annak, a ki «pályáján az álnok vad gögjébe ütközik», érezzük a tanács általános és egyéni igazságát. Az *Igazság* czimű költemény,

mely szép pathossal fejezi ki azt, hogy terras Astræa reliquit, nem pessimistikus játék, hanem a pörösködés gonosz fordulatától elkínzott költő panasza. Mily nagy hatást érhetett volna el e költemény, ha a kövé vált Igazság válasza nem mozognának mintegy körben, hanem drámai mozgalommal előre haladnának.

A *Remény s Emlékezet* a horatiusi bölcseséget nem a *Bordal* csapongásával, hanem gyöngéden árnyalt érzelmességgel mondja el. Csakhogy itt nem teljesen egységes a hangulat. Az Emlékezet és Remény oly leverő melancholiával vannak ábrázolva, hogy a jelenlét vidámságának, melyet a költő közvetlenül a bús képek után figyelmünkbe ajánl, nem vagyunk hajlandók könnyü szívvel örülni. A kéklő lepelben messze járó reményt, mely addig csalogat, míg pályánk szélére jutunk, költőnk melegebb közvetlenséggel rajzolja, mint a jelenlét vidámságát.

Tulajdonkép az ataraxiát, a *Vanitas* bölcsességét hirdeti e költemény is, mint több előző társai, csakhogy valamivel enyhébben, mint a *Vigasztalás*. Ebben a bordal humora csak gyöngén enyhíti az emberi törekvések hiábavalóságának azt a keserű érzetét, melyet Kölcsey Homeros egy helyére emlékeztető szavakkal fejezi ki.*) Különben, ha más nem is, a *Szabadsághoz* irt sapphói ódának erélyes sorai is mutatják, hogy a *Vanitas* bénító pessimismusa csak futó felhő volt Kölcsey lelkén. Ez ódában Kölcsey a szerelmi sentimentalismus fordulatait is felhasználja a szabadság dicsőítésére, a mi itt ártalmára van az ódai hangulatnak.

A szerelmi sentimentalismus inkább helyén van az *Endymion*ban, mely a szerelem gyöngéd és heves rajzával hat, de még inkább a *Hervadsz* című versben, melyet Bajza 1828-ban a legszebb magyar művészi népdalnak nevezett. Valóban a dalnak azt a formáját, melyre Kölcsey már 1814 óta törekedett, leginkább e költeményében éri el. Dallamosságán meglátszik, hogy a költő évekig forgatta emlékezetében. A *Hervadsz* a gondolatrhythmus formáival, a természet és az emberi érzés párhuzamosságával szerencsésen emlékeztet a népdal szerkezetére. Csakhogy mai izlésünk szerint érzése elvont s kifejezései nem mindig egyszerűek, de még ily alak-

*) A második szakaszban. L. *Homeros Ilias* IX. 317—320.

jában is meghatóan fejezi ki a boldogságról szőtt álmok foszlányain merengő költő melancholiáját.

1826-ban, midőn a Szemeréékkel való érintkezés kirántja abból a hangulatból, mely a fásultság felé sodorta, többé nem akar küzdelem nélkül a jelenlétnek élni, mint a *Vanitással* rokon költeményekben hirdette, hanem küzdelemre vágó nyugtalansággal tekint a múltra s jövőre.

Röppenj, röppenj szűk Jelenlét!
Keskeny nékem e határ;

mondja a *Költő* című költeményében, melyben új életre ébredt lelke emlékeit s határozatlan vágyait énekli meg. De bár fölmelegszik lelke a baráti körben, bár csöndes jó kedvében *pipadatra* is gyűjt, Pestről mégis visszavágyódik a Tisza zöld partjára s szeretne mint a kis madár repülni túl erdön, túl hegyen kelet felé.

Ez a vágy, a szívnek és a phantasiának ez örökös zaklatása a legszebben a *Honvággy és Szerelem* című költeményben van megörökítve. Lelkesült körülte az élet — úgy mond — a Tisza partján s mégis más sorsot kért; most

Irigy minden szellőre
Mely rózsás illattal tele
Pályát kelet felé lele.

Oly hangú elégia ez, minőt pályája elején szeretett írni, halálsejtelemmel végződik s arról a szerelmi sóhajtásról emlékszik meg, mely sírjának dombján fog röpdösni. Csak-hogy itt az érettebb művész s a küzdelmeken férfiaságot szerzett, bár álmokra mindig hajló kedély szól hozzánk.

A csekei «néma esztendők alatt» — írja Kölcsey — «kaptam meg a románcz tonusát is». E szavak azt sejtetnék, hogy Kölcsey első balladáinak, vagy mint ő nevezte románczainak stíljét megváltoztatta a huszas években. De ez csak szándék maradt, melynek kevés nyomát vehetjük észre balladáin. A legjobb köztök *Dobozi*, mely Kisfaludy Sándor regéjének megjelenése előtt készült. Bürger *Lenore*-jének rhythmusában van írva, s van is benne valami drámaiság ott, hol a költő Dobozi menekvését és lelki küzdelmét írja le, de különben az előadás szónokias és érzelmes, mint általában balladáiban. A *vérmenyekző* Dobozinak mása

az előadásban s a tartalomban, a *Zápor* Bürger *Robertjének* példájára derültebb tárgyat és hangot igyekszik meghonosítani a balladában, de a sentimentalismus meghiusítja a kísérletet. Bürger és Schiller hatása meglátszik a *Remetén* és *Éji Temetésén* is, csakhogy a német költők tudtak mesét alakítani, Kölcsyben pedig a cselekvény körvonalait érzélgős ár mossa el.

Öcscse halála, a gazdálkodás, majd a közpálya kezdetének gondjai 1827-től 1830-ig egészen elnémitották Kölcsy költészetét. Ez idő alatt csak néhány alkalmi verset írt, de 1830-ban kedélye már belétörődött az új helyzetbe és mint ő írta ekkor magáról:

Messze határokról mint vágyva jön a darú vissza . . .
 Úgy, jövök én te feléd, kebelem szent honja, viszonzlag
 Isteni, szép költés!

Ez év nyarán a «jó, a víg, a szelid, elmés, gondolatban s planumkészítésben gazdag» Szemerével több szép napot töltött Kölcsy Szobránczon, s mégis e vidám napokban keletkezett a pessimistikus *Zrínyi dala*, melynél jelentékenyebb költeményt Kölcsy nem írt a *Hymnus* óta. A *Zrínyi dala* pessimismusát nem szükséges a közállapotok benyomásaira visszavezetnünk. Egyszerűbb magyarázatnak hisszük, ha Kölcsy személyes tapasztalataira s környezetére gondolunk. A költő éveken át teljesen visszavonulva élt s midőn egyszerre előkészület nélkül a classikusok mellől a megye forumára hívják, a gyöngé fejű s még gyöngébb lelkű profanum vulgus botorsága igen kedvezőtlen véleményre hangolta korának erkölceire nézve. Hozzájárult még a magyar költészet általános hangulatának s különösen a régi dicsőséget éneklő Vörösmartynak hatása. Az ily benyomások tüzelték phantasiáját a végletes pessimismusra s antithesiseiben ragyogó képeket idéz fel a multból, hogy annál erősebben csapjon le a korabeli nemzedékre, mely már nem is magyar, csak névleg az, mert hisz kores volt anyja vére.

Vörösmarty epikájának hatása látszik az 1830 végén kelt *Szondi* nevű töredéken, melyet ép úgy mint az 1831-ből való *Kölcsy*-töredéket hexameteres hősköltemények kezdetének vehetünk.

Hangulatainak hirtelen változására nézve jellemző az öröm, melylyel azt a hírt fogadja ez év végén, hogy Pozsonyban kinevezték a Magyar Tudós Társaság vidéki rendes tagjának. Most már a gyöngé fejű, romlott, szivtelen nemzedék más színben tűnik fel. «Ez a nemzeti közgyuladkozás, közlekedés» -- úgymond -- «mely e távoli vidékben is ég; ez a közrészvétel, melylyel itt a Magyar Tudós Társaságot s az én kineveztetésemet fogadták, kirántott engem hidegségemből». Most egészen ifjúnak érzi magát, a közállapotokat rózsásabb színben látja, nagyobb munkásságot fejt ki, termékenyebb lyrikus lesz, sőt szinte visszaesik régebbi érzelmes stíljébe s hazafias költészete remélni merészel. A *Husztban*, mely a *Drégel* s a később keletkezett *Paulina Emlékkönyvébe* mellett legszebb példája görög epigrammáinak, már Széchenyi *Hittelével* mondja a Honfinak, hogy ne merengjen a régi kor árnya felé, hanem komolyan tekintse a jelent és jövőt.

Fényes politikai pályafutása után dicsőséggel, de csalódásokkal is tért vissza falujába. Innen írja «vad vizek árja közül» *Paulina Emlékkönyvébe* azt az epigrammát, melynek néhány sorában oly sok mindent bir kifejezni: igaz bölcseséget, őszinte fájdalmat és nemes gyöngédséget. Már élete vége felé járt ekkor, idegeinek érzékenysége betegesen fokozódik, a közbirtokos társak feldűlják magánélete nyugalmát. Ez állapotban a közélet rossz fordulatai, a megyei dolgok, a szólásszabadság ellen intézett merényletek, Wesselényinek, oly híven szeretett barátjának üldöztetése lelkét elkесerítik s bár jól látja, hogy a napoleoni időktől a harminczas évekig biztató erővel haladt előre a nemzet, nem mindig bir uralkodni idegein és sötét képzetein.

Ily komor hangulatban írja utolsó költeményét, *Zrínyi második énekét*, melyről méltán mondták, hogy a legpessimistikusabb hazafias költeménye a magyar irodalomnak. A méltatlankodást, melyet Kölcsey a Wesselényi-pör magyar szereplőinek gonoszsága, vagy hűnyászkodó aljassága miatt érzett, kiönti *Zrínyi második énekében* féktelen szenvedélylyel. Nem elégszik meg a nyolcz évvel azelőtt kimondott lesújtó szóval; nem elég, hogy a magyar vér szerint már nem utódja névleges őseinek, hanem el is fog tűnni a négy folyam partjáról nyelvével, szokásaival együtt, hogy más

nyelvü népnek adjon helyet, mely jobb és szebb sorsot fog adni a hajdani magyar földnek. Másíthatatlan a sorsdöntés, a költő csak feljegyzi, sóhaj s könny nélkül, szinte kedvteléssel. A haragnak ez a szertelensége megdöbönt, de nem riaszt vissza, mert az erőltetett hidegség alatt érezzük a szeretet melegét.

Kölcey ekkor Aranynyal mondhatta volna :

Érdekli mostan lelkemet
Borongó ég, kihalt tusa.

Ezért foglalkozik a *Ferrói szent fa* című töredékben az Atlanti-tenger messze hullámain lakó guano-törzsszel, melynek a sors «elsülyedését örök végzéseit közé előre beírta». E novellistikus töredéket, melynek történeti és földrajzi anyagára leginkább Bory de St. Vincent *Essais sur les isles fortunées* című munkája figyelmeztette, Kölcey 1838-ban írta, de már előbb is írt beszélyeket.

1833-ban írta a *Kárpáti Kincstárt*, melynek alap gondolata az, hogy «az emberi lélek . . . ezer meg ezer esetben önkényt ereszkedik üres álomnak, óhajtasnak, reménynek és hitnek, s azon veszi észre, hogy a léleksülyesztő dæmon hálóiiban fogva tartatik s nincsen szabadulás». Példa erre Erdőhegyi, kit szegénysége akadályoz szerelmi vágyában. Az akadály, mely szenvedélye elé tornyosul, fölbillenti lelki egyensúlyát; a kárpáti garabonczás diák megjelenése s a babonás emberek meséi következtében komoly és lelket bódító kíváncsiság támad keblében, bár e földalatti kincsek neki megnyílnának! Ez a vágy sorvasztja lelkét és hamar kioltja életét. Miért ne volna hihető az alap gondolat magában véve? Miért ne hinnénk a léleksülyesztő dæmon hálóiiban? Csakhogy a költő nem érezteti eléggé a szenvedélynek azt a mámorát, mely oly öntudatlan hiszékenységbe ringatja az ábrándozó, de különben értelmes ifjút. És hiányzik a romantikus légkör, mely az ily mese iránt fogékonnyá teszi az olvasót. Az elbeszélés józanul realistikus, sőt irónikus hangja s Erdőhegyi csodás története közt igen éles az ellentét. Hoffmann Amadé jobban értett az ily történetek elbeszéléséhez. Talán nem ok nélkül emlegetjük itt a különös mesemondót. A *Faluni bányák* című beszélye (Serapions Brüder) Elis Fröbom bányász tragédiáját beszéli el, ki ijesztően sápadt

arczczal jelenti menyasszonyának a lakodalom napján, hogy a cseresznyepiros almandin követ akarja neki felhozni a bányából, le is megy oda, de nem tért többé vissza a föld mélyéből. Torbern, az öreg bányarém csábítása marczan-golta szét Elis lelkét. Elist, mikor nem mer nyilatkozni, egy állítólagos gazdag kérő megjelenésével akarják szerelmi val-lomásra kényszeríteni. A motivumok másképp fejlődnek s kap-csolódnak Kölcey beszélyében és a magyar környezetben egészen más viszonyokhoz simulnak. De Kölceyben a föld-alatti kincs, a garabonczás diák kísérteties megjelenése, a gazdag kérő, ki szerencsés vetélytársa Erdőhegyinek, s a rémitő vonások, melyek Erdőhegyi arczát elborítják, mikor a kinskeresés szenvedélye egy éjjel lelkébe száll, mind együttvéve bizonyos összefüggésben lehetnek Hoffmann be-szélyével.

1836-ban írta Kölcey a *Vadászslakot*, mely Miller Teréz, a gyermekgyilkosság vádjá alatt börtönbe került leány történetét beszéli el. Az elbeszélés módja itt egészen más, mint a *Kárpáti Kincstárban*. A költő röviden, sejtetve, szaggatottan beszéli el a történet tárgyát. E módban bizonyos erőt fejt ki, de nem oszlatja el a homályt ott, hol több világosságot kívánunk. Vörösmarty hibáztatta e beszélyben azt, hogy Miller Teréz ép akkor vállalja magára a gyilkossá-got, mikor gyermeke, kit a féltékenységtől dühre ingerelt sze-retője agyon sujtott, véresen fekszik karjai közt. Valóban a költő, ki csak az utolsó fölvonást beszéli el, nem is próbálja megértetni velünk, hogy miként került a mennyei lelkű Teréz a csábító ördög karmai közé. A börtönjelenet, mely-ben az ártatlan Miller csábítójának egy valóban bűnös, de tébolyodott áldozatával találkozik, az elbeszélésnek legsike-rültebb része. Világos, hogy itt földöntúli erények s képte-len bűnök ellentétével van dolgunk, mint a romantika vilá-gában. De még más is világos. A ki olykor föllebbenti a romanticismus leplét, alapjában véve reformer a humanis-mus terén s mint ilyen igen jelentékeny. A *Vadászslak* szer-zője Bentham tanítványa, gúnyolja a főügyész bűnvizsgáló módszerét s büntenyésztő tanyáknak tünteti fel a megyei börtönöket. Pedig a *Vadászslak* két évvel előzi meg Eötvös *Fogházjavítását* és kilenczszáz a *Falu Jegyzőjét*.

Még csak egyetlen költői kísérletéről, az 1826-ban írt

Perényiekről akarunk megemlékezni. Tragédiának készült, de töredék maradt; borzasztó tragédiának készült, melynek költője úgy látszik, a testvérgyilkosságtól sem riadt vissza. A hang s a motívumok inkább a Sturm és Drang költőire, semmint a német-görög classicismusra emlékeztetnek. Általában nem tudjuk, hogy mennyiben tarthatjuk Kölcseyt, a költőt a német-görög classicismus hívének. A görög befolyás csak néhány epigrammáján vehető észre, Goethe és Schiller classicisáló iránya alig hatott reá, a sentimentalis német lyrai s balladaköltészet hatott reá a legerősebben, de mint láttuk, a francia s német romantika sem volt lelkétől idegen. Sőt ha veszszük, hogy a népköltészet vonzotta, hogy a ballada s beszély műformáit kedvelte, hogy hazafias költészetében följújtja a régi magyar költői motívumokat, s hogy költeményei sejtelmes, nyugtalan vágyódást, sőt humoros világfájdalmat is fejeznek ki, inkább nevezhetnők romantikusnak, mint classikusnak. Kölcsey nem igen illik az irodalomtörténet hagyományos csoportjai bármelyikébe. Mélyebb, gazdagabb s egyénibb, mint a németes sentimentalismus s a classikus formák hívei, de mégis általánosabb érzelmeket kifejező, félénkebb izlésű, formáiban s stíljében nem annyira nemzeti, hogy az új irányt megnyitó kortársai mellé állíthatnók.

Azonban költészete nem csupán az irodalomtörténeté. A ritka, de mély inspiratiók költője. Szavai közül igen sok, hogy Goethe hasonlatával éljünk, nem hasztalanul lebegett csendesen kopogtatva a paradicsom kapuja körül. Bebocsátottak és örök életet nyertek.

ANGYAL DÁVID.

MAGALI.*)

Oh Magali, szerelmesem,
Nyiss ablakot s figyelj reám :
Hajnali dalom pengetem
Zengő hegedűn, tamburán.

A csillagos ég halovány,
Szellő pihen, —
Sáppad a csillag is, a mint
Reád tekint.

— Dalod szívemnek annyi sem,
Mint szél ha lombon átnyilal ;
Már tenger mélyén rejtezem,
Sziklái közt mint fürge hal.

Oh Magali, ha fürge hal
Vagy odalenn,
A szőke tenger fenekén
Halászlak én.

- - Tenger halásza ha leszel,
Hálóidat kivetni kár :
Mint kis madár repülök el
És fészket ad a zöld határ.

Oh Magali, mint kis madár
Ha rejtezel,
Vadász leszek és könnyedén
Elfoglak én.

*) Provençe-i dal Mistral Frigyes *Mireio* című költői elbeszéléséből. (*Mireio*. Pouemo provençau de Frederi Mistral.)

— Fogolyra, szalonkára te
 Hurkot ha vetsz, engem vakon érsz,
 Megbúvóm a rét keblibe
 Virágnak, .. nosza mit remélsz?

Oh Magali, ha szegfű léssz,
 Úgy frissibe
 Harmat leszek és csöpp vizén
 Itatlak én.

— Ha gyöngyharmattá változol,
 Felhő leszek s az óceán
 Viharja vélem vándorol
 Túl, messze túl Amerikán.

Oh Magali, bár Indián
 Átuszol is,
 A szél, mely elringat ölén,
 Az leszek én.

— Ha szél vagy, ki tengerre jár,
 Elillanok, bármint ragadj —
 És leszek izzó napsugár,
 Melytől olvad a sarki fagy.

Oh Magali, mit érsz, ha vagy
 Izzó sugár?
 Zöld gyík leszek a nap hevén
 S föliszlak én.

— Ha színes gyík léssz, a ki lenn
 Bozótján iszik napsugárt,
 Telő hold leszek az egen,
 Ki az éj titkaiba lát.

Oh Magali, légy bár te fenn
 A holdvilág,
 Mint ködfátylad az ég ivén
 Kísérlek én.

— Fátylam lehetsz, köd tovaszáll,
Még így sem lészek a rabod :
Rekettye közt mint rózsaszál
Lehell már kelyhem illatot.

Oh Magali, lehetsz te ott
Szűz rózsaszál,
Pillangószárnyon est hűsén
Csókollak én.

— Siess, siess, légy hát merész !
Mint káprázat játszom veled :
Testem vén tölgy kérgébe vész
S rejt örök árnyú rengeteg.

Oh Magali, ha zord berek
Tölgyfája léssz,
Mint zöld repkény mohos tövén
Öllelek én.

— Karod átfonhat, csupa tűz :
Vén fát ölelsz és semmi mást ;
Utam már kolostorba űz,
Imádni holtig szent Balázst.

Oh Magali, lehetsz te lásd
Szent zárdaszűz,
Gyóntatlak húsvét ünnepén,
Szent papod én.

Ha átlépsz zárdám küszöbén,
Meglátod sok nővéremet
Fehérben gyűlni ott körém,
Kit hűs halotti leple fed.

Oh Magali, ha ott helyed
A sír ölén,
Föld-ágyad én leszek, csak én
S te ott enyém.

A MECHANIKA A XIX. SZÁZADBAN.

A lefolyt századot sokan joggal históriai századnak akarják nevezni. Bizonyos, hogy nem volt század, melynek oly erős érzéke lett volna minden téren a történeti fejlődés iránt, mint a XIX. századnak. Egy századot sem érdekelt annyira az a kérdés, hogy mennyit köszönhet a múltnak, mint a XIX. századot. A századnak e históriai jellege kifejezést nyert a történeti visszapillantások nagy számában is, melyeket a század fordulója hozott. Encyklopædikus vállalatok, egyes monographiák, füzetek és előadások — majdnem számlálhatatlan mennyiségben — foglalkoztak avval, hogy az emberiségnek megmutassák az utat, melyet e század lefolyása alatt tett. E történeti visszapillantások kiterjedtek az emberiség életének minden területére, gazdasági, művelődési és politikai életére, az irodalom, művészet és tudomány összes ágaira. Az alkalmi történetírás majdnem mindig a nekrológok és emlékbeszédek jellegét mutatja. Dicsér és hálálkodik — a kritikának háttérbe szorításával. S ez jól van így. Jó az ilyen, csak a positiv eredményeket néző, kritikától és negatiótól ment történetírás is. Biztatóul rászorult erre is a művelődés és a tudomány. De ilyen ünnepi történetírat is csak akkor lesz igazán értékes, ha nem túlzó, nem minden áron magasztaló, hanem józanul és higgadtan kiemeli a nyereségeket és rámutat a jövő reményeire és feladataira.

Ilyen — ünnepi melegsége mellett is — józan fölfogást mutat egy szépen írt előadás a mechanikáról a XIX. században, melyet a müncheni technikai főiskolának egy tanára, Dr. Föppl A.,*) tartott a múlt évben. Ritkán olvashatni oly rövid és a mellett oly világos és egyszersmind tág perspectivát is nyitó át-

*) *Die Mechanik im neunzehnten Jahrhundert.* — Ein akademischer Festvortrag von Dr. A. Föppl. — München 1902.

tekintést egy tudományágnak oly hosszú és jelentős korszakra kiterjedő történetéről, mint a milyent ez ünnepi előadás nyújt. Az érdekes tanulmány megérdemli, hogy tartalmát reprodukáljuk.

A XIX. század — így vezeti be a szerző előadását — a természettudományok és a technika történetében örök időkre kiváló helyet fog elfoglalni. A természettudományok némely ágai csak a XIX. században keletkeztek és az idősebb ágakban is többnyire az utolsó századból ered mai tartalmuknak nagyobb része.

A mechanikánál másképen áll a dolog. Igaz, hogy neki is hozott a XIX. század nem egy fontos gyarapodást. De az olyan korszakot alkotó nagy fölfedezésekről, a milyenek a physika egyéb ágaiban és a többi természettudományok túlnyomó részében följegyezhetők, a mechanika terén nem lehet szó.

Első pillantásra tehát azt lehetne hiinni, hogy ily körülmények mellett az áttekintés a mechanikának az utolsó században elért eredményei fölött kevésbé gyümölcsöző és kevésbé kielégítő, mint a vele rokon tudományágakban. De ez tévedés volna. Nem szabad ugyanis azt gondolni, hogy a kutatók talán elhanyagolták a mechanikát és hogy ez az oka annak, hogy a tudományos aratásnak itt nem voltak oly fényes eredményei, mint az elektromosság tana vagy a hőtan terén. Eljenkezőleg: a mechanika a XIX. században is a legelőkelőbb természettudományi gondolkodók figyelmének volt a tárgya. Ha mindamelllett a mechanika alapvonásaiban csekély a változás ahhoz képest, a mi már a XIX. század elején megvolt, akkor ez csak bizonyítékul szolgálhat arra, hogy az előbbi évszázadok igen sikeresen munkálkodtak e téren. Oly tudomány, mely annyi kritikai elmeéllel szemben, mint a mennyit az utolsó században vizsgálatára fordítottak, minden lényeges pontban — minden újításvágy ellenére is — rendíthetetlennek mutatkozott, már ez okból is kiválóan méltó a figyelemre és bizalomra.

Ha azt mondjuk, hogy a mechanika a XIX. században nem mutathat föl különös fénypontokat vagy nagyszabású fölfedezéseket, akkor ez állítás még közelebbi értelmezésre szorul. Azon jelentőség becslésére ugyanis, mely valamely tudományos haladásnak tulajdonítandó, nincs általánosan elismert mértékünk. De ha lehetséges volna is, hogy a jelenre nézve megállapodhatnánk az iránt, mely haladásokat mondjunk első-, másod- vagy harmadrangúaknak, épenséggel nem bizonyos, hogy ez az értékelés a jövőben is hosszabb időre érvényes maradna.

Annyit azonban mégis mondhatunk, hogy elsőrangú haladás lesz mindig teljesen új tényeknek a fölfedezése, melyeket nem lehet már ismert megfigyelések sorához tartozóknak tekinteni, hanem a melyek nem várt tapasztalatoknak új körét nyitják meg. Ilynemű haladások a tudománynak végleges gazdagodásai: oly szerzeményei, melyeket semminemű későbbi fejlődés és a fölfogásnak semminemű változása kérdésessé nem tehet többé.

De az ilyen új tényekkel még nincs bezárva a nagy fölfedezéseknek a köre. Valamely lényeges haladás az elméleti belátásban, új betekintés a belső kapcsolatba egyenként már ismert tapasztalati tények között, sokszor méltán sorakozik amazok mellé. Mert csak az által lesznek a tapasztalati tények egészen a sajátunkká, hogy őket egységes képpé dolgozzuk föl. Csak az olyan teljes áttekintés valamely nagyobb terület fölött, melyet egy szerencsésen választott elméleti formulázás tesz lehetővé, biztosítja számunkra a szellemi uralmat azon folyamatok fölött, melyek a külvilágban lejátszódnak. Azonkívül minden jelentékenyebb elméleti haladás rendszerint irányt mutat új tapasztalati tények fölfedezésére is. Azért az ilyenemű elméleti haladásokat mindig nagy fölfedezéseknek tekintették a természettudományok összes ágaiban. Newton tana az általános gravitációról fényes példa ép a mechanika történetéből arra, hogy mily messzemenő következményei lehetnek az elmélet valamely lényeges haladásának. Persze az elmélet haladásainál jelentőségüknek helyes értékelése sokszor igen nehéz mindaddig, míg őket hosszú időn át valamennyi oldalról ki nem próbálták.

Azon négy fejezet közül, melyekre a physikát osztani szokás, három, úgymint az elektromosság tana, a fénytan és hőtan, mind új tényeknek fontos fölfedezéseit, mind pedig nagyszabású elméleti haladásokat tudott fölmutatni a múlt században. Csak a mechanika, a physikának legrégibb és legjobban átkutatott része nem dicsekedhetik, a mennyire ma megítélhetjük, ily elsőrangú sikerekkel. A mit e téren alkottak, azt nem köszönjük szerencsés, fényes fölfedezéseknek, hanem ernyedetlen tudományos részletmunkának, mely egyfelől arra törekedett, hogy az átvett tudományépületnek jobb alapot adjon, azt megszilárdítsa, másfelől pedig arra, hogy folytonosan tovább kiépítse és a meglévő birtokot gyümölcsözővé tegye.

Már 1828-ban mondta Gauss, mikor közzétette a legkisebb kényszer elvét: •A virtualis sebességek elve tudvalevőleg mathe-

matikai feladattá változtatja az egész statikát, D'Alembert elve pedig megint a statikára vezeti vissza a dynamikát. A dolog természetében rejlik tehát, hogy a mozgás és az egyensúly tanának nem lehet oly új alapelve, mely anyagánál fogva nem foglaltatnék már az említett két elvben és belőlük levezethető nem volna. De azért még nem értéktelen minden új elv. Mindig érdekes és tanulságos, ha sikerül a természettörvényeket új, előnyös szempont alá foglalni». S abban az értelemben, a mint Gauss e nyilatkozatát mondta, hogy tudniillik az elméletnek valamely lényeges haladása már nem lehetséges azokon a területeken, melyeket a mechanika abban az időben fölöelt, a történelem igazolta Gauss állítását. Nemcsak a tőle föllállított új elv, de más hasonló-fajta eredmények, melyeket a százal további folyása létrehozott, nem bírtak lényeges újat hozni ahhoz képest, a mit a XIX. század már mint örökséget átvett.

S mégis sok jelentékeny és állandó értékű, bár egyenként kisebbrangú lépés történt a mechanika terén is.

Már az általános elméletet is kiépítették több irányban igen figyelemreméltó módon. Ide tartozik mindenekelőtt a relatív mozgás törvényeinek pontosabb vizsgálata Coriolistól. Ez bevezette a mechanika egyik legnehezebb és legmélyebb kérdésének, tudniillik az abszolút mozgás kérdésének a tisztázását. Ez oly problema, melyben a mechanika osztozik a philosophiával. Fontos volt továbbá az erópárok fogalmának bevezetése Poincotól. Hamilton elve, mely egyszerűen formulázott és általánosan alkalmazható szabályt nyújt összetett rendszerek mozgását meghatározó differenciálegyenletek levezetésére, jelentőségre nézve sorakozik az előbb említett Gauss-féle elv mellé. E csoportba tartozik Hertz elve is a legegyszerűsebb pályákról, mely a legutolsó évtizedből való.

Módszer tekintetében fontos haladást jelent továbbá a graphikus eljárás bevezetése, különösen a statikába. Jóllehet már a modern mechanika fejlődésének legelső idejében is nagy szerepet vittek a mértani szemlélődések és szerkesztések, mégis a XVIII. század vége felé majdnem egészen megszűnt volt a mértani módszer alkalmazása a mechanikában. Csak a Mongetól nagyrészt ujonnan alkotott ábrázoló mértan és a synthetikai geometriának későbbi fölelevenítése egyengették az utat a statika graphikus tárgyalása számára is.

Az ujonnan keletkezett technikai mechanika kezében aztán

e módszer — körülbelül a század közepétől kezdve — nagyon termékenynek bizonyult.

Egy nagy és a gyakorlat szempontjából is igen fontos fejezetet, a rezgőmozgások elméletét, sok oldalról kiépítettek a XIX. század folyamán és benne eljutottak a tökéletesség igen magas fokáig.

Majdnem egészen a XIX. századnak köszönhetni egy szintén gyakorlatilag igen fontos fejezetnek, t. i. a rugalmasság és szilárdság elméletének a kialakítását. Igaz, hogy már Galilei is foglalkozott a hajlítási szilárdsággal és Bernoullinak meg Eulernek is vannak fontos vizsgálatai az elasztikus vonalról, de azért mégis a mai szilárdságtannak túlnyomó része a XIX. századból való. Már a század elején bevezette Young a rugalmassági modulust és utána következtek az általános vizsgálatok a feszültségi és alakváltozási állapotra vonatkozólag, a rugalmassági egyensúly differenciálegyenleteinek a fölállítása stb. A gyakorlatilag legfontosabb építőanyagoknak nagyobb mérvű kísérleti megvizsgálása szintén majdnem egészen a XIX. századból származik.

A hydrodynamika is köszön a XIX. századnak sok fontos eredményt. A hol az elmélet nem tudott tovább jutni, ott gondos kísérletek állapítottak meg sok olyant, a mi későbbi munkálatoknak szolgált alapul. Maga az elmélet is gazdagodott sok, matematikai tekintetben igen magas fokon álló vizsgálatokkal. A hydrodynamikának főfőladata, tudniillik a folyadékmozgásoknak a valósággal lehetőleg pontosan megegyező magyarázása, nem haladt előre oly arányban, mint a reáfordított elméleti munka milyenségétől és mennyiségétől várható lett volna. E téren még sok fontos munka vár a jövőre.

A XIX. században vált el a technikai mechanika is, mint külön ág az általános mechanikától. Hogy megértsük e lépés jelentőségét, meg kell gondolnunk, hogy a mechanika kezdettől fogva Newton idejéig soha nem volt más mint technikai mechanika a szó mai értelmében. Technikai főladatok, nevezetesen nehéz terhek emelése, adták már az ókorban is az első ösztönt arra, hogy az egyensúlytörvényekről elmélkedjenek. Archimedes és Heron, az ókori mechanika e legnagyobb képviselőinek munkái teljesen a technikai mechanika körében mozogtak. Még a XVI. és XVII. században, Galilei, Stevin és Huygens alapvető vizsgálataiban is az előadott tanok technikai alkalmazásai vannak előtérben. Ez a XVII. század vége felé Newton munkái

következtében változott meg. A mechanikának nagy föllendülése e korban és a XVIII. században az égitestek mozgásának elméletéhez fűződött. A mechanika érvényességi körének e fontos kibővítése egyúttal előkészítette a talajt a mechanikai törvényeknek sokkal abstractabb, lehetőleg általános érvényességű kifejtésére. A XVIII. század vezető szellemei e téren, mindenekelőtt Euler, még sokat foglalkoztak ugyan oly mechanikai problémákkal, melyek közvetlenül technikai alkalmazásokra vonatkoztak. De a kor áramlata mégis csak inkább lehetőleg általános matematikai tárgyalás felé tartott, melylyel velejárt a részletkérdések mellőzése. A XVIII. század vége felé Lagrange föllépésével annyira föülkerekedett e formális irány, hogy a mechanika majdnem csak a matematika egy alkotórészének tünt föl.

Annak a megmutatása, hogy az addig fölhalmozódott mechanikai tanokat oly tökéletes módon lehetett beleilleszteni a matematikai tudományok rendszerébe, mindenesetre igen fontos és becses volt és a legjobban tett tanúságot a mechanikai tanok logikus fölépítéséről. Másfelől sok veszedelem is rejtett e fordulatban: mindenekelőtt az a veszély, hogy a mechanikának addig elméletileg formulázott tapasztalati anyagát lezártnak tekinthették, oly jelenségeket, melyeket még nem sikerült tökéletes módon elméletileg formulázni elhanyagolhattak és csak az elméletileg elismert tapasztalat matematikai földolgozására törekedhettek, a nélkül hogy igyekeztek volna azt még tovább is kiegészíteni. Azonkívül a mechanikának elvont matematikai fölfogása még arra is csábíthatta az elméletet, hogy még oly tételeknek is megkisértsék utólagos levezetését vagy aprioristikus bizonyítását, a melyeket csakis a tapasztalatból nyertek, és a melyek pusztán logikus deductiók által nem voltak nyerhetők. Attól lehetett tartani, hogy ez irány egyfelől elidegeníti a mechanikát eredeti föladatától, másfelől hogy látszólagos bizonyításaival megzavarja az itéletet is minden természetismeret határait illetőleg és elfeledteti, hogy minden elméleti következtetés, a mennyiben a külvilágra vonatkozik, csak föltételesen érvényes.

S így a mechanika kizárólag formalis irányú továbbfejlődésének meggátlására éppen jókor jött a XVIII. század végével a párisi école polytechnique, a magasabbrendű technikai tudomány legrégebb és tiszteletre legméltóbb iskolájának, alapítása. A kiváló mérnökök, a kik belőle kikerültek, megalapították — folytatva a mechanikának régibb irányát — a mai tech-

nikai mechanikát. Hogy ez az új ág aztán oly erővel fejlődhetett, azt az egész technika föllendülésének köszönhetjük. A vasutak behozatala, a gőzgépeknek további fejlődése és gyors elterjedése, számtalan javítás a gépészet és az építőtechnika összes ágaiban, mind újabb föladatakkal, újabb tapasztalatokkal és újabb szempontokkal gazdagították a mechanikát. A küzdelem a természeterőkkel, a fáradozások azoknak legyőzésében és fölhasználásában arra vezettek, hogy az észleleti tényeket folytonosan összehasonlították az elméleti következtetésekkel és az abból eredt ösztönzések egy gazdag ismeretforrást teremtettek, melynek a tisztán elméletileg folytatott mechanika híján volt, és a melynek immár az általános mechanika is sokat köszön.

Különösen egy eszmesorról kell itt megemlékezni, mely egészen a technikai mechanikából eredt és a mely későbbi fejlődésében igen jelentőssé vált az egész physikára nézve. A mechanikai munka fogalmát, mely most mindenféle energiamegnyerésnek közös mértékeül szolgál, Coriolis és Poncelet szerkesztették és használták először a mai értelemben, a mikor a gépeken az erőátvitelt vizsgálták. Az energiaátváltozásról, az energiafölhalmozódásról a lendítő kerékben és az energiavándorlásról is szó van már e két híres mérnök irataiban a század első harmadából, még pedig majdnem modern formában, igaz hogy csak a mechanika területére szorítkozva. Az erő és út szorzata, melyet mechanikai munkának nevezünk, persze már előbb szerepelt a mechanikában. Coriolis azonban nemcsak a találó nevet: «mechanikai munka» adta neki és általánosabb definitiót állított föl számára, hanem kimutatta a nagy szolgálatoakat is, melyeket e fogalom következetes alkalmazása tehet — mindenekelőtt magának a mechanikának keretén belül. Ez az eredmény talán a legfontosabb azok közül, melyeket az általános mechanika köszön a technikai mechanikának.

De nem volna kielégítő képzetünk arról a szerepről, melyet a mechanika vitt a XIX. század tudományos haladásában, ha arra akarnánk szorítkozni, a mi saját területén történt. Még nagyobb jelentőségű volt az a befolyás, melyet a mechanika valamennyi többi természettudományra, sőt a philosophiára is gyakorolt.

Már a század kezdete előtt sikerült a mechanikában messze kiterjedő ténykörök számára oly általánosan érvényes és jól igazolt törvényszerűségeket találni, melyek mind valamely teoriá-

hoz támasztható logikai követelmények, mind pedig a belőle vont következtetések megbízhatósága dolgában nagyon fölülmúlták mindazt, a mi a physika egyéb részeiben és a többi természettudományokban található volt. Így lett a mechanika mintává az egész elméleti physika részére, sőt még messzire ezen túl, még a biológiai tudományokban is. Arra törekedtek, hogy lehetőleg valamennyi természetfolyamatot visszavezessenek a mechanikai törvényekre. S ha az nem volt lehetséges, legalább azt kísértették meg, hogy támaszkodva a mechanika törvényeire, alkalmas bővítések és kiegészítések által alkossanak a többi természetjelenségek vagy éppen a természet egésze részére hasonló elméleteket, mint a milyenek alapvonalaikban megvoltak a mechanikában. Ha kiveszszük a chemiát, melyet ez az irány kevésbé érintett, akkor mondhatjuk, hogy a XIX. század természettudományi munkáját az jellemzi, hogy a mechanikától átvett eszmék uralma alatt állott. Néha még túlságosan messzire is elmentek ez irányban.

Így az elektromosság és mágnesség elmélete Faraday és Maxwell fölléptéig semmi más, csak hypothetikus tömegek mechanikája. Maxwell elektromosságtana is még közvetlenül a mechanikán alapszik, bár új képzeteket tett hozzá, a mint a vizsgálat specialis tárgya kívánta. Vajjon az elektromosság tanának ma elismert alapvonalai már véglegeseknek tekintendők-e, az bizonyára még kétséges. De akárhogy alakuljon is később az elektromosság tana, nem kételkedhetünk benne, hogy mindig át fogja hatni a mechanika szelleme.

A fény elmélete is főpontjaiban a század legnagyobb részén át egy hypothetikus közeg, a fényæther, rezgésének mechanikájából állott. Csak a század vége felé — Hertz döntő kísérletei folytán — osztották be a fény elméletét az elektromosság tanába, mi által a fénytán teljesen új kiindulópontot nyert.

A hő elmélete a század első harmadában még egészen független volt a mechanikától. A második harmad folyamán azonban szoros kapcsolatba jutott vele. Sokáig aztán azt tekintették a legfőbb czélnak, hogy a hőtant teljesen beleolvaszszák a mechanikába. A század egyik legnagyobb fölfedezése, a hő és munka æquivalentiájának a fölismerése, legtöbbször járult ehhez. A hőjelenségeknek mechanikai úton való magyarázására irányuló e fáradozások legszebb gyümölcsének tekintendő a gázok kinetikai elmélete.

Másfelől a hő néhány sajátos törvényszerűséget mutatott, melyeket nem lehetett erőltetés és mesterkéeltség nélkül a mechanikába beilleszteni. Ide tartoznak nevezetesen azok a jelenségek, melyekre a mechanikai hőelmélet második törvénye vonatkozik. Ezért az e téren dolgozó kutatók ma nem annyira arra törekednek, hogy a hőjelenségeket kizárólag a mechanika szempontjából magyarázzák és megértsék, mint inkább arra, hogy egy általános energetika bővített keretében fölöljék a mechanikát is, meg a hőtant is és velük együtt még számos más physikai és chemiai jelenség magyarázatát.

A mechanikai hőelmélet vagy az energetika közvetítésével létrejött — egyelőre ugyan még csak laza — kapcsolat a mechanika és chemia között. Meglehet, hogy e kapcsolat a jövőben szorosabbá fog válni.

Nagy befolyást gyakorolt a mechanika a biológiai tudományokra, a melyek a XIX. században határozottan physikai alapokra helyezkedtek.

A sokoldalú sikerek, melyeket a mechanikai törvényeknek átvitele a természettudományok más ágaira elért, kedveztek a XIX. század materialistikus philosophusai föllépésének is. Elmékedéseikben sokszor támaszkodtak a mechanikának azon elvont irányára, mely oly dolgokat is akart a priori bizonyítani, melyek csak a tapasztalat és megfigyelés eredményei lehetnek. Természetesen az ez irányban való kihágásokért nem lehet a mechanikát felelőssé tenni.

Bármilyen önkényesen jártak is el azonban gyakran a materialistikus philosophusok világképüknek megrajzolásában, legalább az az egy becsülendő eredményük volt a tanaiknak a mechanikára nézve, hogy tudniillik a múlt század utolsó negyedében a higgadtabb és elfogulatlanabbul gondolkodó tudományos körök is kezdtek hehatóbban foglalkozni a mechanika ismeretelméleti oldalával. Ez elmékedések eredménye, a mint ma az általánosan uralkodó fölfogásban tükröződik, nagyon elüt attól, a mit a materialistikus philosophusok merész gondolatszárnyalásban maguknak megszerkesztettek. A hol ezek megdönthetetlenül bebizonyított és egyetemesen érvényes igazságokat véltek látni, ott mi szigorú kritika mellett csak elméleteket látunk, melyek az adott megfigyeléseket az emberi értelem részére fölfogható képpé egyesítik, de a melyeknek megbízhatósága mellett csak annyiban vannak garantiák, a mennyiben a

tapasztalat igazolja őket. Minden, a mi ezen túl megy, a hit dolga, de nem biztos tudás tárgya. A lehető tapasztalatok körén túl nem terjedhet természettudomány.

Még azt a túlnyomó szerepet is, melyet a mechanikának a legkülönbözőbb természetfolyamatok magyarázásában az egész XIX. század folyama alatt engedtek, újabban nem ismerik el többé hasonló terjedelemben. A mechanika alapján és segítségével a physika többi ágai lassanként annyira megerősödtek, hogy most már a saját lábukon is járhatnak és nem kell folytonosan élniök a mechanika mankóival. Mach ezt így fejezi ki *Die Mechanik in ihrer Entwicklung* című könyve befejező mondatában: «A mechanika nem öleli föl a világ alapját, nem is annak valamely részét, hanem csak valamely oldalát.»

Mint a mechanika XIX. századbeli történetének egyik legfontosabb mozzanatáról kell még azokról a becses szolgálatokról is megemlékezni, melyeket mint a technikus munka hű segítője a gazdasági haladásnak tett. Azt a hasznot, melyet a mechanika a technikának nagyszerű fejlődéséből húzott, bőkezűen visszadta a gyakorlati technikának. A mechanikától nyert alap nélkül a gyakorlati technika sohasem érhetne volna el azt a magas fokot, melyen ma áll.

A technikára és így részben a mechanikára is első sorban kell visszavezetni az anyagi jólét nagy haladását. Az anyagi létföltételek javítása, mindennemű közlekedés könnyítése, a durva testi munka alól való fölszabadítás által pedig a technika egyúttal valamennyi magasabb szellemi érdeknek is megtette a legfontosabb szolgálatokat.

Ha minderre visszatekintünk, meg lehetünk elégedve a mechanikának fejlődésével a XIX. században. Ha nem voltak is oly fényes eredményei, mint a physika egyéb ágainak, melyek gyorsan, néha rohamosan fejlődtek: az alapok szilárdsága, a haladás nyugodt folytonossága és tanainak megbízhatósága és aránylagos teljessége csodálatraméltó. A korábbi időkből átvett tanoknak vizsgálása, igazolása és megszilárdítása szintén tudományos munka, melyet annál többre kell becsülni, mivel a testvértudományokban minden még keletkezőfélben volt és ott igen gyorsan változtak a fölfogások és mindig újból kérdésesekké tették az alapokat is, melyeket csak az imént megbízhatóknak tartottak.

A multba való visszapillantáshoz önkéntelenül hozzáfűző-

dik a jövőbe való előrepillantás is. Önként fölmerül a kérdés: számíthatunk-e némi biztossággal arra, hogy a mechanika a jövőben is mindig ugyanazonok a pályákon fog tovább haladni, mint a múlt században és nevezetesen, vajjon a mechanika területén véglegesen elmúlt-e a nagy fölfedezések kora? Sok szól a mellett, hogy e kérdésre igennel feleljünk, mindenekelőtt a múlt század tapasztalatai. Gauss föntidézett szavai, melyeket már több mint 70 év története igazolt, szintén ez értelemben magyarázhatók.

De ez az ítélet talán mégis elhamarkodott volna. Még egy század is nagyon rövid arra, hogy azért, mert ez időn belül nem volt döntő fordulat, következtetni lehessen, hogy ily fordulat általában mindörökké ki van zárva. Gauss szavait is csupán a megfigyeléseknek és tényeknek azon anyagára szabad vonatkoztatni, mely abban az időben létezett és a melyen mai napig sem történtek mélyen bevágó változások. Ezen adott tapasztalati alapon csakugyan ma époly kevéssé látszik lehetségesnek valami jelentékeny haladás a természet megismerésében, mint már Gauss idejében.

De egészen más kérdés az, nem találhatók-e még újabb megfigyelési tények, melyek alkalmasak volnának arra, hogy a mechanikában hasonló mozgalmat idézzenek elő, mint a milyen mozgalmat előidézett a Faraday-féle inductiotörvények fölfedezése az elektromosság tanában vagy a fény polarisatiójának fölfedezése az optikában. Erre a kérdésre nem szabad egyszerűen nemmel felelni.

Igaz ugyan, hogy az egyensúly és a mérlegelhető testek mozgásának a törvényei leplezetlenebbül vannak előttünk, mint a physika bármely más területének a törvényei és hogy azért ezekből már régen alig kerülhette el valami a kutatók figyelmét. Ezért valamely fontos körülmény, mely eddig egészen ismeretlen maradt, bizonyára nem lehet a felszínen és a jövőben is alig lesz fölfedezhető az eddig ismert és közönségesen használt eszközökkel.

Másfelől már most is ismerünk bizonyos csekély változásokat ahhoz képest, a mi a hagyományos fölfogások szerint várható volna. Jelenleg a legnevezetesebb példa erre kétségkívül Landolt föltűnő megfigyelési eredményei, melyeket legújabbán Heydweiller utána vizsgált és igazolt. Ha csakugyan idővel kitűnnék, hogy itt egészen új megfigyelési tényekkel van dolgunk,

melyek nem vezethetők vissza másunnét ismeretes jelenségekre, akkor meglehet, hogy itt oly elsőrendű fölfedezéssel van dolgunk, a melyhez hasonlót az egész XIX. század nem tud fölmutatni. A mai chemiának és a mai mechanikának ugyanis az a közös alapelvük, hogy egy bizonyos anyagmennyiségnek a súlya chemiai átalakulások által meg nem változtatható. Ez elvvel pedig ellenkeznek az említett kutatók pontos mérései. A súlyváltozások, melyeket chemiai átalakulások után meg tudtak állapítani, az eredeti súly milliomodrészenek is csak törtrészeit tették. Föltéve már most, hogy itt csakugyan egy lényegében új megfigyelési ténynyel volna dolgunk és nem talán csak föl nem ismert hibaforrásokkal, akkor az észlelt hatás csekély volta korántsem gátolná a nagyon súlyos következtetéseket, melyek e tényhez fűzhetők volnának. Nyilvánvaló, hogy innét könnyen oly szorosabb vonatkozások származhatnak a mechanika és a chemia között, melyeket előbb senki sem sejtthetett.

Egy másik idevágó példát nyújtanak azok a megokolt ellenvetések, melyeket ma a csillagászatban fölhoznak a Newton-féle gravitativtörvények szigorú érvényessége ellen. Mihelyt egyszer a csillagos ég mozgásainak újabb finomított megfigyelései határozottan eldöntenek, hogy mily változtatásokat kellene tenni Newton törvényén, akkor ez előreláthatólag nagy visszahatással volna a mechanika alapjaira is. A mechanika tudományos épülete ugyanis fölépült oly szoros kapcsolatban a csillagászati megfigyelések magyarázatával, hogy minden változásnak eme téren a mechanikát is erősen érintenie kell.

Az újabban fölmerült törekvések, melyek arra irányulnak, hogy a mechanika törvényeit az elektromágneses mező egyenleteiből vezessék le, míg előbb az elektromágneses törvényeket visszavezetgették a mechanikai törvényekre, szintén hozhatnak új belátásokat, a melyekre régebben nem gondoltak. Nincs kizárva, bár nem valószínű, hogy az újabb energetika is vezethet lényegesen új mechanikai eredményekre.

E példák korántsem úgy értendőek, mintha azoknak kapcsán jövendőlni lehetne, hogy a közelebbi vagy távolabbi jövő csakugyan hoz majd nagy fölforgatásokat a mechanika terén. Csak óvatosságra inthetik azokat, kik azt állítják, hogy a mechanika lényeges pontjaiban lezárt tudomány.

Hogy tényleg mit fog a jövő hozni, arra nézve bajos föltevéseket kockáztatni.

A TÉLI TÁRLAT ÉS A PAÁL LÁSZLÓ- KÉPGYŰJTEMÉNY.

I.

Báró Mednyánszky László *Hegyi tó* című olajfestménye (27. sz.) érett megoldását adja egy oly föladatnak, mely a művészt már régóta foglalkoztatja. A szorgalmas látogatók még bizonyára élénken emlékeznek az 1899-iki tavaszi tárlaton föltűnt *Alkony* című képére, melyet akkor a napi kritika túlzott és indokolatlan ujongással üdvözölt. Az is hegyi tavat ábrázolt, barlangszerű sziklaháttérrel, de mily zavaros volt compositiója, mily érthetetlen egész megjelenése, s mily kellemetlenek lila színei. Sejteni lehetett, hogy a művész lelkében erős hangulatok forrongtak, hogy valami nagyot és szépet akart, de a művészetben a tett számít s nem az akarat. A régi vágyak mostani képében öltöttek testet. Fogadtatása csendesebb volt, mint előzőjének; a kritika nem röpöntette föl tiszteletére phrasisainak tarka tűzijátékát, nem sütögette nagyhangú mondásainak mozsárágyuit; a fogadtatás csendesebb volt és melegebb, a finom kép érdeme szerint való.

Ha számot akarunk magunknak róla adni, ha világosan szavakba szeretnők foglalni, mért jobb ez a mű elődjénél — megakadunk. Szinte belénk gyökerezett az a fölfogás, hogy a festészetben a valószerűséget, a természet visszaadásának igazságát keressük. Az *Alkony* hazug volt; de igazabb-e a *Hegyi tó*? A víz csillogó színe, melyben a környező hegyek tükröződnek, az igazság benyomását kelti; de már ilyen barnásveres és lila hegyeket, ilyen puha havas csúcsokat, ilyen lágy, elmosódó eget láttunk-e valaha a hegyi természetben? S balra az előtérben, az a kis zöld szeglet s az a két fölnyuló fa, melynek leveletlen, rózsaszínvirágos ágai lebegni látszanak a levegőben — valóság-e z? S mégis ez a két fa, mely a tavaszvágy ébredő gyönyöré-

vel emeli könnyű karjait az égnek, melyből hiányzik a valóság súlya, s melyben több mint növényi érzés lüktet, — kelti föl a szemlélőben az alaphangulatot. Ragyogó víztükör, színes hegyoldal, a fehér csúcsokra boruló égfátyol csak erősítik ezt. Az álmodótól ne követeljük az ébrenlét józanságát; s a ki álmot mesél el, annak nem vethetjük közbe, hogy története valószínűtlen. Csak egyet követelhetünk tőle, a mi itt meg is van — az álom logikáját.

E kép mellett függ Kernstok Károly *Anya és gyermeke* című olajfestménye (28. sz.). Kernstokot úgy ismerjük, mint a Bastien Lepage értelmében vett realismus képviselőjét. De jelen műve — eddig legerősebb alkotása — megtagadja ez irány szoros valószínűségét. Nem természetességre, hanem pathosra törekszik. E benyomásra egyesül a nő merev tartása, egyenesen emelt feje, melyből hiányzik a véletlen pillanatnyisága, nagy fekete szemének mély, nyugalmas kitekintése, s a nagy üres tér, mely körülveszi. A színek mélyre hangolják, még a kendő gyönyörű vörös és zöld foltjai is nyugodtan olvadnak a sötét harmóniába. A gyermek mozdulatlanul ül ölében; az arcán átvillanó gyermeki élénkség csak emeli az anya arcában komolyságát. Úgy látszik, Kernstok irányt változtatott. A természet véletlenségeinek másolása helyett az átalakító fölfogás szabadságát hirdeti. Mintha eddigi munkái csak a szükséges tanulmányok lettek volna az eszközök megszerzésére, melyekkel önmagát függetlenül kifejezheti. A realismus tanítványaiból válnak az idealismus legbuzgóbb hirdetői.

Az említett két kép tárgya olyan, mely csábít az eszményítésre. Anya és gyermeke képét évszázadokon át Madonnává emelte a festészet. Havasok közt reszkető tó képe ünnepi hangulattal ihleti lelkünket. De más tárgyaknál is, melyek inkább a hétköznapi esetlegjeinek ellesésére hívják a művészt, látjuk a szigorú valószínűségtől való elfordulást.

Ferenczy Károly *Márziusi est* című olajfestményének (16. sz.) tárgya elég köznapi. Egy alacsony fal előtt két fogat áll — ez az egész. A művész csupán ezt tartotta lényegesnek; a táj többi részletét majdnem bántóan elhanyagolta. Az előtér lebukik; egy nagy sötét árnyék van rajta, mely színben, formában egyaránt kellemetlen s melynek jelentése sem elég világos. Az ember első pillanatban kerítésnek sejtí. A háttér hegyei kemények; az ég festése affectáltan kezdetleges. De mind e bántó

momentumok elenyésznek, mert érezzük, hogy a művész csak a kép közepével akar hatni, s a többi mellékes neki. Az esti nap rásüt a fehér falra, melyre az előtte álló lovak kékes árnyékai esnek. A hűvös kristálytisza levegőn töretlenül tűznek át a szálló nap vörösödő sugarai. A fal mögött álló fa téli álmokból még föl nem ébredt, lehajló ágai kiegészítik a koratavas képét. Erős hangulat árad ki e festményből, igaz költészet tüze ragyogja körül, mint a hogy benne falat, kocsit, lovat bearanyoz a húnnyó napsugár. Egy köznapi tárgy, melyből el van hagyva minden, a mi köznapi, kicsinyes, és aprólékosan valóságos.

Fényes Adolf *Öreg asszony* című olajfestménye (68. sz.) szintén a realizmus tárgyválasztására mutat. Azonban csakugyan a valóságosság-e a művész főtörekvése? Első tekintetre úgy tetszik. A nő arca pontos modellkép, melyről a véletlenségek — legalább is a jellemzők — nem maradtak el. Az aszott öregség az egész alakon, annak tartásán, ülésén híven van jellemezve; ruhája bőven csüng az elapadt testen, s szinte érezzük, mily erőtlennül hullanak le a széken izomtalan lábai. Azonban nem a tárgy, s annak hű visszaadása az, mi bennünk e mű láttára művészi érzést kelt, hanem elsősorban a színek összhangja, s a széles foltok elosztása. S ha pontosabban megnézzük, észreveszünk, hogy az összhangnak, e foltosztásnak a művész akárhányszor fölláldozza a valóságosságot. Szürke, barna és kék a ruházat színei, s a többi tárgyak színei ezekhez símulnak. A fal a kék és a szürke vegyüléke; a föld világos-, az öreg asszony mellett levő kosár sötétbarna. S az árnyékok egyáltalán nem törődnek a valóságossággal; a kék kötényen, a szürke kendőn, a szürkés-kék falon egy azon sötétbarnával vannak jelezve. A művész előtt a színek harmoniája, s nem az összhangtalan valóság lebeg.

A tárlat négy legérdekesebb, tán legértékesebb képén rokon törekvést találunk. Azt látjuk, hogy a naturalismus iskolájában elsajátított, szinte mondhatnók fölfedezett sensatiókat a naturalismus eredeti céljától eltérően használják föl. Nem az a cél többé, hogy a természet nehezen megrögzíthető jelenségeit, a fény s a színek finom játékát, a formáknak a síkon megfelelő foltterületeket minél pontosabban eltalálják, hanem hogy szín, fény és folt a természettől függetlenített, szabadabb, a művész lelki hangulatát híven tolmácsoló képpé szövődjék. A naturalismus elmélete szerint a festmény a természet egy darabja, egy

temperamentumon át szemlélve. A fogalmazás ma hiányosnak tetszik; a hangsúly a természetről áttolódott a temperamentumra. A művészet a művész lelki mozgalmainak kifejezője, s a természet képei e kifejezésnek csak szabadon alakítható eszközei.

A tárlat legtöbb képe festészetünk ilyen irányba való téréséről tanuskodik. Nem czáfolják ezt meg a kisebb, valóságos tanulmányok sorai sem, hisz a heglánczok irányát a csúcsokból, s nem a körülöttük kanyargó alacsonyabb domborokból ítéljük meg. Az élvezni akaró sok szépet talál még a műcsarnokban, az említettekén kívül különösen Szinnyei Merse Pál, Koszta József, Grünwald Béla, Boruth Andor, Vaszary János, Knirr Henrik, Bihari Sándor, Poll Hugo és Knopp Imre festményei, Telcs Ede és Ligeti Miklós szobrai között; de e műveket egyenként osztályozni nem a mi föladatunk.

II.

A ki festészetünkkel — művészeti életünknek ma egyetlen viruló ágával — foglalkozik, annak a legtöbb örömet az egyesek vagy az egész fejlődése szerzi. Minden tárlaton keressük az újat, a haladást, az életet. Vajon azzal a gyönyörrel, melyet az új szerez, arányban van-e a róla való ítéletünk biztossága? Az általános nézet azt állítja, hogy nem. A jelennel szemben rövidlátók vagyunk, és elfogultak; a mi bennünket lelkesít és elragad, annak értékéről csak az utókor adhat majd biztos ítéletet.

Nincs hamisabb, mint ez a fölfogás. Egyetlen támasza az a tény, hogy koruk gyakran a legnagyobbakat is félreismerete. De ki ez a koruk? Nem azok az egyesek, kiknek lelke rögtön megérzi a nagyot, de kiknek szava gyakran elhangzik a tömeglélek pusztájában; hanem a hangos, a gunyolódó tömeg. S vajon az utókor tömege különb-e az egykorúnál? Mi kelt ma is több visszhangot a nagyközönség szívében, *Hamlet*-e vagy a *Molnár és gyermeke*? A legjobb képek hatják-e meg ma is a galéria látogatók ezreit? Wunderthätige Bilder sind meistens schlechte Gemälde, mondotta Goethe.

Egyetlen esetben biztosabb az utókor ítélete a jelenkorénál, akkor, ha kiváló egyéniségek ítélete iskola vagy könyvek révén általános érvényre jutott, s a tömeg önálló ítélkezés helyett e kész fogalmazásokat ismételi. A multa nézve ilyen ítéle-

tek könnyebben terjednek, a sokaság könnyebben mond le birói jogáról, mintha jelenről van szó. De e kiváló egyéniségek ítélete a jelenről legalább oly biztos lehet, mint a multról, s a multról ép oly változó, mint a jelenről. Az egyik kiváló műtörténész mindent romlottnak, rütnak nyilvánít, a mit az olasz országi művészet 1500 után termelt, a másik éretlennek és csak viszonylagos értékűnek mindazt, a mi ez időszak előtt keletkezett. S mily ingadozó ma is az ítélet, hogy pár példát említsünk, Ráfáelről, Tintorettról, Tiepoloról. A korok változó hangulata a multról való ítéleteket is módosítja.

A mult távol áll tőlünk; egész fölfogása más, mint a miénk; előbb be kell hatolnunk szellemébe, visszahelyezni magunkat körülményeibe, mielőtt művészeti termékeit igazán megérthetnők. Akadályokat kell utunkból elhárítanunk — a mi ritkán sikerül teljesen — míg közvetlenül emlékeihez férkőzhetünk. E munka vonzza, ez akadályok ingerlik a tudóst; de a művészi ítélet biztosságát csak korlátozhatják. Biztosabb-e ítéletünk egy idegen költő irányáról, mint azéről, a ki anyanyelvünkön ír? Azon műről, mely a mi korunk szülötte, mely a mi nyelvünkön beszél, a mi érzéseinket tolmácsolja — mért volna ingatagabb ítéletünk, mint arról, melyet a távol homálya takar? Teljesen megérteni csak a magunk korát bírjuk; a mult rekonstruálásánál képzeletünk mindig fog idegen elemeket is becsempészni a képbe. Vannak időszakok, melyek megértéséhez már el sem tudunk jutni. A művészet kezdeteinek történetét soha sem fogjuk tisztán látni, mert az ősi diszítés kezdetleges sensatióit lelkünk már nem bírja utánaérezni. S a mult minden termékénél vannak ilyen számunkra elhalt részek. Tán kevésbé művésziek azok, mert mi már nem vagyunk képesek belőlük kiérezni az egykori hangulatot? A legigazabb ítélet csak az lehetne, melyet egy eszményien tökéletes műértő a maga kora műveiről mond.

E gondolatok túlulnak elénk, midőn a Nemzeti Szalon tárlatán egy nagy művészünknek, Paál Lászlónak, festményeit szemléljük, kinek, majdnem egy emberöltővel halála után, mi, az utókor szolgáltunk igazságot. Paál László 1846-ban született, s meghalt 1879-ben. Egy szerencsétlen véletlen okozta betegsége és halála gyors és nagyot ígérő fejlődésnek vetett véget. Művészi pályája Bécsben indul meg, hol erős akarattal a bécsi iskola aprólékos, rajzolgató, szerkesztgető tájképfestészetét sajátítja el; azután Düsseldorfba kerül. magára émed, szabadul az

iskola béklyói alól és széles foltfölfogásával forradalmat kelt a csendes németek között; végül düsseldorfi pajtása, Munkácsy unszolására szintén Párisba megy, hol főleg Rousseau és Daubigny művei új világot nyitnak szemei elé, és ő művészi érzései számára megtalálja a maradandó formákat. A magyar közönség mind maig alig vett nevérol tudomást; de a művészek és műértők szűkebb körében, itthon és külföldön, nevét mindig a XIX. századbeli tájfestők jobbjai között említették. Paál Lászlót korán elismerték; a düsseldorfi fiatalok java melléje állt; Munkácsy rajong érte és tanul tőle; s már ekkor, még kiforratlan korában képet vesz tőle Forber, a kiváló angol műgyűjtő. Hogy szélesebb körök elismeréséhez, s ezzel anyagi boldoguláshoz nem juthatott, annak elsősorban kora halála volt az oka. A tömeg meghódításához idő kell.

Bécsi tanulmányai elhatározók maradtak későbbi művészetére is. Ő, kit utóbb művészi hajlamai a széles foltkezelés felé tereltek, ki lelke zsongását vagy viharos zugását mély színakkordokkal tudta csak igazán kifejezni, itt megtanul rajzolni és szerkeszteni. A compositió azután is annyira erős képein, hogy némelyek szinte jobban hatnak fényképben, mint eredetiben. Két fő szerkesztő schemája van; az egyik: sík előtér, melyet hátul egy-egy cserjés, tanya stb. a kép aljával párhuzamos tömege zár el, s e tömeg finoman egyensúlyozott zeg-zugos vonalat rajzol az égre; a másik a képet két tömegré osztja, — melyek közül az egyik magasabb és keskenyebb, a másik szélesebb, de alacsonyabb, s közöttük egy kis nyílás enged kilátni az éghatárra. Egy harmadik, kevésbé szerkesztett themája az erdő belseje.

Két fő componáló eljárásának példáit már kiállított bécsi képein is láthatjuk (45. és 35. sz.). E schemák tovább folytatódnak düsseldorfi és párisi korszakain keresztül is. Düsseldorfban azonban a bécsi pepecselést széles foltok váltják föl. E foltok még nem mindig éreztetik az általok jelzett testek tömegét, így például a *Berzovai út* (21. sz.) pamacsolt világoszöld fáin. Általában azonban a művész egyénisége már kiomborodik, eljárása egyre biztosabb lesz, s e korszak már oly kitünő képeket is termel, minő a *Naplemente* című olajfestmény (32. sz.). Igaz, hogy azt, a mi a düsseldorfi kartársakat bennök megbotrántoztatta, vagy elragadta, a merészséget, s forradalmi újításokat — ma már nem érezzük ki belőlök.

A művész párisi képei mutatják nekünk az érett, az igazi Paál Lászlót. Düsseldorf lagymatagságát férfiúi erő váltja föl, melynek komolysága utolsó művein majdnem a komorságig mélyül. Ezek a legmegragadóbbak; az *Erdőtanulmányból* (19. sz.) egy elboruló kedély tragikus szenvedélye szól; a *Fatanulmány* (25. sz.) száradó águ tölgyével a legjobb Rousseaukkal vetekszik; az *Eső utáni alkony* (39. sz.) sötét színei között átcsikkázó fényeivel koronája egész festészetének. Másik compositio fajtát, mely két nagy tömeg egyensúlyán alapszik, a *Fontainebleau-i út* különböző stadiumai képviselik. Az erdő belsejét ábrázoló legkiválóbb alkotásai a leendő Képzőművészeti Múzeum birtokában vannak.

Paál László élete fiatal művészetünk történetének egyik legszomorúbb lapja. Meghalt, mielőtt nagy műveit megalkothatta volna, mielőtt elismerése általánossá válhatott volna, elsötétült kedéllyel, nyomorúság között. Művei elbúvtak; a magyar festészet fejlődésére nem voltak hatással. A véletlen balesetei szűk számukat még jobban megapasztotta. Ma újra napfényre kerültek, s kivették részöket az illő hódolatból. De nevelő erejük megfogyatkozott, mert az idő mulása elvette ujságukat. Ő, a ki mindenkit megelőzött, elkésett. A magyar festészet már kiküzdötte a modernség harcát, s Paál Lászlónak nem adatott meg, hogy e küzdelemben csapatot vezessen. Az ő esete a magyar festészet történetének egy szép és szomorú epizódja.

MELLER SIMON.

A JOGI ISMERETEK NÉPSZERŰSÍTÉSE.

«Sok törvény, sok örvény», tartja a magyar közmondás. Fejetlenséggel és tehetetlenséggel áll szemben a törvények folyton sokasodó szabályaival a magyar nép zöme: a földművelő parasztság, különösen a jelenkorban, midőn az egész vonalon megindult a törekvés polgári és büntetőjogunk és perrendtartásunk codifikálására, újjáalakítására. De míg fővárosunkban s nagyobb vidéki székhelyeinken nagyban folyik a mozgalom a tudományos ismeretek népszerű terjesztésére, addig igen kevéssé hat el e mozgalom a parasztnéphez, mely pedig éppen az elsőrendű, a mindennapi élethez annyira szükséges ismeretekben nagy mértékben szűkölködik.

A jogi ismereteknek a parasztnép között való terjesztését nem csak a közműveltség követelménye, hanem egy ennél — mondhatnók — fontosabb szükséglet indokolja.

A paraszt nép, a mily rendkívüli mértékben tudatlan a jogi ismeretekben, oly óriási mérvben dül benne a perlekedési viselkedet. Magyarban, németben egyaránt. S a mily kevéssé tudja, annyira hiszi, hogy tudja a maga jogát. Pereskedik azért, hogy megmutassa: ő jobban tudja, mint a másik. Apró viták miatt bonyolódik oly perekbe, melyeknek a költsége mellett elenyészik a per tárgyának értéke, úgy, mint a vak párbajozó előtt a párbaj haszontalan oka mellett élete s épsége, mit botorúl kockára tesz. Ez a perlekedési mánia sokkal nagyobb, mint hinnők, s mint azt a törvényhozó tényezők számbavenni látszanak. Hihetetlen pereket eszel ki a paraszt s ebben rejlik egyik rejtett oka parasztságunk rohamos pusztulásának. Minden tönkrement paraszt azt hiszi, hogy perei tönkelegében neki volt igaza, pedig soha se volt igaza a jog és törvény szerint.

«Ha perrendtartásaink népszerűbbek és gyakorlatiabbak lennének, akkor a paraszt perpatvarokodása bajosan mutatná olyan

donquichotteria képét, a mely egy humoristikus népregényben víg alaknak jól fölhasználható, de erkölestörténetünkben annál szomorúbb szerepet játszik», mondja Riehl.

Népszerűsíteni törvényeinket, ma már fölötte nehéz, sőt majdnem lehetetlen föladat, különösen hazánkban, a hol a régi magyar jog javarésze hasznavehetetlen volt, más részét meg kiirtotta az osztrák polgári törvénykönyv alapján fejlődött gyakorlat. De kötelességszerű föladatunk: a törvényeket, s különösen belőlök azt, a mit a népnek mindennapi életében tudnia kell, ismertté tenni előtte.

Ezt a föladatot tűzte ki maga elé L. Mainhard, karlsruhei törvényszéki bíró, eddig két füzetkét bocsátván közre, egyet a paraszt határviszonyainak kérdéséről, másikat az állatszavatoságról s az egyik füzetében igéri, hogy legközelebb a házassági vagyonjog s a házassági szerződések köréből is fog ily kisebb értekezéseket közzétenni.*)

E kis munkák két irányban különböznek az idevágó irodalmi termékektől, melyek hazánkban is immár meglehetősen nyertek. Egyik az, hogy nem egy egész jogrendszert, egy egész törvényt ölelnek föl, a melyet a parasztnép már a mű nagyságánál, áránál fogva sem szerezhethet meg, de nem is érdekli őt például az egész kihágási törvény, az egész házassági vagy örökösödési jog, hanem csak annak egyes részei, pontjai. Ezek az egyes részek, kérdések azonban a magok teljes egészében, összes részleteivel szükséges tudnivalók számára. A parasztnép kis, jelentéktelennek látszó kérdésekkel tölti életét, de ezeket a maga sajtóságot aprólékos alaposágával tárgyalja. S így teljesen elhibázott dolog a kezébe egy népies magánjogot vagy egy népies kihágási büntetőtörvényt adni, a mi rendszerint nem egyéb egy fölületes compilatiónál s a minek gyakorlati hasznát nem veszi, hanem egyes kihágások, egyes magánjogi szabályok teljes, alapos, minden oldalról megvilágított ismeretét kell neki nyújtani.

A másik jellemzője e kis művecskéeknek, hogy megtartják a kellő komoly hangot. A népszerű művek rendszeren a tettetett

*) *Bäuerliche Grenzverhältnisse. Von Landgerichtsrat Mainhard in Karlsruhe. — Die Gewährleistung beim Thierhandel nach dem deutschen bürgerlichen Gesetzbuche. Gemeinverständlich dargestellt von L. Mainhard, Grossh. Landgerichtsrat in Karlsruhe. G. Braun. Karlsruhe.*

gyerekesség s a paraszti durvaság vegyülékének a hangján írvák. Szerzőik azt hiszik, hogy nem elég a nép számára érthetően, de művelt irányban szólni, hanem a nép nyelvén is kell írni, vagy pedig Jó Jánosról és Rossz Péterről írnak soha meg nem esett, lehetetlen történeteket s általános prédikációkat, holott az ilyfajta műveket már a gyermekirodalom is elvetette. Nem meséket, hanem értelmes, törvényes fejtegetéseket kell a paraszt kezébe adni, könnyebb casuistikával, a melyben megtalálja azt a kérdéses esetet, melyre szüksége van, csakúgy, mint a jurista a maga döntvényeit.

Fölötte jól oldja meg a föladatot az említettük kis füzet, mely a paraszt határkérdéseinek taglalását tűzte ki czéljául. Nem lesz érdektelen megismerni módját s egyúttal élénk idézni néhány rokon tárgyat ép a hazai magánjogból, melynek codificatiója ép most folyik, s melyet első föladat lenne a nép körében ismertté tenni.

A birtokhatárok, a mesgyék kérdései a parasztnép életbevágóbb érdekei közé tartozik. Értéktelen földszelvények miatt már vagyonokat emésztett el az igazságszolgáltatás s egyegy mesgyeelszántás miatt véres kérdésekre kerül a sor a színes mezőkön, melyek csak a költők és ábrándozók képzeletében oly idyllikusak. Írónknak élénk érzékére mutat, hogy ezzel kezdte meg ismertetési sorozatát.

Elkezd minden általános bevezetés nélkül az áthullás és átnyúlás jogával: «Ueberhangsrecht», «Ueberfallsrecht». A szomszéd telekre átnyúló fának a gyümölcse kit illet, ha még lóg a fán, s ha már a szomszéd telkére hullt. Utal a régi parasztjogra, mely e kérdést meglehetősen változatosan, territoriumok szerint más és máskép oldotta meg, majd a badeni Landrechtre, a melylyel az új polgári törvénykönyv teljesen azonos s melynek a szabályát fogadta el a magyar tervezet 585. §-a, mely szerint «a gyümölcset, a mely a fáról szomszédos telekre hullott, a szomszédos telek gyümölcseinek kell tekinteni». Megmagyarázza, hogy ennek az indoka az, hogy ha szomszédom eltűri, hogy az én fám az ő levegőjén, világosságán gyarapodik, jutalma a lehulló gyümölcs. «Wer den schlechten Tropfen geniessst, soll auch den guten Tropfen zu geniessen haben», mondja a német közmondás.

S ezzel áttér a szomszéd fájának ágaira, gyökerére. A magyar tervezet is e pontban a német törvényt fogadta el, mely szerint az átnyúló gyökereket a szomszéd lenyesheti, de az ága-

kat nem; előbb megfelelő határidő kitűzésével kell felszólítani a szomszédot, hogy távolítsa azokat el. A jelenlegi magyar joggal ez a szabály ellenkezik. A paraszt azt tartja, hogy a mi az ő telkére nyúlik, joga van levágni, lenyesni. Így szólt az osztrák polgári törvénykönyv is, 422. §-ában. Hogy ezentúl nem így lesz és hogy mi az a megfelelő határidő, meg kell magyarázni a népnek. S bár a nyájas városi olvasó mosolyog e kicsinységen, írónk három oldalon oktatja erre a népet, mely nyilván sokkal kevesebbet fog perlekedni azután, mikor e sorait olvassa.

Mi a határ tulajdonképen, s kié mindaz, a mi a határon él és nő? ez a további kérdése, s megbarátkoztatja olvasóit azzal a gondolattal, hogy a határ csak egy képzelt vonal a föld felszínén, melynek csak külső észrevétel czéljából készült ismertetője az, a mit mi határnak nevezünk, legyen az akár fal, palánk, kerítés, sövény, mesgye, árok, köz, domb, hegyesrakat, hant-határ, rakástarcsa, akár más eféle. Kinek a tulajdonai ezek? az általános vélelem, hogy közös, hacsak külső jelek vagy a helyi általános szokás magával nem hozza, hogy a szomszédok egyike kizárólagos tulajdonos. Hogy kell és szabad azt használni? szabad-e a szomszéd akarata ellenére eltávolítani?

Megalkotandó polgári törvénykönyvünk kimerítően s világos értelmességgel szabályozza e kérdéseket. De mindenütt vannak egyes pontok, egyes kérdések, melyek felvilágosítást kívánnak. Így a legutóbb említett kérdésben is, hogy mikép használhatják a birtoktulajdonosok a határt? Az 588. §. írja elő, hogy azt közösen jogosítvák használni; hacsak különös ismertető jelek arra nem mutatnak, vagy a helyi általános szokás magával nem hozza, hogy a szomszédok egyike kizárólagos tulajdonos. Ilyen s hasonló kifejezések: «különös ismertetőjelek», «helyi általános szokás», «körülmények szerint», a méltányosság és czélszerűség kérdései a jogalkalmazó bíró számára is rendszerint a legnehezebbek, ezt meg kell magyarázni a tudatlan népnek is, s nem elég a kezébe a törvény szakaszait adni. E magyarázatok kiválóak írónk füzetkéiben, kiviláglik belőle a gyakorlott bíró, ki eszméit a nép számára érthetően adja elő, a nélkül, hogy a nép nyelvén szólna.

Ugyanily fontos kérdés, a melyet a másik, említettük füzetben tárgyalt: az állatszavatosság kérdése, a mint ezt magánjogi tervezetünk nevezte, vagyis az eladónak az eladott háziállatért való felelőssége. Mert, a mint a határpercek örök perpatvarban

tartják a parasztot s elemésztik házáat és földjeit, úgy a háziállatai, lova, tehene, disznaja adása-vevésében vagy ő szed rá valakit furfanggal, vagy őt szedik rá tudatlanságában. S ugyan már kivesztek azok a régi híres lókupeczek, a kikről Csaplovics János 1829 iki magyarországi képeiben megemlékezik s a kik hegyes szeget vertek a nyereg aljába, úgy, hogy míg a vevő a vásáron alig győzte bámulni az előtte föllovagoltatott paripát, addig a vétel után azt a gyepmesternek kellett adnia; mindazonáltal igen nagy — s különösen az egy-két napos vásárok izgatott világában — a visszaélés a háziállatok adása-vevésében. Még a büntettektől sem irtóznak egyes vidéken: büntetőbiróságaink előtt tetemes számmal szerepelnek a járalthamisítások.

A polgári törvénykönyv tervezete az eddigi jogszabályoktól teljesen eltérő rendelkezéseket állapít meg ebben a kérdésben, sőt a szabályozás teljességét egy külön törvénynek tartja fenn. (1456. §.) Az osztrák polgári törvénykönyv s a nyomán fejlődött hazai gyakorlat szerint eddig az eladó az állatnak minden jelentékeny s az átadáskor megvolt rejtett hibájáért szavatol; de ha bizonyos hibák, az úgynevezett főhibák (borsókór, rüh, szórféreg, métely, mirigykór, kehesség, takonykór stb.) a sertéseknél nyolcz nap, a juhoknál két hónap, a szarvasmarhánál 30 nap, lovaknál 15 nap alatt mutatkoznak, vagy ha az állat az átvétel után 24 óra alatt elhull, az vélelmezetik, hogy a hiba már az átadáskor létezett. A tervezet ezzel ellentétben a német jogi rendszerhez csatlakozik, melynek magyarázatát adja Mainhardnak az ismertetésünk czélját képező füzete. E szerint az eladó csak a főhibákért s csak a szavatossági határidőn belül szavatol; de ha az állat nyolcz napon belül elhull, az eladó az oly hiányokért is szavatol, a mi nem tartozik a főhibák közé. Ily új törvényszabályok még a szakbiróság előtt is nehezen törnek át magokat a régi jog avarján; hát még a nép körében, mely nagyapától s nem könyvből tanulta a gyakorlatot. A tervezet azután előírja a marha elhullásáról szóló értesítést, az árleszállítási követelést s azon bizonyítási szabályokat, melyek az eljárás folyamán követendők. Ily fajta jogfentartó értesítések elmulasztása az, a mi miatt az igaz ügy is elvesz; s a parasztot szerfölött sérti, hogy igazát külső alakiség miatt elvesztette. Ezeket meg kell magyarázni. Ugyanígy a bizonyítás kérdését. A törvény vélelmet állít föl, a melynek ellenkezője bizonyítandó s nem a vélelem; ettől függ azután, hogy ki felel ebben, ki abban az esetben, mindezek a kérdések

nagyon érdeklik a parasztot. S a mi fő, nem elég neki a törvény szakaszait elébe adni — s a mint rendesen történik, hiányosan, — hanem az egyes előfordúlható esetek megoldási módját. Nem hiányos törvénykivonat kell neki, de érthető casuistika.

Hosszú értekezés tárgyát tehetné, mely jogkérdések azok, a melyek a nép érdekeit érintik. Az örökjog: azok a bonyolult és törvényt sértő végrendeletek, a melyekben a paraszt alig legföljebb pár ezer forint értékű javait a lehető legészszerűlenebb módon rendezi el; a házassági szerződések, a melyeknek különös bonyodalmát az a kérdés teszi, hogy melyik házasság házasodik bele a másik családjába s vagyonába, s hogy miként vállalják el a fiatalok az öregek adósságait, s a melyekben olykor a házassági vagyoni jog összes intézményei: hozomány, mórning, contrados stb. pár száz koronás tételekben össze vannak halmozva, mindezekben a paraszt természetes eszével, a törvény ismeretének teljes hiányával intézkedik, tesz és vesz és szüli a valóságos regényeket képező pereket. S ha ép az új perrendtartás megalkotásának korában az ügyvédi s némely gazdasági körök között élessé váló viták készülnek a miatt, hogy a gazdálkodó népnek jogi tanácsot adó — de nem ügyvédi — közegek szerveztessenek, úgy az ez iránt érdeklőknek mit sem ajánlhatunk jobban figyelmébe, mint az említett német bíró érdemes törekvését. Mert nem elég arról gondoskodni, hogy a népnek legyen tanácsadója, mikor már a pereskedés szerencsétlenségébe keveredett, hanem eleve legyen, a ki megtanítsa arra, hogy verejtékével szerzett vagyonát miképp használja a törvény szerint, hogy perpatvarba ne keveredjék!

KÁRMÁN ELEMÉR.

É R T E S Í T Ő .

*Gróf Zrinyi Miklós. 1620—1664. Írta Széchy Károly. I—V. kötet.
Budapest. 1896—1902.*

El kell ismernünk, hogy a szerző derék munkát végzett. Nagy irodalmat s igen jelentékeny kézirati anyagot kutatott át, hogy minél alaposabban tárgyalhassa hősének életét. Gondosan rendezte és szorgosan átvizsgálta azt, a mit becsületes szorgalommal gyűjtött, szóval megtette mindazt, a mit a szeretettel dolgozó monographustól elvárhatunk. Kutatásának sok becses eredménye van. Végkép tisztázta Zrinyi életrajza több adatát; biztosan megállapította születése évét, elég valószínűséggel határozta meg a *Zrinyiász* keletkezése idejét; Zrinyi portyázásait, szerepét a nagy török háborúban pontosan és tanulságosan beszéli el. Igen figyelemre méltó az, a mit Zrinyi életének utolsó hónapjairól, Zrinyi várának építéséről és báni működéséről ír. De talán legbecsesebb könyvének az a része, mely Zrinyi munkáira vonatkozik. Széchy a *Síralmas Panaszt* kizárja Zrinyi munkái sorából és e fölfogását súlyos érvekkel támogatja. Széleskörű olvasottsággal állapítja meg Zrinyi költői és prózai munkáinak viszonyát forrásaikhoz. Ez alkalommal nagyon tanulságosan értekezik Zrinyi hadi elveiről és terveiről, megvilágítván egyszersemind az akadémia hadtudományi tekintélyének, Rónai Horváth Jenőnek tájékozatlanságát. Az eddigiekben csupán érintettük az előttünk fekvő munka érdemeit. A ki újra megírja majd Zrinyi életrajzát könyvben vagy essayben, részletesebben és teljesebben fogja méltányolni Széchy kutatásait, még ha felfogásával ellenkeznék is. De — sajnálattal mondjuk ki e végzetes kötőszót — de Széchy, az író, messze mögötte marad a kutatónak és ez az oka annak, hogy e gondos és érdemes életrajz, mint életrajz, nem sikerült.

Főhibája a szerzőnek az, hogy nem jól értelmezi a korrajz kellékeit. Zrinyi életrajza kortörténeti háttér nélkül fogyatékos volna, ez kétségtelen, de a korrajznak célja — bocsánat e közhelyért — az volna, hogy kimutassuk a kor hatását hősínekre és hősínekét a korra. Takarékosan kell bánnunk a kortörténeti anyaggal, mert ha nagyon messze bolygunk mellékes utakon, az olvasó nem érzi többé a kapcsolatot az általános események és a hős sorsa közt. Már pedig mire való a korrajz, ha nem e kapcsolat föltüntetésére? Szerzőnk nagyon szeret ily mellékutakon tévelyegni, úgyannyira, hogy gyakran egészen elfelejti életrajzírói célját. Több példát is idézhetnénk erre, de a legjellemzőbb a harmadik kötet V. fejezete. E fejezetben el van beszélve II. Rákóczy György lengyel vállalata körülbelül 70 lapon át. Igaz, hogy e vállalat kiábrándította Zrinyit Rákóczyba vetett bizalmából, s hogy Zrinyit is szerették volna némelyek e háborúba bevonni. De ez nem igazolja a terjedelmes kitérést. Az életrajzíró feladata ilyenkor az, hogy szabatos rövídséggel fejtegesse a vállalat nagy történeti jelentőségét s annak kapcsolatát Zrinyi körülményeivel és lelkiállapotával. Ezt még bő tárgyalás mellett is el lehetett volna végezni tíz lapon s szerzőnknek erre hetven alig volt elég.

Itt jutunk a szerző második nagy s igen föltűnő hibájához a körülményességhez, a bőbeszédűséghez. Poloniusnak szavai, hogy «a rövídség lévén lelke minden okos beszédnek, a szóár pedig csak teste rajta és külczifraság», nem Széchy számára irattak. Stilusa és könyvének egész szerkezete példái a szószaporító terjengésnek. Pázmányt jellemezve azt mondja, hogy «a visszahatás diadalának fogásai, számításai, támadásai, cselvetései és összecsapásai az ő sugalmazására és indítására készültek és folytak». Hát nem lett volna elég ezt mondani: a visszahatás diadalának (vagyis helyesebben harczának) cselvetései és összecsapásai az ő indítására készültek és folytak? Vagy a Zrinyit megelőző elbeszélő költészetéről szólva, így áradoz szerzőnk: «A vallásos villongás háborúsága, a politikai pártosság nyomása, az idegen irodalmak rohamos beáradása miatt kedélyök üdesége elványad, képzeletök röpülése ellankad s teremő erejök elevensége megtikkad», és így dagad tovább a szóár, eltemetve a szegény régi költöket, kik ezt a hullámsírt nem is érdemlik meg. Kevés gondolat sok szóba rejtve: ez jellemzi leginkább írónk előadását. Mire való például Zrinyi kisebb költeményeinek harmincz lapon

való tárgyalása? Nem lehetett volna-e tíz lapon is elmondani, hogy mennyiben hatottak Zrinyire az idegen költők s mégis itt-ott milyen eredeti; szinte népies zamata van néhány fordulatának. Ez a jelentékeny mozzanat nincs is eléggé kiemelve a nagyon is szétfolyó tárgyalásban.

Ha nézzük e szertelen bőbeszédűséget s az előadás más-nemű hibáit is, kénytelenek vagyunk kimondani, hogy a szerzőnek ízlése még nem eléggé érett. Avagy nem kell-e így itélnünk, ha ily mondatokat olvasunk Pázmány és a fiatal Zrinyik viszonyáról: «Hazafisága volt kalauzza hazafiságunknak, Kalauzza volt vezérlője vallásosságunknak»? Ez szójáték s nem gondolat. A mi gondolat van benne, félig sem igaz s a forma hamis fényű, mint azok a gyöngyök, melyek bizonyos vezércikkokban s szónoklatokban csillognak. Fucsn jár az ilyen stilista, ha nevetségessé akar tenni valamely gondolatot. Szerzőnk ugyanis azt fejtegeti, hogy a költő nem szokott régi fájdalmat előszedni s hogy boldogságában nem énekel boldogtalanságról, «hiszen a lantos nem gazdasszony», úgymond, «az érzés nem gyümölcs, hogy aszalva vagy üvegezve eltegye és szükség esetében elővegye». A szerző ezzel mosolyt akar ébreszteni, de mivel mi sok példát tudunk az ilyen gazdasszonykodásra, nem azon a gondolon mosolygunk, melvet a szerző kigúnyol, hanem a stilusvirágon. Még egy példát az ily virágokra. Az ékes stilista szeret költőkből idézni; helyes eljárás, de mikor az idézet erőltetett s nagyon rosszul jellemez, vége van az ékességnek. Szerzőnk III. Ferdinándról azt mondja, hogy megállott mindig a félúton, s mivel maga után ítélte meg az embereket, Rákóczyról is azt hitte, hogy az ő intésére megállapodik a félúton. Ezt a különben helyes gondolatot szerzőnk így fejezi ki: (III. Ferdinánd) «azt hitte magához képest hiszen:

Az ebnek is eb legfőbb ideálja,
Megtisztel, hogy ha társául fogad.

(Jegyzetben idézve: Madách Imre: *Ember Tragédiája*, II. szín), a vérmes és akaratos Rákóczy az ő jóakarató figyelemzetetésére szintén meg fog állani a félúton». Ez a nagyon pontos idézet a helyett, hogy illusztrálta volna, teljesen elrontotta s ízetlenné tette a gondolatot. Még csak egyet az ilyfajta hibákból. Széchy a lengyelországi hadjárat elbeszélésében ki akarja emelni Rákóczy Györgynek könnyelműségét, melyvel a veszély-

nek rohant, a nélkül, hogy előre s hátra tekintett volna. Itt is helyes a gondolat s az elbeszélésben jól emelkedik ki a sok fölösleges részlet ellenére is, de mi történik? Szerzőnk egy Zrinyiből vett hasonlattal jellemzi Rákóczyt. Fejére idézi, hogy «mint az hal, mely nem gondolja visszajöttét a varsából, csak menten megyen belé». Ezt a találó hasonlatot huszonhét lapnyi téren hatszor idézi a szerző refrainszerűen. Jó versben a jó refrain tudjuk, milyen hatású, de a próza nem vers s ez elbeszélésben a Zrinyi-idézet hatszori mechanikus ismétlése nem erősíti a gondolat hatását, hanem a tudákosság és nehézkesség benyomását kelti. Inkább csak a formára szorítkoztunk eddig bíráló megjegyzéseinkben. Nem azért, mintha a tartalom kifogástalan volna. Találkozunk itt-ott tárgyi hibákkal is. Szerzőnk 1657-ben Rhédey Ferenczet, Bethlen sógorát, választatja meg erdélyi fejedelemnek. Nem tudja, hogy két Rhédey Ferenczet ismer a magyar történet. Az egyik, Bethlen sógora, körülbelül a nikolsburgi béke idején költözött őseihez, a másik, a Bethlen István veje, választatott Erdély fejedelmének. — A *Vitéz Hadnagyot* tárgyalva, azt mondja szerzőnk, hogy Zrinyi «ez a kifejezése, nyelvet fogni», csak akkor érthető, ha Melzónál, vagy Bastánál elolvastuk, hogy mi a pigliare lingua? Pedig ezt a kifejezést ismerték a régi magyarok, még ha egy szót sem tudtak olaszul. Honnan vették, nem tudjuk, mert nem csak az olasz nevezi így a hírszerzésnek egy bizonyos módját; csak annyit tudunk, hogy Zrinyinek ezt a kifejezést nem kellett az olaszoktól tanulnia. Van még néhány ilyen tévedése szerzőnknek, de ezek nem nyomnak sokat kutatásainak már fentemlített érdemeihez mérve. Végül még egy hibájáról kell megemlékeznünk, mely azonban alapos, úgyszólván organikus hiba. De egy megjegyzést kell előre bocsátanunk, hogy ne legyünk igazságtalanok. Történeti életrajz szép számban jelent meg az utóbbi években; Szilágyi Sándor derék kezdeménye fölvirágoztatta ezt az irodalmi ágat. Történettudományunkra elég nyereséget hozott e mozgalom, de az életrajzírói művészetet nem igen fejlesztette a sürgős irodalmi tevékenység. Ép legtermékenyebb életrajzíróink igen gyöngék abban, a mi igazi veleje ennek a művészetnek, a lélektani rajzban. Szinte érthetetlen, hogy mi csábítja némelyiköket az életrajzi termelésre, hiszen alig venni észre műveiken a lélekbuvár érdeklődését és tehetségét. Széchy nem gyöngébb társai nagyobb részénél, de nem is sokkal jobb. Eléggé értelmes fölfogása van Zrinyi pályájáról, főbb eszméiről, de nem pillan-

tott lelkébe, nincsen képe róla. Nem elég Zrinyi fönséges jelleméről, hazafiuságáról, általános eszméiről szólnunk, éreznünk kell bonyolult lelki életét, mely eszméiben és tetteiben látszólagos ellenmondásokba sodorta. Az életrajzíróknak minden egyes fordulatonál föl kellene tüntetnie azt a dynastát, ki a középkori főúr különszakadó törekvéseivel annyi igazi hazafiságot birt egye-síteni, ki mint katona annyira európai az elméletben s annyira magyar a harcztéren, ki eszméiben és költői alkotásaiban annyira símul másokhoz és mégis eredeti marad, ki annyira katholicus és mégis oly türelmes, kinek lelkében századok hagyományai, korának áramlataival s a jövő sejtelmével küzdenek. Széchy ezt a talán magosra helyezett ideált csak csekély részben birta megvalósítani. De még a maga rhetori általánosságban lebegő conceptiója ellen is vét olykor. Mikor elbeszéli Zrinyi szerelmét, a költeményekből vett concettókkal rajzolja a költő szenvedélyét. Ez már magába véve is hiba, mert hiszen szembeötlő, hogy így nem nyerhetünk igaz képet Zrinyi szerelmi szenvedélyéről. De fokozódik a hiba és meglepetésünk, mikor egyszerre megtudjuk, hogy Zrinyi «Viola viseletében árulást látott: föllobbanva és elkeseredve, condottiere akar vala lenni». Dehogy akart és hozzá még Violák miatt. Zrinyi Velenczének segítni akart a török ellen, a mi nem condottiere szolgálat, hanem szoros kapcsolatban van pályájának vezérlő szenvedélyével és e szándékának szerelmi concettóihoz édes kevés köze van. De talán már elég is. Széchy munkájának komoly hibái vannak, de mégis örülünk, hogy megjelent. Nagyra becsüljük szorgalmát és szerencsés kutatói érzékét, bár nem dicsérhettük stíljét és fölfogását. H. B.

Pacsirtadal. Költemények. Apostol Bertalan. Miskolcz. Szelényi és társa. 1902. 172 lap.

Szerényen lép újabb versíróink sorába Apostol Bertalan *Pacsirtadal* című költeményeivel. A kötet Miskolczon jelent meg, igen csinos kiállításban, mely becsületére válik az ottani nyomdának. S a beltartalom valóban meg is érdemelte némileg a csinos külsőt. A *Pacsirtadal* nem egyetlen dalt jelent, nem is hang és tartalomra nézve egybefüggő dalok sorozatát. Különböző hangú, tárgyú és értékű költemények ezek, melyeket a szerző előbb már itt-ott jó részben közzé téve, most ad először kezünkbe önálló gyűjtemény-

ben A pacsirtát veszi önmagához s költészetéhez hasonlónak, az «igénytelen fakó madárkát», melyről mintegy előhang gyanánt, a gyűjtemény elején álló rövid versecske is énekel. Unalomig űzött közönséges játék már ez a pacsirtázás a versíróknál. Lampért Géza is ezt nyüstöli legújabb verseiben. Bátran elmaradhatott volna az az elkopott s nem is alapos panasz is, mely mindjárt a második költeményben nyer kifejezést, hogy «a múzsa hallgat, nem zeng senki-nek», mert azt ma már senki sem érti meg, tehát a költő, ha mégis «dalolni s énekelni kénytelen»: daloljon úgy, mint a pacsirta, vagy a csalogány, tudniillik nem a világnak, «csupán csak önmagának». Oh igen! megértjük s megérezzük a költő énekét ma is, csak méltó legyen rá. Hogy Apostol Bertalan is nem «csupán magának dalol», mutatja ime az, hogy dalait összegyűjtve kezünkbe adja.

A kötetke jó része, több mint negyven lap az elején, a szerelemnek van szentelve. *Virágnyláskor* cím alatt harminczhat apró költeményből álló cyclusban zengi szerelmét. Kevés kivétellel egyforma versalakban zengő dalok. Nyugodt, csendes kedély tükröződik azokban. Nem zaklatja izzó szenvedély, nem ragadja fönn-szárnyaló képzelet. Akadály nélkül, ábrándozva, elmerengve, ohajtozva közelít a révpart felé, melyet a végső dal föl is tüntet előtünk, mondván: «betelt a földön boldog végzetem . . . letem útamon nyiló virágot, a legszebbet, mely e földön terem» . . . Nem egy van e dalok közt, mely közönséges, köznapi, vagy épen üres: van olyan is, melyet egy-egy odavetett henye, vagy czifra jelző éktelelénít. Néhol a símán, mértékesen haladó összhangot egy-egy ellentétes döcögő sor zavarja. A tiszta jambus-lejtésű versebe hogyan tévedtek ily sorok: «meggyóntam szerelmem s kértelek» (X.) vagy: «mostan tudom, mily szép a világ» (XI.)? Pedig szerzőnknek tagadhatatlan az érzéke a szép összhang iránt.

Az ezek után következő nyolcz népdalról nem mondhatunk jót. Nincs azokban semmi népies hang és tartalom. Kaptafára öntött merev, stereotip dolgozatok, csaknem valamennyi egyforma versalakban. Semmi élő, jellemzetes elevenség és eredetiség, elnyűtt phrasisok, csinált virágok tarkabarka színben. A hetedik dalban «meglopta a piros rózsája csókját», de annak «oly gyorsan járt picziny keze, most is ég az arczom bele».

Részletes szemlét tartva az egész kis gyűjtemény fölött, szerzőnk nem mutat ugyan föltűnő költői erőt és eredetiséget, melyre az irodalom különös figyelmét fordíthatná egy új fölfedező: de símán, ízléssel halad előre a tört úton. Azt a kis kört, melyben

költészete mozog, betölti, csendes, szerény s gyakran kellemes zengésével. Az ő «vágya nem sziklára fészkel: megelégszik kis bokor tövével». Leggyakrabban s legszívesebben a természet tárgyaival és jeleneteivel foglalkozik. Egyszerű nyugodt élete annak közvetlen közelében, vagy kebelén folydogál. Megfigyeli az évszakok változásait, a virágok életét, a madarak költözését, a szeme előtt fölmerülő jelenségeket s közvetlen élményei és tapasztalása után, nem egyszer megható sikerült képeket rajzol azokról. Sokszor azonban nem elégti a kép teljességéhez tartozó vonásokat; elhalmozza, túlfesti. Föltűnően hajlandó a reflexióra, mely szerint objectiv rajzából vagy egy általános igazságot von ki, vagy saját egyéni állapotának s érzelmvilágának mivoltára, legtöbbször sötét légkörére mutat. Nem arra igyekezik, hogy a kép beszéljen önmagáért.

Ime, hol ezt az elmélkedő modort kerüli s csak tárgya hű és természetes rajzánál marad, mily jól bevégzett művet tud alkotni *A csipkerózsa panaszában*, mely az egész gyűjtemény legszebb darabja! S mi teszi azzá? Az, hogy a mely vonásokból össze van állítva, az mind a tárgyhoz tartozó, jellemző, összhangzatos, természetes, szabatos. Öltöny, mely se nem szűk, se nem bő. Szívesen elismerjük azonban, hogy ez egyen kívül is van több költeménye, mely méltánylásunkat megérdemli. *Az én multam, Novemberben, Mújálison, Rózsafáim közt, Alkonyatkor, Kórházban, A kerecsendi völgyben*, mind megannyi jele a költői hivatottságnak. Egy pár hosszabbacska versezéssel találkozunk: de ezeknek rövidségükre szolgál épen hosszúságok. Ilyen a *Kisfaludy Károly emlékezete* és a *Dalünnepen*, a sárospataki főiskola énekkarának száz éves emlékére. Alig van költői értékök még egyes részleteikben is. Terjengősek, mindent elmondani akarók, az unalomig. Nincs bennök egység, egy központra irányuló összetartás. Alkalomszülte, ihlet nélküli hódolat.

Költészetén főleg Tompa hatása vehető észre. A hangulat, a szerkezet, sokszor még a kifejezések is órá utalnak. Ez üti meg figyelmünket, különösen vallásos darabjaiban, melyek közt egypárt igazán ajánlatossá tesz az őszinte vallásos érzés s az ahhoz mért megfelelő egyszerű hang. Hanem *Mózes éneke* (XC-ik zsolttár) nem mondható szerencsés átdolgozásnak. Nagyon is modern s a kiforgatásig szabad átalakítás. Nem foglalhatna helyet a munka alatt régóta vajúdó *Új protestáns* énekes könyvben.

Megjegyezhetnők, hogy a hazának kevés hangot szentel, majd semmit. Nincsenek dicsőítő, kárhóztató, vagy izgató dithyrambjai.

Nem tartozik a nagy dobot verő harsány honmentők közé. Ez azonban, úgy véljük, a mai hazafias olcsó zsidvásárban, ha nem érdem, de nem is bűn. Föltehető, hogy attól sem igen tart, a mivel Szabolcska fenyeget egyik közelebbi kis versében, hogy ha az ő kis lámpáját leverik az éjjeli hejehujázók (a kritikusok), valami nagy sötétség támad. Nem verik le, csak olajat akarnak bele önteni, ha kevésbé világít.

Apostol símán, szabatosan versel. Megvan élénk forma érzéke. Jól eső természetes egyszerűség, őszinteség és világosság árad el költeményein, melyek mint egy csendesen folydogáló patak tisztán, zajtalanul ömlenek. Azt, a mi azokban még most sok helyen szükségtelenül virágos, de többnyire üres ékítmény, megszüntetheti a haladó kor és okos önfegyelmzés. Mondják, az efféle dísz az ifjú kor sajátja; de nem egy példánk van rá, hogy vén lantosoknál is mind végig megmarad. E kis gyűjteménnyel figyelemreméltó helyet foglalt el Apostol Bertalan legújabb versköltőink sorában s költői működésétől, ha az ihlet és a tanulmány el nem hagyja, még sok szépet remélhetünk. —f.

Nelson életrajza. Írta Southey Róbert. Fordította és jegyzetekkel ellátta Reményi Antal. Budapest, 1902.

Southey könyve — melynek fordítása az akadémiai könyvkiadó vállalat egyik új kötete gyanánt jelent meg — lelkes és vonzó könyv, melyet Angliában még most is igen kedvelnek. Történeti értékét nem szabad nagyon nagyra becsülnünk: egyes részleteiben elég pontatlanságra akadunk, de nagy vonásai elég biztosak, Nelson jellemzése pedig igen élénk és — egyes szépítési kísérletek mellett is — igen hű. Southey jó elbeszélő és e tehetség történeti műnél a sikernek egyik záloga. Az angol történetírók nem oly jó elbeszélők, mint a francziák, de átlag jobbak, mint a németek. A könyv fővonzóereje azonban mégis tárgya: Nelsonnak romantikus, de mégis a legszilárdabb alapon álló nagy egyénisége. Jeles tehetségeit a legnemesebb szenvedély: a hazaszeretet aczélozta és fokozta. Csodálatos erkölcsi bátorság és hadvezéri divinatio állott nála a leglángolóbb hazaszeretet szolgálatában. Nagy egyénisége aztán teljes glóriában mutatkozik a Southey könyvében. A könyvből kiki megtanulhatja, mennyit köszön egy

oly hatalmas nemzet, mint az angol, egyetlenegy ember kötelességérzetének és hazaszeretetének.

Azonban nem csak azért helyeseljük e mű magyarra való fordítását, mert a hazaszeretetnek ilyen vonzó és dicső példáját állítja elénk, hanem azért is, mert oly irányba tereli figyelmünket, melyet, fájdalom, nem eléggé ápolunk. Southey könyvének minden lapján a tengert halljuk zúgni. Minden fejezetében megtalálják a tengerészeti életnek hű és mégis költői rajzát. Talán hozzájárul e mű ahhoz, hogy a mi közönségünk és különösen a fiatalság a tengerészeti pályát megkedvelje. Azt mondják, a magyar fiatalság beválik a tengeri hajón, de nem igen tudja megszokni a haditengerészet szigorú disciplináját. Nos, Nelson eme életrajzából megtanulhatja, hogy oly heves, lánglelkű ember, mint Nelson, mennyire alávetette magát a disciplinának és milyen szükségesnek tartotta a győzelem érdekében. Ha Southey műve valóban ily hatást tenne nálunk, szívesen megbocsátanók a mű némely fogyatkozását: egyes adatainak megbízhatatlanságát, szépitgetéseit és vak francziagiagülölését.

A fordító különösen nagy gondot fordított a tengerészeti műszavakra, melyekre nézve fárasztó tanulmányokat tett. Nelson ugyanis élte javát a tengereken töltvén, útjainak és hadakozásainak leírása közben tömérdek olyan műszó fordul elő, melyek a tengerészetre, különösen pedig a vitorlák, árbocok, kötelek stb. alkalmazására, részeire és fajaira vonatkoznak. E műszók az ősrégi gyakorlat közben az angol tengerésznép ajkán természetesen fakadtak, sőt a hivatalos használatba is fölvétettek. Nagy-részők most már a vitorlázás használatának csökkentével el is avult, vagy rövidegök miatt a mai olvasó előtt homályos.

Fordítónak e műszók átültetése közben szinte legyőzhetetlen nehézségekkel kellett küzdeudnie. A magyar nép ugyanis hazája belföldi fekvésénél, az angoltól eltérő foglalkozásainál fogva nem is alkotta meg a megfelelő tengerészeti műszavakat.

Fordító egyebet nem tehetett, mint hogy lehetőleg felhasználta azt a kevés hasznavehető kifejezést, melyeket nyelvünk szókincese mégis tartalmaz. A hiányt pedig körülírással igyekezett pótolni. Ezek bővebb megérthetésére szolgálnak külön szakaszban a jegyzetek.

A jegyzetek rovatában fordító megragadja az alkalmat, hogy az akkori tengerészetről lehetőleg bő felvilágosítást nyújtson. Ezenkívül még «excursusok» is foglaltatnak bennök. Ezekben

fordító Southeynek némely téves adatát vagy kissé elfogult ítéletét a szigorú történelmi kritika szempontjából igazítja helyre. A jegyzetek rovata tehát nem csak az olvasóközönségnek, hanem a nautikai tudományokkal foglalkozó szakembereknek is szól. Ezenkívül Nelsonnak arcképe, csatatervajzok stb. is szolgálnak a mű ékesítésére. A. L.

Fr. Überweg: Grundriss der Geschichte der Philosophie. III. Theil: Die Neuzeit bis zum Ende des achtzehnten Jahrhunderts. IV. Theil: Das neunzehnte Jahrhundert. Neunte Auflage. Bearbeitet und herausgegeben von Dr. Max Heinze. Berlin. E. S. Mittler und Sohn. 1901—02. S. VIII + 417, Mk. 7; VIII + 625, Mk. 11.

E folyóirat 255. füzete (1898 márczius) ismertette az Überweg-Heinze-féle Bölcsészettörténet III. kötetének nyolczadik kiadását s im öt év leforgása alatt a kötet mindkét része újabb, kilenczedik kiadásban jelent meg, és pedig meg kell vallanunk, a rövid időhöz mérten is sok tekintetben újultabb, bővültebb kiadásban. A műnek ez az újkori és legújabbkori része valóban figyelemreméltó előhaladást tüntet föl. Hetedik kiadásában (1888) még csak egy kötetből állott; a nyolczadik két, eléggé testes kötetre szakadt szét, de mindkét kötet még úgy szerepelt, mint harmadik rész. A kilenczedik kiadásban e kötetek egymástól végkép elszakadtak s az előbbi úgy szerepel, mint harmadik rész (Az újkor a XVIII. század végéig), az utóbbi, mint negyedik rész (A XIX. század). Most tehát az Überweg-Heinze-féle Bölcsészettörténet már négy önálló kötetből, illetőleg részből áll (I—II.: Ó- és Középkor), a két előbbi nyolczadik, a két utóbbi kilenczedik kiadásban; a két utóbbi kötet terjedelem tekintetében is jelentékenyen megnövekedett, a mennyiben a III. rész 52, a IV. rész 98 lappal bővebb, mint a nyolczadik kiadásban volt.

A III. kötet az előző kiadáshoz viszonyítva aránylag kevesebb változást tüntet föl. Új kérdés benne a 12. §. (Theologiai racionalismus, platonismus stb. Angolországban), mely az előző kiadásban a Hobbesról szóló kérdéshez volt csatolva, míg most Hobbes önálló kérdés. A Descartesról szóló kérdés két §-ra szakad; Spinozáról az előbbi egy §-sal szemben most három § tárgy, Leibnizről hasonlóképen, ellenben Wolff és hatása egy kérdésbe van összevonva; Kantról és követőiről hat § helyett most

tíz § szól. Még jelentékenyebb újításokkal, bővítésekkel találkozunk a IV. kötetben. Itt mindjárt első helyen egy új kérdést találunk, mely általánosságban jellemzi a XIX. század bölcsészétét; egyoldalúságát, hogy t. i. leginkább csak a német bölcsészetre vet ügyet, az okozza, hogy a többi nemzetek XIX. századi bölcsészete hátrább külön-külön talál részletes méltatásra. Hasonlag új kérdés a romanticismus jellemzése s a német szellemi életre való befolyásának ismertetése. A II. szakaszban (a jelenkor bölcsészete) új kérdés Kant hatása a theológiára és természettudományra; Stirner és Nietzsche, kik eddig egy kérdésben húzódtak meg, most külön váltak egymástól. A francia philosophiát 12 § 53 lapon, az angol philosophiát nyolcz § 90 lapon tárgyalja; azután következik az észak-amerikai, svéd, dán és norvég, németalföldi, olasz (nyolcz §), magyar, cseh, lengyel, orosz és spanyol bölcsészeti törekvések ismertetése.

Überweg művének főérdeme a világos, szabatos s lehetőleg tárgyilagos előadáson kívül az irodalmi és bibliographiai apparatus; e tekintetben szinte páratlanul áll a világirodalomban. Nemcsak a tárgyalt gondolkodónak sorolja föl, kiváló gondossággal, összes műveit, azoknak jelentékenyebb kiadásait, hanem a reávonatkozó irodalmat is majdnem teljességgel elsorolja, egészen napjainkig terjedőleg. A nem német philos. irodalmi ismeretések hűségéről és teljességéről az a körülmény kezeskedik, hogy e részleteket mind az illető nemzetek fiai írták. Mindössze a francia philosophia történetében vettem észre egy-két tollhibát vagy pótolnivalót, így például Ribot több oly művének csak második kiadását idézi, a melyek már 5—7 kiadásban megjelentek; a Taine-ről szóló irodalomból hiányzik E. Dutoit: *La théorie du milieu* (1899) és a Renanról szólóból: E. Platzhoff: *Ernest Renan* (1900) cz. műve; a francia philosophia történetét tárgyaló művek közül hiányzik: Lévy-Bruhl legújabb műve: *History of modern philosophy in France*, 1899.

A magyar philosophia története a nyolczadik kiadásban az utolsóelőtti helyet foglalta el (csak a legsötétebb Spanyolország volt még utánunk), s 3^{1/2} oldalra terjedt, a kilencedik kiadásban ellenben hárommal előbbre jutott, a cseh, lengyel és orosz philosophia elé s terjedelme hat lap. Az előbbi kiadásban e részt Szlávik eperjesi tanár két idevágó közleménye alapján maga a kiadó, Heinze, lipcsei tanár állította össze, s minthogy a forrásul szolgáló cikkek hibákkal teljesek valának, ismertetésébe

sok hiba csúszott be. A kilencedik kiadás számára, a kiadó föl-kérésére, e részt e sorok írója dolgozta át, a múltnak helyesebb és a rendszerek fontosságához mértén arányosabb, a jelennek részletesebb rajzára törekedve. Olyanokról, kik előbb említve se voltak (Szontág, Hetényi, B. Eötvös, Bodnár Zs.), hosszabb-rövi-debb ismertetést nyújtok, többeknek, kiknek előbb csak a pusztá-neve szerepelt, felsorolom fontosabb műveit s egy-két szóval jel-lemzem fölfogásukat. Jól tudom, hogy e kis vázlat se kifogástal-an; így még mindig vannak érdeemesek, a kik megemlíthetők lettek volna, de ebben főképen a szűkre szabott tér akadályozott meg, azonban talán így is alkalmas arra, hogy helyesebb fogal-makat nyújtson a külföldnek a mi philosophiai törekvéseink felől.

Rácz Lajos.

Die babylonische Kultur in ihrer Beziehung zur unsrigen von Hugo Winkler. Leipzig, 1902.

Mi nekünk Hekuba? Mi közünk nekünk, a XX. Krisztus utáni század lakóinak azokhoz az emberekhez, kik a XX. század-ban Krisztus előtt az Eufrates és Tigris partjain laktak?

E kérdés könnyen támadhat felületes szemlélet után ben-nünk. Ha azonban utánajárunk a dolognak, ha közelebről vizs-gáljuk azt a viszonyt, melyben mi a régi babyloniaiakkal szem-ben vagyunk, igen meglepő eredményre fogunk jutni. Sok olyan tulajdonunk van, a melylyel mindennap élünk és a mely, ha eredetét kutatjuk, a régi Babylonba vezet bennünket vissza. Mi egy művelődési lánczot tartunk kezünkben, melynek első láncz-szemei Babylonból valók. A történelemben egymást fölváltó nem-zedékek közt szoros kapcsolat van: mi tényleg örökösei vagyunk oly ősöknek, kikről tán alig tudunk valamit, ámbár culturalis vívmányaikkal mindennap élünk. A történelmi közösség érzete fölébred bennünk, ha mai művelődésünk inventáriumát vizsgáljuk és azt találjuk, hogy nagyon sokat köszönünk oly népeknek, melyek ezelőtt 4000 évvel éltek.

Mióta a keletet alaposabban tanulmányozzák, megváltozott nézetünk az emberiség fejlődéséről. Mindenekelőtt más fogalmunk támad a történelmi időkről. A legrégebb okiratok, melyeket ismerünk, ezelőtt 5000 évvel irattak Babyloniában. Az a nép azon-ban, melynek nyelvéen ezek az okiratok írva vannak, az a nép,

mely ezt az írást feltalálta, ekkor (tehát ezelőtt 3000 évvel) már rég kihalt nép. Ez a szumer nép, ama rejtelmes, művelt uraltájai nép; nyelvének olyan szerepe volt Ős-Babyloniában, mint a középkorban nálunk a latinnak. A szumer nyelv a vallás és a tudomány nyelve volt a babyloniaiaknál. A szumer nép volt az első, mely tökéletesen tudott fogalmazni és fogalmazványait írásban följegyezni: történetét azonban nem ismerjük, csak nyelvét és írását, úgy hogy a szumer nép némileg a történelem előtti népekhez tartozik. Nyelvét azonban Krisztus születéseig használták. Az ős-kelet jobb ismeretével megváltozott sok művelődési szerzemény eredetéről való nézetünk is.

A babyloniaiak használták először a tízes számrendszer mellett a hatos számrendet. Ennek a nyoma megmaradt minden népnél: a tuzat fogalma, a 12 hónap, a 12 óra, a körnek 360 részre való beosztása, mindez babyloni eredetű. Hasonlóképp Babylonból származik az állatöv, melyen aztán rendkívül sok mythologiai és csillagászati képzet alapul. Egyáltalán érdekes eredménye az újkori keleti kutatásnak, hogy már a történeti korszak legelején egy egészen részletesen kidolgozott tudományos rendszerrel találkozunk a világegyetemre vonatkozólag. E rendszer sok tekintetben egészen a renaissance koráig állott fenn. A hét, mely hét naphból áll, szintén babyloni eredetű.

A szökőévnél nálunk 13 hónapja volt. E 13-dik hónap számára is kellett egy jel az állatövön. E 13-dik hónap állatövi jele a holló volt. Mind a kettő a balszerencse kifejezője. Az állatövet gyakran kerek asztalnak képzelik a babyloni mythosok. E kerek asztalon aztán a 13-dik (a holló) a fölös: a halál fia. (Innen van a ma is ismeretes babona a 13-ik asztalvendégről.)

Párisban a pohár sört *un bock*nak nevezik a német *Bock-bier* szó után. E szó pedig abban leli magyarázatát, hogy a tavasz-évegyenköz az ikrek jelében történt, a 6—3 Kr. e. évezredben. A tavasz tehát az ikrek jelével volt kapcsolatos a régi babyloniaiak képzeletében. Az ikreket két bak alakjában is ábrázolták, a bak tehát a tavasz jele volt. A tavaszi ünnepélyek alkalmával ivott sör nevében még megmaradt a tavaszi bak jele. De nemcsak a babonák jórésze babyloni származású, a hangok fölosztása (öt alaphang), a fémek értékének arányszámai (a mi a fémeknek a bolygókkal való azonosításán alapul) szintén onnan jön. A babyloni őskor emléke megmaradt némely gyermekjátékban, épúgy mintegy abban a szerepben, melyet az ősbabyloni

hetes szám a mai mondákban és mesékben visz. Azt mondhatjuk: a babyloni műveltség még él köztünk. —s.

Die neue Universität und die neue Mittelschule von Dr. Martin von Schanz. Würzburg 1902.

A műveltség folytonos hullámzása majdnem kizárólag csak a középiskola alakján hagyja nyomait. Ez folytonosan változik a változó műveltségideálokkal együtt, sőt bizonyos mohósággal eléjük siet. Ez a középiskola baja. Annál érdekesebb az a conservatismus, mely az egyetemek szervezetében mutatkozik. Theologia, iurisprudentia, medicina és philosophia ma is az egyetem négy facultása, mint régi idők óta az. A tudományok köre pedig folyton tágul; nemcsak az egyes létező tudományokon belül keletkeznek folytonosan új ágak, hanem egész hivatásterületek kapnak szemünk láttára sokágú tudományos fundatiót. A technikai munka óriási kiterjedésével, a mezőgazdaság az állattenyésztéssel és erdészettel és még a kereskedelem is mind egész tudománycomplexusokat hittak életre, a nélkül hogy az egyetem hagyományos külső szervezete Európa-szerte gyökeresen átalakult volna.

Azzal a kérdéssel, milyen tudományágakkal gyarapodjék az egyetem, vagyis milyen legyen az új egyetem, továbbá milyen legyen a középiskola, mely erre az új egyetemre előkészítsen, foglalkozik a würzburgi egyetem rectora, Schanz, a fentírt című füzetben, mely egyetemi ünnepi beszédből eredt. A szerző, a ki a classica philologia képviselője az egyetemen, igen érdekes kívánságokat hangoztat az egyetem belső gyarapodása dolgában.

Kívánja mindenekelőtt, hogy a mezőgazdasági, az állatorvosi, az erdészeti és bányászati disciplinák ne külön szakiskolákban taníttassanak, mint most nagyobbára történik, hanem hogy az egyetem szervezetén belül nyerjenek helyet. De még többet is kíván. A műegyetemnek egybeolvasztását a tudományegyetemmel, azaz a technikai tudományoknak a tudományegyetemi studiumok közé való sorozását is követeli. Ez utóbbi követeléseit nemcsak az új tanulmányok tudományos jellegére épített érvekkel támogatja, hanem számos történeti ténynyel is, mely mutatja, hogy e tudományok az egész világon, Németországon is, máris nagyon közeledtek a tudományegyetemhez.

Amerikában minden egyetemen előadják legalább az elektro-

technikát; némely egyetem, mint a Harvard- és a Cornell-egyetem, egészen fölölelik a technikai tudományokat. Az 1900-ban újból szervezett londoni egyetem már teljes tekintettel van a technikai szakokra, melyek nyolcz facultásának egyikét teszik. A manchesteri Victoria-University már megelőzte ebben. Brüsszelben a szabad egyetem magához csatolt egy faculté des sciences appliquées című facultást vagyis egy polytechnikai iskolát. Liège 93-ban kapott törvény útján régi négy facultásához egy technikai kart, melyben képviselve van a bányászat és a gépészmérnöki tudomány. Rómában a technika tanárai az egyetem matematikai facultásához tartoznak. Németországban Göttingenben tanszéket és intézetet teremtettek az alkalmazott methematika részére, a miben Jena követte. Berlinben pedig — a kormány rendeletére — az utolsó nyári félév alatt föl-olvasásokat tartottak a chemikusok részére a géptanból. Ugyancsak a porosz kormány foglalkozott azzal a tervvel, hogy Boroszlóban csatol az egyetemhez egy technikai facultást, és e terv csak az egyetemi tanács elutasító magatartása miatt hiúsult meg.

Mind e tények azt mutatják, hogy a technikai tanulmányok már megkezdték hódító útjokat a tudományegyetemeken. S csakugyan az előítéleteken és a vis inertia-n kívül nincsen ok arra, hogy a tudományegyetem ne gazdagodjék ez új disciplinával, melyek egy század alatt átalakították a világ képét.

Kevésbé érdekesek Schanz kívánságai az új középiskolát illetőleg. Nem igen meggyőző érveléssel azt a követelést hangoztatja, hogy az új, a technikai tudományokkal is bővült egyetemre csak egyféle iskola, az átalakított humanistikus gymnasium, készíthet elő. Az átalakítás, a szerző szerint, különösen abban állana, hogy a gymnasium a rajzot, az angol nyelvet és a chemiát nagyobb mértékben ölelné föl, mint most teszi, esetleg facultativ tárgynak venné az ábrázoló mértant is. A túlterhelés kísértete úgylátszik nem aggasztja a szerzőt. Némi figyelemre méltó az a javaslat, hogy az egyes életpályákhoz, illetőleg facultásokhoz való bocsátást bizonyos tárgyakban elért érdemjegyeiktől lehetne függővé tenni. Annyi bizonyos, hogy oly gymnasiumi tanuló, kinek mindig jelese volt a matematikából, inkább folytathat a kellő siker reményével technikai tanulmányokat, mint oly reáliskolai tanuló, kinek e tárgy mindig nehézséget okozott és viszont egy reáliskolai tanulót, a ki a reáliskolai modern nyelvek terén mindig kivált, képesebbnek kell tartanunk akár a latin vagy a görög philologia tanulására, mint egy gymnasiumi tanulót, ki a latinból és görögből mindig csak nagy

kínnal tudott keresztülvergődni. De azért az erre vonatkozó javaslat ma — az egyenlő jogosítás és az egyetem kapúi tágra nyitásának korszakában — mindenesetre kissé reactionarius, és nem igen ajánlhatnók elfogadásra. A szerencsétlen érdemjegyes rendszernek, egy régibb pædagogia e szánalmas maradványának, egy idevágó intézkedés csak újabb jelentőséget adna, és erre semmi szükség nincsen.

Schanz értekezésének az új egyetemre vonatkozó megjegyzéseit ajánljuk az érdeklődők figyelmébe. Az egyetemet illető kérdéseknek előbb-utóbb nálunk is kell megindulniok, és ha lesz nekünk valamikor új egyetemünk, azaz harmadik vagy negyedik egyetemünk, annak belsőleg is nem egy tekintetben új egyetemnek kell lennie.

l.

Nyílt levelek a szerkesztőhöz.

I.

Tisztelt szerkesztő úr! Reviczky Gyula *Pán halála* című verséről nem egyszer állították, hogy plágiummal határos kölcsönzés. Elsőben, gondolom, akkor, mikor Falk Miksa németre fordította. Emlegettek valami német költőt, a ki szakasztott ilyen tartalmú verset írt. Most, a *Budapesti Szemle* decemberi füzetének 475. lapján azt olvasom, hogy Reviczky Gyula ama költeményében «tulajdonkép Heine egyik prózai művének egy pár lapját foglalta versbe».

Meg kell vallanom, hogy nem ismerem sem az említett német költő versét, sem Heine prózáját. De az kétségtelen valóság, hogy Pán halálának forrása Plutarchos. Deák fordításainak legtöbbszörében megvan a *De oraculorum defectu* című kis értekezésének vége felé az ismeretes anekdota, vagy ha jobban tetszik: legenda. Mert vannak, a kik azt állítják, hogy e sorokat középkori barátok vagy más buzgó keresztyének toldozták Plutarchosba, hogy az ó-kori íróban nyoma legyen a Jézus Krisztusra való célzásnak.

Imhol a sokat emlegetett hely; deák fordításból fordítottam:

•Epitherses, földim és mesterem a grammatikai tudományokban, atyja volt amaz Emilianos rhetornak, kinek számosan vagytok tanítványai. Ő, Epitherses, beszéli, hogy egyszer Itália

felé vitorlázott egy drága portékával megrakott és utasokkal teli hajón. Este, az Echinades szigetek körül, elállott a szél; a hajó ettől fogva bizonytalan irányban ment és Paxos felé közeledett. Az utasok többnyire ébren voltak; sokan, vacsora után lévén az idő, poharaztak. Egyszerre Paxos szigetéről egy hang hallatszott; harsányan kiáltotta: «Thamous!» Ezen igen elálmétkodtak mindenek. Ez a Thamous, egyiptomi születésű ember, ugyanis a révkalauz volt; de a hajón lévők közül csak igen kevesen ismerték név szerint. A hang még egyszer hívta; nem felelt; harmadszor azonban figyelmezni kezdett. Ekkor a kiáltó, még erősebb hangon, azt mondta: «Mihelyt Palodesba érkezel, add hírül, hogy a nagy Pán meghalt». Epitherses beszéli, hogy mindenek megfélemlettek és tanácsot tartottak: engedelmesskedjenek-e a parancsolatnak vagy sem? Thamous ekkor azt mondta, hogy ha szél kerekedik, nem fog szólani; de ha csendes, jó idő marad, hírül adja, a mit hallott. Szél nélkül, csendes vizen érkeztek Palodesba; s ekkor Thamous a hajó farában a száraz földnek fordult és kikiáltotta, hogy a nagy Pán meghalt. Alig mondta ezt, nagy jajgatás hallatszott; nemcsak egy hangé, hanem sokaké; és mivel számosan voltak ottan, a hír gyorsan terjedt el Rómában; és Thamous Tiberius császár elébe hívták. A császár hitelt adott beszédének és tudakozódott: ki az a nagy Pán? Az udvarbeli tudósok azt felelték: nem lehet más, mint Mercurius és Penelope fia».

Eddig az alkalmasint apokryph Plutarchos. A legrosszabb esetben is vagy ezer esztendővel vénebb Heine Henriknél, meg amaz ismeretlen német költőnél, de még Reviczky Gyulánál is. Ha a Reviczky Gyula verse plágium, akkor plágium a Shakespeare Coriolanusa is; de plágium a Heine prózája és ama német költő rímes műve is. Az egész dologban az a meglepő, hogy Plutarchos ama sok vitában forgott és — mondhatom — világhírű tőrelékét ép csak nálunk nem ismerik; s mikor versbefoglalásáról van szó, csak az egy évszázadon belül való német meregetőket említik — a kiből a magyar lopott — és nem a közös régi forrást!

Ezzel a fölvilágosítással tartozom a magyar kritikának is, Heine Henriknek is, — ha csakugyan írt valaha olyasmit — és ama többször említett ismeretlen német költőnek is, továbbá Reviczky Gyulának és legvégül Plutarchosnak vagy régi kegyes hamisítóinak.

1902 deczember 8.

Tisztelettel

Tóth Béla.

Az illető bírálóval közöltetett a nyílt levél, s ime válasza:

II.

Tisztelt szerkesztő úr! Abban a bírálatban, melyet Czóbel Minka költeményeiről írtam, csak mellékesen említettem meg Reviczky Gyula *Pán halála* című költeményét is, de nem mondtam róla azt, hogy plágium. Ha annak tartóm, bizonyára ki mondom; csak tárgya és felfogása forrására akartam utalni. Heine ugyanis Börneről írt művében, a második könyvben párhuzamot von Mózes és Krisztus között a következő szavakkal: *)

«Mózes megindító bensőséggel szereti népét; mint egy anya gondoskodik jövőjéről. Krisztus az emberiséget szereti; szeretete mint nap, melegítő sugáiraival körülángolja az egész földet. Szavai mily enyhítő balzsam a világ minden sebére. Vére, a mely a Golgothán kiömlött, minő gyógyforrás minden szenvedő számára. A fehér, márvány görög istenek a vértől befecskenve megbetegtek a benső borzalomtól és soha többé nem gyógyultak meg. A legtöbb már régen sinlódott emésztő kórságban, de az irtózat siettetette halálukat. Először Pán halt meg. Ismeritek a mondát, melyet Plutarch beszélt el. Ez a hajós mondája a régi világnak nagyon figyelemre méltó s a következőleg hangzik:»

Itt Heine idézi Plutarchos mondáját egészen úgy, mint Tóth Béla nyílt levelében. Reviczky innen vehette a mondát és követte Heine fölfogását is. De a versbefoglalás s így a műalkat, kidolgozás egészen a Reviczkyé. Hogy ez neki mennyiben sikerült, annak fejtegetésébe nem bocsátkozom, de megnyugtatósúl megjegyzek annyit, hogy Reviczky költeménye sokkal jelesebb, mint a Luby Sándor versei, melyeket Tóth Béla úr nem tudni, mi okból, régebben annyira megdicsért s nagyon fölülmúlja Harsányi Kálmán költeményeit, melyeket szintén Tóth Béla úr újabban minden ok nélkül oly szertelenül dicsőített.

1902. december 16.

—o.

*) *Heinrich Heine's sämtliche Werke*. Zwölfter Band. *Über Ludwig Börne*. Hamburg. Hoffmann und Campe. 1862. 73-74. Seite.

Új magyar könyvek.

Balogh Arthur dr. Törvényhatósági önkormányzatunk hatásköre. (Jogi értekezések. 3. füz.) Budapest, 1902. Singer és Wolfner (8-r. 73 l.) 1 K 50 f.

Bánffy Dezső báró. A magyar nemzetiségi politika. Budapest, 1902. Grill K. (8-r. 60 l.) 1 K.

Baross János dr. Agrár öröklési jog. I. kötet. Általános tanok és német törzsöröklés. Az előszót írta Széchenyi Imre gr. Budapest, 1902. Eggenberger. (8-r. VII, 420 l.) 10 K.

Beöthy Ákos. A magyar államiság fejlődéses küzdelmei. Politikai tanulmány. II. rész. Az új Magyarország. Az 1825-iki országgyűléstől az 1848-iki törvények szentesítéséig. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. 392 l.) 7 K.

Bossuet egyházi beszédei. Fordította és bevezetéssel ellátta Acsay Ferencz második változatlan kiadás. Esztergom, 1902. (Budapest, Kókai A. biz.) (8-r. LXX, 691 l.) 5 K.

Bródi Sándor. A dada. Erkölcscrajz három felvonásban. Budapest, é. n. Singer és Wolfner. (8-r. 111 l.) 2 K.

Czirbusz Géza dr. Magyarország a XX. évszáz elején föld- és néprajzi, nemzetgazdasági és társadalomtudományi szempontból. Temesvár, 1902. Polatsek. (8-r. 568 l.) 10 K.

Dénes Tibor. Versek. 1892—1901. Budapest, 1902. Pallas (8-r. 206 l.) 4 K.

Dóczi Lajos munkái. V. köt. Beszélyek és vázlatok II. köt. 2. kiadás. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 241 l.) 4 K.

Eötvös József báró összes munkái. Budapest, 1902. Révai testvérek. (8-r.) XI. kötet. Kelet népe és Pesti Hirlap. — Reform. (336 l.) XII. kötet. Tanulmányok. (276 l.) XIII—XIV. kötet. A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. 3. kötet. (384, 328, 232 l.)

Erdély Ernő. Zárt utakon. Elbeszélések. Győr, 1903. Pannonia. (8-r. 160 l.) 2 K.

Erdélyi Zoltán. Elbeszélések. Budapest, 1902. Nagel Ottó. (8-r. 207 l.) 3 K.

Ereky István dr. Tanulmányok a magyar általános polgári törvénykönyv tervezete köréből. Budapest, 1903. Franklin-T. (8-r. XII, 390 l.) 6 K.

Esterházy János gróf. A szláv áramlatok és hazánk. Budapest, 1902. Hornyánszky V. (8-r. 126 l.) 2 K.

Falk Miksa. Kor- és jellemrajzok. Bevezetéssel ellátta Wekerle Sándor. Sajtó alá rendezte Falk Ernő. Budapest, 1903. Révai testvérek. (8-r. XII. 455 l.) 6 K.

Fraknoi Vilmos. Emlékbeszéd Szilágyi Sándor rendes tag felett. (A M. T. Akadémia elhunyt tagjai felett tartott emlékbeszédék. XI. kötet 4. sz.). Budapest, 1902. Akadémia. (8-r. 106 l.) 2 K.

Gábor Gyula dr. A szerb katonai büntetőtörvénykönyv. Budapest, 1902. Pallas. (8-r. 174 l.) 2 K.

Géczy István és Lampérth Géza. Rodostó. Történelmi színmű 3 felvonásban, epiloggal. (Fővárosi színházak műsora. 125—126. sz.). Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 61 l.) 30 f.

Gyomlay Gyula. Bölcs Leó taktikája mint magyar történelmi kútforrás. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. kötet 1. sz.). Budapest, 1902. Akadémia. (8-r. 69 l.) 1 K 20 f.

Herczeg Ferencz. Balatoni rege. Regényes vígjáték 4 felvonásban. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r.) 2 K 50 f.

Hieronymi Károly. Közlekedési eszközeink fejlesztésének irányelvei. Budapest, 1902. Kilian utóda. (8-r. 56 l.) 1 K.

Hory Béla. Vidám perczek. Beszélyek és rajzok. Kolozsvár, 1902. Stein J. (8-r. 257 l.) 3 K.

Iparművészet könyve. Az —. A magyar iparművészeti társulat megbízásából szerkeszti Róth György. I. kötet. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. VII, 287 l.) 16 K.

Jakab Ödön. A jövevények. Dráma 3 felvonásban. Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 111 l.) 2 K.

Jókai Mór. A mi lengyelünk. Budapest, 1903. Révai testvérek. (8-r. 434 l.) 6 K.

Kemechey Jenő és Malonyay Dezső. A föld. Szindarab 3 felvonásban. Budapest, 1902. Budap. Hirl. vállalat. (8-r. 160 l.) 2 K 40 f.

Kempelen Béla. Községi, törvényhatósági, és államszámviteli. Tankönyv a községi közigazgatási tanfolyamok és kézikönyv a községi és körjegyzők számára. I. kötet. Általános rész. Kassa, 1902. László B. A teljes mű 2 kötetben 4 K.

Kossuth Lajos iratai. IX. kötet. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferencz. Budapest, Athenæum. 1902. (8-r. 539 l.) 10 K.

Kosztány Ignác. Egyházjog. A magyarországi egyházak alkotmánya és közigazgatása. I. köt. Kolozsvár, 1902. Lepage L. biz. (8-r. 309 l.) 7 K.

Kovács Dezső és Szabó Samu. Hunyadi Mátyás király az Igazságos. Emlékkönyv. A nagy király szobrának leleplezése alkalmából, 1902. okt. 12-én az ünneplő nemzetnek emlékül ajánlja Kolozsvár városa. Kolozsvár, 1902. Lepage L. (8-r. 160 l.) 1 K 20 f.

Kudora János. A magyar kath. egyházi beszéd irodalmának ezeréves története. Budapest, 1902. (Szerzőnél Honti V. (8-r. 298 l.) 5 K.

Ladik Gusztáv dr. Tájékoztató az 1836—1901. évi magyarországi törvények rendelkezései között. (A hatályban álló törvényes rendelkezések szakszerű csoportosítása.) Budapest, 1902. Toldi L. (8-r. XXXIV. 440 l.) 10 K.

Lendl Adolf dr. Utazás a kerületemben Nemzetiségek és Közigazgatás. Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 53 l.) 1 K.

Lipthay (Kisfaludy) Sándor. Vasútépítéstan. III. kötet. A vasúti alapépítmény II. füzet. A pályatest; vízfolyásokkal való keresztezések. Budapest, 1902. Kilián F. utóda. (8-r. VII. 283 l.) 7 K 50 f.

Lovik Károly. Doktor Pogány. Regény. Budapest, 1902. Pallas. (8-r. 130 l.) 2 K.

Magyar remekírók. A magyar irodalom főművei: II. sorozat. Budapest, Franklin-t. 1902.

20. kötet. *Kossuth Lajos* munkáiból. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Kossuth Ferencz. (8-r. 430 l.)

23. „ *Vörösmarty Mihály* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Gyulai Pál. II. kötet. Epikai költemények. (387 l.)

42. „ *Arany János* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Riedl Frigyes. II. kötet. Kisebb költemények. II. (300 l.)

47. „ *Szigligeti Ede* színművei. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Bayer József. I. kötet. (346 l.)

53. „ *Reviczky Gyula* összes költeményei. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Koroda Pál. (416 l.)

Márki Sándor dr. Történettanítás. A középiskolai új tanterv szellemében. Budapest, Singer és Wolfner. 1902. (8-r. IV. 159 l.) 2 K.

Vajda Emil dr. A hegedű története, 120 illusztrációval és példákkal. Győr, 1903. Pannonia. (8-r. 196 l.) 3 K.

Veress Endre dr. Izabella királyné. 1519—1559. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. 516 l.) 12 K.

IDŐSB SZÖGYÉNY LÁSZLÓ EMLÉKIRATAI.

Francia irodalomtörténeti tanulmányban, alighanem a *Revue des deux Mondes*ban s talán épen az én kedves Valbert-Cherbuliez-m egy cikkében olvastam jó régen azt a mondatot, hogy valamely nemzet vagy kor kulturájának körülbelül legbiztosabb fokmérője az az arány, a mely a közéletben szerepet játszó s a tőlük származó emlékiratok mennyisége közt fönnáll. Minél több szereplő ad számot működéséről, megfigyeléséről vagy tapasztalatairól kortársainak vagy az utókornak, annál erősebben ki van fejlődve azon nemzetben vagy korban a nemzet, az állam, a társadalom iránti tisztelet, a mi csak megtisztult fogalmak, tehát csupán magasabb kultura eredménye lehet.

A nálunk boldogabb, előbbrehaladtabb nemzetek gazdag mémoire-irodalma igazolja a francia kritikus ez állítását. Ha e bőséggel a mi irodalmunk ebbeli szegénységét összehasonlítjuk: üdvözlünk kell minden effajta új terméket, mégha írója tollát túlságosan alanyi motivumok vezették is; kettős örömmel kell pedig fogadnunk akkor, midőn nem önszépítés s nem csupán a közlékenység ösztöne szolgált rugóul, hanem a kötelességérzet: hűségesen beszámolni a történelem ítélőszéke előtt azokról, a miknek az emlékiró «*aliqua vel magna pars fuit*».

Idősb Szógyény László országbíró, a rendi világ utolsó alkanczellárja emlékiratainak a mult év végén megjelent s 1848 végeig terjedő első kötete az utóbbiak közé tartozik.*)

*) *Idősb Szógyény-Marich László országbíró emlékiratai.* Első kötet. 1836—1848 december 2. Kiadják fiai. Budapest, Hornyánszky Viktor. 1903. Nagy 8°, XVII. és 276 l. (Sajtó alá Thallóczy L. rendezte mintaszerű apparatussal és magyarázó jegyzetekkel s I—XXV. sz. igen becses okleveles függelékkal.)

Tartalma nem egészen új többé, mert Horváth M. *Huszonöt év történetében* a néhai emlékiró beleegyezésével még kéziratban alaposan kihasználta. De a kötet becsét ez nem kisebbíti, mivelhogy ezt a teljesen megbízható kútfőt, mely 1848 márcziusi és áprilisi epochális napjaira a legelső rangú forrás jellegével bír, a maga csonkítatlan egészében a történetírás csak most bírálhatja meg és zsákmányolhatja ki igazán s csak most ítélheti meg, minő súlyt tulajdoníthat azon elszórt tudósításoknak, melyeket Horváth említett műve az emlékiratokból még megnevezésük nélkül is*) meritett. Aztán sok oly jellemző részletet foglal magában a kötet, mely még ismeretlen. Ezenkívül a végéhez csatolt nagybecsű okirat-tár az országbíró magánlevéltárából nem egy eseményre és nem egy tényezőre vet vagy egészen új, vagy legalább élesebb világot. S végre megvan a kötetnek életrajzi és ezzel kapcsolatosan az a nagy értéke, hogy egy nemrég letűnt világ typicus alakját, a márczius előtti idők igaz magyar érzésű ó-conservatív államférfiát hű tükörben mutatja be nemzetének.

Ezzel a ty pussal kell mindenekelőtt tisztába jönnie annak, a ki ez emlékiratokat élvezni szándékozik s írójokat igazságosan akarja, mint a hogy megérdemli, megítélni. Történetírásunk, egész történeti oktatásunk s ennek megfelelően a köztudat a 48 előtti reformkor megítélésénél ugyanis kizárólag annak a szabadelvű fölfogásnak varázsa alatt áll, melyet a 30-as és 40-es évek ellenzéke képviselt. És ez természetes. A mint az életben végre is győzedelmeskedtek azok az eszmék, érthető, ha a retrospectiv szemlélődésnél is fogva tartja bűbájuk a lelkeket. Hisz' annak a multnak fia ez a jelen. Egy kevés árnyoldala azonban van a dolognak, a történelmi kritika szempontjából. Mert ha helyes úton jár a közérzék, mikor a küzdelmek eredményét, melyen a jelen alapszik, értékelvén, összes rokonszenvével amaz eredmények kivívói felé fordul; hibázik a történetírás, midőn az ellenpárt törekvéseit nem mindig részelteti a jóakaró megbíralás azon mértékében, melyet a szándékok tisztasága megérdemelve. Hibázik, mikor csak a két elv embereinek ádá az küzdelmét

*) Lelkiismeretesen egybevetvén a két munkát, mondhatom, hogy Horváth igen gyakran szórúl-szóra idézi az emlékiratot még a nélkül is, hogy megnevezné.

tekintvén feledi, hogy nem is annyira két egymásnak rohanó elv tusájáról, hanem inkább két egymásra következő kor, két egymásból fejlődő nemzedék gondolatvilágának forrongásáról lehetne szó, oly harcokról tehát, a melyben tulajdonkép' nincs is csatavesztés, a melyben a küzdőteret az ifjabb nemzedéknek átengedni nem bukás, hanem evolúció, a társadalom és társadalmi intézmények természetrajzában az a törvény, a melyet oly szépen fejez ki *Uj Simeon*-jában a költő, mikor az egymásra halmozódó évekről azt mondja, hogy: «... tol, miként a fán letolja az ifjú lomb a tavalyit.»

Igy, a történeti kritika ilyen fölfogása mellett nem lesz nehéz a történetirónak az elveihez hű ó-conservativok legmerebbebbjeit is a caritás szemüvegével tekinteni: azzal a szemüveggel, a melynek, mint épen e kérdéses idők egyik legnagyobb szabadelvű államférfia mondá, nem volna szabad soha hiányoznia ott, a hol tiszta szándék és becsületes meggyőződés volt a tettek rugója.

Már pedig az ó-conservativ irány vezető embereinél — fajunk dicséretére legyen mondva — a szándék, az érzelem tisztasága kétségtelen. Nemzedékről-nemzedékre kimutatható ez a magyar conservatismus biológiájában. Megtalálom a XVI. században Nádasdy Tamásnál és Thurzó Eleknél, a háromszázados párt ösatyjainál; meglelem a század fordulóján Thurzó Györgynél, a kit e párthoz lehet félig-meddig számítanom. Világosan mutatkozik Pázmán Péternél és Eszterházy Miklósnál s szépen nyilatkozik meg a XVIII. század elején az agg Széchényi Pálban. Egytől-egyig mind typicus alak, tősgyökeres magyar testben-lélekben, nyelvben és gondolatban, érzésben és észjárásban egyaránt. Hiven védi mind az ősi alkotmányt, forrón szereti mind nemzetét s ha összeütközésbe jó is a Zápolyák és Báthoryak, a Bocskayak, Bethlenek és Rákóczyak zászlai alatt újabb vagy korszerűbb, a kor szellemének, a nemzet adott helyzetének megfelelőbb eszmékért harcolókkal, az összeütközés alapja lehet elhibázott, de mindig tiszta: aggódó óvatosság a közös bálvány, a nemzet léteért. Sülyedésünknek a XVIII. században épen az az oka, hogy a conservativok eme faja csaknem kihalt s a régi helyébe újabb elem lépett, a melyben az erős nemzeti érzést bizonyos nemzetközi, európaiaskodó irány higitá föl; míg a kalapos király erőszakos reformjai föl nem rázták a

nemzet azon rétegét is, a melyből a conservativ elemek toborzódtak. Ekkor újabb kiadásban ismét fölelevenül, előbb elvértve egy-egy nemesebb hajtásban mint Széchényi Ferencz, később sűrűbb vetésben az igazi magyar nemzeti conservativ párt ugyanazzal a honszeretetből fakadó aggódó óvatossággal, mely XVI. és XVII. századbéli eleit jellemezte. Viselkedésében közjogi momentum az ősi, a kipróbált alkotmányhoz való görcsös ragaszkodás; politikai momentum a reformok minden rázkódás nélkül óhajtott létesítésében az a lassú, sőt nehéz megfontoltság, mely a pártot a haladók szemében szinte gyűlöletessé tevő; közjogi ismét a királyi jogok teljességének szigorúan féltékeny őrzése, mely abból a dogmából eredt, hogy a szent korona jogai egyúttal a magyar állam s a magyar nemzet jogai is, s hogy a szent korona a királyt és nemzetet egyszerre és együttesen fűdi; végre politikai és egyéni vonás az a törhetetlen hűség, melyet a szent korona fölkent viselője iránt még akkor sem szűnnek meg táplálni, mikor ennek fölfogása a nemzetétől eltér, sőt vele homlokegyenest ellenkezik, mert meg vannak győződve a felől, hogy a törvény tiszteletének az uralkodónál is előbb-utóbb győzedelmeskednie kell s az ideiglenes önmegadás kevesebb kárt okoz a nemzetnek, mint az erőszakos összetűzés.

A conservativok emez általánosan jellemzett fajából való volt id. Szógyény László. Vérmérséklete, hajlama, neveltetése s családi hagyományai egyaránt ehhez a párthoz csatolták. Sarja egy ősrégi magyar nemesi családnak, melynek fészke egykoron az esztergommegyei Magyar- és Német-Szógyén *) volt s melynek egy ága ezelőtt ötödfél századdal Mátyás király alatt az ország keleti részében nyert királyi adományt. Ez ágnek egyik késői ivadéka, Imre szabolcsmegyei alispán nemzé Zsigmondot a híres személynököt és alcanczellárt, a kinek a fiemei kormányzó Pászthory Sándor leányával kötött házasságából született Pesten 1806-ban a mi emlékirónk. Tanulmányait a pesti piaristák gymnasiumában kezdé, a bécsi Theresianumban folytatta s bevégzé a

*) Tulajdonkép Szölgyén, melyben a rövid ö az l betű elnyelése után hosszúvá lőn. Ezért helytelen a névnek rövid ö-vel való kiejtése, noha általánossá vált.

pesti egyetemen — s mikor az akkori idők szokása szerint egész fiatalon a közpályára lépett, az iskolákban és otthon szerzett ismeretei mellé idehozta magával azokat a jellembeli tulajdonságokat, melyeket atyjától s anyai nagyatyjától örökölt s melyeket úgy fiatalkori arczképéről (mely a kötetet disziti) mint öreg korában készült fényképeiről szinte leolvasni vélünk. A szeliden komoly, a magát és másokat megbecsülő embert, a régi fájú magyart mintha magunk előtt látnók. Azt a régi szabású magyart, a kiben ha közrend volt, a jóindulat a tisztességtudással, ha előbbkelő nemes volt, a mások megbecsülése a saját maga erkölcsi értékének tudatával s az ebből folyó méltóságos magatartással egyesül, a melynek semmi köze nincs az angol lord sértő, a német junker száraz, a franczia főúr hiú, a spanyol grand üres és az olasz principe fontoskodó méltóságához. Az erkölcsi önérzetből, mely külső physiognomiájára így befolyt, következett az a benső komolyság, melylyel hivatását fölfogta, az a kötelességérzet, melylyel teendőit teljesítette s az a szigor, melylyel azt másoktól is ép úgy megkövetelte, mint saját magától. Ikertestvére volt e tulajdonságoknak a közpályán az a végletekig menő törvénytisztelet, mely e nemzedék tagjainál, különösen a legfőbb birói székeken gyakran igazolta a latin közmondást, hogy summum jus summa injuria, de a mely Szőgyénynél soha nem fajult el annyira, noha fiatalabb korában vele is megtörtént, hogy legjobb meggyőződése szerint a törvény szellemében vélt eljárni akkor, mikor csak a törvény élettelen betűjéhez ragaszkodott.

Ezt látjuk azoknál az alkotmányos életünk küzdelmeiben oly fontos epizódokat képező pöröknél, a melyekben az 1836 nyarán udvari kancelláriai titkárból személynöki ítélőmesterré kinevezett, alig 30 éves Szőgyénynek mint kir. táblai birónak részt kellett vennie. A pörbefogott országgyűlési ifjakat az 1715 : VII. t.-czikk «világos rendelkezésére» támaszkodva, melyet az 1791 : LVI. t.-czikk is megerősít és azon gyakorlat alapján, a mely ellen a Martinovics-pör óta hét országgyűlésen soha semmi fölszólalás nem történt, a királyi tábla egyhangúlag bűnösöknek nyilvánította. A mit azonban eddig csak gyanított, de biztosan nem tudott történetírásunk, hogy árulójuk Lapsánszky János volt, arról meggyőződünk most az emlékiratok illető helyéhez tett beces

jegyzetből, mely a bécsi rendőrségi iratok alapján elmondja, hogy Ferstl Lipót cs. kir. rendőrségi tanácsos és a bécsi rendőri főigazgatóság adjunctusa, a kit az 1832—36-diki országgyűlés tagjainak a megfigyelésével is megbíztak, volt az, a ki Lapsánszkyt a jurátus-egylet benső életének kikémlésére fölbérlé.

A mily nyugodt lelkiismerettel mondá ki Szögyény, minden túlzás és szélsőség ellenzője, az országgyűlési ifjak pörében a bűnöst, ép annyira élénken hitte még negyedszázad múlva is, midőn emlékiratait revideálta, hogy a kir. tábla tagjai «teljesen a törvény szellemében jartak el», mikor Kossuthot a Hármaskönyv II. könyv 3. czime s az 1723 : IX. t.-cz. alapján börtönbüntetésre ítélték. Ellenben fájdalmasan megrezeg az öreg conservatív államférfi szívéen az emlékezet húrja, midőn Wesselényi elítéltetéséről szól. «Wesselényi fiatal korom óta mindig különös szivességet tanusított irántam s én büszke voltam barátságára.» . . . «Érezni lehetett — folytatja a szavazás leírásánál — hogy a birák nagy része csak sajnálkozva s mintegy törvényes kényszerűségből mondta ki az alperesre a vétkest», kinek pörbefogatására egy Bartal György, egy Reviczky Ádám, egy Mailáth György «soha magukat el nem határozták volna, ha ezt legbensőbb meggyőződésük szerint a salus publica nem kívánja.»

Azonban a fiatal Szögyénytől csak ideig-óráig fordíthatja el rokonszenvünket e rideg törvényessége. Mert a ridegség takarója alatt egyeneslelkűség s melegen érző szív lakozott egymás mellett. Emerről az amnestia ügye, amarról pedig a kir. tábla egy tanácskozása győz meg bennünket. Arról volt e tanácskozásban szó, hogy miután az 1839-diki országgyűlési ellenzék a főbiróságoknak e nevezetes pörökben való magatartásáért keményen meg fogja támadni a kir. táblának a követek közt ülő tagjait, ezek a támadásokkal szemben mikép viselkedjenek? Erős jogérzékkel és büszke férfiassággal fejtegette a fiatal Szögyény, hogy a várható támadások ellen nem szabad sem a birói méltóság tógájába burkolódnai, sem az ülést tüntetően elhagyni, mint egyik-másik táblai biró javasolta. Bár «mint birák csak a magunk lelkiismeretének tartozunk is felelősséggel, védekezzünk mint a követi tábla tagjai, ebben a minőségünkben vegyünk részt a tanácskozásokban és igyekezzünk megczáfolni a támadáso-

kat.» Ezt az indítványt nem fogadták ugyan el, de nagy elégtételt adott szerzőjének az a körülmény, hogy mikor a nádor az összes politikai pörök elítéltejének megkegyelmeztetését kihirdeté: az ellenzék legfőbb emberei, Deák, Klauzál, Bezerédj és mások becsülésökről és rokonszenvükről biztosíták Szógyényt, az amnestia szerény, de buzgó előmozdítóját, a követi tábla pedig hatalmasan megéljenezte. «Ezen jelenet emléke annyira kedves előttem — így tör ki belőle a meleg szív — hogy elhallgatni (annyi évtized után!) nem tudom.»

Ezen az 1839-diki országgyűlésen emlékirónk nádori ítélőmesterré lépven elő, e minőségében a politikai élet szinpadára lépett. E hivatal ügyes tollat kívánt meg, mert a nádori ítélőmester fogalmazta a főrendiház viszonzüzeneteit a sűrű renunciümök e világában. Szógyény a maga munkálataival nem csupán a kormánypárt helyeslését, hanem kiméletes irmodorával a főrendi ellenzék elismerését is kivívta. Persze hasznára vált itt fiatalsága is, mert ezen az országgyűlésen nagyobb szerep jutott a vele egykorúaknak, a kik közül sokakat baráti kötelék kapcsolt hozzá. Különösen közelebbi érintkezésbe hozta hivatala a conservatív-párt fejeivel, a kik közül Mailáth Györgyöt, br. Eötvös Ignácot, Lonovics esanádi püspököt, br. Jósika Sámuelét és gr. Apponyi Györgyöt röviden, de igen találó epithetonokkal jellemzi emlékirataiban. Leginkább el van azonban telve a fiatal politikus lelke Desewffy Aurél alakjával; az a mások megbecsülése, mely egyik legszebb tulajdonsága, csaknem áhítatos hódolattá fokozódik benne akkor, midőn a conservatívok vezéresillagáról szól, meg a mikor kifejezést ad mély fájdalomnak e kitűnő ember és hazafi korai halála miatt.

Az auspiciumok, melyek közt Szógyény politikai debütjét befejezte, különben eléggé kedvezők is voltak. A királyi amnestia, melyről az imént szóltam, a kibékülés hidját építte meg kormány és ellenzék között. Példátlan gyorsasággal haladt ezután a tárgyalások s midőn Szógyény a vegyes ülésben fölolvassa a szentesített törvényczikkeket: a két tábla összes tagjai közt oly barátságos hangulat uralkodott, hogy a multak keserőségének emléke szinte egészen elenyészettnek látszék. «Egy új, boldogabb ærának küszöbén véltünk állani s a haza fölvirágzásának hajnalát reméltük üdvö-

zölhetni» — mondja a fiatal ítélőmester emlékirataiban. Ezt a hangulatot azonban a kormány nem használta ki, a minnek főoka a kancellár gr. Mailáth Antal volt. Tacitusi tollal jellemzi itt Szőgyény ezt a tétlen, beteges korlátnokot, a ki a savanyú pessimismus egy nemével nézte a közdolgok menétét; gúnyos modorban, keserű élczekekkel ostorozta azt is a mi fönt, azt is a mi alant történt; sértő, szánakozó mosolylyal fogadta a conservatív párt legjobbainak unszolását, az ország javára irányzott törekvéseiket pedig az ő személye ellen való áskálódásnak tekintvén, közvetlenül vagy közvetve meghiusította.

Nem túlságosan vérmes reményekkel foglalhatta hát el Szőgyénynek új és fontos állását, midőn 1840-ben az országgyűlés befejezése után ilyen főnök alá nevezték ki a magyar kancelláriához udvari tanácsossá és referendáriussá. A véletlen úgy akarta, hogy mindjárt működése kezdetén döntő részt vegyen egy vállalatban, mely a magyar közállapotok fordulatának egyik leghathatósabb tényezője lett. A *Pesti Hírlap* keletkezését értem. A könyvvizsgálat ügye és a hírlapok engedélyezése ugyanis Szőgyény ügyköréhez tartozott s az ő kedvező jelentése alapján adta meg a kancellária az engedélyt a mondott nagyfontosságú közlöny kiadására. Noha a *Pesti Hírlap* születéséről egész kis irodalom támadt, nem esz fölösleges az ügyet röviden előadni Szőgyény emlékiratai s a hozzájuk függelékkép csatolt beceses mellékletek szerint, mely utóbbiakat Thallóczy és Wertheimer a bécsi államtanács és bécsi rendőrség irataiból állítottak össze. Munkácsy János irónak már 1834 óta szabadalma volt egy politikai hírlap szerkesztésére, mely *Sürgöny és Csarnok* címek alatt jelent meg, de elaludt. 1840-ben Landerer pesti könyvvarus megváltá Munkácsytól szabadalmát, de hogy ki is adhassa (bármi cím alatt) a lapot, ahhoz engedély kellett. Mikor Landerer az engedély ügyében tapogatódzott, akár az ügyes Wirkner udvari tanácsosnak, akár a bécsi rendőrség valamelyik tagjának, talán épen Ferstlnek az a gondolat villant meg agyában, hogy meg kell Landerernek az engedélyt adni s a lap szerkesztésére Kossuthot kell közbenjárók által ugyesen megnyerni azért, hogy politikai dolgozatai e lapban censura alatt állhassanak s így élők vétessék. E gondolatot a kancellár helyeslé s fölkérte Szőgyény referenst, hogy az

engedélyről kedvezően referáljon, nehogy a kancellária elutasítsa s így az ügy majd az államtanács elé kerüljön, a hol Cziráky és Somssich, a dologba nem lévén beavatva, az engedély megadását semmikép sem javasolták volna. Az engedély tehát a kancellárián a helytartótanács megkerülésével Landerernek megadatott. Ez azonban a szerkesztést illetőleg már előbb Szentkirályival és Császárral egyezett meg. Ekkor lépett közbe az a bizalmi férfiú (talán Luka Sándor, a kit mint Wirkner bizalmasát Szőgyény említ), a ki Heckenastnak, Landerer társának azt sugalmazá, hogy a lap fölvirágzására «érdekes» szerkesztő kell: Kossuth Lajos. Heckenast az üzletember ezt belátta s az eszmének társát is könnyen megnyeré: s mivel Kossuth ép ez időtájt Szentkirályival sikertelen lépéseket tőn a *Hazai Tudósítások*nak Kulcsár özvegyétől való megvételére (hogy e lapot az ellenzék szellemében folytassa): Landererék ajánlata kedvező fogadtatásra talált Kossuthnál. Szentkirályi visszalépett, Császárral visszalépése iránt 1840 decemberében sikerült Landerernek megegyeznie — s a *Pesti Hírlap* Kossuth szerkesztésében indult meg 1841 januárjában. A censura eleintén elnéző volt a lap iránt annyira, hogy szigorításáról már az államtanács tanácskozott. Ez enyheség oka kézzelfogható, a bécsi rendőrségnek s Mailáthnak célja csak az lehetvén, hogy lassanként kezdjék meg Kossuth ellenőrzését.

De Pesten az enyheség miatt azt beszélték, hogy a lapot egyenesen a bécsi rendőrség kelté életre, meg akarván nyerni Kossuthot a kormány részére. Vagy mint Széchényi István vélte, a rendőrség a célból nyerte volna meg Kossuthot, hogy lapjával az ellenzékben szakadást idézzen elő. Mindez azonban csak mesebeszéd vala: az igazi okot, t. i. hogy Kossuth tollforgatása jobb ellenőrzés alatt állhasson, most már ismerjük s tudjuk azt is, hogy, mint Szőgyény is hangoztatja, a kancellár s a rendőrség számítása minden tekintetben balul ütött ki. Bárá Mednyánszky, a helytartótanács könyvbírálati hivatalának elnöke a *Pesti Hírlap* életbelépte után csakhamar azt volt kénytelen jelenteni, hogy Kossuth cikkeit mérsékelni és módosítani nem lehet, hanem veszélyes tartalmuk miatt egyszerűen törölni kellene . . .

E kis kitérés után kövessük tovább Szőgyényt hivatalos és politikai pályáján. Jó tollának s törvényismeretének kö-

szönhette, hogy az 1843—44-diki országgyűlés alatt a kancellárián diétális referens lön. Az udvari kancellárián ugyanis országgyűlések ideje alatt egy speciális bizottság működött, melynek föladata volt az országgyűléstől érkezett föliratokat, javaslatokat, válaszokat stb. átvizsgálni s véleményes jelentések kíséretében a korona elé terjeszteni. Hogy mikor keletkezett a magyar kancellárián ez a bizottság, nem tudom. De születése a régibb időkhöz, a XVI. és XVII. század törvényellenes gyakorlatához képest nagy vívmánynak mondható. Mert az említett századokban mindig idegenek, a bécsi «központi» hatóságok képviselői (az osztrák udvari kancellária, a hadi tanács, a bécsi udvari kamara föbb és kisebb hivatalnokai) valának ezen ad hoc képezett bizottságnak a tagjai, a kik mellett csak esetről-esetre hallgatták meg a megbízhatóbb magyar királyi tanácsosokat; míg a bizottság referense rendszeren a régi értelemben vett alsó-ausztriai kormány egyik ügyesebb tanácsosa volt. Ezt az idegen, adhoc-bizottságot váltotta föl, úgy vélem a XVIII. század elején, a magyar kancellária diétális bizottsága, melynek előadójául a legeszesebb tanácsosok közül a legmunkabiróbbat választák ki. 1843-ban Bartal György után Szögyényre ruházták e terhes tisztelet, a ki mint ilyen nagy részt vón három igen fontos országos kérdés előkészítésében.

Az egyik a magyar nyelv kizárólagos használatának ügye volt, melyet Szögyény a maga buzgó magyarságával a diétális bizottságban s a kancellárián egyaránt igyekezett jó dűlőre vinni. «Sok fáradalmainnak és tapasztalt kellemetlenségeimnek legszebb jutalmát abban lelem — mondja, — hogy az első, tisztán magyar nyelvű törvények a felség és a kancellár nevei mellett az én szerény nevem aláírását is magokon viselik.» Mert tudni kell, hogy a kancellária a magyar nyelv használatára vonatkozó törvényjavaslatot különösen a horvátokra való tekintettel nem egész terjedelmében pártolá s az ügy ezért az államminiszteri értekezlet elé került.

Ezen az értekezleten, mint az előttünk fekvő emlékiratokból most már bizonyosan tudjuk, Metternich erélyesen oda nyilatkozott, hogy a nyelv dolgában mindent, a mit az ország jogosan követel, egyszer és mindenkorra meg kell adni azért, hogy ezen kérdés tárgyalása, mely annyi keserű-

séget idézett elé, valahára befejeztessék.*) Metternich nézete elfogadtatván, a nemzet óhaja még az országgyűlés alatt teljesült. — Itt van helyén megemlíteni, hogy emlékirónk határozottan lándzsát tör Metternichnek hazánk iránti jóakaró érzelmei mellett. Abból az alkalomból, hogy őt az állam-kanczellár 1844 végén a magyar ügyekre vonatkozó híres aphorismáinak egy kéziratával (melyet előbb Desewffy Emil 1850-ben a bécsi *Lloyd*-ban, később Metternich hátrahagyott *Iratáinak* kiadója e gyűjtemény VII. kötetében tönközzé) megajándékozta, így nyilatkozik a herczegről: «Ezen munkából világosan kitűnt, hogy Metternich nem ellensége alkotmányunknak és nemzetiségünknek, sőt annak erős istápjja volt. Ő volt az akkori (osztrák) államférfiak közt utolsó, igaz, józan barátja Magyarországnak.» Érdekes, hogy e nézetben Szögyény mennyire találkozik korunk egyik széles ismeretekkel bíró historico-publiczistájával, Beöthy Ákossal (*Magyar Államiság* II. 26. és 27.). Persze 1811-ben — mint Wertheimernek e füzetekben közlött egyik tanulmányából tudjuk — még föl akarta függeszteni Metternich a magyar alkotmányt s hogy meg nem tette, nem ő rajta, hanem Napoleonon múlt! Az igaz, hogy 1811 és 1844 közt alaposan megváltoztak a kül- és belviszonyok.

A másik ügy, a melyre Szögyény mint dietális referens nagyban befolyt, a vallás ügye vala. Az 1840-diki országgyűlés, tudjuk, azt óhajtá, hogy a vegyes házasságokból keletkező villongásoknak egyszersmindenkorra törvényes intézkedés vessen véget, a mely szerint vegyes párok gyermekei mindig az apa vallását kövessék. Midőn ez óhajra a kormány a 43 44-diki diéta alatt reflectálni kívánt, az első hivatalos leiratot Szögyény javasolta és szerkeszté meg. Ez a leirat szabadabb elvű fölfogásból indult ki, mint az 1840-diki országgyűlés; mert azt akarta, hogy a vegyes párok saját szabad elhatározásuk szerint, de azután kötelező módon egyezzenek meg a gyermekek vallásában s csak ha efféle megegyezés nem sikerül, kövessék a gyermekek az apa vallá-

*) Horváth: *Huszonöt év*. II. 414. Szögyény emlékiratait használja, de mivel nem idézi: Ballagi G. (*Milleniumi Történet*) nem tudhatván mire állapítja H. a maga állítását Metternich jóakaratóról, hallgatással mellőzi e momentumot.

sát. Általánosan tudott dolog, hogy e leirattal sem a klerus, sem a szabadelvű ellenzék nem volt megelégedve; pedig hogy Szögyény javaslata minden tekintetben többet ért volna, mint a compromissumok gyöngé eredménye gyanánt létrejött 1844 : III. t.-czikk, az kétséget nem szenved.*)

Még kedvezőtlenebb volt a fogadtatás, melyben az 1843—44-diki diéta ellenzéke a magyar kormánynak egy magyar földhitelbank fölállítására czélzó törvényjavaslatát részesíté. E bank fölállításának eszméje szívós ellenségre talált br. Kübeckben, az általános udvari kamara elnökében, a ki a magyar intézet zálogleveleitől mint veszedelmes vetélytárstól a bécsi bank jegyeit s az osztrák állampapírokat féltette. Ez a féltékenység sugalmazá a királyhoz intézett fölterjesztését is, melyben magát, mint látszólag Magyarország barátját szeretné bemutatni (s melyet az emlékiratok függelékében IV. sz. a. egész terjedelmében tájékoztató bevezetéssel közölve találunk). Nagy volt tehát a nemzete javán dolgozó Szögyény öröme, hogy a magyar kancellária e fontos közgazdasági ügyben e hatalmas ellenféllel szemben diadalt aratott s az erről szóló királyi leiratot — Szögyény aláírásával — az országgyűléshez kieszközölhette. De még nagyobb volt azután csodálkozása, hogy az ellenzék a leiratot elismerés helyett elveté s pedig azon gyanuból, hogy a kormány (s nem az országgyűlés) nevezvén ki a bank főhivatalnokait, ezzel a kormány a maga hiveinek vesztegetés-szerű segélyezését szándékolja. A törvényjavaslatból tehát nem lőn semmi, a minek persze, mondja Szögyény, «senki jobban nem örült, mint Kübeck». — Így, két emberöltő mulva visszatekintvén a dologra, nehéz fejet nem csóválni az ellenzék kicsinyes álláspontja miatt.

Ezen országgyűlés végére esik a 40-es évek nagy eseményének, az úgynevezett adminisztratori rendszernek a születése. Fölötte sajnós, hogy Szögyény a maga tacitusi rövidségéhez e kérdésnél is hű marad. Sajnós azért, mert e rendszer megalakításában neki is megvolt a maga része. Mint udvari kancelláriai referendárius ő volt annak a titkos

*) Érdekes, hogy Szögyény javaslatának elve legalább e részben fél századdal megelőzte a legutóbbi egyházpolitikai törvények idevonatkozó rendelkezését.

bizottságnak legcselekvőbb tagja, mely e rendszer életbe-
léptetésére szolgáló javaslatok elkészítésével megbízott s az
első alapvető javaslatot (úgy látszik Mailáth György ország-
bíró egy emlékiratának figyelembe vételével) e bizottság kebe-
lén belül ő készítette el. Talán gyanúsnak tűnhetnek tehát
föl, midőn az új systemáról azt mondja, hogy «jó, alkotmány-
os, hazafias, törvényes szándékból származott», «melyet
ha becsületes szándékunk szerint sikerült volna végrehajta-
nunk, az ország csakhamar meggyőződött volna, hogy nem
az alkotmányos jogok megszorítása vagy éppen a gyűlölt osz-
trák kormányzati rendszernek szabad hazánkba való erő-
szakos beillesztése volt ama rendszabályok célja». De a
prodomo-vádnak el kell némulnia, ha tudjuk, hogy az egész
conservatív-párt így vélekedett s a rendszerhez az impulsust-
néhai vezére, Desewffy Aurél adta meg. Desewffy eszméje
volt az erős, erélyes kormány, mely czéltudatosan vezesse a
lassú, de biztos fejlődés útján az országot. Ez eszme meg-
testesítésére szolgált volna a rendszer, melynek első politikai
föladatát az képezé, hogy általa a kormánynak s a conser-
vativ nézeteknek a megyékben a többség megszereztessek;
míg a második föladat a gyászos megyei közigazgatási álla-
potok gyógyításában állott volna. Ha ez az utóbbi cél nem
csupán másodsorban jó vala tekintetbe, talán nem kél a
rendszer ellen oly hatalmas mozgalom, s így sikerült volna
talán az a «becsületes szándék», melyet emlékirónk említ.
De éppen abban van a bökkenő, hogy mindazok a közigazga-
tásilag hasznos föladatok, a melyeket az 1844. november
11-diki királyi kézirat (melyet Thallóczy a *Függelék*-ben közöl)
a megyéjökben lakni kényszerített administratoroknak, mint
az önkormányzati közegekkel szemben az államhatalom kép-
viselőinek eléjük ró s a mely föladatok a modern főispánnak
is teendői közé tartoznak, mellékesen látszottak csak contem-
plálva lenni s a fősúly a kormánypárti többség megteremté-
sére, tehát a hatalmi kérdésre volt fektetve. Már magának a
hatalmi kérdés ily leplezetlen fölvetésének is gyűlöletesnek
kellett lennie. Azonkívül azt, a mit Apponyi, Szógyény, sőt
Széchényi is hittek és vallottak, hogy a kormánypárti több-
ség párhuzamos működése a kormánynyal csak jót fog alkot-
hatni, a bizalmatlan ellenzék nem tudta elhinni; attól pedig,
a mit Apponyiék nem hihettek (mint Ballagi G. jól mondja),

hogy t. i. húsz esztendő küzdelmei és tapasztalatai után olyan többség jöhessen létre, melylyel a kormány az alkotmány fölött alkuba bocsátkozzék, az ellenzék ösztönszerűleg félt s az administratorok erőszakoskodásai után nem alaptalanul félhetett. Ez erőszakos, ügyetlen «eszközök» viselkedésének épenséggel nem volt barátja Szögyény, sőt nyíltan kimondja, hogy nem utolsó okai voltak a szerinte üdvös, törvényes rendszer korai bukásának.

Ugyanazon elv, mely e systémát életbelépteté, az «erélyes és tevékeny kormány» elve a főkormánysszékeknél is fiatalabb és mozgékonyabb erőket kívánt meg, mint azoknak részben el is aggott vezető elemei voltak, hogy a megújított conservatív párt a maga közhasznú reformjait megvalósíthassa. Így lőnek Apponyi alkanczellárrá neveztetése után az élete delén álló Vay Miklós és a 38 éves Szögyény 1844 végén a helytartótanács alelnökeivé s titkos tanácsosokká. Ez utóbbi a tanulmányi bizottságnak — mutatis mutandis mintegy közoktatási miniszteriumnak — s az ezzel egybekapcsolt központi könyvvizsgáló főhivatalnak elnökségét vette át a helytartóságnál. Magyar lelkének megelégedésére szolgált az új korszak, mely e dicasteriumban beköszöntött. Mert az alig berekesztett diéta óta a helytartótanács mindenmű levelezése és ügykezelése a latin helyett magyarrá lőn. A testületet már ennél az oknál fogva is csaknem egészen újjá kelle szervezni. — Szögyény új hivatalát nehéznek mondja. Egyrészt a közoktatást hanyatlott állapotából kiemelnie, másrészt az új censurai főhivatal megfelelő kezelése által a konzervatív elvek terjesztését és ezzel «a kormány jóakarató, hazafias szándékait előmozdítani» volt föladata. A függelékben közölt programbeszédnek, melylyel Szögyény hivatalát elfoglalá, a közoktatásügyre vonatkozó része valóban becsületére válik szerzőjének. Nincs abban egyetlen üres szólam sem. A gondolatokat erős ítélő tehetséggel bíró agy s faja alapos, mondhatnám angolosan józan mivelődését áhító magyar lélek érzelmei születtek s classicus műveltség önté azokba a szépen gördülő, méltóságosan hömpölygő, latin szabású magyar körmondatokba, melyek sokunk előtt minden látszólagos nehézkességök mellett kedves bájjal bírnak. Én egy pillanatig sem haboznám a programbeszéd e részét úgy tartalmi, mint irályi értékénél fogva bármely szónoklat-

tani kézikönyvbe mint e válfaj egyik mintaszerű darabját beigtatni. Irály és gondolattömörség tekintetében a beszéd második része sem áll hátrább az elsőnél. Sőt azt hiszem, hogy a régi censurás világban, a mely a sajtó termékei fölé a praeventiv gondviselés angyalait küldé virrasztani, oly méltányos és a körülményekhez képest oly igazán szabadelvű módon a sajtóról nem nyilatkoztak, mint Szögyény tette. S ha mindamellet ezt a részt kevesebb rokonszenvvvel olvasuk, annak valóban nem Szögyény, hanem maga az intézmény az oka. Kényes és népszerűtlen hivatala gyakorlatában hű maradt azokhoz az elvekhez, a melyeket programbeszéde tartalmazott: mindig a kellő mérséklettel járt el, a szűkkeblőséget kerülte s gyakran épen a conservatív sajtóval szemben volt kénytelen a szigort alkalmazni, mely, mint maga Szögyény, Lipthay Sándornak a *Nemzeti Ujságban* megjelent czikkeire czélozva mondja, ügyetlen barát gyanánt sokszor több bajt, mint hasznot okozott.

Hálásabb téren működhetett mint a tanulmányi bizottság elnöke. Megfeszített munkálkodásának becsületes eredmény felelt meg itt, a közoktatás ügyének előmozdításában. Új gymnaziumi, új egyetemi rendszer, elemi iskolák állami segélyezése, több királyi tanítóképzőintézet tökéletesbitése s különösen a József-ipartanoda (a műegyetem) megnyitása Szögyény nevével vannak kapcsolatban. Fájdalommal mondja azonban a kitűnő kulturérzékkal bíró államférfi, hogy a bécsi államtanács akadékoskodása miatt a felsőbb tanintézeteket nem sikerült a közkiváratnak megfelelő karban átadnia hivatali utódjának.

Alig két esztendei budai működése után ugyanis Apponyi vitte maga mellé az ő hű munkatársát és kedves barátját második alkancellárnak Bécsbe, a hol nyilvános tanácsülésben új hivatalába magyar beszéddel igtatá be, a melyre Szögyény szintén magyar beszéddel felelt. Nevezetes ez azért, mert ezek voltak a kancellárián az első efféle magyar szónoklatok. Apponyi és Szögyényi tudatosan, «bevallott nemzeti érzésük szerint» jártak el. S miután Szögyény a tanácsüléseken, az előadás és tanácskozások alkalmával is kizáróan magyarul beszélt és csak e nyelvet használtatá, Bécsben azt kezdték pengetni, hogy «Apponyi und Szögyény magyarisieren die ungarische Hofkanzlei!» De nemcsak a magyar nyelv,

hanem a conservatív irány ellenére is frissebben lüktető tösgyökeres magyar nemzeti szellem is diadalát ülte Apponyi s azután Szögyény bevonulásával az udvari kancelláriába, a hol 1847 márcziusában az utóbbi Bedekovich helyére első alkancellárrá lépett elő.

. . . Az emlékiratok azon lapjait, a melyek ettől kezdve az 1847—48-diki diéta kezdetéig terjedő időt ölelik föl, át-ugorhatjuk. Nem azért, mintha érdektelenek volnának. Hiszen például azok a részletek, melyek azzal foglalkoznak, hogy Apponyinak úgy a legfelsőbb körökben, mint magánál István főherczegnél sok akadályt kelle legyőznie, míg a főherczeg helytartóságát nyélbe sütnie sikerült, ép oly tanulságosak, mint Szögyény közreműködése Széchényi István mosonyi követté való választatásánál sopronyi bukása után. Hanem azért, mert a 47—48-diki diétai eseményekről elmondottak delejvas erejével vonzzák magok felé az érdeklődést.

Figyelmünket itt legelsőben az köti le, a mit Szögyény Apponyinak azon tervéről beszél el, melyek az ellenzéknek az administratori rendszer ellen és Apponyi megbuktatására törő heves támadásával állanak kapcsolatban. «Apponyi nemes hazafias szándékkal az országban az alkotmányos, józan szabadságot akarta megszilárdítani, a törvényes rendet helyreállítani és ekkép a törvényes kormányzás lehetőségét biztosítani. Egyúttal pedig önzetlenül arra törekedett, hogy az ország anyagi jólétét virágzó állapotra fejlessze» — mondja emlékirónk. E czélból az ellenzék néhány előbbkelő tagjával tárgyalásokba bocsátkozván, saját maga fogalmazta meg azt a királyi leiratot, mely az országgyűlést az administratori rendszer miatt megnyugtató volt. Szögyény sem a mondott tárgyalásokban, sem a királyi leiratban nem bizott, noha a leirat az ő módosításaival készült is. És ő neki adott az eredmény igazat; mert a leirat ellen az országgyűlésen olyannyira szenvedélyes támadást intézett az ellenzék, hogy Apponyit végkép elkeseríté. Erélyes jelleménél fogva már az országgyűlés fölösztatásának eszméjével és azzal a gondolattal kezdett foglalkozni, hogy az országba teljhatalmú királyi biztost küldet katonai erővel. Szögyény volt az, a ki a tervet ellenezvén, társával és barátjával szemben azt hangoztatta, hogy «csak minden szelidebb alkotmányos eszköznek siker nélkül való alkalmazása után» kell ezen végső remediumhoz

nyulni. A terv tehát egyelőre elejtetett.*) De csak egyelőre. Mert időközben Kossuth és Batthyány az ósdi gravaminalis politika ösvényéről a legmodernebb eszmék országútjára terelték az utolsó rendi diétát s parlamentáris kormányt sürgettek úgy Magyarország, mint Ausztria számára. Apponyi ezért az országgyűlés feloszlításának idejét csakugyan elérkezettnek látta s tanácskozást tartott felőle. A szigorúan alkotmányos, józan és minden túlzástól ment Szögyény azonban most is ellenzé nagyrabecsült barátja e tervét s azt az ellenindítványt terjeszté elő, hogy előbb meg kell a nádort s az ország főméltóságait kérdezni. Így jöttek össze a bécsi Hofburgban 1848 márczius 8-dikán István nádor elnöktele alatt az ország fődignitáriusai értekezni, a hol -- minden jel arra mutat, hogy Szögyény befolyására — Apponyi nem kívánta többé az országgyűlés azonnal fölосzlítását, hanem egy intó királyi leirat fogalmazását mutatta be, mely az országgyűlést a királyi előadások tárgyalására utasítja s a hallgatóság rakoncátlan magaviseletének megfékezését követeli. Csak arra az esetre, ha ennek a leiratnak nem lenne meg a várt eredménye, kérte Apponyi, hogy az országgyűlés fölосzlítása az értekezleten már előre «nunc pro tunc» kimondassék.

Ekkor állott föl, mint már Horváthból (de Szögyény emlékiratai nyomán) tudjuk, Széchényi István azzal a meglepő javaslatával, hogy a párizsi események benyomása miatt fenyegető forradalmat megelőzendő a király őt, Széchényit, azonnal, mert még hitele az országban nem járt le, teljes hatalmú királyi biztoskép küldje le az országgyűlési rendekkel való alkudozás céljából.***) Széchényi javaslatát az értekezlet mellőzé s Apponyiét fogadta el; de a minden képzelmet és előrelátást megczáfoló rohamossággal beállott események a kir. leirat kibocsátását megakadályozták. Mert pár nap mulva kiütött a bécsi forradalom, a mi a helyzetet ugyancsak alaposan megváltoztatá. Metternich után lemondott a beteg Apponyi s őt követte Szögyény. Ez utóbbi azonban

*) Horváth: *Huszonöt év*, III. 328 e tárgyat Sz. emlékiratai után mondja el, de nem idézi forrását itt sem.

**) Zichy A. *Széchényi életrajzában* II. 208. azt mondja, hogy Széchényi ezen föllépéséről «hivatalos adat nem áll rendelkezésünkre». Azt hiszem, Szögyény állítása teljes hitellel bír!

Lajos főherczeg (a királyi gyám) kértére ideiglenesen megtartá hivatalát s midőn márczius 15-dikén az országgyűlés nagy bizottsága Bécsbe jött: az országgyűlési kivánságoknak a korona elé való terjesztése és a nádorral való érintkezés a törvényes magyar kormány fejének, Szögyénynek lőn tiszte.

Ha azokra a fontosabbnál-fontosabb kérdésekre, melyeket e pillanattól kezdve tulajdonképen ezek az emlékiratok világitanak meg, ki akarnék terjeszkedni, commentárt kellene készítenem hozzájuk s -- Horváth Mihályhoz, a ki Szögyény kéziratát teljes mértékben fölhasználá. Ez azonban czélja e közleménynek nem lehet. Azért csak egyes momentumokat fogok kiemelni; olyanokat, a melyeket Horváth nem, vagy nem eléggé méltányolt, pedig nagy jelentőséggel bírnak; vagy olyanokat, melyek Szögyényt közvetlenebbül érintvén, Horváthot kevésbbé látszottak érdekelni. Az események ismeretét az olvasónál természetesen föl kell tennem.

A ki az országgyűlés föliratát, melyet a nagy küldöttség márczius 15-dikén Bécsbe vitt s másnap kihallgatáson a király elé terjesztett, összehasonlítja a reá adott tulajdonképeni válaszszal, vagyis a nádorhoz intézett márczius 17-diki királyi kézirattal: meglepetve fogja tapasztalni a kivánság és teljesülés közti nagy elvi különbséget. A kézirat megigéri a független felelős ministeriumot, a melyet a fölirat *nem* kért, mert a fölirat csak a királyi hatalom teljhatalmú organumairól, mint a legfőbb kormányszék, a helytartótanács oly tagjairól szól, a kik a közigazgatás külön ágainak megfelelő számban felelősek a törvények végrehajtásáról. Tehát még csak «homályosan, tartózkodó kifejezésekben» sem foglaltatik benne a független, felelős ministerium, mint Horváth mondja, hanem egyáltalán nincs megemlítve. Igaz ugyan, hogy a föliratnak a követi táblán való elfogadtatása után a párizsi és bécsi forradalmak hírének hatása alatt a helyzet tökéletesen megváltozván, a föliratot már elégtelennek tarták a diéta vezető férfiai s ezért a rendek póthatározatokkal vélték magyarázni azt, hogy tulajdonkép mit mindent kell a föliratban mondottak alatt érteni; sőt márczius 14-dikén este a fáklyás zene alkalmával Kossuth be is mutatta Batthyányt, mint Magyarország leendő ministerelnökét. De mindez nem változtat azon a tényen, hogy a király elé csak a régi fölirat került, a mely a királytól nem ministeriumot kér, hanem — jól

meg kell jegyezni — csak egy átalakítandó, elnökében és számosabb, a közigazgatás külön ágainak megfelelő számú alelnökeiben az országgyűlésnek is felelős helytartótanácsot.

Kétségtelen, hogy e ferde helyzeten változtatni kellett, ha az ország a királytól ministeriumot akar kapni. De kik és hogyan segítsenek? . . . Új fölirattal, világosan beszélővel? Erre már nem volt idő . . . Akárki agyában fogamzott meg a gondolat, mindenesetre geniális eszme volt elkészíteni egy, a nádorhoz intézendő királyi kézirat fogalmazványát, a melyben a király megigérje azt, a mit a nemzet óhajtott, de kérni elmulasztott: a független és felelős magyar ministeriumot. S a mily geniális volt ez a gondolat, ép oly merész volt az a másik: rábírní a nádort arra, hogy e tervbe beleegyezzen, a fogalmazványt magáévé tegye s annak elfogadásához állását kösse. A merészség sikerült, a nádort megnyerték. Ki vagy kik és hogyan? nem tudjuk. «A vezetők terveik kivitelére nézve egymásnak segédkezet nyújtottak és egymást kölcsönösen támogatták» — mondja emlékiratunk, mely e homályos pontban csakis az imént előadottakra czélolhat. A nádor szavának állott, annak a körülbelől értéktelen föliratot vivő küldöttségnek a király által lett fogadtatása után azonnal Szögyényhez, a magyar kormány fejéhez sietett s bevezetékép a fölirat szerkesztése óta megváltozott helyzetre, az udvarnak a bécsi forradalommal szemben tanúsított gyöngeségére stb. hivatkozván, átnyujtá neki a kibocsátandó királyi kézirat magyar fogalmazványát s kijelenté, hogy a kibocsátáshoz állását köti.

E kézirat kibocsátásának gondolata s az a körülmény, hogy azt a nádor magáévé tette, a «punctum saliens» a magyar felelős és független ministerium s a vele kapcsolatos későbbi események genesisénél. Történetíróink erre nem fektettek eddigelé akkora súlyt, mint kellene.

Szögyény tüstént németre fordítván a fogalmazványt, magával vitte Ferencz Károly főherczeghez a márczius 16-diki nevezetes első értekezletbe, melynek első s a föliratra való tekintettel igazolt és természetes tárgyául az a kérdés volt kitűzve, hogy ki legyen — nem miniszterelnök, hanem — Apponyi helyett az új kancellár? De Szögyény mindjárt az ülés legelején szót kért és előadta meg föl is olvasta a nádortól átvett fogalmazványt. Érthető a roppant nagy meglepetés,

melyről emlékiratai szólnak s a heves tanácskozás, melyben az összes idegenek és magyarok közt (jól megjegyzendő, mert Horváth M. elhallgatja) Szógyény volt az egyedüli, a ki a magyar országgyűlés vezetői kivánságának megadását, a királyi kézirat kibocsátását ajánlotta.

Tudjuk, hogy ez az értekezlet eredmény nélkül oszlott el, hogy utána a kancellária dietális bizottsága parancsot vön a kérdés tárgyalására; ismeretes, hogy e bizottságban Szógyény nézete győzött s hogy az ez értelemben Bartal Gy. által elkészített bizottsági fölterjesztéssel este 9 órakor (márczius 16-dikán) ment Szógyény Lajos főherceghez a döntő értekezletbe, melyen a nádor is megjelent s Lajos főherceg szemrehányásait hallgatagon volt kénytelen tűrni, de a melyen a nádor kívánta kézirat kibocsátása beható és heves tanácskozások után végre is határozattá lőn. Mindezeket a jelen emlékiratok kézírata alapján Horváthból tudjuk. Nem ismertünk azonban néhány oly részletet, a melyekről most a magok teljességében előttünk fekvő emlékiratok egy becses melléklete értesít. Mikor tudniillik ez az esti értekezlet elvben már elfogadta a nádor kívánta királyi kézirat kibocsátását: még mindig az volt a nusus, hogy a fatális «ministerium» szó kerültessék. A kézirat magyar nyelvű fogalmazványának azon az eredeti német fordításán ugyanis, a mely Szógyény sajátkezű egyidejű rájegyzése szerint «a ministeri értekezletben Lajos főherceg elnöktele alatt tárgyalatott» (s melyet az *Emlékiratok* fényképi hasonmásban közölnek, Jósika Sámuel kezétől beszúrva a következő kifejezés olvasható: . . . «Wir den Anträgen unserer getreuen Stände hinsichtlich einer im Sinne der vaterländischen Gesetze unabhängigen ungarischen *Verwaltung* mit verantwortlichen Organen zu willfahren geneigt sind». Tehát csak «Verwaltung», mely helytartótanács is lehet. De az utolsó erőködés megbukott s végre (a nélkül, hogy a kevészavú Szógyény elbeszéléséből tudhatnók, hogy kiknek a szavazatával) elfogadtaték a nádor fogalmazványa, melyben a megfelelő passus már így szól: «Én a hű karok- és rendeknek egy a hazai törvények értelmében független, felelős *ministerium* alkotása iránti kívánatát elfogadni hajlandó vagyok.»

Ugyancsak e nagyértékű hasonmásból láthatjuk, hogy a nádor átnyujtotta magyar fogalmazványban már benn volt

Batthyánnak a független és felelős magyar ministerium megalakításával való megbízatása. «Aus diesem Grunde — mondja a hasonmásbeli német fordítás — geben wir Eurer Liebden kund, dass Wir mit der Bildung eines verfassungsmässig verantwortlichen und unabhängigen ungar. Ministeriums unseren lieben Getreuen Grafen Ludwig Batthyány betraut . . . haben». Az értekezleten azonban a Batthyány megbízatására vonatkozó passust egészen törölték s ennek megfelelően a márczius 17-dikén megjelent királyi kéziratban nincs is róla szó; hanem — a mondatszerkezet nem épen szerencsés megváltoztatásával — a nádor nyer megbízást a miniszterekül alkalmas egyének kijelölésére.

A mily nchezen egyeztek bele legfőbb helyen a ministerium elnevezés elfogadásába, ép oly keservesen ment a ministerium hatáskörének megállapítása. Az emlékiratok értesítenek bennünket azokról a részben nagy fogalomzavarral egybekötött nehézségekről, melyekbe a felelős és független ministeriumról szóló törvényjavaslat az udvari köröknél beleütközött. E körök a magyar ministerium és a bécsi kormány közt ugyanazt a régi viszonyt óhajták fönntartani, mely az eddigi bécsi központi kormány és a magyar kormány székek közt fönállott. De még az ó-világ gondolataival saturált magyar kormányférfiak sem tudták tisztán elképzelni, hogy a független felelős magyar ministerium egészen más valami, mint egy, ministereknek nevezett elnökeiben és al-elnökeiben ugyan az országgyűlésnek felelős, de a királyi udvari kancellária alatt álló helytartótanács. Innen van, hogy olyan ember is, mint Bartal György volt, a ministerium mellett (sőt talán fölött) az udvari kancellária további fönmaradásáért buzgólkodott. Ha mi előttünk most képtelennek tetszik is ez a gondolat, ne feledjük, hogy képtelenségében méltó társa a nádori tiszt fönntartásának eszméje, mely pedig az új alkotmány egyik sarkalatos pontját képezé. Ha ezt a képtelenséget a győzelemre jutott ellenzék, az új világ nemzedéke, becikkelyezte, ki vehetné rossz néven az ó-világ embereitől, hogy a másik képtelenséghez ragaszkodtak?

Azon vajudások történetéből, melyek között a ministeriumról szóló törvényjavaslat megszületett, s melyeknek forduló pontjai a márczius 29-diki kedvezőtlen és a már-

czius 31-diki kedvező kir. leiratok, csak két momentumot óhajtok kiemelni. Az egyik István nádornak márczius 24-diki nagyfontosságú fölterjesztése a királyhoz, mely a nádori levéltárból kivett fogalmazvány után a függetlenségi harc folyamán (a lemondott és népszerűtlenné vált nádorra nézve gyűlöletes módon) eltorzítva jelent meg, de a melyet a maga igazi alakjában a Szögyény levéltárából levő eredeti után az emlékiratok függeléke hoz. Szögyény, ki a maga szokott egyeneslelkűségével nyiltan bevallja, hogy azok közé tartozott, a kik a magyar pénzügyministerium és hadügyministerium teljes függetlenségétől a Magyarország és az örökös tartományok közti kapcsolat szilárdságát, sőt az udvari körök némely elemeinek gondolkodásmódját ismervén, az ország békés jövőjét félté, elmondja, hogy a nádor előterjesztése egy négyszemközti értekezlet megállapodását tartalmazá, mely közte és a nádor közt folyt le s a mely értekezlet következtében Szögyény a nádorét a maga részéről is hasonló előterjesztéssel volt kísérendő; a mi tényleg meg is történt. Ennek ellenében István főherczeg úgy adja elő a dolgot, hogy egy bécsi értekezleten gróf Hartig államminister azt az indítványt tette, hogy a magyar szélsőségek megfékezésére a magyarországi szlávokat és oláhokat kell a magyarok ellen föltüzelni s ha azután a harc kitört s az egymás ellen harczoló felek kellőleg kimerültek, könnyű dolog lesz majd ura lenni mind a két félnek. E lelketlen indítványon elborzadva s annak erkölestelenségét hangoztatva a nádor lemondással fenyegetődzött s az értekezlet után Hartig tanácsai ellensúlyozására megírta márczius 24-diki előterjesztését.*)

A kérdés az, hogy a két elbeszélés közül melyik érdemel több hitelt? Szögyény mellett az bizonyít, hogy ő a nádor előterjesztését hasonló előterjesztéssel kísérte. Ez tény. A megoldást ezért abban keresem, hogy a nádorra Hartig borzasztó indítványa mély benyomást téven, ennek hatása alatt ment értekezni arról, a mit neki cselekedni kellene, négyszemközt Szögyényhez, a kinek Hartig tanácsáról vagy

*) V. ö. Andersnek névtelenül megjelent nagybecsű művét: *Stephan Victor, Erzherzog von Oesterreich*. Wiesbaden, 1868. . . A 300—301. lapokat.

nem szólt, vagy ha szólt, szavát vette Szögyénynek, hogy arról örökre hallgatni fog. Azt kizártnak tekintem, hogy Szögyény a nádor említette tanácskozáson jelen volt volna; mert előtte, a lelkének minden ízében magyar és törvényes érzésű államférfiú előtt, Hartig úgy nem mer vala nyilatkozni.

A másik nem kevésbé érdekes momentum Deák Ferencz kifakadása Szögyény előtt, midőn ez utóbbi őt arra kérte, hogy nagy befolyásával a pozsonyi rendek szélső kívánságait ellensúlyozza. «Hát ki gondolja, felelé a haza bölcse, hogy az eddigiek is meggyőződésem és óhajtasom szerint történtek? De részeg emberrel nem lehet okosan beszélni; pedig az országgyűlés most részeg». Mivel a Szögyény említette szélsőségek a teljesen független pénz- és hadügyministeriumra vonatkoztak: vajon nem kereshetnők-e Deák e mondásában a későbbi kiegyezés közös hadügyi, közös pénzügyi ministeriumának s az osztrák államadósság kamataihoz való hozzájárulásnak legalább embryóját?

Alig hihető, hogy a felelős ministerium iránti törvényjavaslaténál tán még nagyobb ellentállásra talált a legfelsőbb körökben egy alárendeltnek látszó kérdés, tudniillik a népképviseleti törvényjavaslatnak az a pontja, a mely a határőrvidék országgyűlési képviseltetéséről intézkedik. E vidék katonai rendeltetése miatt e pontot a törvényjavaslatból kihagyandónak vélte a dietális bizottság; de az államértekezlet fején találta a szeget, midőn erre azt mondá, hogy a rendek az ország területi épsége elleni támadásnak tartának a kihagyást. Ferencz Károly főherczeg az elnöklete alatti értekezleten kijelenté, hogy a határőrvidék országgyűlési képviseltetésébe, mert ez e fontos katonai intézményt megsemmisítéssel fenyegetné, soha bele nem egyezik s ebbeli nézetét Batthyány előtt is ismételé. E válságos helyzetben Kossuth akart közbelépni. Egy magánkihallgatáson a főherczeg kezeibe a törvényjavaslat e pontjához egy módosítványt nyújtott át, melynek értelmében a kérdéses törvényezikk úgy a mint az országgyűlés megszerkeszté, elfogadandó volt volna, avval a záradékkal azonban, hogy a nádor és a ministerium törvényes hatóságukat a határőrvidéken mind polgári, mind katonai tekintetben «olykép gyakorolják, miszerint a határőrvidéknek azon katonai belszerkezete, mely-

nek fenntartását a birodalomnak és Magyarországnak biztossága igényli, addig míg e részben ő felsége megegyezésével a törvényhozás máskép nem intézkedendik, sértetlenül maradjon.»*)

A főherczeg azonban ennek a módosításnak sem volt megnyerhető; de a törvényjavaslat elvetése előtt újabb értekezletet hívott össze, a melyen Szögyény referálása alapján a jelenlévők az egy (osztrák) hadügyminister kivételével a törvényjavaslat elfogadása mellett szavaztak. Igaz, hogy míg a magyar tagok azt emelték ki, hogy a határőrvidék mindig az ország kiegészítő része volt s azért a rendek méltán féltenék megtagadás esetén az ország integritását: az osztrák alkotmányos (!) belügyminister Pillersdorf azzal a perfidnek de nem újnak mondható, mert én előttem már a XVII. század elejéről ismeretes megokolással adta be szavazatát, hogy vannak pillanatok «melyekben a körülmények hatalmánál fogva a nép féktelen kívánatainak engedni kell, hogy azután a kormány erejének visszatértével a kicsikartakat módosítani vagy visszavenni lehessen»... Tán ez az erkölcstelen indokolás is oka volt annak, hogy a becsületes lelkű főherczeg most sem engedett s az értekezlet eredménytelenül végződött. Ekkor lépett a terembe az ifjú Ferencz József főherczeg, a kinek láttára az öreg Cziráky könnyekre fakadt s úgy kérte a főherczeget, hogy fia kedvéért engedjen. Szögyény sekundált Czirákynak, sőt kijelenté, hogy ő tagadó választ épen úgy nem fogna aláírni, mint a hogy nem ellenjegyezné az országgyűlés netáni föloszlatását elrendelni akaró leiratot sem. Ez megtántorítá egy kissé Ferencz Károlyt, a ki az értekezlet tagjait elbocsátván Szögyényt visszatartá s vele elreferáltatta a dolgot az átkéretett Lajos főherczegnek is. De Lajos főherczeg szintén tagadó álláspontra helyezkedett s hosszú negyedórákon keresztül némán hallgató Ferencz Károlylyal együtt Szögyény sokszor ismételt intő szavát. Végre éjfél után az alkanczellárnak az az ötlete támadt, hogy a törvényjavaslat elfogadtassék, de fölszólítás menjen előbb a nádorhoz, hogy ő és a ministerium ígérje meg, hogy a határőrvidék katonai szervezetén egyelőre

*) Kossuth e sajátkezü módosítását hasonmásban közlik az *Emlékiratok*.

semmi változás nem történik. Ezt a kibúvót a főherczegek elfogadták, a fölszólítást Szögyény a Kossuth módosítványát magában foglaló papir másik oldalára írónnal tüstént megfogalmazá s miután a föltételbe a nádor és a magyar ministerium beleegyeztek, a törvényjavaslat megnyerte a kir. jóváhagyást. Persze jól mondja Szögyény, hogy az ő expedienste hiú értékű volt, közjogi szempontból alig ért többet a semminél. Épen azért mi előttünk, így félszázad múlva, alig érthető, mért nem egyezett bele a főherczeg Kossuth módosítványába, mely a törvénybe vétetvén föl, teljesen megnyugtathatott volna minden aggodalmat.

Nagy mértékben megragadja figyelmünket az is, a mit az emlékiratok Jellasic hánna való kineveztetéséről mondanak. Ez Jósika erdélyi kancellárra vezethető vissza. Ő tette meg az erre vonatkozó indítványt egy Lajos főherczeg elnöklete alatti értekezleten márczius 21-dikén; noha Jellasicot, a kit neki báró Kulmer ajánlott, nem is ismeré. Kulmernek az eszmét Gaj Lajos a hires «illyr» agitator sugalmazá, remélvén - mondja Szögyény - hogy Jellasicban tulzó politikai és nemzetiségi céljainak kivitelére érelyes vezetőt fog nyerni. Szögyény az értekezleten Jellasic kineveztetése ellen szólt s utalt a magyar kancellária hagyományos politikájára, mely a báni méltóságot jó okokból nem nationalis horvátokra, hanem tekintélyes, Horvátországban birtokos magyarokra szokta ruházni s mely hagyomány most az illyrismus izgatásai közepett kétszeresen indokolt. Kérte aztán, hogy régi szokás szerint a kinevezésnél a nádor is meghallgattassék. Szögyény javaslata kedvezőtlen fogadtatásra talált; de miután állítását a kancelláriai iratokból fényesen igazolta, kénytelen volt az értekezlet meghajolni előtte s a nádor táviratilag Bécsbe hivaték. István főherczeg előbb arra utalt, hogy efféle lépést a már miniszerelnökké kinevezett Batthyány beleegyezése nélkül nem kellene megtenni; de később mégis elállott ez egyedül helyes fölfogás mellől, Jellasic kineveztetésébe beleegyezett s csak azt kérte Szögyénytől, hogy a kinevezést lehetőleg késleltesse. Ezt azonban Szögyény hiába kísérlé meg; a kinevezés megtörtént s Pozsonyban, mint Szögyény megjósolá, föltötte kellemetlen benyomást tön. S ezt nem mosta el az a körülmény sem, hogy hivatali esküjét az uj bán - minden csökö-

nyös vonakodása ellenére — Szögyény szilárd tartása következtében a magyar kancellár helyettese (tehát emlékirónk) és a magyar kancellária egy referendáriusa előtt latinul volt kénytelen — nagy pátozsszal, mondja Szögyény — letenni.

Jobban sikerült megvédeni a magyar álláspontot a lelke legmélyebb gyökerében jó magyar Szögyénynek azon horvát küldöttség udvari fogadtatása alkalmával, mely az erősen tulzó szellemben készült horvát kívánalmakat (köztük a papok coelibatusának megszüntetését) hozta föl V. Ferdinánd elé. Ily küldöttségek fogadásánál a felség oldala mellett az illető főkormányzók elnöke szokott jelen lenni. Tehát Szögyénynek jelen kellett lennie s ő rá bízott a felség válaszána meg szerkesztése. «Ezt én, ismervén a horvátok törvénytelen és Magyarország elleni ellenséges szándokát, oly értelemben készítettem el latin nyelven, hogy ő felsége a horvátok méltányos kívánalmait tekintetbe veendi, de semmit a mi törvény, alkotmány, királyi eskü s a magyar korona országainak törvényes egységével ellenkezik, teljesíteni nem fog». Ferdinánd csakugyan ezt a választ olvasta föl, de nem is kapott érte sem zsviót, sem vivátot: mert fejöket rázva, látható bosszúsággal távoztak a teremből a horvátok. Sőt még tovább is ment Szögyény. Fölszólítást kapott felsőbb helyről, hogy Gajnak a horvátok megnyugtatasára kir. tanácsosi czimet proponáljon. De ezt, mint Magyarország elleni demonstratiót, megtagadta, mire aztán Gajt legfelsőbb helyről — motu proprio — «Kaiserlicher Rath»-tá nevezték ki. . . .

. . . Közleményünk végéhez értünk . . . A nevezetes pozsonyi országgyűlést a király 1848 április 11-kén rekeszté be a Szögyény készítette trónbeszéddel. Az új világ diadalt aratott az ó világon, melynek temetésénél a végtiszteséget megadni, a magyar udvari kancelláriát föloszlatni Szögyény tiszte lett. Ez április 15-kén ünnepélyes ülésen történt meg. «Noha önként elismerem — mondja Szögyény a kancellária egybegyűlt hivatalnokaihoz intézett bucsúbeszédében — hogy a természet megváltozhatlan törvényénél fogva, melyek szerint e világon állandó nincs, ezen százasod honi intézet lételének is le kelle peregnie és helyébe más újnak, teljesb életerővel bírónak s a kor igényeit inkább

kielégítőnek lépnie s noha erősen hiszem, hogy a mely esz-
közöket törvényhozásunk bölcsésége, felséges urunk kirá-
lyunk legfelsőbb szentesítése mellett, a közigazgatás jövődő
kezelésére választott s alkotott, azoknak áldásdús sikerét
fogja a hon élvezni, sőt mindnyájunk hazafiúi s alattvalói
szoros kötelességének lenni vallom, hazánk átalakult új kor-
mányrendszerét s a kormány vezetésére közbizalom-jelölte
férfiaknak törvényes működését minden tőlünk telhető eré-
lyességgel, minden tartalék nélküli őszinteséggel s legteljesb
készséggel támogatni s istápolni: mégis öntudatunk tiszta-
ságában el nem fojthatom ama legbensőbb meggyőződése-
met, hogy habár az új kormánynak működését fényesb siker
s gazdagabb gyümölcsök követendik is, mint a milyenekkel
legjobb szándék mellett mi dicsekedhetünk; a hon iránti
hűségben, alkotmányos kötelességérzetben s önzés nélküli
buzgó fáradalomban bennünket fölülmúlni soha és senki
nem fog. E boldogító érzés mellett tehát derült homlokkal
s nyugodt kedélyvel rekesztem be a főméltóságú magyar
udvari kancelláriának eddigi törvényes működését s azt
ezennel megszüntnek nyilvánítom.»

Nehezen fogok ellenvetéssel találkozni midőn azt állí-
tom, hogy emlékirónk egyeneslelkűségét, tiszta hazafiságát
és törhetlen törvénytiszteletét mi sem jellemzi jobban, mint
ezek a lelkéből fakadt cziczoma nélküli bucsúszavak.

Bécsből Szögyény mint a föllállítandó (de soha létre
nem jött) magyar államtanács tagja május közepén távozott
minden keserőség nélkül «a körülmények hatalmának rideg
fölfogásából, a teljesített polgári kötelesség öntudatából folyó
természetes őszinte hangulattal», de nem egészen megnyug-
tatva hazája jövődő sorsa felől. Nyugtalanítá őt István
nádor aggodalma, a ki abbeli félelmét fejezte ki Szögyény
előtt, hogy a tulzók elhatalmasodása miatt nem lesz számára
(a nádor számára) egyéb hátra, mint a szent koronával
Komáromba zárkóznia s a nemzethez onnan proclamátiót
intéznie. Midőn pedig fejrmegeyi esooíri birtokára érkezett
a rendi világ utolsó alkancellárja, Jellasich betörése —
melyet szigorúan elítél — aggasztá honfi lelkét, meg az
a zord kép, melyet a közállapotokról Batthyány Lajos raj-
zolt előtte meg Lamberg meggyilkoltatása hírére. «Hisz Ön
emlékezni fog — mondá neki az elkeseredéstől kitörő mi-

nisterelnök — a legutóbbi pozsonyi országgyűlésre, a melynek tagjai közt már sok kivetni való volt; s mégis biztosíthatom Önt, hogy ezek valóságos római szenátorok voltak a mostani pesti országgyűlésen együtt levőkhöz képest. Míg ezek közül egy tuczatnak fejét nem veszik, addig ebben az országban nem lesz csönd és rend» . . .

: . . . Tegyük be az értékes és érdekes könyvet, nagy idők nagy eseményeinek krónikáját s reméljük, hogy nem kevésbé értékes folytatásával a nagynevű emlékiró fiai mihamarabb megajándékozzák mémoire- és történetirodalmunkat.

KÁROLYI ÁRPÁD.

A VÁRMEGYE SOCIALPOLITIKAI HIVATÁSA.

I.

A vármegyék népszerűsége tagadhatatlanul veszendőben van. Még jóakarói is inkább úgy beszélnek róla, mint érdekes és multjában érdemes régiségről, ellenségei pedig — na ezek határozottan a vármegyékben látják hátramaradottságunk legközvetlenebb okozóit.

Nem szándékunk ezuttal a fölhozott vádakkal szembe szállani, és még kevésbé szándékunk alkotmányunk egykori védbástyáiról dicsőhymnusokat zengeni, mert nézetünk szerint nem a mult érdeme, nem a kegyeletes hagyomány lehet a vármegyéknek igazolása, hanem csakis a helyesen felfogott és betöltött munkakör, a mely a modern állami alakulatban a vármegyék tevékenykedésére első sorban vár.

A mindinkább és inkább előtérbe lépő társadalmi kérdés számtalan alakulata, a fejlődő népnek növekedő és kielégítésre váró igényei, a régi társadalmi rendszernek és felfogásnak szükséges átalakítása, melyek a vármegyei életben tömörült vidéki értelmiség közremunkálkodására várnak, hivatottak arra, hogy elég szép tért nyujtsanak mindazok becsvágyának, kik életök sikerét egy-egy zajos restauratio győzedelmes eredményénél magasabbra helyezik, kik egy szóval nem az országos pártpolitika harmadrangú utánzására, hanem komoly munkára és eredeti alkotásokkal az önkormányzati élet hasznosítására törekednek. Mert a socialis kérdések gyakorlati megoldásánál mindenkor előkelő, néha pedig vezérlő szerep is illetheti meg a vármegyéket, feltéve, hogy a megyék új hivatásuk felismerésével a reájuk váró nagy munka teljesítésére a megkívánt erők felett rendelkeznek, mely általunk legalább joggal remélt esetben a már-

már holtnak hirdetett intézmény mielőbb új életre és méltó tekintélyre fog ébredni. Közel fekvé és állandó, mindennapi érintkezésbe állva a néppel vajon kik ismerhetik inkább és jobban a népet, mint a megyék intéző körei, és vajon kiknek nyilhatik kedvezőbb alkalmá megismerni azon számtalan nagy és kis bajt, a mely orvoslás hijján mételeyként hat a nép lelkületére, hogy a joggal panaszkodókból hova tovább az elkeseredettek tábora képződjék. Pedig az orvoslás sokszor nem is oly nehéz és nyilt értelemnél és jó szívnél többet nem is igényel, de hol ezek állandóan hiányoznak, ott a higgadt szemlélő előtt természetesekké válnak az olynemű mozgalmak, a melyek néhány éve az ország több részében oly komoly alakot öltöttek. Ha ébresztő volt e mozgalmak hatása, mely szükségeltetett arra, hogy vidéki társadalmunkat maradiságából és közönyéből fölrázza, hogy figyelmét a megoldásra váró kérdések tömkelegére irányítsa, úgy nincs okunk az akkor történetek miatt szomorkodni. Tény az, hogy a vármegyék jegyzőkönyveiben az utóbbi évek alatt számtalan oly feljegyzésre találunk, melynek párját a multakban hiába keresnők, s melyek tanubizonyságot tesznek arról, hogy a fölfogások átalakulása folyamatban van. A mult idők eminenter «úri» vármegyei most már nem zárkozhatnak el a valódi közérdek fölismerésétől és szolgálatától, a törvényhatóságok munkálkodása többé nem állhat néhány kiváltságos érdekeinek előmozdításából, hanem körében mindinkább tágulva, a közszempontokat, a nép érdekét juttatja érvényre ott is, hol erről beszélni a multakban legalább nem is tartozott a «bon ton»-hoz. Ezen — bizonyára nem egy helyütt kételylyel fogadott — állításunk igazolására egy vármegye socialis tevékenykedésének vázolását fogjuk megkísérelni, megjegyezve azt is, hogy Csanád vármegyét kivételnek nem tekintjük, ellenkezőleg mindabban, mi itt az utóbbi évek alatt történt, csak a korszellem megnyilvánulását látjuk, mely sokkal hatalmasabb tényező, sem hogy hatása egy vármegye szük határai közé szoritható lenne.

II.

A vármegye levéltárában őrzött iratok arról tesznek tanuságot, hogy megyénkben is hamarabb ébredt föl a népben a tudat helyzetének visszásságát illetőleg, mint az intéző körök elfogulatlan belátása, mely a reformok szükségességére idejekorán figyelmeztethetett volna. 1894. évig semmi nyomát sem tapasztaljuk annak, hogy általában «munkáskérdés» léteznék, és e tekintetben mintha az 1891-ik évi battonyai zendülés is minden benyomás nélkül maradt volna. Nyilvánvaló még a hit, hogy a nép irigylésre méltó jó módban él, hogy csak a rosszlelkűek, a züllöttek panaszkodnak, kikkel szemben nem a humanus intézkedések, hanem csupán a megfélemlítés és a szigor lehetnek indokolt és célravezető orvosságok. És a midőn 1894-ben a hódmezővásárhelyi munkások zendülése a kérdést jóformán egyik napról a másikra napirendre hozta, úgy csak természetes, hogy a készületlen és tájékozatlan hatóságnak sem jutott egyéb az eszébe, minthogy itt egy bűnös szövetkezettel áll szemben, mely ellen eljárnia egyedül a csendőrségnek kötelessége. Ezért az 1894-ik év számos ügydarabja felette egyhangú és csak annyiban változatos, hogy egyik részében a karhatalom sürgős kirendelését szorgalmazza fölfelé, míg lefelé saját hatósági közegeit untalan figyelmezteti az éberségre, illetve a megtorlás állandó készenlétére. Távolság áll tőlünk, hogy az akkori megyei hatóságnak bűnül rónánk föl, a miért a közeli benyomások alatt erélyesen látott a védelemhez. Bár egy vagy más irányban tapasztalunk is az intézkedésekben némi tulzást, tapasztalunk több rendbeli ötletszerűséget is, de viszont nem kell felednünk, hogy ez 1894-ben, tehát oly időben történt, a midőn socialis fölfogásunk még szunnyadóban volt, s a midőn a vármegyék mintegy egyedüli socialis kötelességünknek csak azt ismerték, hogy a rendbontó elemekkel szemben az erélyben egymással vételkedjenek. Csakis ebben, nem pedig a tényleges körülményekben — mert ezek arra okot akkor sem szolgáltatnak — kell keresnünk magyarázatát azon lázas munkálkodásnak, melyet a hatóság a közrend érdekében kifejtett, a mely munkálkodás mindenesetre azon határozott eredménnyel

járt, hogy 1894-ben vármegyénk mindennemű rendbontástól megkímélve maradt.

A repressiv rendszabályok előterbe állításán kívül hiába keresnők azonban a céltudatos tevékenykedésnek egyéb megnyilvánulását. A főszolgabírókhoz és a rendőrhatságokhoz intézett számtalan rendelet között nem találunk egyet sem, mely a járási közegeknek kötelességévé tette volna a nép tulajdonképeni panaszait meghallgatni és tájékozást szerezni az iránt, hogy hát mi is lehet az oka annak, hogy az eddig oly csendes, oly konservatív hajlamú nép az izgatásra oly fogékonnyá, a legképtelenebb ígéretek befogadására oly alkalmassá vált. A vármegye közigazgatási bizottsága csak egy ízben foglalkozott a fenyegető kérdéssel, de ekkor is csak annyiban, hogy egyik tagja által kérdést intézett az alispánhoz, hogy vajon a birtokos-osztály érdekeinek megóvása céljából milyen intézkedések történtek. Mint láthatjuk, ekkor még teljesen az egyoldalú osztályérdek uralkodott a megye közfölfogásán, pedig annak mentségeül itt még azt sem lehetett fölhozni, hogy egy égő házat előbb el kell oltani és csak ennek utána lehet a tűz okainak földerítéséhez látni. Mert ismételjük, 1894-ben a helyzet Csanádban aggályos csak Hódmező-Vásárhely szomszédsága miatt volt, és ezért az órendszabályok egyoldalúsága indokoltta csak az által válhatik, ha ennek eredetét a közfölfogás egyoldalúságában keressük.

És csakis a közfölfogás örvendetes átalakulásának köszönhető, hogy a következő évek alatt már nem látjuk ismétlődni az 1894. év zsandár-politikáját, hanem hogy a megyei társadalom fokról-fokra haladva a kor követelményeinek helyes fölismerésében, a munkáskérdéssel szemben hova tovább oly álláspontra helyezkedett, mely a rideg egoismus megtörésével az emberies áldozatkészségnek vált határozott úttörőjévé. És ha az 1894-ik évnél sokkal súlyosabb jelenségű 1897-iki évet minden karhatalom igénybevétele nélkül békében és csendben átélhettük, úgy ebben nem kis része lehetett azon irányító szerepnek, melyet megyénk ez utóbbi évben a társadalmi kérdés vezetése körül már céltudatosan elfoglalt. E vezetés alapelve pedig a részrehajthatlan pártatlanság volt, mely elv alkalmazást nyert minden ügy ellátásánál, nem kérdezve soha, hogy kinek érdekében, de azt sem, hogy kinek ellenében történik a döntés. És meg-

tört ezzel az a varázs, mely az urak büntetlenségét — az úri osztály nem épen nagy népszerűségére — övezte, és mindinkább tért hódított a jogegyenlőség exact követelménye, mely megalkuvást sem a rokonság, sem a jó barátság révén nem ismert. A jog és az igazság föltétlen tiszteletben tartása, ez volt a kiadott jelszó, mely elhatva az utolsó kis község házáig, egy modern helyhatósági socialpolitikának vált szilárd alapjává. És ezen az alapon fejlődött ki a méltányosság érzete is, illetve a lehető azonosítás azok érzelmevilágával, kik a földi javak hiján a támogatásra, az útbiztosításra oly nagy mértékben reá szorultak. A panaszkodó munkásembert nem tekintették többé szükségképen rossznak, züllésnek indultnak, panaszával szemben, ellenkezőleg jóakaratot tanusítottak, egyszóval a «modus procedendi» nem többé a panaszos elhallgattatása, hanem lehető megnyugtatósa, nem többé a panasz elnyomása, hanem lehető orvoslása képezte.

És megyeházán és községházakon eddig ismeretlen látogatók kezdtek megfordulni. Eleinte féltősen, később mindinkább és inkább bátrabban és így szemtől-szembe állva az ember az embert megismerni és néha talán megszeretni is tanulta. Tény az, hogy 1897-ben az ország mezőgazdasági munkásnépének majdnem általános jellegű izgatottsága párosulva a legrosszabb termések egyikével, Csanádban komolyabb megnyilvánulásokra sehoh sem vezetett, s hogy a megye ép ez évben kezdte meg a socialpolitikai alkotások azon sorozatát, melyek a nép fejlődő igényeivel számolva, azok lehető kielégítésére irányulnak.

III.

A megváltozott irány kifejezésre jutott első ízben azon hosszabb fölterjesztésben, melyet 1897. év nyarán a vármegye alispánja a főispánhoz, illetve általa a földművelésügyi kormányhoz intézett. A fölterjesztés alapjául a földművelésügyi miniszternek egy rendelete szolgált, melyben a főispánokat fölhevta, hogy a terjedő agrarsocialismus jelenségei, illetve annak indító okai felől hozzá részletes jelentést tegyenek. Csanádmegye jelzett fölterjesztése novumot képe-

zett annyiban, hogy az arató munkások közt észlelhető mozgalmat, *expressis verbis* sok tekintetben jogosnak jelezte, a mennyiben a mozgalom első sorban oly igények kielégítésére irányul, melyek a létfenntartással szoros kapcsolatban az aratási munkálatok révén a tisztességes megélhetést biztosítanák. Tehát már kiindulási pontjában is eltérve az eddig követett fölfogástól a 97-ik fölterjesztés, már nem elégszik meg a «lelketlen» izgatók előterbe állításával, hanem tisztultabb szempontból szemlélve föladatát, csakhamar reájött arra, hogy a sikeres izgatás egyik föltétele az izgalomra való tényleges ok.

És a kiindulási eszmét következményeiben tovább fűzve, a vármegye már ekkor, tehát az 1898: II. t.-cz. megalkotását egy félévvel megelőzve, mint a jogos panaszok elosztatására irányuló orvosszert ajánlja: *a)* hogy az aratási szerződések mindenkor kötelezően az illetékes községi előljáróság előtt a munkaadók és munkások együttes jelenlétében köttessenek meg, mely alkalommal az előljáróság köteletségévé teendő, hogy a szerződést pontról-pontra fölolvassa, aláírás előtt részletesen megmagyarázza, hogy ekként az esetleges kétség vagy félreértés idejekorán eloszlatható legyen. Az ekként megkötött szerződés egyik példánya a munkaadónak, másik példánya a munkások megbizottának adandó át, még egy harmadpéldánya az elsőfokú hatóságnak kiadandó, mely a járás területén érvényesen megkötött szerződésekről egy ellenőrző nyilvántartást tartozik vezetni. Ha a járási tisztviselő arról győződnek meg, hogy a bemutatott szerződés nem felel meg az alább körvonalozandó minimalis kereseti biztosítéknak, úgy kötelessége az illető munkaadót a szerződésnek ily értelemben való pótlására utasítani; *b)* hogy a szerződés megkötésénél mindenkor pontosan körülírassék a terület, a melyre a munkaerő felfogadtatik, miáltal kiküszöböltetnék azon visszaélés, mely sokhelyütt a munkásokat a munkaadók önkényének kiszolgáltattja, lehetővé téve különösen azt, hogy a jóindulat nélküli munkaadó ép legjobb termést ígérő tábláit olcsóbb munkaerővel (dohánykertészek, cselédek) arattassa le, míg a részmunkások a gyengébb termésű táblák learatására utalva, ez által érzékeny és jogosulatlan bércsökkenést szenvednek; *c)* hogy törvényileg biztosítsassék a minimalis terület, melynek föl-

vállalására a szerződő munkás jogosult, nehogy a túlcsekély munkaterület miatt a megélhetést biztosító kereset, még kedvező részelési hányad esetén is illusoriussá válják. Viszont azonban biztosítsanak a munkások azon «vis maiorral» szemben is, a mely a munka ismételt megakadásával a szerződéses munka időtartamát ugyancsak a kikötött kereset rovására felette megnyújtja; *d*) hogy a kötendő szerződésekben a «legkisebb létfenntartókereset elvének gyakorlati érvény szereztessek, oly formán, hogy minden szerződésben megállapítandó legyen egy kereseti bérösszeg, mely a munkások, illetve munkás részére minden körülmények között, tehát a legrosszabb termés esetére is biztosítatik, miáltal a munkás megélhetését illetőleg függetlenítetik a termésviszonyok esélyeitől, a mi egyszersmind a szerződéses munka pontos teljesítésének egyik természetes előfeltétele; *e*) hogy úgy a részkereset, mint a természetben kiszolgáltató élmezési járulék (*conventio*) megállapításánál a gabona minőségét illetőleg sok visszaélésre alkalomul szolgáló ürmérték helyett mindenkor a súlymérték használtassék; hogy *f*) a szerződések biztosítása czéljából a hatósági eljárás lehetőleg pontosan körvonalaztassék, de egyúttal egyszerűsítették és gyorsítottassék is, különösen pedig a hatóságnak a szerződés teljesítésére vonatkozó intézkedései és a szerződést szegők megfenyítésére vonatkozó határozatai azonnal foganatosítása és végrehajtása biztosítsanak.

A szigor és nagyobb mérvű erély itt nemcsak hogy indokolt, de föltétlenül szükséges is, föltéve mindazonáltal, hogy alkalmazása a szerződést szegőt pártatlanul sújtja és nem téve különbséget munkaadó és munkás között; hogy *g*) a terményhitellel üzött leplezett uzsora szigorú rendszabályokkal korlátoztassék, s hogy ennek kapcsán különösen a hányados művelésnél nagyban divó és számtalan súlyos visszaélésre, tehát jogos ellenszenvre is szító engariak és robot munkák jövőben követelése törvényhozásilag eltiltassék; hogy *h*) a munkakereslet és munkakinálat közt helyenként fennálló visszás arány lehetőleg kiegyenlítettessék az által, hogy a munkásközvetítés, a munkaadók és munkások kötelező nyilvántartásával szabályoztassék oly formán, miszerint lehetőképp érvényre jusson az az elv, hogy a helybeli

munkások munkája lehetőleg és első sorban a helybeli munkaadók által hasznosíttassék. A munkasközvetítés gyakorlati kivitele törvényhatóságokként az autonomiára bizas-sék; végül *i)* hogy a létfenntartásukért dolgozó munkásoknak katonai gyakorlatokra való behívása a nyári munkaidő tartama alatt mellőztessék. Ezen pontokban foglaltak képez-ték a vármegye kivánságait a munkáskérdés orvoslását ille-tőleg, mint látjuk oly kívánalmak, melyek legtöbbike az 1898: II. t.-czikkben már megvalósulást nyert, s ezért az 1898: II. t.-cz. határozott gyakorlati eredményei egyúttal a megye kifejtett álláspontjának helyes volta mellett szólanak, mely álláspont lényege kilejezésre talált említett felterjesztés szó szerint idézett befejező soraiban, melyek szerint: «Az előadottak alapján, mint végkövetkezmény állítandó föl, hogy a béke és megnyugvás az alföldön csak úgy várhatók, ha a munkaadó osztály, szakítva az ósdi szokásokkal, kényel-méből és élvezett előnyeiből nem átal a köznek annyi áldo-zatot hozni, a mennyi az ő romlása nélkül több millió jogos igényeinek kielégítésére elkerülhetlenül szükségesnek látszik».

IV.

Az 1898: II. t.-cz. megalkotása és az ezzel kapcsolato-san foganatosított intézkedések forduló pontot képeznek a mezőgazdasági munkáskérdésben. E törvény nemcsak annyiban fontos, hogy egy jótékony «novumot» képezett a múlt állapotokhoz képest, hanem annyiban is, hogy mintegy ki-indulási pontjául szolgált a földművelésügyi ministerium socialis politikájának, mely azóta nem is egy tekintetben a munkásosztály érdekeit lényegesen előmozdította. Ezen mit sem változtathat az egyoldalú kritika, melylyel e politikát kísérték és kísérik, s mely kritika nem veszi tekintetbe a politika tényleges eredményét, mely a munkásmozgalmak lecsendesülését a munkások nagyobbmértvű meglegedésében lehetővé tette. E gyakorlati célokat szolgáló politika bírál-atánál pedig nem az elvont doctrinák, hanem igenis az elért gyakorlati eredmények a mérvadók, s ezért, ha lehetnek is az 1898: II. t.-czikkének egyes intézkedései, a melyek az egyéni szabadságra felette korlátozóknak látszanak, úgy

viszont nem szabad elfeledkezni a törvény azon intézkedéseiről sem, a melyek szintén tartalmaznak korlátokat, de ezúttal egyenesen a munkásosztály védelmére. De a törvény holt betűinél többet fejez ki a szellem, a melyben a törvény életbeléptetését nyerte, s mely szellem az egész vonalon a fennebbi említett modernebb fölfogás érvényesülését és megvalósulását jelentette. S a minthogy a minister számtalan rendeletében kifejezésre hozta azon akaratát, hogy a törvény alkalmazásánál csakis ez a humánus szellem érvényesüljön, úgy viszont a vármegye is legfőbb kötelességének ösmerte e szándoknak nemcsak eleget tenni, hanem sőt folytatva megfigyelését és ellenőrzését, kezdeményezőleg és kiegészítőleg föllépni ott, hol annak helyi szüksége fenforogni látszott. Így intézkedés történt még 1898 márczius havában, hogy a munkásszerződések harmadpéldánya (a törvény tudvalevőleg csak a két példányban való kiállítást mondja ki) a járási tisztviselőkhöz fölterjesztessék, hogy az elsőfokú hatóságoknak tájékozottsága és pártatlan ellenőrzése a szerződések pontos teljesítése körül föltétlenül biztosíttassék. E rendelkezés kelte óta eltelt négy esztendő a rendelkezés gyakorlati célirányosságát juttatta kifejezésre, és nem egy ízben bizonyult üdvösnek a szolgabírói beavatkozás ott, hol a községi előljáráóság tájékoztatlansága, részben talán elfogultsága is a megkötött szerződésben a törvény szellemének érvényt szerezni nem tudott.

Kapcsolatosan a munkásmozgalmakkal a vármegye hatóságának nem kerülhette el figyelmét a ponyvairadalom krajezáros terményeinek megmételvező hatása sem és ezért már az 1898. évet megelőzőleg is szükségesnek látta a népéletnek ez irányban megfigyeltetését is. Mert a megfigyelés által volt eldöntendő a kérdés, hogy vajon a nép azért olvassa-e oly mohón a sokszor izgató irányú ponyvairadalmat, mivel ez ízlésének és fölfogásának kizárólag megfelel, avagy azért-e, mivel a nyomtatott betű iránti szeretete egyéb kielégítésre nem igen talál? Annál is inkább indokolt volt-e megfigyelés, mivel népünknek egy föltűnő sajátja, hogy különben inkább bizalmatlan természete készséggel kapitulál a nyomtatott betűnek reá nézve még szokatlan varázsa előtt. Ha a föltevés első része a való, úgy tekintve a sajtó által élvezett szabadságot (mely annak kinövéseit is jórészt meg-

könnyíti), nehéz lett volna a hatóság praeventiv irányú védekezése és a métely terjedésének ellensúlyozása minduntalan akadályokba ütközött volna. Szerencsére azonban a megfigyelés ép az ellenkező eredményre, azaz a föltevés második részében foglaltak beigazolására vezetett, azaz hogy megállapították, hogy vidékünkön a nép általában mohón kap az olvasmányok felé, s ha neki a kellő alkalom biztosítatik, úgy készséggel fogad más irányú, lelkére oktatólag és nemesítőleg ható olvasmányokat is. És a mily veszélyes lett volna az első föltevés, ép oly örvendetes volt ez utóbbi igazolódása, mivel ezáltal a társadalom egy hatékony eszköz nyert tanító és békítő befolyásának érvényesítésére. Az olvasni vágyó nép igényeinek kielégítése egyrészt, másrészt pedig a nép műveltségének fejlesztése és hazafias irányban való fokozása egyenesen az ingyenes népkönyvtárak intézményének létesítésére utalta a vármegye közönségét, mely sietett is ezen irányban szerzett tapasztalatainak egy a földművelésügyi minster úrhoz intézett föliratában kifejezést adni. Az 1898 márczius 18-dikán kelt föliratában a vármegye közönsége jelentést tesz a minsternek egy értekezletről, melyben az e czélből meghívott és meghallgatott járási tisztviselők és községi jegyzők a socialis béke fönntartására szükséges eszköznek jelentették ki, hogy a községekben a munkásnép művelésére szolgáló intézmények alapítassanak, melyek között első sorban hazafias irányú népkönyvtárak szervezése és fölállítása látszanék indokoltnak. Miért is a vármegye közönsége már ezúttal is azon kérelemmel fordult a minsterhez, hogy a vármegyét ezen törekvéseiben anyagi támogatással istápolni sziveskedjék.

Rövid nyolcz nap alatt a megye e fölterjesztésére megjött a minster kedvező válasza, melyben a népkönyvtárak szervezésére buzdítva, egyúttal a szükséges segély folyósítását is biztos kilátásba helyezte. Az e kezdeményezés megérett gyümölcszeként működő 29 népkönyvtár, mely immár a vármegye valamennyi községében hirdeti a magyar kulturát, mely ekként nemzeti és nevelői missiót teljesít egyaránt, egy olyan alkotása a vármegye socialpolitikai tevékenykedésének, mely szerény keretei daczára az általa szolgált cél nagyságában a följegyzésre méltónak látszik.

Több nehézséggel találkozott a vármegye azon óhaja, hogy az aratási munkálatok alatt a tartalékos mezőgazdasági munkások fegyvergyakorlatra való behívása — tekintettel e munkálatok létfenntartó jellegére — mellőztessék. Bár a földművelésügyi minister leiratáában elismerte is e kérelem teljes méltánylást érdemlő jogosultságát, mindazonáltal azon okból, mivel az óhaj teljesítését a katonai kiképzés követelményei akadályozzák, különösen pedig e kiképzés szempontjából oly fontos hadgyakorlatok megtartatása a csapatok minél nagyobb számban való részvételét föltételezi, a kérelemnek helyt nem adott (1898 szeptember). A ministeri leirat tárgyilagos okai nem voltak azonban képesek a vármegye föliratának alaposságát meggyengíteni, ellenkezőleg a közönség továbbra is kötelességének ismerte a katonai kiképzés követelményeivel szemben a megélhetés követelményeit előtérbe állítani, hogy az utóbbiakat megillető elsőbbséget végre is érvényre juttassa, mert az állhatatos kitartás ezúttal sem bizonyult kárba vesztettnek, mivel támaszkodva a földművelésügyi kormány jóindulatára, tényleg sikerült a hadügyi kormány aggályait eloszlatni, minek folytán a tartalékos mezőgazdasági munkások behívása oly képen nyert szabályozást, hogy ez ma már a nyári kereset, tehát a téli megélhetés komolyabb veszélyeztetése nélkül történik.

V.

De nemcsak arra szorítkozott a vármegye socialis tevékenykedése, hogy a munkástörvény végrehajtásával a reáamúgy is törvény szerint háramló kötelességeknek lehető pontossággal megfeleljen, hanem élve szabályrendelet-alkotási és intézkedési jogával, nem egy ízben az alkotás kezdeményező terére is lépett. És bár a kitűzött czélt nem mindenben érte is el, s bár kénytelen volt a változhatlan vagy legalább az általa meg nem változtatható körülményekkel nem egy ízben meg is alkudni, mindazonáltal a tevékenykedés tényleges eredményei olyanok, melyek a vármegyék életképtelenségéről terjesztett meséket gyökeresen és alaposan megzáfolyják. És lehetetlennek tartjuk, hogy e téren az igazságosabb és elfogulatlanabb elbírálás előbb vagy utóbb elégtételt ne adjon

mindazon megrovásért, melyben az utóbbi évek alatt bő részünk volt. Hisz nem egyszer olvastuk annak hirdetését, hogy a megyékben a klikk-uralom a döntő, s hogy ép ezért mindaz, a mit a megyék cselekszenek (ha ugyan egyáltalában cselekszenek valamit), egyes-egyedül a családi, az osztályérdekeknek áll szolgálatában. Ezen «általános és talán többször hangoztatott mint beigazolt váddal szemben utalhatunk a megyénk által 1897 óta kifejtett tevékenykedésre, mely tevékenykedés legfőbb sikereit oly irányban kereste, hol nem az osztály, nem a családi érdek, hanem ellenkezőleg a «kis emberek» érdeke nyert érvényesülést — sőt nem egy ízben az osztály, a családi érdekek ellenében is. E tevékenykedés nem dicséretre, de ismertetésre szorul, dicséretre már azért sem, mivel csakis a helyesen felismert kötelesség az, mi e tevékenykedés alapjául szolgált.

A vármegye 1897-iki feliratának *g)* pontjában már olvashatjuk, hogy a megye mint egy a socialis békére kártékonyan ható jelenségekkel foglalkozik a hányados miveléssel kapcsolatosan üzött robotokkal és követelt engariákkal.

Foglalkozik pedig azért, mivel a multakban is bő alkalma volt tapasztalni: *a)* a visszaéléseket, melyek a munkaszerződések szabadságának leple alatt üzettek; *b)* a lappangó, de azért egyre terjedő elkeseredést, a mely ez üzelmek nyomában fakadt. A mely perczben tehát a megye szakított az ósdi felfogással, mely szerint [az úrnak minden, a munkásnak pedig csupán egy: tudniillik hallgatni szabad, azon perczben indokolt volt a megye állásfoglalása azon szokások ellenében is, melyek a modern fölfogás által megkívánt áldozatkészség helyett az élvezett előnyök uzsorakamatját képezik. Hogy ezen állásfoglalás, különösen kezdetben, nem volt egyhangú, az csak természetes, ha meggondoljuk, hogy régi időtől bevett és sokak előtt kedves szokások megbolygatásáról volt szó. Végül azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a birtokososztálynak egy töredéke már elvileg is ellenez minden újítást, mely fölfogása szerint viszonyát munkásaival szemben megváltoztatná, mivel tekintélye nélkülözhetetlen részének tartja a tételt, hogy munkásaival szemben egyedül és mindig csak neki lehet igaza. S ezért, ha fölbuzdúl is benne a humanus, népboldogító hajlam, hát elmegy a szomszéd város egyik socialis czélzatú congressusába és ott eleget

téve a modern társadalom követelményeinek, otthon minden reformot fölöslegesnek, sőt tekintélyére határozottan sérelmesnek ítél. Alig hogy megindult tehát a vármegye irányadó köreiben a mozgalom az engariák és robotok korlátozása iránt, a birtokos osztálynak fentemlített, különben igen tiszteletreméltó töredéke azonnal megfujta a harczi riadót, s mintha a birtokososztály legfőbb érdekeinek megóvásáról volna szó, olyan mérvű ellentevékenykedést fejtett ki.

Persze nem hiányzott az ő érvelésökben sem a nép érdekeire való hivatkozás, például akkor, a midőn hangoztatták, hogy robot és engaria nélkül a hányados művelés fentartható nem lesz, s föltéve, hogy az eltiltás bekövetkeznék, kénytelenek lesznek a házi művelést, tehát a napszám-munkát igénybe venni, vagy akkor, a midőn állították, hogy a hányadosok a robotok és engariák révén csak azon költségtöbblet egyrészét térítik meg, melybe a földnek jobb művelése kerül, mert hát nyilvánvaló, hogy a jobb művelésnek legfőbb hasznát nem a földbirtokosok, hanem a három-négy holdas kisharmadosok látják. Illő tehát, hogy ezért külön meg is fizessenek, a minthogy fizetnek is. Mindez nem gátolta meg azonban a robotok és engariák követelésének eltiltását kimondó szabályrendelet-javaslat megalkotását, valamint azt sem, hogy a gazdasági egylet, mely bírálata mondasára első sorban volt hivatva, beható vita után, végül mégis túlnyomó többséggel a javaslat mellett döntött. Ebből pedig azon örvendetes következményt lehetett és lehet is vonnunk, hogy a birtokososztály fentemlített töredéke mellett a gazdasági társadalom túlnyomó része a munkáskérdés követelményeinek megítélésénél az elfogulatlan álláspontra helyezkedik, s ezért érdekeit is első sorban az ellentétek kiegyenlítésével és a munkások jogos igényeinek lehető kielégítésével látja kapcsolatosaknak. Maga az említett szabályrendelet arra törekedett, hogy egyrészt a munkásnép által oly sűrű panaszszal illetett szokásnak, mely szerint a hányados munkás munkaadójának még néhány napi ingyenes (tehát robot-szerű) munkával és holdanként néhány korona fizetésével, vagy élelmi czikkek (tojás, csirke) beszolgáltatásával tartozik, véget vessen, másrészt viszont a birtokososztály érdekeit se sértse, miért is határozott és körülírt ellenszolgálmány esetére (például az arató rész külön elcséplése, a termények

hazaszállítása stb.) a teljesítendő ingyen munkát, mint lero-
vást, robotnak nem minősítette. És ekként megalkotva csak
sajnálatos, hogy a szabályrendelet eddig tényleg életbe lép-
tethető nem volt, mert bár elvileg felsőbb helyen is helyes-
lésre talált, egyes részleteit, különösen pedig a fogalmak
körülírását illetőleg még eddig el nem oszlatható nehéz-
ségek merültek föl. Egy határozott előnye azonban így is
volt a megindított mozgalomnak és ez az, hogy alkalmul
szolgált az eszmék tisztázódásának, miáltal az ősi fölfogás
sérthetlensége «pro domo» érzékeny és kihatásában is jelen-
tős csorbulást szenvedett.

Bár nem kizáróan a munkásnép érdekeit szolgáló, de
azért kiválóan társadalmi hatású volt azon reform is, a mely
a községi adózás terén az egyenlő teherviselés elvének kívánt
érvényt szerezni. Tudvalevő ugyanis, hogy a községi háztar-
tásban az egyenlő közteherviselés elve lényeges csorbulást
szenved, a mennyiben a községi törvény 130. §-a az egykor
önálló puszták (prédiumok) adózási kedvezményét fentartja,
megállapítván, hogy a község közigazgatási költségeihez, a
községi határhoz csatolt, hajdan önálló puszták tulajdonosai
csak feladó alap arányában tartoznak járulni. E *Szemle*
hasábjain egy előzőleg megjelent cikkemben (1902 július.
A közigazg. reform) már bővebben foglalkoztam e sajátos
állapot historicumával és azért ezuttal elég legyen annak
ismétlése, hogy ez az állapot semmikép sem felel meg a
modern jogfejlődés követelményeinek, hanem azzal ellen-
kező irányt képvisel akkor, a midőn a községhez tartozó-
legvagyonosabb elemeket a többiek rovására nagymérvű
előnyökben részesíti. Ezen a tényen mitsem változtat az
élvezett előnyöknek a régi jogon való alapulása, a mint-
hogy a közteherviselés elve is annak idején a régi jogok fel-
adását és megszüntetését kívánta. A mily mérvben tehát
megszűnt a régi pusztá fogalma, hogy mind nagyobb mérv-
ben helyt adjon egy magasabb kulturai fokot kifejező köz-
ségi életnek, ép oly mérvben kellene megszűnniök mindazon
előjogoknak is, melyek a hajdan önálló puszták nemes urait
megillethették, de a melyeket egy községi polgár sem élvez-
het többi társai megrövidítése nélkül. Ép ezért csak termé-
szetes, hogy vármegyénk figyelmét sem kerülhette el ez a
visszás állapot különösen akkor, a midőn czélul tűzte ki

magának, hogy a fennálló sérelmeket minden irányban és a lehető elfogulatlansággal fogja orvosolni. Nem kerülhette ki különösen figyelmét az ellenszenv, melylyel az úgynevezett «úri adó» az annak hátrányait átérző községek részéről találkozott, s mely ellenszenv ellen küzdeni annál nehezebb volt, mennél inkább kellett annak indokoltságáról meggyőződni. Ehhez járult kétségtelenül annak fölismerése is, hogy az egyes községekben szunnyadó nagy nemzeti erő fokozottabb kifejlést csak úgy érhet el, ha ezen erő forrásai igénybevételénél az osztó igazság legtisztább alakulatában érvényre juthat. És vajon akkor, a midőn a gazdag vagy jobbmódú birtokos köteles érdeklődését minden intézmény iránt, mely községe javát, népe művelődését, az összesség szellemi és anyagi gyarapodását előmozdítani hivatva van, az anyagi áldozatok terén is érvényre juttatta, akkor, a midőn az önző haszon elvi fölfogással szemben a közkötelezettség nagy elvét diadalra segítette, vajon akkor nem cselekedett-e a vármegye azon legszebb traditiói nyomán, melyek a multakban a vármegyei életet az erőgyűjtés, utóbb meg a haladás pótolhatatlan tényezőjévé avatták? A fölirat, melyet 1900 május havában a vármegye közönsége az ország törvényhozásához intézett a végből, hogy a községi törvény fentjelzett irányban való mielőbbi módosítását sürgesse, ezen hagyományos szellemnek megnyilatkozása volt, valamint hogy a concret határozatok, melyekkel a baj orvoslása megkíséreltetett, s mely határozatok révén a vármegye több községében ma már a haladás, a növekedő jólét örvendetes jelenségei tapasztalhatók, a helyhatósági socialpolitika üdvös voltának meggyőző erejű hirdetői. De csonka volna előadásunk, ha ennek kapcsán meg nem jegyeznők, hogy a községi adózás szabályozásával egyidejűleg gondoskodás történt arról is, hogy a vagyontalan napszámosok a községi pótdadó viselése alól általában mentesíttessenek, azaz hogy a vagyonosabb elemek fokozottabb hozzájárulásával, a községek a községi törvény azon engedményéhez, a mely az egyébként adót nem fizető napszámosoknak községi pótdadóval való terhelését bizonyos mérvig lehetővé teszi, nyúlni kénytelenek ne legyenek.

VI.

Az 1898: II. t.-cz. köteletségévé tette minden községnek a munkássegély-alapnak létesítését. Kereseti viszonyaink hiányossága, főleg pedig a téli hónapok teljes keresetnélkülisége igen gyakran juttathatja még a legszorgalmasabb munkást is azon helyzetbe, hogy megélhetési kiadásait megtakarított filléreiből fedezni nem tudja. Ezért rendkívül helyén való volt a gondoskodás, melyet ezen irányban a munkástörvény kifejezésre hozott. Hisz hitele a munkásnak jóformán nincs és ha mentesíteni akarjuk a lelketlen uzsorások üzelmétől, úgy gondoskodni kell egy oly különleges alap létesítéséről, mely kizárólag az ő érdekeit szolgálja, a nélkül azonban, hogy könyöradományok nyújtásával a munkaképes férfiú önérzetén sérelem essék. Ezt a célt szolgálják a községi munkássegély-alapok akkor, a midőn a munkás részére határozott lejáratú időhöz kötött, kamatmentes kölcsönöket folyósítanak. Hogy azonban a segélyalapok működése tényleges legyen és ne csak «írott malaszt» maradjon, ehhez mindenekelőtt elegendő anyagi erővel rendelkező alapok létesítése igényeltetik, — egy szóval szükséges, hogy a társadalom áldozatkészsége e téren is kellő arányokban megnyilatkozzék. Vármegyénk socialis életében csakis ez utóbbi föltétel teljes érvényesülésének köszönhető, hogy munkássegély-alapjaink már az elmúlt télen is élénk működést fejtettek ki, úgy hogy bizvást elmondható, hogy munkásnépünk ma már teljes tudatában van az 1898: II. t.-cz. 71. §-ába kifejezésre jutó rendelkezés üdvös és áldásos voltának. Segély-alapjaink létesítésénél azon elvtől vezéreltetve jártunk el, hogy a munkaadók különleges hozzájárulása lesz nemcsak a legjobb, de egyuttal a legméltányosabb módja az alapok megteremtésének és ezért községeink szabályrendeletileg kimondották, hogy az alapok évi hozzájárulással gyarapítandók, mely hozzájárulás azokat fogja adó arányában terhelni, a kik legalább 10 kat. hold tulajdona felett rendelkeznek, a kiknél tehát a mezőgazdasági munkaadók ismerve föltalálható. Az évi hozzájárulás mérvének megállapításánál pedig elsősorban a községi munkások számára voltak tekintettel, azaz hogy a hozzájárulás — községenként változva — lehetőleg a kiváltott és érvényben lévő munkásigazolványok ará-

nyában történik, minek eredménye, hogy évenként körülbelül 7600 koronával gyarapodnak a községek munkássegély-alapjai. Ezen összeg pedig mielőbb tekintélyes alappá fog növekedni, mivel az alapok könyöradományokat csak kivételesen nyújtanak és működésök első sorban kamatmentes kölcsönök, tehát visszatérülő segélyek nyújtására irányul és azáltal az alapok fokozatos gyarapodása, de mindinkább növekedő életképessége is teljesen biztosítottnak látszik. De nemcsak az anyagi segélyezés terén, de mint a különböző osztályok egyik összekötő kapcsa társadalmi téren is értékes ez alapok működése. Az alapok tevékenykedését körülíró szabályrendelet nem hagyta ugyanis figyelmen kívül azon jótékony hatást sem, mely a munkásokra nézve a köztevékenykedésben való tényleges részvételtől származhatik, föltéve, hogy mint e téren még járatlanok, megfelelő vezetésben és irányításban részesülnek. E kettős cél van szolgálni hivatva a segélyalapok kezelésével felruházott véleményező bizottság, mely bizottságban egyenlő számarányban vesznek részt a munkások és munkaadók küldöttjei, kik ily formán egy közös emberies célnak válnak előmozdítóivá, és egyesült akaratukkal gyakorolják a jótékonyt ott, hol annak szükségét fölismerték. Hogy ebből nemcsak magára az intézményre, de mindkét félre is csak előny háramlik, az bővebb magyarázatot nem is igényel. Tény, hogy a bizottság munkástagjai nagyra vannak nemcsak kiküldőik bizalmával, de azon döntő befolyással is, melyet annak révén gyakorolhatnak, míglen a munkaadótagok ugyancsak e bizottsági ülések révén becses alkalmat nyernek a munkások gondolkozásmódjának, lelkületének és értelmi képességének megismerésére, ellentétben azon tájékozatlansággal, melyben még a közelmúltban is a munkáskérdéssel szemben viseltettek. A fennebbieket nem tekintve, még annyiban is lényeges a hivatás, melyet a munkássegély-alapok betöltenek, hogy mintegy bevezetésül szolgálnak azon újabb törvényalkotások életbeléptetéséhez, melyekkel a törvényhozás az utóbbi két év alatt a mezőgazdasági munkások aggsági és rokkantsági ellátásait illetve baleset elleni biztosítását megoldani iparkodott. A mi kisszerűbb anyagi viszonyaink közepette kétszeresen nagynak kell látszania a feladatnak, melyet a törvényhozás az 1900 : XVI., illetve 1902 : XIV. t.-cikk megalkotása által a nemzet elé tűzött.

A munkások biztosítása régtől fogva foglalkoztatja már a socialpolitikuskok legjavát, és nálunknál szerencsésebb körülmények között állanak, hol állami, hol társadalmi úton e téren már nagyot és jelentősét is alkottak. Mi a külföldtől csak a minden művelt ember által egyaránt tiszteletben tartandó eszmét vehettük át, hogy az elaggott, rokkant munkások megélhetését lehetőleg biztosítani, őket az élet viszonyaiban rejlő nyomortól megvédelmezni a társadalmi politika legelsőbb rendű kötelessége. A kiviteli módozatot illetőleg azonban számolnunk kellett sajátos viszonyainkkal és ezért bár csodáltuk is a nagy nyugoti államok hatalmas alkotásait, azoknak utánzását egyelőre még meg sem kísérelhettük, hanem a kérdésmegoldását csak szerény keretekben vonhattuk alkotásunk körébe. Hogy ezen alkotások mennyiben jelentik a célnak megközelítését, hogy nevezetesen a munkás- és cselédsegély-pénztár intézménye mennyiben lesz képes a hozzája fűzött reményeknek megfelelni, ennek eldöntése ma még időelőtti lenne. Tény azonban, hogy a munkásosztály ma nem érdeklődik még kellőképp a javát szolgáló pénztár iránt, s hogy ezért a tagok gyűjtése általában lassú és mindenütt nagy nehézségekkel egybekötött. S ha ebben kétségtelenül része van azon bizalmatlanságnak is, melylyel a köznép minden újítással szemben általában viseltetik, s ezért a fokozatos javulás itt is biztosan várható, úgy nézetünk szerint hiba lenne a visszatartást kizárólag a bizalmatlanság rovására írni és szemet hunyni azon nyilvánvaló, ha mindjárt szomorú ok előtt, hogy igen sok munkást az évi járulék magassága tart vissza a pénztár tagjai sorába való belépéstől. Nem akarjuk ez által állítani azt, hogy a munkások többségének sok lenne a heti 20 fillér járulék (bár van néhány téli hét, hol ezen csekélyke összeg sem áll mindenki szabad rendelkezésére), de azt igenis állíthatjuk, hogy a félvévenként esedékes 5 kor. 20 fillér előteremtése sok esetben igen nagy nehézségekkel járand. Már pedig nemcsak hogy a pénztár igazgatása, így a biztosítás facultativ volta is majdnem kizáróan a félévi esedékesség gyakorlatára utal, de ettől el is tekintve a járulékoknak hetenként felragasztandó bélyegjegyekkel való törlesztése olyannyira ellenkezik népünk hajlamával és szokásaival, hogy annak általános gyakorlata ma majdnem hogy még kivihetetlennek látszik. Köztartozásai lerovásában pedig ez önként elvállalt járulékot is mindig

annak tekinti — népünk még nagyon barbár fölfogásnak hódol és nem-fizetési elvének föladását lehetőleg a kényszer huszonnegyedik órájára szereti halogatni. Így a munkáspénztárnál is, világért sem törlesztene hetenként, ha mindjárt ez könnyebbségére szolgálna, hanem kivárja a félévi esedékeséget, hogy többszöri intelem és figyelmeztetés után befizetését eszközölje, mi egyszer megtörténve, magyarunk még azt is elszereti feledni, hogy ő a pénztárnak fizetésre kötelezett tagja. Ilyen fölfogással tehát a heti 20 filléryi járulék illusoriussá válik és ezért munkásaink fizetési képességét a félévi (5 kor. 20 fillér) járulékkal szemben kell elbirálnunk.

Véleményünk szerint a pénztár népszerűsítése csak akként remélhető, ha főleg az intézmény első éveiben, melyek alatt az érezhető terhekkel szemben a szerzett előnyök még nyilvánvalókká csak kis mértékben válnak, a munkások belépése azzal könnyítettik meg, hogy az esedékes járulékok fizetésénél az arra érdemes tagok támogatásban és közvetlen segélyben részesülnek. És bár ez látszólag talán ellenkezik is a törvényben kifejezésre jutó önkéntesség elvével mivel ily módon nem beiratkozott, de beiratott tagjai lesznek a pénztárnak, de a tulajdonképeni cél, hogy t. i. az intézmény áldása minél több munkásra kiterjesztést nyerjen, lényeges megközelítést talál az ilynemű segélyezésben, mivel nemcsak hogy több munkást lehet ily uton beiratni, hanem egyuttal kellő előrelátással gondoskodás történik arról is, hogy a községekben annak idején a pénztár ellátásában részesülő munkások az intézmény hasznának leghatékonyabb hirdetőivé váljanak. Itt jutunk tehát a kapcsolat felismerésére, a mely a községi munkássegély-alapok és a munkás- és cselédsegélypénztár intézménye között létezik. Községeink munkássegély-alapjai ugyanis módot nyújtottak arra, hogy majdnem valamennyi községünk-ből néhány tagot az országos pénztárba rendes tagként beiratunk, és ez által a segélyezésnek oly módját teremtettük meg, a mely hatékonyságával, de egyuttal mérvével is a községi munkássegély-alapok társadalmi-politikai jelentőségét nagy mértékben fokozta.

És ennek helyes fölismerésére vall azon, következményeiben is nagy horderejű határozat, melylyel Csanád vármegye közönsége önmagát tisztelte meg akkor, a midőn a folyó évben egy $\frac{1}{2}\%$ -os socialis pótdadó kivetését és állandósítását

határozta el, a végből, hogy az ekként befolyó évi 7800 koronából a községi munkássegély-alapok támogatására siessen. illetve ez uton körülbelül 700 megyei munkást az országos pénztárba rendes tagként beirasson. A mit tehát az ország törvényhozói a munkásosztály egyik legfontosabb érdekének kielégítése végett az 1900: XVI., illetve 1902: XIV. t.-cikknek megalkotása által megkíséreltek, az helyhatósági életünk körében nemcsak a köteles végrehajtásra, hanem oly mérvű támogatásra és kiegészítésre is talált, mely támogatás a törvény gyakorlati eredményeit e vármegye területén mintegy biztosítja. A kezdet nehézségei, melyekkel a munkások aggsági és rokkantsági biztosítása körül megküzdeni kénytelenek vagyunk és mely nehézségek kétszeresen nagyok nálunk, hol az egyes osztályok érdekében megkívánt anyagi áldozatok állandóan ellensúlyoztatnak a minden irányban amúgy is növekvő anyagi megterheltetések által, szerintünk csak úgy lesznek leküzdhetők, ha az, a mit Csanádmegye is megkísért, a többi vármegyék részéről is követésre talál, azaz ha a vármegyék socialis hivatásuk tudatában az e téren napról-napra növekedő kötelességekből részöket mindenkor kivesszik.

VII.

Az anyagi érdekek védelmével és felkarolásával, melyekhez a szövetkezeti eszme terjesztése és erősítése is tartozik, még távolról sincs kimerítve a helyhatósági socialpolitika tevékenykedési köre. A gyakorlati élet számtalan tapasztalata ellenkezőleg arra késztet, hogy a köznép igényeivel és érdekeivel minden irányban foglalkozzunk, s így azon érdekeivel is, melyek erkölcsi létével szoros összefüggésben állanak. A hivatása teljén álló közigazgatás azért nem elégedhetik meg azzal, ha az ügydarabokat gépies, de élettelen pontossággal feldolgozza, hanem arra kell első sorban is törekednie, hogy az általa tapasztaltak mélyére hatva, az előforduló okozatoknak igaz okát mindenkor megismerje. Így nem nevezhető jó járási tisztviselőnek az a szolgabíró, a ki megelégszik azzal, hogy a nála följelentett kihágási eseteket sürgősen letárgyalja s nem jut eszébe, hogy egy vagy más sűrűn előforduló kihágási esetnek ismétlődését megfelelő

intézkedés és kellő beavatkozás által lehetőleg meggátolni igyekezzék. És ezzel eljutottunk a magyar népelet egyik legfőbb ellenségéhez, a mindinkább terjedő iszákossági hajlamhoz. Mert ha bárki is időt vesz magának, hogy egy-egy járás kihágási feljelentéseit áttanulmányozza, úgy hamarosan rá fog jönni, hogy a kihágási esetek túlnyomó száma eredetüket a fájdalom, kellő ellenőrzés híján levő pálinkamérésekben találja, hol az elfaradt munkás kivenni véli az élet élvezetének öt megillető részét. A korcsmáros szívesen látja a vendégét, hisz elég magas illetéket fizet, de különösen szívesen látja azt, ha vendége magát jól érzi, s ha ezért az italból a kellő mértéknél többet is fogyaszt. Vendége fizetőképessége nem igen aggasztja, mert hisz ott van a korcsmai hitel, na meg a számtalan mód, a mely a hitelt korlátozó szabályrendeletek kijátszását a «gyakorlat emberének» könnyűvé teszi. És a munkában kifaradt műveletlen ember rabja lesz a pálinka élvezetének és ez a rabság nem egyszer végzetes következményűvé lesz az egyébként becsületes munkásra. Az emberben szunnyadó állat az, míg első sorban táplálkozik az elfogyasztott pálinkából, mely ekként fokozatosan tulsúlyra emelkedve, lassan-lassan elállatiasítja magát az embert is. Erkölcsi és vagyoni züllés, fokozódó önmeghasonlás és növekedő elégtelenség az életviszonyaival, ehhez gyöngé ellenálló képesség és fogékonyság minden rossz befolyásra, ime az alkoholismus áldozata. Minden községben találunk, fájdalom, ilyen áldozatokat, kik mint nyilvánvaló iszákosok nem fenytést, hanem gyógyítást igényelnének, kik a társadalmi rend támogatása és segítő keze híján nyomorúságukkal e társadalmi rend vádlóiként szerepelhetnének. És ha a meglevő bajon segíteni nehéz, ha az emberi nyomorúságot orvosolni talán emberfölötti feladat is, mindez nem jogosíthat fel arra, hogy közönynyel és érdektelenséggel a «lehető» megkísérlésétől is tartozkodjunk. E «lehető» pedig kapcsolatos magának a kórnak fölismerésével, azaz a midőn fölismertük és ennek alapján rá is mutatunk a korcsmák és pálinkamérések mételyző hatására, úgy egyuttal megjelöltük az orvoslás módját is, mely először, másodszor és harmadszor is a korcsmák szigorú ellenőrzésére és szükségképeni megrendszabályozására hívja fel figyelmünket. Ezen irányelvek alapján járt el a vármegye hatósága akkor, a midőn a) községenként a nyilvánvalóan iszákosok (vagy iszákos hajlamuak)

összeírását és nyilvántartását elrendelte, midőn *b)* ez összeírás közlésével figyelmeztetni rendelte az összes korcsmárosokat, hogy ezeknek a «betegeknek» italt vagy épen nem, vagy csakis a legkisebb mértékben szolgáltatassanak ki, mivel a közölt egyének lerészegedése esetén ellenök mint lerészegítők ellen a KH. BTK. 85. §-a hivatalból fog alkalmazásba vétetni. A kihágási törvény idézett §-a 100 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel sújtja azon korcsmárost, ki ittasnak még szeszes italt ad); és midőn végül *c)* utasította az elsőfokban ítélkező hatóságokat, hogy mindennemű koresmai kihágás esetén, valamint minden oly esetről is, hol a vádlott a terhére rótt kihágást beigazoltan korcsmában szerzett ittas állapotban követte el, az eljárást a korcsmáros ellen is terjeszszék ki a törvény teljes szigorának alkalmazásával.

E rendeletről folyó ellenőrző kötelességeket a vármegye hatósága a községi előljárókra azok teljes fegyelmi felelősségének kimondásával ruházta reá, mely intézkedés czélszerűsége az eddig is már tapasztalható gyakorlati eredményekben kellő kifejezésre talál. S ha nem sikerült is, a minthogy nem is sikerülhetett egy rövidke rendelet által az alkoholismus félelmetes hatalmát egyszerre megtörni, a határozott javulás, a mely a rendelet kiadása óta tapasztalható s mely mint ilyen a korcsmárosok növekedő panaszkodásában megfelelő visszahatásra talál, elegendő, hogy az utirány helyességének megjelölésével, a következetes továbbhaladásra buzdítson. Ez önkormányzati körön belül tett intézkedése mellett a vármegye föliratával a kormányhoz is fordult, mely föliratában utalva a koresmai hitel erkölcstelen hatására, szintűgy e hitel kapcsán előforduló számtalan visszaélésre, a kormány, illetve törvényhozás közbelépését sürgette.

Kérelmezte nevezetesen, hogy a mennyiben a koresmai hitel egészben eltiltható nem lenne, úgy legalább is mód és alkalom nyujtatnék annak helyi és időleges korlátozására, illetve eltiltására oly formán, hogy a közigazgatási bizottság indokolt felterjesztésére az illetékes ministerium rendeletileg intézkednék. A megye e fölirata mind ez ideig válaszbán nem részesült, noha kétségtelen, hogy a kérelmében foglalt teljesítése az alkoholismus korlátozását nagyban megkönnyítené. Hisz már a koresmai italok fogyasztása körül

elvezett hitel különleges korlátozása is azt jelentette, hogy a törvényhozás át van hatva az alkoholizmus terjedésével szemben követendő különleges eljárás szükségétől, ép ezért nem is értjük, vajon mi állhatja e téren útját az indokolt továbbhaladásnak, és mi szükségünk van arra, hogy az iszákos hajlamú beteges hajlamát még bizonyos könnyebbséggel elégítse ki. A községi biráskodások számtalan példát nyújthatnak arra, hogy e hitel révén mennyi «tisztátlan» követelés eredhet, s hogy azon korlátozások, melyeket a törvény alapján készült megyei szabályrendeletek az engedélyezhető hitel mérvét illetőleg felállítanak, mily kényelmesen játszhatók ki.

És bár nem állítható, hogy a korcsmai hitel eltörlése esetén a korcsmai italok hitelben elfogyasztása is teljesen megszűnik, az azonban kétségen felül áll, hogy a mai rossz állapotokhoz képest javulás következne be, mely bármily kicsiny lenne is, mégis értékesnek volna nevezhető. Hogy azonban a népeletet állandóan a fejlődés egészséges irányába tereljük s hogy sikerrel megküzdhessünk ezen egészséges fejlődést veszélyeztető mótelyekkel, ehhez okvetlenül megkivántatik a nép műveltségi fokának emelése és annak hol közvetlen, hol közvetett úton folytatott ezéltudatos nevelése. Szükséges ebből folyólag, hogy a hatóság közegei a nép nevelésének és az iskola nagy ügyének hivatott szószólói és előmozdítói legyenek, első sorban az által, hogy hivatali állásuk egész tekintélyének latbavetésével a községek részéről ez irányban még mindég tapasztalható közömbösséget ellensúlyozzák, illetve megtörjék. Hogy ez egykönnyen nem fog menni, az bizonyos, de viszont bizonyos az is, hogy némi eredmény ott, hol hivatása magaslatán áll a hatóság, sokáig késni nem fog. Különösen fontosnak kell jelezniünk az iskolából már kinőtt ifjuság továbbképzését, mivel a legfogékonyabb években az nyeri el a jövő polgárok lelkülete felett az uralmat, ki foglalkozik velök. Az előbb már említett népkönyvtárak e téren eddig is kétségtelenül becses szolgálatokat tettek, mely szolgálatok nagyban növeltetnek ott, hol népies, ismertető felolvasások révén a hézagos ismeretek pótoltnak, s hol az iskolában elvetett mag továbbra is ápolásban és gondozásban részesül.

A kísérletek, melyek vármegyénk egyes községeiben

ez irányban tétettek, teljes mértékben beváltak, úgy hogy alapos lehet reményünk, hogy a nagyobb gonddal nevelt jövő nemzedék annak idején valójában a haladás képét is kifejezésre fogja juttatni. Törekvésünk általában mindenkor és mindenben oda irányult, hogy a községi élet berendezésénél a nép igényei kielégítését és jogos érdekei védelmét minden irányban megtalálhassa, s hogy különösen a községi előjáróság működését saját jól felfogott érdekében is tisztelni és megszeretni tanulja. Ezért kellő nyomatékkal szálltunk szembe a tekintélynek mindazon tévtanával, mely a multakban néhány jegyzőt a község korlátlan urává tett, és ezzel szemben érvényt szerezünk azon elvnek, hogy valódi és üdvös tekintélyről csak ott lehet szó, hol az a kiérdemelt elismerésen és az indokolt bizalmon alapszik. Érvényt szereztünk továbbá a *Falu jegyzője* örökbecsű ideáljának akkor, a midőn a jegyzőt a nép hivatott tanácsadójává, köteles oktatójává avattuk. A kis táblák, melyek minden jegyzői iroda ajtaja fölött hirül adják, hogy a községi jegyző bizonyos órák alatt a hozzá fordulóknak ingyenes tanácsadással és utbaigazítással szolgál, nem-e legközvetlenebb kifejezői azon társadalompolitikai tevékenységnek, melynek betöltésére a vármegyék oly nagyon is hivatvák. Ez új iránynak fölismerése és főleg annak elfogadása természet-szerűen nem történhetett máról-holnapra. Fokozatos, sokban talán öntudatlan volt az átalakulás, mely a pártpolitikai életet folytató megyét hovatovább a socialis tevékenykedés terére vezette. Hisz még nem oly rég a vármegyét tekintették (sőt talán tekintik ma is) az osztályuralom, a rideg particularismus mentsvárának, hol a nepotismus és a vidéki klikkszellem a teljhatalmú uralkodók. És mindazok, kik ezeknek ellenségei voltak, és kik a vármegyék szereplését a szabad-
 elvűség követelményeivel összeegyeztethetőnek nem vélték, siettek sírját ásni közjogunk ez eredeti, de ép ezáltal becses intézményének, melynek feltámadását kizártnak, haldokló életét pedig károsnak vélték. És lám, az annyi viszontagságon és annyi átalakuláson keresztül ment megye mintha reá ezáfolni akarna a róla formált kishitű véleményre, mintha újból be akarná bizonyítani, hogy nem azért volt egy ezred-
 éven át fejlesztője és föntartója a nemzeti életnek, hogy most saját képtelenségével a haladásnak utját állja. A multakban kifejezésre jutó hatalmas ellenálló erejével bevezette a magyar

nemzet egészét a politikai szabadság teljébe, hogy ott egyesült erőkkel, tágabb, szabadabb küzdőtéren érvényesüljön a magyarság halhatatlan geniusa. De a társadalmi kérdés modern fejleményeivel szemben a megye új életre ébredt és lassan-lassan leküzdve és háttérbe szorítva az ellenszenves befolyásokat, érvényre emelte szelleme legjavát: honfiúi érzetét.

És a midőn az új hivatása öntudatára ébredt megye életképességét és életrevalóságát a társadalmi tevékenykedés számtalan ágában kifejezésre hozva látjuk, a midőn tapasztaljuk, hogy a szolgálatok, a melyeket a megye a nép érdekének eddig is tett, nem múltó természetűek, hanem maradandó értékűek, úgy nem az elfogultság, hanem ellenkezőleg elfogulatlan ítélőképességünk az, mely mondatja vélünk, hogy a vármegye és ellenzői között évek óta folyó harcban az utolsó szó még nem mondatott ki.

Ifj. NÁVAY LAJOS.

KÖLCSEY FERENCZ.

(1790—1838.)

Második és utolsó közlemény. *)

II.

Kölcsey költészetének és prózájának legelső nyilatkozásai is mutatják a nyelvújítás hatását. Már mint debreczeni tanuló nagy lelkesedéssel olvasta Bayle *Dictionnaire historiquej*át s abban a haragban, melyet Bayle a francia nyelv szókészletét szegényítő irány ellen érzett, igazolását látta Kazinczy nyelvfejlesztő törekvéseinek. Különben is hamar átérezte a Kazinczytól megindított mozgalom teljes jelentőségét. Azokat, kik Debreczenben a *kecs* és *kegy* szavakon fennakadtak, nem elmaradt nyelvtudósoknak, hanem napkeleti fejeknek nevezi. A még alig tizenkilencz éves Kölcsey oly hangnyomattal használja ezt a szót, mint később Széchenyi, ki a tespedő s a maga különöségeiben gyönyörködő nationalismust szeretete e szóval sujtani. Később, midőn Széchenyi fellépett, talán Kölcsey volt az első, a ki megértette a neologia és a politikai reformszellem kapcsolatát.

A nagy mozgalom szorosán vett philologiai mozzanataiba Szemere avatta be Kölcseyt az 1810-iki pesti látogatás alkalmával. A *Feleletet a Mondolatra* többnyire Szemere tervei szerint és vele együtt írta 1814-ben, úgy hogy bajos volna egészen határozottan kiválasztani Kölcsey részét a közös munkából.

*) Az előbbi közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1903. évi 313. számában.

Kölcsey már Debreczenben forgatta a francia vigjáték és satirairókat, sokat gyönyörködött a voltairei szellemű Abbé Dulaurens *Compère Mathieu* című regényében, melynek a bohóság színébe öltöztetett támadásai} oly komoly haragra ingerelték az ellenfeleket. Ily? parodistikus hangon szerette volna megtorolni a «napkeleti fejű» Somogyin azt a keserűséget, melyet a *Mondolat* okozott Kazinczynak, szeretett vezérének. A *Felelet a Mondolatra* nem egyöntetű munka s hatása is vegyes. Humora néha fagyos, satirája nem mindenütt előkelő, de mégis messze fölülmulja Somogyi röpiratát. Kölcsey és Szemere nem egyes szavak miatt harcolnak, hanem megtámadják az ósdiakat a harcvezonal egész hosszában és kiverik őket az elmaradottság és izléstelenség minden búvóhelyéből. Mint az izlés reformatorai küzdenek a romlatlan nyelvérzék nem mindig jó ízű és meglehetősen tanulatlan hivei ellen.

Kölcsey ekkor philologiai olvasmányokba merülve, Kolbe, Jenisch és Bayle nyomán rendszerbe szedte nyelvújítási elveit. Rendszerét Kolbenak arra az elméletére alapította, hogy vannak ősi nyelvek (Ursprache), minő a német is, melyek ellentétben a származottakkal, a minő a francia, alkalmasak inversiókra, hanyagabb s egyénibb szókötésekre.

Kölcsey szerint a magyar is olyan nyelv, mint a német, ép oly gazdag inversiókban; természetében rejlik a neologizálás s így szabadon átveheti az idegen fordulatokat. Az új szók alkotásának, vagy a szókurtitásnak igazolására nem fordított ennyi tudakosságot, az utóbbi módra példát idézett a népnyelvből, az előbbit a tekintélyek okos szavaival és a haladás követelményeivel védelmezte. Leginkább azt szerette emlegetni, hogy Kazinczy a régi magyar írók hagyományait folytatja, mert Kölcsey a nyelvfejllesztés egyik legbecsesebb eszközének a régi szók s szókötések felelevenítését tartotta. A régi írók közt sokra becsülte Illyés püspököt, többre mint Pázmányt, a mi csak úgy érthető, hogy Kölcsey haragudott a szenvedélyes hitvitázókra. De inkább az elméletnél maradt, nem igen alkalmazta az idegen fordulatokat, szócsináló sem volt, sőt a régítést is csak a Homeros fordításban próbálta meg igazán.

1815 nyarán büszkén írja Kazinczynak, hogy Hölmecczivel és Szemerével együtt ők négyen vannak a nem rettegő neologismus táborában, de 1817-ben már meghidegült viszonya

első ifjusága ideálja iránt. Kazinczy ekkor kedvetlenül fogadta Kölcsény Homeros fordítását. Ez nagyon bántotta Kölcsényt, ki most figyelmesebbé lett Kazinczy hibáira és nem játszott a többé vele szemben a «kopott pénzhez hasonló sima társalkodót». Sőt megmondotta neki, hogy «igazságtalanság az ujtól annyira elkapatni magunkat, hogy a nyelv ideáljában egyedül csak azt láttassunk szemmel tartani s csak azután törekedni. Mert nem hanyatt-homlokkal rohanunk-e az egyoldalúságra?» Megbotránkozott a *phantasiéimet*-féle ujitásokon, szemére vetette Kazinczynak, hogy fordításainak stílje mindig egyforma.

Az 1817-ben kezdődő ellentét 1826-ban jutott a nyilvánosság elé az *Iliasi Pörben*. Kölcsénynek igaza volt abban, hogy Vályi Nagy követte, sőt fel is használta az ő fordítását, de a szó szerint átvett fordulatok száma nem oly jelentékeny, hogy Vályi Nagy emléke s Kazinczy érzékenysége ne érdemelt volna több kiméletet. Kölcsényt épen az ingerelte, hogy Vályi Nagy miatt becsmérelte Kazinczy az ő munkáját. Különbö a nem egészen szükséges vitát Kölcsény oly végszóval fejezte be, mely a méltósággal gyöngédséget párosított.

Ekkor írta Kölcsény *Jegyzeteit* a Kazinczy által fordított pindarosi ódára. A bírálat részletező kifogásai nem mindenütt találók, de általában igen jól mutatja ki Kölcsény, hogy Kazinczy mennyire nem törekszik hűségre s szépítő változtatásokkal mennyire elrontja az eredeti hangját. De ez a bírálat csak Kazinczy halála után jelent meg. Kölcsény jól ismerte Kazinczy gyöngéit, de kimélni akarta hajdani vezérét s midőn szép magyar szokás szerint az ifju irodalom megtámadta az agg reformatort, Kölcsény 1831-ben arra kéréte Bajzáékat, hogy ne bántsák a szent öreget, mert «ha Kazinczy nem volna, egy epochával hátrább állanánk». Ily nagy jelentőséget tulajdonított mindvégig a neologia ügyének; az 1830-iki akadémiai választásokban örömmel látta «a neologismus diadalának országos megállapítását.» Később, mint országgyűlési követ sokszor gyönyörködött az ifju korában annyira megtámadott új szavak általános kelendőségében.

III.

Kölcsey úgy hitte, hogy nemcsak szorosán vett neologijával, hanem kritikai munkásságával is előkészítette Széchenyi hatását.

Debreczeni tanuló korában Voltaireből és Boileautól tanulta a kritika szabályait, a német drámát még nem ismerte s 1810-ben pesti barátai előtt Kotzebuet az idő és helyegység ellen elkövetett hibái miatt ócsárolta. Már három év múlva, midőn a német irodalmat a legszebb európai irodalomnak jelentette ki, elmosódott a francia kritika hatása. Még sem kell azt hinnünk, hogy Kölcsey Csokonairól szóló első bírálatja egészen Schiller hatása alatt keletkezett, vagy éppen másolata Schiller Bürgerről írt kritikájának. Más körülmények hatását is tekintetbe kell vennünk. Kölcsey bálványozta Csokonait tanuló korában, az első szerelmi kiábrándulás hevesége is szól Csokonai bírálatából, Kiábrándulását nem egyedül izlésének változása, hanem Kazinczy, Szemere, Döbrentei meglehetősen kicsinylő ítéletének hatása is okozta. Kazinczy ép Kölcseynek írja 1812-ben, hogy Csokonait az istenek «előbb kapták ki közülünk, mint hogy iszonyú vétkeiket expialhatta volna.»

1813-ban Kölcsey átdolgozta Csokonai két dalát, «mint Matthisson Anthológiájában példák adattak». Ez átdolgozás igen jellemző: Csokonai friss egyszerűségét Kölcsey elsorvasztja matthissoni stíljének üvegházi levegőjében.

Csokonai a rózsabimbót így szólítja meg :

Szűz nyakadba Flóra gyenge
Bársonyos palástot ad.

Kölcseynek szebb így :

S istenítő kézzel Flóra
Fénylő bársonyleplet ad.

Csokonai egyszerű szavai képet adnak, Kölcsey fellengős jelzői semmit sem mondanak, de az új irodalom vezetői szerint Csokonai nevetlen gyermeke volt a gratiáknak, kit nem becézni, hanem korholni kell. Az Antimondolatban a magyar pegazus így panaszkodik :

Etédi, Péczeli, Horváth, Vitéz s Édes
Éneke a magyar fülnek már nem édes.

Csokonai tehát ily társaságban égett a neologusoktól gyűjtött pokolban és sorsától a Kazinczyéktól is elismert «genialis szökellések» sem mentették meg. Az ifju Kölcsey a neologia vezérlő körének ezt a hangulatát akarta rendszeresen kifejteni; buzdította e merészségre az, hogy Kazinczy már hibáztatni merte a nagy Himfyt s hogy Schiller még Bürgerben is talált sok kivetni valót, pedig Bürgert Kölcsey is követte költeményeiben. Ha Bürger szenvedhetett, miért ne Himfy s miért ne Csokonai? — kérdezgette. 1815-ben tehát megírja «új manierü recenzióját» Csokonairól. Új a modor, mert Schiller példájára az író egyéniségét kutatja s nem csupán műveit bírálja.

A bírálatnak több nagy érdeme van. Már az is nagy érdem volt, hogy Kölcsey folytatta Kazinczy kezdeményét s egy nagy magyar költőt az émelyítő tömjénezés helyett gondolatébresztő és ízlésjavító bírálat tárgyává tett. Nagyon helyén volt Csokonai bálványozóit akár Schiller szavaival is figyelmeztetni arra, hogy mi a különbség a népies s az alszerű közt s hogy mennyire utánzó sokszor az eredetisége miatt dicsőített Csokonai. Értjük azt is, hogy a csinosságot, a szabatoságot és a hangnak nemességét mindennél többre becslő bíráló nem szólhat bizonyos szigorúság nélkül Csokonairól, de épen az új modorú kritika az egyéniségnek több szeretettel való felfogását kívánta volna a bírálótól. Kölcsey «psychologiai festései» leginkább abból állanak, hogy a költő hibáit magyarázza ki körülményeiből és jelleméből. De vajon a *Magánosság*hoz és a Rhédeyné haláláról szóló versek költőjének lelke nem érdemelt volna-e mélyebb figyelmet? Lehetséges volt-e mondani róla, hogy érzése tanult? S nem kellett volna-e bővebben méltatni komikai tehetségét?

Az 1815-ben irt bírálat csak 1817-ben jelent meg, a mikor azután Kis és Berzsenyi is sorra kerültek. Ismeretes Kazinczy rajongása Kis iránt: Kis az új irány választékos nyelvű és tisztos érzésű philosophus költője. Kölcsey tisztelettel hajlik meg előtte, s az ember iránt érzett rokonszenvét átszállítja a költőre. És ez az érzelmi ítélet csorbítja kritikai dicsőségét. Ki hiszi ma, hogy a *gróf Festetich Ignác*hoz és *Kazinczy*hoz című költemények «a magyar költés örökre

legszebb virágai közé fognak számláltatni? E jóslatával a kritikus nem az egykornak, hanem az utókor véleményével jutott ellenkezésbe.

A Berzsenyiről írt bírálatban is sok van, a mit tárgyi okokból bajos volna megérteni. Berzsenyi, mint Matthiison és Horatius követője, s mint a nyelvújítás híve, Kölcseyvel egy táborban volt; épen csak abban különbözött tőle, hogy nem mértékes rimes verseket írt. Kölcsey a magyar versidom használatát az európai culturától való elmaradottság egyik jelének tekintette, de Kis János is írt ily idomban s mégis mennyivel kegyelmesebb iránta Kölcsey, mint Berzsenyi iránt. Nem azt mondjuk, hogy nem dicséri eléggé, sőt egy sorba állítja Daykával s Himfyvel, a mivel Daykát felette megbecsüli, de nem kicsinyli Berzsenyit. Midőn Virággal és Himfyvel hasonlítja össze a nagy ódaköltőt, a mértéket jó-akarattal, de nem a legbiztosabban alkalmazza, úgy hogy az arányok némi zavara keletkezik. Mert Kölcsey szerint «Himfy phantasiája óriási s elkapó, Berzsenyi ellenben legsebesb lángjai közt is szelid».

Általában Kölcsey méltánylatában van valami futólagos, mi a német recenziók modorára emlékeztet s még inkább emlékeztet e modorra a hibáztatásnak az a rendszere, mely aránylag mellékes körülményeken tapadva, a képnek benyomását zavarja s inkább arra való, hogy a bíráló felsőbbségét éreztesse.

Igaza van abban Kölcseynek, hogy Berzsenyi gyakran dagályos kifejezéseket használ. De nem mondható, hogy Berzsenyi megrótt s egvszer nem is helyesen idézett kifejezései érthetetlenek és nem alkalmazható reájok Ciceronak az a mondása, hogy semmi sincs oly nevetséges, mint az értelem és tanúság nélkül való beszéd. Berzsenyi provincialismusai sem annyira helytelenek, mint Kölcsey állítja.

A fiataalkori versek felvétele, még ha mindannyi oly rossz volna is, mint Kölcsey mondja, nem érdemelt megrovást, mert ki ne szeretné látni a kis patakot, mely hatalmas folyóvá nőtt? Berzsenyi köre szűk, az igaz, de ebben a szűk körben igen kiváló, úgy hogy a korlátjaira való figyelmeztetés inkább akkor volna helyén, ha át akarná törni azokat. Különben ismétlései nem unalmasak; Kölcsey példái e tekintetben nincsenek jól választva, mert a *Bonyhai grotta* nem reminis-

centiája a *Melancholiának*; s az *Amathus* és *Melissa* hasonlósága sem fárasztó. Lehetetlen volna bebizonyítani, hogy az *Ajánlás*, a *Gróf Török Sophiehez*, a *Sonett* s a *Bonyhai grotta* «minden érzeménytől s minden értelemről általában üresek».

Berzsenyi epistolái nem mindig költőiek, de «nem durva jambusokba öntött declamatiók». És hogyan illenek rájuk az a lessing-i mondás: «egy kicsiny, de poetai bordal szerzője inkább poeta, mint az izetlen Hermanniásokat koholó.» Berzsenyi a horatiusi sermo pedestrist kívánta követni az epistolákban s nem gondolt Hermanniásokra. Ép ily sértő a gúnyos befejezés, mely néhány középszerű rimet korhol s épen a végén, hogy a kellemetlen hatás megerősödjék.

Berzsenyi antikritikájának sok a gyengesége, de válaszá-
nak egy-két találó pontját Kölcsey elhallgatta 1826-iki polemikáiban. Kölcsey a vitában tanultabb irónak s finomabb logikusnak bizonyult, de satirája nagyon is kiméletlen Berzsenyi naivságával szemben. Nem fojthatjuk el azt a megjegyzést, hogy Berzsenyi 1810-iki pesti látogatása alkalmával nem jó hatást tett Szemerére és Kölcseyre. Berzsenyi igen hidegen fogadta Kölcsey verseit s általában a vidéki földesúr egyszerűsége nem mindig tetszett tisztelőinek, kik a barátságért és műveltségért tüntetőbben szerettek lelkesedni. «Ez a nagy ember nekünk fejünkbe nem fér», -- írja Kölcsey Kazinczynak Berzsenyi távozása után. Ha ekkor jobban a «fejébe fér», vajon nem enyhült volna-e az 1817-iki bírálat élessége? De így is nyilvánvalóvá lett, hogy a magyar irodalomnak igazi kritikusa van, a kívül tanultság és határozottság tekintetében senki sem mérkőzhetik és a ki merészségével megtörte útját a magyar kritika szabadságának.

Az a nagy gyűlölség, melyet aratott, egy időre elnémitotta Kölcseyt, de Szemere folyóirata érdekében is reá birta a kritikai és æsthetikai munkásság folytatására. 1823-ban készült el az *Előbeszéd*, mely általános írói hiúságokat és gyarlóságokat gúnyol. Ez elmefuttatás nem kritikai gondolatai miatt, hanem azért érdekes, mert első kísérlete Kölcseynek a humoros próza terén. Sokkal jelentékenyebb az 1826-ban keletkezett értekezés Körner *Zrínyijéről*. Emlegetik Lessing *Hamburgi Dramaturgiájának* hatását Köl-

csey tanulmányára, mi csak annyiban lehet igaz, hogy Lessing példája a mélyebb elemzésre búzdíthatta Kölceyt s hogy a hamburgi dramaturg Cronegk tragédiájában néhány olyan hibát ró meg, mint a minőt a magyar dramaturg is észrevett a Körnerében s hogy általában Lessing egy-két gondolata hatott Kölceyre. De különben Kölcey egészen önálló, eredetiségét már a bevezető gondolat is mutatja.

Lessing szerint a történet a költőnek csak nevek repertoriuma, Kölcey ellenben a történeti hűséget követeli s ép azt hibáztatja, hogy Körner Zrinyije nem XVI. századbeli magyar főúr. Szépen fejtegeti azután, hogy Zrinyi története miért inkább eposi tárgy, mint drámai. Kitünő az a megjegyzése, hogy igazi drámai cselekvés csak Szolimán történetében található fel, s hogy tulajdonkép Szolimán a dráma hőse. Körner Schlegel gondolata szerint a tragédia legfelsőbb nemét akarta elérni, midőn a katasztrófával nem leverést és megrázást, de fölemelést és lelkesedést akart kelteni. Kölcey ellenben kifejti, hogy ez nem igazán tragikai hatás. «Ha kezdettől fogva resignálva van, úgy vége minden tragikumnak, mint Körnernél: ha pedig küzd és szabadulni akar, s ellátja végre, hogy reményei füstbe mennek: ime ez a tragikum.» Mennyire emelné e nagybecsű fejtegetések értékét, ha a tragikai katasztopha hatására idézve volna az a magyar példa, melyet Kölcey akkor már ismerhetett volna. Helyesen, de kissé terjengősen van kimutatva Schiller hatása Körnerre s igen találó mindaz, a mit Kölcey a halvány szerelmi epizódról, a nők «lélekbontó piperéskedéséről» s Körner lyraságáról mond. Szolimánról is helyesen mondja Kölcey, hogy rodomontádjai miles gloriosussá teszik, de itt meg kell jegyeznünk, hogy Szigetvár előtt Szolimán a történetben is eltörpül s általában nehéz feladat a nagy hódítókat méltóan szerepeltetni a szinpadon. Volna még egy-két ilyen észrevételünk a részletekre nézve s az is feltűnő, hogy oly kevés részvétet érez a bíráló a költő iránt, ki a szabadság hőse volt s ki e fiatal tüzzel írt, noha gyöngé tragédiájában is hazafias önfeláldozást és rajongó szabadságszeretetet hirdetett. De az ily megjegyzések nem kisebbítik annak a ténynek értékét, hogy Kölcey tanulmánya az első dramaturgiai fejtegetés irodalmunkban, mely tiszta képet ad a megbírált drámáról s nem elég-

szik meg a hibák felsorolásával, hanem mélyreható elmével nagy érdekű elveket fejteget.

Ugyancsak 1826-ból való a *Nemzeti hagyományok* című értekezés, mely Erdélyi János s Gyulai szerint Kölcsey legkiválóbb æsthetikai dolgozata. Ebben a nemzeti szellem s a mely annak leghivebb tolmácsa, a nemzeti költészet fejlődését vizsgálja általában s különösen minálunk. Általános fejtegetéseiben Herdert követi, a mennyiben az emberiség fejlődéséről, a nemzeti költészet és hagyományok jelentőségéről van szó,*) de Kölcsey történeti felfogása abstractabb s több nyomát mutatja a XVIII. század könnyen általánosító szellemének, mint a Herderé. Mert azt nem tanulhatta Herdertől, hogy «nemzeti poesis való értelemben egy európai népnél sem található» s hogy csak a görögnél volt. Herder csak a maga nemzetét mondja e tekintetben hanyagnak s annak irodalmát tekinti szerencsétlenül fejlődöttnek, de az angol irodalom dicsőségét ép a nemzeti hagyomány folytonos fenmaradásából származtatja. Kölcsey e tévedése onnan származik, hogy nem különbözteti meg eléggé a nemzeti költészetet a naivtól, mert csak erre mondhatni azt, hogy inkább találjuk fel a görög népnél, mint más európai irodalmakban.

Jelentékenyebb része értekezésének az, mely Herder eszméinek hatása alatt a magyar hagyományokat és a magyar nemzeti szellemű költészet fejlődését vizsgálja. Mennyi úttörő gondolat van e rövid áttekintésben. Elég, ha hivatkozunk a magyar jellem néppszichologiai vizsgálatára, a magyar mondakör értékének és eltűnése okainak kutatására, a népdal s különösen a kuruczkori történeti népköltészet jelentőségének kiemelésére. Kölcsey reámutat Balassa és Zrinyi kimagasló helyzetére régibb irodalmunk történetében és általában úgy rajzolja meg a magyar irodalomtörténet körvonalait kezdetől egészen Kazinczy koráig, hogy még ma is több tekintetben az ő nyomait követjük.

Tartalom és forma tekintetében jóval csekélyebb értékű az 1827-ben keletkezett tanulmány a *Komikumról*. Maga Kölcsey mondja, hogy a komikumról és a vigjátékról olyan

*) L. Szegedi Rezsőt az *Egyetemes Phil. Közlöny* 1897. folyamában, hol igen behatóan s tanulságosan tárgyalja Kölcsey prózai munkáit.

észrevételeket akar közölni, melyek már azelőtt nagyobb mesterek által feltaláltattak. Ujabban kikutatták, hogy kik e nagyobb mesterek. Különösen Bouterweket követi Kölcsey, de Jean Paulból, Lessingből és Schillerből is átvesz egyet-mást, sőt hozzá tehetjük még, hogy a mit a vigjáték nemzeti jelleméről, s Aristophanes nagyságáról mond, abban Schlegel nyomán jár.*) Érdekes megjegyzései vannak a magyar vigjátéki nyelvről, a humorról, a véletlen szerepéről a vigjátékban, de általában az értekezés nem eredeti s laza szerkezetű. Kétségtelenül örök igazság volt s marad is mindvégig, hogy «csak az fogja valaha a magyar vigjáték legszebb pálmáját elnyerni, a ki aristophanesi és molièrei nagy erővel a magyar (még fulánkokat nem érzett) bohók minden osztályának studiumát összekötheti». De az ily igazságok felfedezése helyett az akkori legnagyobb magyar kritikustól az akkori legnagyobb magyar vigjátékiíró bírálatát vártuk volna. Hanem Kölcsey a Berezsenyi-polemia után nem akart megint «autoringelésbe» esni, és a mikor Kisfaludyt kellett volna bírálnia, általános fejtegetésekbe bocsátkozott. A vége az lett, hogy Kisfaludy rejtett célzásokat talált a fejtegetésekben. Nemes-Apáti Kis Sámuel, kinek a költés és képzőművészségről írt furesaságait Kölcsey Lessing *Laokoonja* alapján czáfolja, talán nem tartozott az ingerelhető autorok közé. Szemere Pálnak meg nem volt oka arra, hogy azok közé álljon, pedig Kölcsey ugyanakkor bírálatot írt sonettjeiről. S igaz is, hogy Kölcsey bámulta azt a könnyedséget, melylyel Szemere e nehéz forma bilincsei között mozog, de vajon Csokonai fent a boldogultak honában nem olvasta-e mosolyogva azt, hogy Szemere sonettjei minden sorából harmonia zeng felénk, hogy rimei gyakran az olasz nyelv lágyságáig simulnak ki, hogy költői tűz, borongás, epedés és csin van bennök s hogy oly rimeket, minő az *Emlékezetéi* annyi harmoniával, gyengédséggel és valóságos poézissel egyesítve, még senki sem adott. S talán még fokozódott volna Csokonai derűltsege, ha meg tudja, hogy az egyik sonettet annak idején Kölcsey keményen elítélte, mikor azt hitte, hogy a Helmecczyé.

Ezzel fennakadt kritikai munkássága, csak 1829-ben ír

*) Kelemen Béla értekezése *Egyetemes Phil. Közlöny* 1894. és Szégedy i. h.

két töredéket; az egyiknek czíme: *Izlés*, a másik *Jegyzetek a Kritikáról és Poezisiról*. Az elsőnek, mely jelentékenyebb mint a másik, alapgondolata Bouterwekből van véve.*

Felülmulja ezeket minden tekintetben az 1831-ben készült *Kritika* című értekezés. Gyönyörűen fejtegeti itt Kölcsey az író kötelességét önmaga iránt, majd áttér a kritika feladatainak meghatározására. Ironikusan czáfolja azt az ellenvetést, hogy a kezdő irodalmaknak nem korbácsra, hanem sarkantyúra van szüksége. Alapjában igaza van, de feltűnő, a mit a korabeli magyar költők hatásáról mond. Szerinte egyikök sem panaszkodhatott a közönség ellen, Csokonait közlekedéssel fogadták, nemkülönbén a két Kisfaludyt, Berzsenyit és Vörösmartyt s vajon miért némultak volna el az ünnepek bárkinek ítélete előtt? A «közlekedés» aligha nem nagvítás a hatás kedvéért, hiszen más alkalommal Kölcsey is panaszkodik a közönség közömbösségéről. S a mi az elnémulást illeti, Csokonai már örökre elnémult 1817-ben, de Berzsenyire a *Tudományos Gyűjtemény* kritikája vészes hatással volt. Nagyon jól mondja Kölcsey, hogy a *Bécsi Muzsa* és *Mindenes Gyűjtemény* bókjai egy geniet sem sarkaltak magasabb czélokra. Ellenben Révaiék vitái és a nyelvújítási harczok haszonnal jártak, mert e harczok nélkül Vörösmarty «általható erejű, genialis nyelve nem lett volna lehetséges».

A míg csak tömjénezzük magunkat s meg nem becsüljük az igazi kritikát, gyermekek maradunk a mély tudományok pályáján s művészet mezején. De vajon miért nem szereti a magyar a kritikát, noha századok óta hozzászokott megyei és országos gyűlésben a vélemény szabad kimondásához? A mily érdekes a kérdés, ép oly figyelemre méltó Kölcsey válasza. Alkotmányunk aristokratikus és közhelyeslésre csak oly vélemény tarthat számot, melyet egy aristokratikus gyűlés megvitatott és végzéskép kimondott. A magános kritikus ítélete vakmerőségnek látszik, mert az oly végzés, melyet nem valamely illetékes hatóság mondott ki. Egészen más a tudomá-

*) «Az izlés» — mondja Kölcsey — «az a tehetség, melynél fogva a szép által okozott kedves érzéseket éldeljük... képzelőerő nélkül emberben nem találkozhatnak.» «Auch die blosse Empfindung des Schönen oder der Geschmack» — mondja Bouterwek — «der sich nur leidend zu verhalten scheint, schliesst eine Mitwirkung der Phantasie in sich.»

nyos egyesület hivatalos ítélete. Kölcsey ezután következő támadása az akadémiai szellem zsarnoksága ellen Baylere vezethető vissza.

A magyar próza szomorú állapotát néhány erélyes vonással festi és a német irodalomra hivatkozik, melyben «a nyelv és izlésbeli reformatió» a Schillerek és Goethék előtt megnyitotta a pályát.

Nem mondja ki, de önkényt érthető, hogy a magyar nyelvi és izlésbeli reformnak is hasonló eredményt tulajdonít, noha nem volt igazi hite a magyar költői geniusok eljöveteleiben. Lyrai költészetünket még szűkkörűnek mondja, nem igen helyesli Toldynak azt az állítását, hogy az eposban már közel állunk a tökéletességhez. A drámai költészetben pedig úgy látja, hogy különben nagy tehetségű írók hiában fáradoznak, s végül tudományos irodalmunkat lelketlennek és izléstelennek tartja. Van tehát a kritikának elég feladata; csak bátorság kell hozzá s a cél átértése, a szép eredmény elég kárpótlás lesz az értelmetlenek haragjáért.

E nagyon érdekes fejtegetéseknek csak az a gyöngéje, hogy általánosságban maradnak. Kölcsey nem volt megelégedve az új magyar költészettel s még kevésbé Bajzaék kritikai modorával, de tüzetes bírálatban nem akarta kifejteni nézeteit, bár-hogy ösztönözték reá. E vonakodás s e félig kijelentett ellenkezés okát nem egyedül a classicizmus és romanticizmus ellentétében kell keresnünk. Kölcsey izlése ép oly kevéssé idegenkedett a romanticizmustól, mint költészete. Igaz, hogy a *Két Szomszédvár* tárgya s felfogása nagyon is zord volt neki, de *Csongor és Tündét* lelkesedéssel olvasta s általában csodálta Vörösmarty erejét. Az erősebb polemiától sem irtózott, mint elégszer megmutatta. De a Berzsenyi-bírálat óta valami nehezedett lelkére, magának sem akarta megvallani, de érezte, hogy némi felelősség terheli a bírálat következményeiért. Ösztönszerűen félt ily újabb tapasztalattól, azért emlegeti az autoringerlés kikerülését. Már pedig bizonyosan abba esett volna, ha kritikai tisztének rendszeres folytatására vállalkozik. Mert Kölcsey nem volt oly Proteus természetű kritikus, ki művészi kíváncsisággal a különböző írók lelkébe hatott volna. Inkább a polemia vágya ingerli olykor az elmélyedésre, s ha méltányol, vagy lelkesedik, impressionista módjára oda vet néhány vonást, vagy hangulatos elmélkedésben leli kedvét.

IV.

Midőn Kölcsey mint debreczeni tanuló Sinai hagyatékából gyámatyja kívánsága ellenére megvette Bayle szótárát, a harmincz váltó forinton oly kincset szerzett, melyet egész életén át nagyra becsült. Többször átolvasta; huszonhat éves korában írja egyszer, hogy csak Baylet olvassa, a hasonlithatatlant és hetek óta rajta kívül semmit sem. Encyclopædiai ismereteinek jó részét, sokoldalú érdeklődését, tudományos felfogásának alapjait, sőt még tudományos módszerét is Baylenek köszöni.

Kazinczyhoz írt első leveleiben még világosan látjuk az utánzást, világosan látjuk Baylenek minél több forrást pontosan idéző, sokat hasonlítgató és javítgató, de nem könnyen döntő módszerét, a «kétséget és mélységet», mint Kölcsey mondja. Később elsimulnak az utánzás külső jelei, de a szerkezetnek tárgyról-tárgyra szökő, s nem eléggé kapcsolatos módjában mindvégig meglátszik a nagy encyclopædikus író mély hatásának nyoma.

Bayle keltette fel Kölcsey érdeklődését a theologiai kérdések iránt. Ez érdeklődésnek köszönhetjük a *Töredékeket* azt a vallásbölcseleti értekezést, melyet Kölcsey már 1814-ben megírt, de 1823-ban újra átdolgozott. E nevezetes értekezésben két irányt kell megkülönböztetnünk, az egyik Bayle deismusa, mely a dogmatikus viták hiábavalóságára utalva vallási türelemre int s a tudomány erősségeitől nem támogatott hitben találja a vallás igazi alapját.*) Ez alapra épül egy romantikus szellemű s protestánsellenes történetphilosophia. Az a gondolat, hogy a római szék hatalma a középkorban «nem a szabadságnak sirja, hanem inkább az az ellensúly vala, mely a fejedelmi és nemességi despotismusnak ellene dolgozott», Müller János, Svájcz történetírójának, a *Pápák utazásai* című művéből van véve, de Kölcsey jóval tovább megy Müllernél, midőn a protestántismust feleslegesnek, sőt káros hatásúnak mondja. Herdernek szemére hányja Kölcsey,

*) A harmadik töredék végén a szentírásbeli idézetek is Bayle-ből vannak véve. (I. *Eclaircissement sur les Manichéens Dict.* IV 621. lap.)

hogy történetíróhoz nem illő módon veti föl azt a kérdést, vajon «mi vala a római szék nélkül megtörténhető?» pedig Herder nem egészen így tette föl a kérdést. Kölcsey ellenben nyomban reá azt vizsgálja, «ha a nyugalomban hagyott catholicismus nem fogott volna-e sokkal több jót nyújtani az emberiségnek?» Sőt a felelet is hirtelen meg van: igen is, mérhetetlenül többet, mert a protestantismus hátra vetette a renaissance fejlődő culturáját s a nyomában járó háborúk tartományokat pusztítottak el. Nevezhetnök ezt a *ha és volna* történetírásnak, mely még hozzá végső következményeiben a tényeket is másítja. Mintha Luther fellépése a renaissance halálát jelentené s mintha azelőtt háborúra nem talált volna okot az emberiség. De vajon nem érte-e meg az európai cultura a XVI. és XVII. század szomorú háborúi idején a XV. században már majdnem elhaló keresztyén vallásos érzés megújulását? Ezt a mozzanatot ép az olyan vallásbölcsező nem mellőzheti, ki mintegy a felekezetek fölött lebegve, a vallásos érzés lényegét kutatja, még ha a katolikus egyház hitrendszerét és szervezetét kiválóan alkalmasnak gondolja is ez érzés külső kifejezésére. Hiszen ép ő tudhatja a legjobban, mennyit erősödött e szervezet és hitrendszer a hitujítás mozgalmi következtében. De Kölcseynek látszik az igyekvés arra, hogy beleélje magát Mortimer pathosába. Kalvinista rationalismusa nem érzi magát elég otthonosan a romanticismus divatos ruhájában. Mindamellet a *Töredékektől* meg nem tagadhatjuk azt az érdemet, hogy általában véve emelte a vallási elmékedések irodalmi színvonalát, a részleteket tekintve pedig, találóan czáfolgatja olykor a protestans orthodoxiát, majd szépen fejtegeti a vallás lényegét s a vallási türelmetlenség okait.

A *mesmerismusról* írt tanulmányokban, melyek ugyancsak 1823-ban készültek, már majdnem gyökeres rationalismussal fogja fel Kölcsey az ókori hitélet mystikus részeit. Itt már nem keresi a «világosságnak és homálnak azt a jóltevő egyarányuságát», melyet a *Töredékekben* az emberi nem dolgainak megértésére annyira szükségesnek hitt. Most csak a világosságot keresi, midőn megállapítja, hogy az állati magnetismusnak nincs köze az ókori jóslatokhoz. E kérdés vizsgálatában nemcsak Klugéra s Baylere támaszkodik, hanem sok adatot gyűjt össze latin s görög irokból.

A *Töredékek* hangulatával ellentétbe jut Kölcsey az 1829-ben írt *Történetnyomozásban* is. Amott a sötéttisztára törekedő hevében tagadta a történeti fejlődés célját. «Hol találhatok» — kérdezte kihívóan — «bizonyos közönséges céltöltávozást vagy célhoz közelítést?» A *Történetnyomozás*nak, e történetphilosophiai programnak ellenben egyik alapgondolata ép az, hogy a tudomány emelte föl lelkünket az állati ösztönök fölé, s hogy az ébresztette föl lelkünkben a hazafiság és emberiség érzését. Igaz, hogy földfeletti tökéletességet nem érhetünk el, jegyzi meg Kölcsey s végül a történetíró kötelességének tartja nyomozni a rendet, melyhez az emberi kifejlés és munkálkodás kötve van. A történetírónak — úgymond — kérdeznie kell, «ha mindezen erő, rend és munkálkodás nem valamely bizonyos célra siet-e?» E kérdésnél vége van az értekezésnek, de ha az előzményeknek van értelme, akkor az ember tökéletesedése az a cél, melyre történetphilosophunk gondol, ellentétbe jutva a *Töredékek* céltagadásával, mely ott sincs teljes következetességgel kifejtve. Különben a *Történetnyomozásban* sok figyelemre méltót találunk. Nagyon helyén volt akkor az östörténeti hypothesisek felállításában szigorúbb módszert követelni s ép oly hasznos volt feltüntetni a történetírás magas feladatait.

Történeti és philosophiai értekezései közt legnevezetesebb a *görög philosophiáról* szóló. Már debreczeni tanuló korában csinált jegyzeteket a jóniai iskoláról, 1823-ban feldolgozni próbálja jegyzeteit s 1831-ben Pythagorasig viszi a tárgyalást, de többé nem folytatja. «Szivemen fekszik ez a munka», írja 1823-ban, mert mélyen érdekelte lelkét az emberi gondolat szárnyra kelése, a mélység s naivság, a logikus és phantastikus elemek sajátságos kapcsolata. Követi ugyan néha a felfogásban s az adatokban Baylet, de most már függetlenebb tőle, mint azelőtt volt, önálló felfogással igyekszik megvilágítani a homályos hagyományokat. Munkája irodalmunkban alapvető, de általában, ha értekezéseinek minden gondolata elavult volna is, egy érdemök örökké fog élni. Kölcsey korában a magyar próza az ő illetékes és nem igen nagyító szavai szerint «csontszárazsággal vagy világos foltok helytelen felaggatásával készült ki». Kölcsey értekező prózája pedig a nemes egyszerűség, a szabatos határozottság, a tárgyyszerűség, tartalmasság és emelkedettség tekintetében a Kazin-

czyét is felülmulja s így nagyra kell becsülnünk jelentőségét a magyar próza fejlődésében.

Már a szónóki próza birodalmába csap át az 1834-ben írt *Parainesis*, mely Kölcsey Kálmánhoz van intézve, mint Cicero parainetikus műve Marcus fiához. Nem ok nélkül említjük Cicerót, gondolatainak, sőt talán olykor egy-egy mondatának hatását is felfedezhetjük a *Parainesis*ben. *) Megtaláljuk itt a stoikusok négy sarkalatos erényének ciceroi változatát: az igazság kutatását, kötelességünk teljesítését az emberi társaság iránt, a lélek nagyságát s tetteink és beszédeink illő mértékét és rendjét.

De sokkal nagyobb helyet foglalnak el a *Parainesis*ben az oly érzések és eszmék, melyek a keresztyén bölcs és a magyar hazafi felfogásával kapcsolatosak. A tanításokkal a *Történetnyomozás* című értekezés szellemében gyönyörű történetphilosophiai elmélkedések s finom lélektani észrevételek vegyülnek. Az egyéni tapasztalatokból fejlődött melancholia mérsékli az emberiség történetének optimistikus felfogását. Magos hegycsúcsokon járunk, alattunk felhők szállnak, nem látjuk a völgyben a hivogató, mosolygó tájakat. A fenköltségnek, a szónokias érzelmességnek komor s egyhangú színe jellemzi a *Parainesis*t, az erkölcsi rajzokban a genre, a stilben a játszi egyszerűség, a szerkezetben a nagyobb világosság hiányát érezzük. S még így is már több nemzedék lelkét emelte a *Parainesis* erkölcsi érzésének mélysége. Látszik Kölcsey szavából, még ha nem is tudnók életrajzából, hogy mily gyöngédséggel gondoskodott azokról, kiket a sors reá bizott. Szépen jellemzik e sajátságát Szemere Bertalan szavai: «ő maga tűrt békével, mintha szenvedés nélkül nem volna élet s mást óva tőle, mintha az ember semmi szenvedést nem birna meg».

*) Vessük csak össze a *Parainesis* 11-dik kikezdésében «Az ember nem a jelen pillanat»-on kezdődő sorokat «az erényeknek egész hosszú sora» szavakig. Cic. D. officiis Lib. I. Cap. 4. azon soraival, melyek «Homo autem quod rationis est particeps» kezdődnek és «et majores ad rem gerendam facit»-tel végződnek.

V.

... Kölcsey mint tizenegy éves gyermek egyik társával Debreczen határán egy dombon Athént építgette és Cornelius Nepos görög hőseiről regényes beszédeket tartott. Az itt először jelentkezett szónoki hajlamok tovább fejlesztésére a közélettől visszavonuló ifjúnak nem volt alkalmja. Ábrándozott a múltrol, de visszariadt a jelentől. 1829 előtt csak egyszer vett részt Szatmár megye gyűlésén s csak kétszer jelent meg a pesti megyeház karzatán. Szónoki hajlamait is Szemere keltette életre, ki barátsága varázsszavával már azelőtt is sokszor ébresztgette Kölcsey szunnyadó tehetségeit.

De Kölcsey első beszédei az olvasó közönségnek, nem a hallgatónak voltak szánva. Mintegy bevezetésül szónoki munkásságához 1827-ben a *Szónoklat* című értekezésében fejtegeti, hogy kitünő egyházi szónokaink vannak, de nincsenek polgári beszédeink. Különös, hogy a régi egyházi szónokokat nem említi s hogy Majer és Horváth János érdemeit a legjobb magyar lyrikusokéival egy sorba állítja, de úgy látszik találóan hasonlítja akkori beszédirodalmunkat a közönséges alkalmi verseléshez. Szükséges tehát, — úgymond — hogy művészi tanulmánynyal kikészült író beszédgyűjteményeket adva a szónoki nyelv nemes népiességével emelje prózánkat.

Kölcsey itt nem annyira másokat biztatott, mint önmagát igazolta. Már ekkor hozzá fogott a beszédgyűjtemény írásához s úgy vette észre, hogy az irodalom hézagait töltve ki, oly formát talált, melyre szüksége volt lelkének és phantasiájának. Törvényszéki beszédeiben *) novellisztikus rajzok öntetnek cicerói formába. A férjgyilkos s gyermekgyilkos asszonyok történetei költöttek, de alighanem tipikusak voltak a vádak, melyeket Kölcsey czáfol. Ez a gyakorlati értéke a beszédeknek s különösen a P. J. számára írt védelemnek jelentőséget ad az, hogy a szónok megtámadja a bűnvizsgálatnak külső bizonyítékokra támaszkodó rendszerét. Ily gyakorlati célja van a *Magyar Játékszín*ről tartott beszédnek is, mely a

*) Ezeknek keletkezési éve nem biztos, de 1812-ben nem írta a P. J. védelmét: ez nyomdahiba lehetett az első kiadásban s történeti adattá lett. Valószínűen 1832-őre kell gondolnunk.

logika s satira nyilaival a nemzeti színügy mellett harczol s a *Mohács*nak, mely a nemzeti traditiók elhanyagolását ostromozza. De mindenütt a szónoklat logikai elemeivel, subjectiv, érzelmes motivumok vegyülnek. Itt van Kölcseynek igazi szónoki ereje; nem politikai beszédeiben inkább elégikus s elmélkedő, semmint a phantasia merész hatalmával elragadó szónok. De ebben a nemben igen kiváló. *Vilma* s *Coelestina* igazi elégiák. Az elsőben Szemere Krisztinát, a másodikban egy női ideált sirat el a költő, ki a széparányú prózát néha alkalmasabb formának találja borongó gondolatai s érzelmei kifejezésére, semmint a rimes és rhythmikus sorokat. *Coelestinán* meglátszik a Kazinczytól fordított *Raynal keserve Eliza után* hatása, a mint általában Kölcseyben oly Cicero támadt fel, ki a XVIII. századbeli érzelmes lyra s próza virágaival és gyöngyeivel ékesíti az antik rhetorika alakzatait, néha még politikai beszédeiben is. De e beszédeiben a tárgyiasság és logikai rend gátak közé szoritják az érzelmes csapongást.

Vilmánál és *Coelestinánál* kiválóbb elégiák akadémiái emlékbeszédei, a Kazinczyról és Berzsenyiről szólók, melyek nyelvünkön az emlékbeszédeknek első jeles és jeleseinktől követett példái. Kölcsey nem jellemrajzot ad, csak néhány jellemző gondolatot emel ki és hozzájuk fűzi érzelmeit. A Kazinczyról mondott beszéd a gondolatokban erősebb, mint párja. Kazinczy nagysága és történeti jelentősége itt van először kifejtve s átadva az örökkévalóságnak. «Csak a maradék fogja láthatni» — mondja Kölcsey — «miként nyert az egész nemzet szó által ideát, idea által tettet, s tett által jóltevő egyetemi változásokat». Mily tartalmas ez ismétlés és fokozás s mennyire sajnáljuk, hogy ép e beszéd végén, midőn a szónok a szent öregről, mint «véráldozatról szól, mely a nép bűneiért utolsó hörgései közt vonaglik», kell éreznünk, hogy az érzelmes rhetorikának csinált virágai is vannak. A Berzsenyiről mondott emlékbeszédben kevesebb a jellemző gondolat, de egységes elégikus hangulat vonúl végig rajta. Terszserűen vezet a költő a komoly és borús elmélkedések köréből Berzsenyi alakjához, majd a személyes viszony rajzához, melynek elbeszélésében önérzet s a mellett igazi önvád, az emberi összeütközések kényszerűségének és mulandóságunknak tragikai érzete ritka gyöngédséggel s majdnem drámai fokozással vannak kifejezve.

Szemere Pál két csoportra osztotta Kölcsey beszédeit. Az egyikbe sorolta a «heveseket és csapongókat», vagyis körülbelül a fentemlítettet, a másikba a közpályán mondottakat, melyeket polgári beszédeknek mondott.

1829-ben választották Kölcseyt Szatmárban aljegyzőnek, 1831-ben kapta a főjegyzői czímet, 1832 nov. 6-án Szatmár-megye egyik követének választották s nov. 15-én főjegyző lett. — Sajátságos s talán nem egészen igazságos módon szokott itélni irodalmunk Kölcsey közpályájáról. Általában nagy szónoknak s gyengébb, a vezetésre alkalmatlan államférfiúnak nevezik, az «eszményi» jelző alig marad el közpályája rajzaiból s még Pap Endre is, ki különben igen nagyra becsüli Kölcsey államférfiúi pályáját, arra az eredményre jut, hogy «politikája nem oly eredeti és correct, mint oratoriája; eszmékben nem oly gazdag, mint érzésekben; a minden idők és minden korok statusférfiainak tanulmányában nem oly emírens, mint a hazai viszonyok ismeretében; mindent belülről merit, alig valamit az európai eszmékből». Kemény Zsigmond dicséret formájába burkolt bírálata még élesebb: «Kölcsey művészi és bámult szónok volt» — úgymond — «gyermekkedélylyel, szent akarattal, tapasztalás nélkül. Ő versek helyett a követségi évek alatt ékes beszédekét készített az irodalom számára».

Mindebben az igazság nem a kellő világításba van helyezve. Kölcsey kiváló s rendkívül nagyra becsült szónok volt, de vezető államférfiúnak nem született, ennyi bizonyos. Nem született annak, mert habozó, aggodalmas s néha akarattalan volt, máskor meg hevesen kitört s általában nagy érzékenysége vagy makacsságra, vagy igen nagy engedékenységre hangolta. De nem egészen helyes azt mondani róla, hogy tapasztalatlanság tette alkalmatlanná a vezéri tisztre. A magánéletben nem volt teljesen álmainak élő ember s a politikai pályán sem kergetett utópiákat. Már említettük, hogy jobban gazdálkodott mint költői álmoktól nem háborgatott öcsce s közbirtokos társai bizonyára jobban lelkesedtek volna érte, ha költőibb módon gazdálkodik. A gazdálkodás alatt szerzett tapasztalatait gyarapította megyei hivatalában. E gyakorlati ismereteket történeti s jogi tanulmányok növelték. Már a midőn megyéje a rendszeres munkálatokra tett észrevételeket készíté, nagy részét e hirnévre emelkedett munkának Kölcsey

végezte. Igaz, hogy Kölcseyre, mint megyei hivatalnokra s mint az észrevételek készítőjére jelentékeny befolyása volt Nagy Károlynak, Szatmármegye képzett főügyészének. De vajon ön-állótlan és révedező tanítvány volt-e az, ki a szatmári adózó népről szóló beszédet kidolgozta? Ebben nem csupán a költői lelkű emberbarát mondja el nézeteit, mint a sorsvonásra vonatkozó megyei beszédben, hanem oly «eszményi» államférfiú, ki a helyett, hogy a felhőkbe nézne csupa merő ember-szeretetből, apróra tanulmányozza azoknak bajait, a kiken igazán segíteni akar.

Az országgyűlésen is mondott oly beszédeket, melyekhez elég volt a költő lelkesedése, a hazafi heve s a művelt író formaérzéke, de vajon nincs-e elég gondolata s logikai ereje az elsősülöttségi jószágokról, az örökös megváltásról, vagy a papi dézsma, vagy a királyi fiskus örökösödése tárgyában mondott beszédeknek? Igaz, hogy ez utóbbiban Wesselényi *Balítéleteinek* egyes gondolataira ismerünk s tudjuk, hogy általában Wesselényitől és Deáktól sokat tanult Kölcsey. De úgy, hogy vett s adott is. Deák az 1839-iki országgyűlésen hivatkozik a hatalmas szónokra, ki az örökös megváltás tárgyának nagyrészt annyira kimerítette, hogy neki már kevés a mondani valója. Nem versek helyett írt beszédek voltak azok, mint *Coelesztina*, vagy *Vilma*. Kölcsey politikai beszédei jelentékenyen elősegítették a közszellem fejlődését.

Midőn Kölcsey Erdély s a részek ügyét sürgeti, midőn a nemzeti nyelv jogait, a teljes vallásszabadságot, a birtok igazi függetlenségét s a nép szabadságát követeli, nem csupán a politikai beszédek művészi formájára ad új és nagyhatású példát, hanem az osztályokra, sőt országokra szakadt nemzet egyesítését, a nemzeti erők összpontosítását hirdeti. Mind-ebben a külföldi államtudományi irányokból is vesz át annyit, a mennyi épen szükséges a hazai viszonyok magasabb felfogására. Most a hajdani romantikus a harminczas évek liberalismusának árjában úszik, mint sok más jeles követtársa. Igaz, hogy nemzeti politikájának alapeszméje sem eredeti, mert nem alakult volna ki Széchenyi és Wesselényi kezdeménye nélkül. Nem is a kezdeményező vagy az alkotó államférfiú dicsősége illeti meg Kölcseyt, valamint általában az 1832—6. országgyűlés nem a nagy alkotások országgyűlése volt. Igen jól mondja Csengery Antal, hogy «ez országgyűlés bár keve-

set alkotott, nagy dolgokat készített elő. Talán a parlamenti kormányrendszer kivételével, mely a negyvenes évek kezdeményezése hazánkban, az 1832—6. országgyűlésen találjuk elhíntve magvát majdnem mindannak, a mit a kedvező időjárás az 1848-iki év tavaszán megérlelt». Ily országgyűlésnek szükségére volt Kölcsey különös adományaira. Ne azt keressük, a mi nem volt benne, hanem méltányoljuk azt a nagy politikai érdemét, hogy fogékonysága, államférfiúi érzéke, költői s szónoki tehetsége ez előkészítő országgyűlésen az igazi nemzetiesség s az igazi szabadelvűség egyik leghatásosabb hirdetőjévé avatták. Mint Szemere Bertalan mondja: «Kölcsey időről-időre a jog, a szabadság, az emberiség égi szózatát szokta vala szellemi hangjával a képviselők házában nem elmondani, hanem valóban elzengeni, miként a görög szinpadon a chorus a sors örök igazságait a cselekvő személyeknek elmondogatja». Eötvös is rajongással beszél Kölcsey hatásáról, de a legszebb s a legjellemzőbb szavakkal Kossuth örökítette meg Kölcsey szónoki hatását: «A tiszai követek asztalánál» — úgymond — «egy férfi állott, kinek halk szózata szent pietas ihletéseként rezgett végig a csontvelőkön. Egy erős lélek, töredékeny test lánczai között. Tar agyát őszbe vegyült kevés hajszálak lengik körül; színtelen arczán ezernyi virrasztott éjnek tikkadtsága ült; egyetlen szemében a nemzet minden múlt és jövő bánata tükrözött. Szava tompa, mély és ércztelen, mint egy síri hang, melynek monoton egyformasága csak ritkán, csak az indulatok legfőbb hevében szállongott alá; és lőn még tompább, még ércztelenebb, még síriasabb, mikor aztán ökolbe szoritott jobbját emelve, a reá meresztett szemek előtt úgy állott, mint egy tulvilági lény, kinek szellemszavát, nem úgy, mint másét, az érzékléteg segedelmével, hanem közvetlenül lelkünk lelkével véltük hallani. És e síri hangra síri csendesség figyelmezett, melyet csak az érzelmek villanyos kitörése szakasztott félbe».

Szatmármegye 1834 november 10-én tartott gyűlésén az örökválság elvével ellenkező határozatot hozott, minek következtében Kölcsey Eötvös Mihálylyal december 10-én lemondott a képviselőségről s 1835 febr. 9-én a tiszántuli kerület nagynevű jegyzője mélyen meghatotta a karokat és rendeket búcsúbeszédével.

E lemondásával nagy szolgálatot tett a politikai elvhűség ügyének, mert több képviselőnek akkor úgy változott meg-

győződése, a hogy az utasítása. És hogy megbecsüljük e szolgálat értékét, meg kell gondolnunk, hogy Kölcsey szeretett volna képviselő maradni s lemondása után sem bánta volna, ha megyéje vagy más megyék lehetővé teszik Pozsonyba visszatérését.

Az *Országgyűlési Napló* igen nevezetes emléke képviselői pályájának. Csak 1833 augusztusáig terjed; 1833 októberében folytatta a napi jegyzeteket, melyekből a napló készült, de e jegyzetek eddig ismeretlenek. Így is valóságos kincse e *Napló* történetirodalmunknak. Sokszor idézték és méltán is, mert változatos és gazdag tanulságot nyújt. De Kölcsey nem csak történeti forrásműnek szánta *Naplóját*, hanem Sterne *Érzékeny utasításának* módja szerint angolos humort érzelmességgel kívánt vegyíteni, a mellett, hogy a történetekről is számot ad.

Szemere már régen ösztönözte arra, hogy írjon valamit «à la Yorick» s noha nem teljesíthette barátja kívánságát, *Országgyűlési Naplóján* meglátszik Sterne humorának hatása. Ép ezért több vigyázattal kellene használnunk a naplót. Kölcsey saját hangulatának visszatükrözésében, s követtársai jellemzésében nem mindig tárgyilagos. A helyzet rajzában is néha szemmel látható az öröm, hogy alkalmá nyílt a humor csillogtatására.

Képviselői működésének másik irodalmi emléke a *Historiái vázolatok*, mely az Erdélylyel való unió érdekében van írva. Kemény mondja, hogy «e híres cikk a feldolgozáson kívül a Wesselényi szellemi tulajdonának mondható». Nem tudjuk biztosan, hogy mit kell e történetileg teljesen elhibázott értekezésben Kölcseynek felrónunk, de a történeti constructionnak azt a XVIII. századbéli módját, mely a régi viszonyok s hangulatok kutatása helyett «az emberi természetre» akarja alapítani a subjective tetszetős, de a történeti igazságokkal tökéletesen ellenkező állításokat, föllehetjük másutt is Kölcseynél. Az értekezés azt akarja bizonyítani, hogy a régi Erdély körülbelül oly csapásnak érezte az anyaországtól való elszakadást, mint az 1832–6. országgyűlés hazafias ellenzéke.

Kölcseyt még mint országgyűlési követet az a remény csalogatta, hogy Döbrentei lemondása után mint akadémiai titkár Pesten maradhatna. De aggodalmaskodása, büszkesége s némikép Széchenyi ellenkezése is, mely politikai és szemé-

lyes okokból fejthető meg, elejtették az állástól. Toldy lett Döbrentei utódja, Kölcsey pedig mint főjegyző újra megyéjébe tért, s ott minden lehetőet megtett, hogy a nemzeti szabadelvűség eszméit terjeszsze. De a politikai reactió s magánügyei néha nagyon leverték. A kedv, az igazi, a lelkét áthevítő irói kedv ritkán szállotta meg. Voltak kedvetlen perczei, mikor Amerikába kívánkozott. Sokfelé csapongó hangulatai közül talán a legállandóbb volt az, melyet 1837 végén Szemeréhez írt levelében így rajzol: «Én nagyon keveset dolgozhatom. Éveim egy részét a hivatal, másikat temérdek bajba keveredett háznépi körülményeim rabolják el. Erőm legszebb részét arra kell elpazarolnom, hogy lelkem nyugalma fentarthatassam: s ennél a pazarlásnak szerencsétlenebb neme nincs. Mert a mily tenyésző erővel bir a boldog körülményekből önkénytelenül folyó nyugalom: épen úgy megakadályoz minden belső tenyészést a mesterséggel készített». Midőn 1835-ben Wesselényi vád alá került, Kölcsey sajnálta, hogy nem vállalhatja el hivatalosan a védelmet, mivel nem ügyvéd. Nagyon szerette s tisztelte Wesselényit, a szabadelvű s nemzeti érzésű szónokot, a bátor s szenvedélyes erdélyi főurat, ki anyira elütött főrendi társai nagy részétől. Wesselényi üldöztetése Kölcsey baráti és hazafias érzését egyaránt sértette. Elvállalta tehát a derekas védelem szerkesztését, Wesselényi védelméhez maga Wesselényi s Deák sok adatot szolgáltatott, néha Kölcsey patvaristáinak fogalmazása is meglátszik a védelem stíljén, de a nagyobb rész s az egésznek szerkezete Kölcsey műve. Bár néha ügyvédiességgel bő s körmönfont, de egészben véve hatalmas dialektikával írt védőbeszéd. Teljes, szinte vakító világossággal van kimutatva a pernek törvénytelenége. Kitérők azok a részletek, hol Kölcsey humora nevetségessé silányítja a vádolók mindenütt forradalmat szimatoló szolgálalkúságát. A lendületes befejezés szép példája Kölcsey szónoki erejének.

Ez volt utolsó munkája; 1829 óta sokat dolgozott, Pozsonyban néha egész éjjelen át íróasztalánál ült s másnap ülésezett. 1838 nyarán Wesselényi meglátogatta s ekkor a védelem «egy heti folytonos nappali és éji erőmegfeszítéssel végeztetett be». Ez a megerőltetés kimerítette Kölcseynek különben is gyenge szervezetét. Wesselényi távozása után Kölcseynek egy bírói kiküldetésben el kellett utaznia s noha

gyöngének érezte magát, augusztus 16-án Gyarmatra utazott. Ott beteg lett, úgy hogy nem végezhetette el biráskodását. 17-én haza érkezett és azóta láz gyötörte. 1838 augusztus 23-án éjjel — mint Obernyik beszéli — nagy vihar dühöngött, «a villámár kísértetes fénynyel remegett a csendes szobában, hol a halavány éjlámpa elrejtve pislogott». A beteg nyugtalanul hánykodott. Reggel a zivatar megszűnt, a beteg csendesebb lett. Augusztus 24-én kilencz óra felé kezdődött a haldoklás. Kölcsey negyvennyolcz évet élt; dicsősége, szellemének ereje halála évében még emelkedőben volt, de lángoló buzgalma korán felemésztette testi erejét.

ANGYAL DÁVID.

DÁNIA ÉS A DÁN MEZŐGAZDÁK.

Első közlemény.

Fönt, a messze északon fekvő, és az északi, a keleti tenger, a Skagerrak és a Kattegat hűvös habjaitól locsolt kis sziget-országáról édes keveset hallottunk eddig. Nagy tetteket nem rótt föl az újabbkori történelem, feltűnő eseményeket nem emleget a sajtó, és még a legtermékenyebb irodalom, — a német — sem írt róla eddig köteteket, de még füzeteket sem. Mi itt a távolban csak akkor emlegetjük Dániát, ha Shakespeare remekében Hamlet dán királyfi híressé vált mondását «rothad valami . . .» halljuk vagy olvassuk.

Pedig ez se nem helyes, se nem okos dolog, főképen pedig kár, mert — a mint alább kimutatni igyekezem — oly sok okos dolgot, oly sok szép tanulságos munkát és tettet, intézkedést, sikert és eredményt láthatunk a messze észak e szőke fiaitól, hogy azoknak nemcsak megismerése, de követése is hasznothozó volna — reánk.

A nemzetek szellemi élete nemcsak hazai, hanem idegen forrásokból is táplálkozik. Az egyik nemzet az irodalom útján érintkezik a másikkal. Ha egy nemzet érzi azt, hogy reá a szellemi érintkezés fontos és nélkülözhetlen, akkor nincs távolság, a mi az érintkezést meggátolhatná.

Mennél kisebb egy művelt nemzet, annál jobban reá van szorulva arra, hogy több nyelvet birjon, hogy vele és általa távoli nemzettel szellemileg érintkezhessen, azaz az idegen nemzet culturáját eredetben, a helyszínén tanulmányozhassa, vagy idegen műveket eredetiben olvashasson; nem a távolság tehát az oka annak, hogy Dánia culturáját mi nem tanulmányozhatjuk: hanem a nyelv kérdése. Ez von nagy válaszfalat közénk és ezen fal fogja föl a hangokat,

melyek elvesznek reánk, mert nem hallhatjuk őket, nem értvén meg azokat.

Tanulság ez reánk is. Igaza van az *Esti levelek* írójának abban, hogy mi miért vagyunk külföldön: németek. Azért beszélünk mi Fiumétól kezdve Genfben, Velenczében, Romában, Párisban, Londonban németül, mert nem beszélünk és értünk olaszul, francziául, angolul. «Minél kisebb egy művelt nemzet, annál nagyobbnek kell lennie a többnyelvűek számának» -- mondja Alexander Bernát e folyóirat hasábjain.

A dán kis nemzet is, művelt nép is, és beszél is több nyelvet (az úr majdnem mind beszél a dánon kívül angolul, francziául kevésbé németül és nyelvrokonságánál fogva megérti a svéd, norvég és más skandináv nyelvet is) de irodalmát csakis saját nemzeti nyelvén műveli.

Ezt azonban akarva teszi, hogy nemzeti érzetét kielégítse, idegen cultura nyomását lerázza, befolyását megakadályozza és saját nemzeti közművelődését elősegítse; ezzel azonban viszont bezárja maga előtt a más nyelvű nemzetekkel való érintkezés útjait, de főképen más nemzet előtt is bezárja azon kapukat, melyeken keresztül azok az ő culturájának megismeréséhez juthatnának.

Ez az oka annak, hogy mi a dánokról s azok culturájáról igen keveset tudunk.

Pedig a mi a dánoknál a XIX. század második felében közgazdasági téren történt, az oly páratlanul álló küzdelem, szorgalom és kitartás eredménye, a mi nemcsak kíváncsiságunkat, hanem bámulatunkat költheti föl legnagyobb részben.

Ezen -- hogy egy kopott szólammal éljek -- «par excellence» mezőgazdasági állam oly haladást mutathat föl a mezőgazdaság és a tágabb értelemben vett gazdasági téren, hogy annak példáját e continensen -- sőt ha az arányokat és termelési viszonyokat tekintjük -- még a tengeren túli államokban sem leljük.

Reánk magyarokra a dániai gazdasági viszonyok megismerése igen sok tekintetben fölötte becses és tanulságos. Dánia époly termelő ország, mint a mi hazánk; az ország jövedelmei a földművelésből és állattenyésztésből és azok termékeiből erednek; ipara alig van; talaja gyenge, és a

föld jövedelmeit elég küzdelem és munka árán kell kiérdemelni; lakossága ha most már nem is szegény — mert — az utóbbi évtizedek küzdelmeinek gyümölcseit élvezni kezdi — de nem is gazdag; nagytőke nincs, a vállalkozáshoz a pénzt az összerakott fillérekből, a jövedelmet vállvetett küzdelmekkel hozza be és csikarja ki magának a dán nép. Van azonban élénk kereskedelme, vállalkozási szelleme, szorgalma, kitartása és a mi fő: erős összetartása. És most itt vagyunk annál a pontnál, hol megállapodunk.

Míg nálunk a kereskedelem alig érdemes az említésre, és míg nálunk a vállalkozás gyenge, erőtlen, vagy félénk és kishitű, mindent — pénzt is, munkát is — az állam fönnhatóságától vár és les, mert azt tartja minden tevékenység kútforrásának — tehát nem alkotóképes: addig Dániában az összes vállalkozás tisztán a társadalmi tevékenységnek köszöni létét, és az eredmények tisztán a szoros kitartásnak és vállvetett buzgalomnak köszönhetik — majd mindig létrejötteket.

Mert érdekes és jellemző, hogy vállalkozásaik sikerrel jártak! Nem kapkodással, de megfontolva fogtak a dánok vállalkozásba és nem nyugodtak addig, míg azt siker nem koronázta. Az első, második balsiker nem riasztotta vissza őket, és évek hosszú során küzködve addig fáradoztak, míg — az eredmények arról nem győzték meg őket, hogy siker van vagy pedig — a siker így vagy úgy — hosszabb vagy rövidebb idő alatt, de — elérhető lesz.

Igazi hangyanép ez, mely nemcsak kitartó, hanem összetartó is, és a küzdelemben elfáradt vezért 10 más váltja föl, hogy a kitűzött cél felé a síma útra tolja a döcögős szekeret.

Kopenhágai tartózkodásom napjaiban fődöztem föl egy dán és francia nyelven írt művet *Om Landbruget i Danmark, L'agriculture en Danemark* kiadta a dán földművelésügyi kormány) mely lehetővé teszi, hogy a gazdasági termelésre vonatkozólag lefolyt küzdelmeket és azok eredményeit megismerhessük és a nagy vonásokban elmondottakat hiteles forrásból merítettéknek tekinthessük.

I.

A dán nép nyomaira, jellegére, már előbb is ráakadunk, mielőtt dán földre lépnénk azaz: Schleswig-Holstein hercegségben, Poroszországban.

Ha átutaztuk Németországot, és láttuk a bajor, a badeni, a württembergi, a westfáliai, a szász, a sziléziai, a hannoverai, a berlini, a porosz népet és meg tudtuk jegyezni az élénk különbséget, mely e népet egyiket a másiktól elválasztja, ha láttuk Bréma körül a hollandi parasztra emlékeztető néptypust, a jellegzetes és feledhetlen helgolandi frizarczokat és néptypust, akkor annál észrevehetőbb a Schleswig-holsteini nép egész más jellege és kinézése.

De nemcsak a nép, hanem a vidék is egészen más képet mutat itten, mint Németország bármely más részén. Itt nincs gyárak füstölgő kéményerdeje, nincs erdő, nincs szabályosan szegélyezett szántóföldek és ültetvények táblája; itt sík lapály, buja zöld fű, rajta legelésző nyájakkal látható és a levegő nedves, ködös, majdnem oceáni. Schleswig partjait nyugatról az északi tenger, keleten a keleti tenger nyaldossa, sok szigetet, lápot alkotva a keskeny hosszú tartományban, melynek levegője páratelt, növényzete buja, talaja vizenyős. A süppedő réten egy ásónyomnyira víz bukkan elő a széleken. A tartomány közepe felé már szárazabb, erdősebb, de azért itt is patakok, lápok övezik a földet és legelőket, melyeken ló, marha és juh békésen legelészik száz számra.

Sylt (Westerland) szigetről Hoyerer át Tondern, Ting-leff, Flensburg körül magas tagbaszakadt szőke népet látni, melynek nemcsak kinézése, hanem nyelve is más, mint egyéb németeké. Itt beszélnek a még a németül értő fülnek is érthetetlen Plattdeutsch nyelvet, de ha más nem igen hallja, akkor a párbeszéd két ily szőke alak között csakhamar megint más zagyvalékra változik, mely hanglejtése, egyes szavai szerint az angolhoz, vagy a némethez hasonlít, de még sem az egyik sem. Ezek a dánok, kik itt laknak, a német uralom alatt; törvény szerint — Schleswig hercegségnek Németországhoz való csatolása óta -- németek ugyan, de szívben és gondolatban még ma is dánok ők, különösen azok, kik még a hatvanas évek előtt a dán királyság alattvalói voltak.

Érdekes vidék Schleswignek ez a része. Jobbról és balról tenger övezi e keskeny tartomány földnyelvét és a tengeri levegő járja át a vidéket hozva a buja legelők «zöld» fűszagát keverve a sós párákkal szaturált tengeri atmoszfærával. Mértföldekre terjedő lápos legelők terülnek el itt, a mezőgazdaságot majdnem kizárólag csak az állattenyésztésre utalva.

Ezt azután ki is használják a gazdák bőven. Száz ezrekre menő ló és szarvasmarha nő itt föl tisztán a legelőkön, és kerül messze vidékekre. Azelőtt, míg e herczegség Dániához tartozott, a dán állattenyésztés évi szaporulata ezen legelőkre került és csak a felnőtt állat került vissza hazájába istállóba vagy — messze vidékekre Németország vágóhidjaira. Ma a dán marhák elmaradtak ugyan, de a herczegség még mindig a német birodalom éléskamrája — szarvasmarhákban. A hírneves Husumi vásárookra hajtják az egész herczegségből az eladni való marhát a legeltetési sáison befejeztekor, és a német nagybirtokos itt vásárol igazni való s a német nagykereskedő vágni való marhát s viszi a nagy birodalom messze vidékeire.

A németek e vidéket Marschgegendnek hívják, a rajta élő marhát meg Marschviehnek nevezik. Mi magyar gazdák e kifejezést úgy fordítjuk le, hogy lápvidék, vagy pedig lép-marha. Sokáig tanakodtam, hogy mit értenek a Marschvieh alatt? A sok eltérő magyarázat között egy kiscgazdáét találtam legmegfelelőbbnek: «weil da das Vieh viel zu marschen hat». Helyes, elfogadható, főleg ha látjuk, hogy bizony az állat sokat járkál, míg haza kerülhet.

A dán ősidőktől fogva kiváló állattenyésztő gazda volt. Így Schleswignek ezen az állattenyésztésre oly kedvező földrajzi és éghajlati viszonyai között nagy előszeretettel és sikerrel is űzte az állattenyésztést ő, s űzi most utóbb a dán-német ivadék. Érdekes, hogy az itt nevelt állatok csapatosan legelnek kis árokkal vagy más gyenge határvonallal megjelölt területen teljesen magokra hagyatva, pásztor nélkül. A ló együtt álldogál s legelészik a marhával és juhval.

A Hoyer Schleusenél a hajóból kiszállva, vasuton kora reggeli órákban utaztam Tondern vidékén át; kedves kép volt látni, midőn a nagy fehérfőkötös asszonyok a lakóházaktól távolfekvő legelőkön fejték a teheneket, itt is ott is

minden tulajdonos a maga csapatában, az állat teljesen szabadon állott, nyugodtan kérődzött, a többiek pedig fülüket hegyezve figyeltek félkörben álldogálva, várva mikor kerül a sor ő reájuk.

Noha úgy olvastam, hogy Schleswignek csak északi részében volt sűrű a dán nyelvű lakosság, azért még a legtöbb dánt és dán jelleget Flensburgban, e szép kis városban is igen sokat láttam. Flensburgban már a házaknak építkezésmodora is élénken elüt a német vonástól, a tetők, a sok szeglet a párkányzaton, a vörös kő és téglá czifrázat, az izlés, mind dánra vall, hogy a sok Petersen, Jakobsen, stb. dán nevet, czégfőliratot ne említsem.

A német beszédnél a Hannoverben először hallott ja (igen) szónak hörgő kiejtését itt még fokozottabban hallani; sokszor a hörgés már kiállhatatlan főleg a nőknél, kiknél többször megfigyeltem, hogy a ja-t túlsokszor használják, és ha a já-t rendesen kimondták, most még utána a beszívó hörgő hangot nem mulasztják el, hogy ráadásul még egyszer rá ne adják.

A keleti tenger Flensburgnál öblöt képezve mélyen benyulik és festői vidéket alkot. Twedt, Trögelsby községeknél egy ottani ismerősömmel körülkocsikázva valóban elragadó-nak találtam a keleti tenger e vidékét Glücksburg fürdőhely környékén, főleg a zöld színű és kietlen északi tenger, és annak dűnés partjai után. Itt a tenger szelid, nem oly zord, háborgó, a partvidék pedig nem kietlen homokzátony, hanem sötét fenyesek zöldje köríti a lazurkék tenger öblét.

A lakosok megmutatják a szép glücksburgi kastélyt, hol a dán királyok nyaranta laktak, és a honnét a schleswig-holsteini háború is kiindult a benne folyt tanácskozások nyomán. Megmutatják a halmokat, hol a dánok tüzeltek a szövetséges hadakra és mutatják a házakat a befalazott ágyúgolyókkal, miket Wrangel fővezér ütegei ide szórtak.

Flensburgtól a vonat északnak tart és pár órai utazás után elérjük a határállomást Vamdrupot. A vasuti állomás egyik felén áll a német, másikon a dán vasut, a vámvizsgáló helyiségen áthaladva az épület tulsó oldalára jutunk, és dán földön vagyunk minden felindulás nélkül. Szokatlan, hogy a dán vámtiszt a podgyászvizsgálatnál nem kutat szivar, szesz stb. után csak azt kérdi: «visz ön magával új iparczikket?»

Lám! mily szembeötlő és szokatlan, hogy a dán állam, nem tart fönn szoros beviteli vámokat és tilalmakat, pedig igazán «termelő állam», és mégsem félti a termelvényeit idegen importtól.

A dán királyság Jütland tartományának legdélibb pontján vagyunk, és vonatunk sebesen halad tovább észak felé. A dán vasutak és a személyzet is kellemes benyomást kelt. A vasut csinos, berendezésére (fehér plüss), tiszta, izléses, kényelmes, semmivel sem marad vissza a porosz államvasutak mögött. Sőt a tisztviselők, kalauzok udvariasak, megnyerők és a német földön megszokott «stramm» magatartás helyett nyugodt, kellemes modort tapasztalunk.

De leginkább a dán pénz az, a mi legszokatlanabb. Kapunk papirlapokat és ércpénzeket, mely utóbbinál legélénkebben látjuk jelképezve az államnak tisztán mezőgazdasági jellegét. Az érem egyik oldalán az uralkodó képe a szokásos körirattal, a másikon az érték száma és jelzése, jobbról egy gabonakalászszal, balról egy tengeri hallal övezve, jeléül, hogy az állam jövedelmei e két forrásból — a mezőgazdaságból és állattenyésztésből erednek. A kisebb értékű ércpénzeken a király képét csak a nevének koronával ékített kezdőbetűje ékíti. Olyan egyszerű a pénz s mégis oly tetszetős. Igaz azonban, hogy gyakorlatinak már nem az, mert a 10 és 25 örös ezüstpénz oly apró, az 5 örös bronz pedig oly nagy, hogy az ember marékszámra kénytelen kezelni azt s megtömlheti a zsebeit, ha más pénzt vált.

A vidék nem sokat különbözik a Schleswigitől, nem csoda, hisz a 60-as évekig egy test egy vér volt mindkettő. Vamdruptól egész Lunderskovig a vasuti vonalon sincs sok változatosság, ott azonban a vonat beletorkollik a Fredericia—Kolding—Esbjerg felé haladó diagonálisba, a fővonalba.

Ez a vasuti vonala a dánoknak a legfontosabbak egyike, mert az ország szívéből és a keleti részekről jövő forgalmat közvetíti nyugat felé, azaz Esbjerg tengeri kikötőhöz, Jütland nyugati partjához.

Tudnunk kell, hogy Dánia mezőgazdasági termékeit Anglia piacán értékesíti. Esbjerg kikötő pedig Nagy-Britannia keleti partjával, Skótiával, Newcastle, Sunderland, Hull, Leeds, Sheffield városokkal fekszik egy vonalban vis-à-vis, tehát a legkedvezőbb s legközelebbi összeköttetést engedi meg.

Hogy itt már élénk forgalom lüktet, azt még a laikus is észreveheti. Az állomásokon nagy faczipőkben — melyekben az egész lábfej eltűnik, és magas fasarkaival nagy lár-mával kopog — járkálva munkások dolgoznak, tologatva a kocsikat és segédkezve itt is ott is. Az állomásokon hosszú sorokban hófehér vasuti kocsik várakoznak vonatunkra: előttük a mozdony, hogy azokat a beérkező vonatunkhoz tolja, hogy a személyvonattal mehessenek tovább.

Itt már látni a dán mezőgazdák munkájának nyomait. A fehér vasuti kocsik ugyanis refrigerator berendezésű hűtő-kocsik (ezt különben fölírásuk is elárulja: «Afkölingsvogn»), melyekben tej, vaj, friss hús, zsir, jegelt hal, tojás stb. indítatik Esbjerg felé a londoni és a skót nagyobb ipari városok piaczei részére. A fölötte romlékony, kényes áru jéggel hűtött kocsikban szalad útjain és a személyvonatokkal megy a tengerig. Nekünk az egész országban nincs annyi hűtő-kocsink, mint itt csak egy-egy állomáson áll telve és üresen. A hűtőkocsikat fölkapcsolva csakhamar tovább haladunk nyugat felé lápos, üde legelők között, az úton találkozva a kiüresített hűtőkocsikat visszaszállító, vagy szarvasmarhával megrakott kocsikból álló vonatokkal.

A legelőkön már sokkal több állatot látunk tarka öszszevisszaságban, mint a német földön. Tarka — az angol sorthorn fajta, vörös — az angeli fajta — szarvasmarhacsordák, nagy nehéztetű jütlandi lovak, és hosszúgyapjas friz juhok legelésznek a mocsaras, lápos legelőkön. Itt-ott facsoportok zöldje közül egy kis tanya, major, vagy falu vöröstetős, téglás házai kandikálnak ki.

Néhány óra mulva a dán föld egyik legjelentékenyebb kereskedelmi kikötővárosában Esbjergben vagyunk. A kikötőben horgonyzó hajók füstölgő kürtői, a város több pontján emelkedő gyárkémenyek, főleg pedig a sok fehértetés nagy épület rögtön sejteti, hogy itt már a dán kereskedelem egyik emporiumát láthatjuk és erős üzleti munka lüktetését tapasztalhatjuk. A tengerpart táján vannak a margaringyarak, a tárházak és a messze földön híres exportvágóhidak a levágandó állatok elhelyezésére számos nagy hosszú épülettel — az istállókkal.

A kikötőben sok hajó áll horgony alatt. A legtöbb gőz alatt jár, árboezán vigan leng a dán nemzeti zászló (vörös

mező fehér kereszt), mely a kéményre is rá van festve. A vasúti kocsik közvetlen a rakodópartra tolatnak s az árúk átrakodása vasutról-hajóba egész közletről — tehát gyorsan — történhet. Zakatol a gőzdaru, búgnak a hajók jelzőkürtjei és a darulánczok csörögnek, egy szóval egy élénk forgalmú kikötői élet tárul élénk.

Egyik hatalmas oceángőzös gőz alatt áll és most veszi föl az árút, melylyel másnap kora hajnalban Angliába a koronázási ünnepélyre visz a piaczmolochnak élelmet.

Nem lesz érdektelen, ha ezen hússzállító hajót rövid vonásokban lefesteni igyekezem.

A molóhoz lánczolt hatalmas két kürtös oceángőzös már a berakodás előtt 24 órával gőz alatt van, mivel a hűtőgépeket kell működésben tartania, hogy a hús és más élelmiszerek raktározó helyisége a kellő alacsony hőmérséketet már akkor elérje, ha a berakodás megtörténik. A gőzös tisztán élelmiszerek szállítására van ugyan berendezve, de ép oly tiszta, mint bármely személyszállító hajó. Belül pedig ragyog minden a tisztaságtól. Az angol piac ugyanis megköveteli azt, hogy ne csak elsőrendű anyagot kínáljanak neki élelemre, de azt kellő «formában», módon és csinnal «szervirozzák» is neki. A hajó közepén a fűtőhelyiség és a kazánház foglal helyet, elöl és hátul a három emeletre osztott raktárhelyiség szolgál az árú befogadására. Az árú elraktározásának módja is érdekes. Az egész hűtőhelyiséget hűtővezeték csövei futják be keresztül-kasul és a légmérséketet az időjáráshoz képest — állandóan 0 fok körül tartják.

Az árúk elraktározása is nagy gondot igényel. A kazánházhoz közel eső részen — hol a hőkisugárzás miatt — a hűtőberendezés daczára még mindig magasabb légmérséklet van, olyan árúkat raktároznak el, melyek nem oly romlékonyak és kényesek a levegő hőfoka iránt, így pl. a tojást. A zsír, vaj, friss hús azután ismét oly helyekre kerül, hol már hidegebb van a teremszerű raktárakban. A jegelt halak a legalsó «étage»-ba kerülnek, a vízszin alá. A hajó födélzetének padlóját fölnyitják, s a nagy négyszegletes nyíláson lepillantva lelátunk a mélységbe, egész a hajó fenekéig, hol már az egyensúly szabályozására szolgáló fiókokban megcsillan a fenékteher vize.

A hajó fenéke három «étagera» van osztva. Minden

étageban munkások dolgoznak és a lánczos csigaszerkezettel a mélységbe bocsátott ládákat leszabadítják a lánczról, átveszik és az emeleten tovább tolják, vagy viszik, hogy a raktárban fölrakják «stószokba» egymás fölé, míg egy-egy raktár meg nem telik, avagy a hajó mellé tolatott vasuti vonat ki nem ürül. A tojás hosszukás lapos izlésesen gyalult tiszta faládákba, a jegelt hal hordókban, a vaj hordókban vagy ládáknban, a friss hús pedig ládáknban vagy fehér vászonba varrva küldetik és vagy lógatva, vagy raktározva van elhelyezve a hűtőkamarákban. A mint egy-egy raktári emelet-rész megtelt, a kettős és tökéletesen záródó ajtók elzáratnak és a londoni megérkezésig azok többé ki nem nyilnak.

A hajó belső berendezése még érdekesebb.

A mint a kikötőhídról a hajóra lépünk, a kapitány elvezet bennünket a hajónak azon részébe, mely utasok szállítására van berendezve. Mert tudnivaló, hogy az élelmes dánok kettős célú szolgálnak ezen Skótia, London és Dánia kikötői között bevezetett hajójáratokkal. Lebonyolítják a két ország közötti áruforgalmat és közvetítik egyszersmind a személyközlekedést is. E célra ezen hússzállítóhajókat kicsiben izlésesen és előkelően rendezték be a «Passagier» szolgálatra is; pazarul berendezett háló cajut-ökkel, étkező, olvasó, dohányzó szalonnal. Nem is hinné az ember, hogy ez előkelő szalonok alatt marhanegyedek, sertésoldalak ezrei lóbálóznak az északi tenger habjai fölött. Pedig így van, mert az egész hajó a födélzet alatt — egy több rekeszre osztott hűtőkamra — a valóságban.

A mint a külső levegőről keskeny vaslétrákon a hűtőkamarákhoz jutunk és a tökéletesen záródó kettős ajtón keresztül belépünk, egyszerre hideg levegő csap meg bennünket. A kamarák belsejében a hideg a vasvezetékcsöveket dérral és a villamos lámpák fényénél csillogó zuzmarával vontá be, sok helyen a zugokat is, hogy kicsiben szép téli tájkép tárul föl előttünk.

Ha most a sűrűn fölaggatott marhanegyedek és sertésoldalak sorai között szétnézünk, látjuk, hogy e hűtőkamarák nem kamarák, hanem bizony — termeknek is beillenek.

A hűtőkamarák «plafondján» sűrűn futnak a fagyasztó gépektől kiinduló vezetékcsövek a folyton keringő sós-vízoldatot tartalmazva és hideget lehelve ki egész utjukban. Vi-

szont a hus-kamrákban «exhaustor» is van, mely a meleg illetve inkább a hússzagtól telített, tehát füledtebb levegőt kiszívja és helyette hideg levegőt ömleszt el. A hűtőkamrák falai rossz hővezető anyaggal vannak burkolva, hogy a külső meleg levegő (főleg nyáron) behatolását s viszont a belső — mesterséges — hideg levegő kiáramlását megakadályozzák. Azért a hajó vas oldalfala mellett még egy másik fal is van készítve és a két falazat közötti ür rossz hővezető anyaggal van kitöltve. A hűtőkamra belülről terracotta színű sziderolittal van bevonva és vízhatlanná téve. E belső fal teakfából van készítve és közte és a hajó vasfala között kőcczelal vagy cartevale szénnel van kitömve.

A drágább berendezésnél a teakfa burkolatot angol izoláló papírral vonják be, s erre alkalmazzák a sziderolitot, hogy a kamra tökéletesen tisztítható legyen. Ugyanígy van burkolva nemcsak a kamrának a víz felé eső, hanem többi belső falazata is.

Érdekes látvány, a mint szép tiszta vászonba bevarrott marha- és sertésoldalak hosszú sorokban lógnak a víz színe alatt mélyen a hajó belsejében és a hús levegő csöndjében.

Most önkéntelenül keressük, hogy hol van azon nagy gépezet, a mely ez óriási területet fagypontra képes tartani? Csodálkozva látjuk azonban, hogy a fagyasztó gépezet egy kicsiny kis gép, mely szerényen húzódik meg a fűtőhelyiséget elfedő rácsos emelet egyik sarkában. A gép egy Hall rendszerű fagyasztó szerkezet, mely áll egy compressorból (nyomó-sűrítő) condensátorból (sűrítő-lehűtő) és elpárologtató készülékből s mely berendezés a szénsav-hydrit — vagy pedig az ammoniak — segélyével ha kell, a levegőt egyszerre 20° C.-ra is képes lehűteni.

Ha most a hajóból a szabadba jutunk, a külső meleg levegő érzete egész szokatlanul hat reánk és a berakásnál dübörgő gépek, emelő daruk zaja, a lánczcsörgés, a kikötői munkások lármája szinte kábítólag hat az emberre.

Nehogy elfeledjem, kiemelem még, hogy a hajó kapitánya fölhívta figyelmemet a födélzet néhány pontján látható fémfedővel elzárt kerek kis nyílásra. E nyílások az illető hűtőkamrákhoz nyúlnak le és hőmérő van bennök elhelyezve, olyan szerkezettel, hogy a hűtőkamra hőmérséke egy graphikonra jeleződik föl, tanuskodva a mellett, hogy a

szállítás alatt az értékes és romlékony áru a megfelelő hőmérsék mellett szállított-e? Ezen graphikonok az állam közege által helyeztetnek el, lepecsételtetnek és minden egyes szállítás alkalmával a kormánynak Kopenhágába küldetnek be — ellenőrzés végett. Az állam ugyanis gondoskodott róla (szerződésben ki van kötve, hogy melyik czikket minő hőmérséklet alatt kell tartani) és ellenőrzi azt, hogy a hajó megtartotta-e a kikötött hőmérséket a szállítás alatt; ha most valamely cikk esetleg azért elromlik, mert a kellő alacsony hőmérsék nem lett megtartva, azt a hőmérő graphikonok hűségesen megmutatják és a szállítási vállalat a cikk értéktelenedéseért felelősségre vonható.

Nemcsak abban van kezére a dán állam a magánvállalkozásnak, hogy a kereskedelem növelésére a hajózási vállaltól a lehető legolcsóbb, lehető leggyorsabb szállítást biztosítja, hanem abban is, hogy a megszabott föltételeknek szigorú és becsületes megtartását ő maga ellenőrzi és az egyes egyéneknek okozott károk megtorlására és kártalanítására ő maga lép föl védelmezőnek.

Esbjergben különben a merre a szem ellát, munkát és kereskedelmet lát. Csupa fehértetős épület az, mely jelzi a gyárat. A nagy tojás-, vaj- zsirtárházakon kívül margaringyárak, főkép pedig a kiviteli vágóhidak («egsport-slagteri»-k) azok, melyek Dánia különlegességét képezik. Csak magában Esbjergben három ily export vágóhid van egymás mellett, egyik egy angol czégé, a másik ksigazdák szövetkezeteé, a harmadikat az állam tartja fönn és bocsájtja a gazdák rendelkezésére. Jellemző, hogy a kifejlődött verseny daczára — mely különben csakis a gazdák előnyére szolgál — mindhárom vállalat megél egymás mellett, sőt erősödik, pedig mind az angol piacra szállítják a levágott marhákat, juhokat és sertéseket.

Az ily export-vágóhidak leírása már inkább szakszerű cikk keretébe tartozik s azt mellőznöm kell. Érdekes azonban, hogy a levágott szarvasmarhák húsát a dánok miként hűtik ki — jég nélkül — meleg időben. Meleg juniusi napon voltam szerencsés e berendezéseket láthatni és csodálkozva láttam egy nagy szellős, csupán zsaluziákkal bevont tornyot, melynek hármass emelete telve volt marhanegyedekkel. A nap ugyanis ide be nem hatolhat, mert a nagy négyszögletű torony

lefelé álló redőnyvel van ellátva, tehát a levegő szabadon járhat e toronyban, de a nap be nem süthet s így hűvös van. A nagy húsdarabok tehát még a legmelegebb napon is hűvös légvonatban hűtetnek ki és válnak szállíthatóvá. A torony aljában vasuti sinek futnak s vezetnek a kikötőig. A torony alá tolt vasuti kocsikba a marhanegyedek csigákon leeresztetnek, s így vitetnek a kikötőbe hajóra való rakás végett.

Esbjergből—Kolding—Fredericia felé szántóföldek, lápos legelők között visz az út. Fredericia kis városnál elhagyjuk Jütlandot és a kis Belti-tengerszoroson gőzkompon átkelve a dánok ősi hazájába Fünen szigetre térünk át, hol Odense szép városon keresztül Nyborg felé haladunk.

Fünen szigetén a lápos legelőket már szárazabb szántóföldek váltják föl és a vidék gazdasági jellege megváltozik.

A szántóföld észrevehetően több lesz és vizenyős lápos legelőket már nem igen láthatunk. Szarvasmarha itt is derűre-borúra látható, a vasút mentén, de már a legeltetés módja más, nem olyan mint Jütlandban vagy Schleswigben.

Az egyes táblákon ugyanis hosszú sorokban minden állat hosszú kötéllel van kikötve egy czölöphöz és a meddig a kötele engedi a füvet (többnyire mesterséges azaz vetett legelők) legelheti. Pásztor itt sincs sehol a közelben, a gazda minden harmadik napon a karót beljebb veri a magas fűben és ezzel az állat el van látva egyidőre, legfeljebb délben elhajtja itatni a legközelebbi patakhoz.

Nyborg város közelében a Nagy Belti-tengeröböl partjain ismét előtűnnek a skót vidékekre emlékeztető festői környékek. Lazurkék tenger, sötétzöld fű, háttérben feketén sötétlő fenyves erdőcskék, melyek közül itt-ott egy-egy gazdasági épületnek, vagy egy dán nagyúrnak (kereskedőnek, mert ott is csak ők a gazdagok) vöröstetős kastélya bukkan elő.

Nyborgnál ismét végére értünk a szárazföldnek és tenger előtt állunk. A vasut most reáhajta a «Traille»-re (Fähre, fliegende Brücke) azaz a hatalmas gőzkompra és mindenesztől indulunk neki a tengernek, Korsör felé, melynek tulsó partját csak homályosan veszszük ki a távolban. A Traille-t a halászmadarak ezrei röpködik körül, sokszor oly közel röpködve a földélzeten, a nagy hajtókerekek hídján a magaslaton álló utashoz, hogy kézzel is el lehetne őket kapkodni. Tengerészek azt tartják, hogy a tengeren a fehér halászmada-

rak megjelenése viharok az előjele, azért nevezik őket vihar-madaraknak. Itt azonban ezen ügyes állatok sereges megjelenése mást jelent és kívánságukat fekete szemük okos pislogása rögtön elárulja. Ők ugyanis ahhoz vannak szoktatva, hogy eledelt kapjanak. A kenyér- és zsemledarabokat egyik a másik elől vagy estében kapja el végtelen ügyességgel, vagy pedig a kerekék után habzó vízből szerzi meg nagy ügyesen.

Korsörnél újra vasútra ülve folytatjuk utunkat immár Seeland szigeten keresztül Dánia szép fővárosa, Kopenhága felé. Ha a dánoknak van némi ipara, az itt összpontosul, kereskedelmük pedig a vasuton is és a kikötőben is élénken lüktet.

Kopenhága egy szép és modern város. Szép utczái, villamos vasútja, szép árnyas parkjai a város különféle pontjain, monumentális palotái (Cristiansborg Slot, Amalienborg Slot, Rosenborg Slot, stb.) színház, muzeumok, tudományos, művészeti és közintézetek (pl. a hatalmas Raad Hus) valósággal bámulatra ragadják az embert. A szobrászat kedvelőit a világhírű «Thorvaldsens Musæum», «Ny.-Carlsberg Glyptotek», a festészet remekeit a «Kgl. Malerisamling», «Moltkes Malerisamling», a művészet egyéb ágainak kedvelőit: a «Kobberstiksamlingen», a «Kunstindustri Musæet», a «Rosenborg Slot», a «Dansk Folkemusæum», a sok templom és a «National Musæet» különféle gyűjteményei «Dansk-Etnografisk-Antik-Samling» stb., a mulatni vágyókat pedig a világhírű «Tivoli» hetekig leköthetik e szép helyen, ha ugyan a nyelvökkel megismerkedik, (mert itt dánul kell beszélni, némettel, angolal, francziával nem sokra megyünk).

Sok helyen, például a várost átfutó széles csatorna partján, a «Dronning Louises Bro» tájékán, a palotasorok előtt, vagy a leégett «Cristiansborg Slot» előtt bámulva gyönyörködtem az igazán megkapó látványban, de — megvallom — irigykedve néztem a kikötőben, vagy magában egyes utcákban is lüktető élénk forgalmát a dánok kereskedelmének. Mert palotánk nekünk magyaroknak is van, és utóvégre is monumentális épületek egymagok még nem tükrözik vissza elég hiven egy nemzet nagyságát és életerejét, ha a nagyságnak és élénk vérlüktesnek egyéb kelékei nincsenek meg.

Micsoda Budapestnek kereskedelmi forgalma ezen —

Budapestnél sokkal kisebb városéhoz képest! (Kopenhága lakossága volt 1890-ben 312,859 lélek). Elnéztem az egyes utcákon nehéz lovaktól vont és világforgalmi czikkekkel megrakott hosszú sorokban ide-oda vonuló terheskocsik forgalmát! Ezt tekintem az illető hely kereskedelmi fokmérőjének. Minden ilyen szekér egy-egy foka annak a fokmérőnek. Elgondolkodtam, hogy milyen ehhez képest és hol van még ettől Budapest kereskedelmi forgalma.

Bárcsak mi is azt jelenthetnénk majd, hogy a mi külkereskedelmi áruforgalmunk arányaiban tulszárnyalta a dánokét, vagy pedig — hogy ahhoz — közeledik. Ez azonban még álomnak is merésznek tűnik, ha az ő külforgalmi statisztikájakat behatóbban tanulmányozzuk. Erre azonban későbbben reátérek. Most csak jellemzésül azt akarom megemlíteni, hogy a dánoknak: kereskedelmi hajója volt 1890-ben 3407, 1892-ben 3607 hajó. Dán kikötőkbe befutott 1891-ben 28,748 hajó. 1891-ben Dániának vasutja volt: 2009 kilométer, távirója: 12,670 kilométer.

Mindez volt 1891-ben! Tehát tizenegy évvel ezelőtt! Hol lehetnek ők ma?

Mindez létesült körülbelül 38,000 négyzetkilométernyi területen, tehát nem egészen olyan nagy területen, mint a magyar Dunántúl, és még kevesebb emberrel, mint a Dunántulon lakók lélekszáma!

Az utazás Kopenhágából Berlin felé sik vidéken, és kedvező vasutösszeköttetéssel megy végbe. Reggel 10 órakor a dánok Metropolisában vasutra ülve este 9 órakor már Berlinben vagyunk, pedig nemcsak vasuton, hanem két ízben és elég nagy utat hajón kell megtenni. Seeland sziget legdélibb csucsához Vordingborghoz eljutva ismét Traille-en szállunk át a Masned Sund tengerszoroson és lépünk Dánia legdélibb szigetére Falsterre.

Ezt a kis tartományt a vonat gyorsan átfutva csakhamar Gyedseroddenál vagyunk, hol már a Keleti-tenger kikötőjénél elhagyjuk a dánok kedves országát. Itt már német hajó vár, hogy az utast német földre, Warnemünde felé, a Mecklenburg-Schwerin herczegségbe vigye. Érdekes, hogy Warnemünde és Gyedser között a hajóforgalmat Dánia és Németország közösen látja el. Úgy azonban, hogy nappal csakis német, éjjel azonban csak dán hajók járhatnak.

II.

Dániát nem hiába illetik a kicsiny jelzővel, kicsiny is ez ország valójában. A dán királyság egész területe 38,279 négyzetkilométer (melléktartományokkal úgymint Faröer, Island, Grönland szigetekkel és három nyugatindiai sziget St. Croix, St. Thomas és St. Jean = 232,856 klm²), tehát maga a dán királyság nem nagyobb, mint nálunk a Dunántul vidéke, de Baranya vármegye és Pécs város nélkül [a Dunántul területe 43,460 klm², Baranya vármegye és Pécs város nélkül azonban 38,000 klm²].

A dán királyság alá tartoznak: a Schleswiggel közvetlenül határos Jütland félsziget, Dániának legnagyobb tartománya, mely nyugat és észak felé terjeszkedik ki és fölnyilik Skagerrak és Kattegat tengerben egész Skandináviáig; Schleswigtól keletre eső Fünen sziget a kis és nagy Belti tenger által határolva; alatta az Aerö kis sziget; tőle keletre a keskeny szivaralakú Langeland sziget, tőle keletre Laaland, Falster és Møen szigetek; fölöttük a Seeland sziget és több más kis apró szigeten kívül a messze távolban Svédország legdélibb csúcsától még keletre a Keleti-tengerben özvegyen álló Bornholm sziget.

E széttagolt, de tengeröblökkel és fjordokkal még jobban megtépett földterületből áll a dán királyság. A melléktartományok (a már említett gletscher szigetek és a nyugatindiai három sziget) ismertetésem keretébe nem esvén, figyelmen kívül hagyatnak.

E földterületen egyik legutóbbi népszámlálás szerint mindössze 2.172,380 lakos él, egy □ kilométerre 57 lakos esvén. E szerint fogalmat alkothatunk magunknak az ottani népesedés arányairól, ha tudjuk, hogy például a magyar Dunántul lakossága 2.753,966 lélek, s ha Baranya vármegye és Pécs város lakosságát leszámítjuk is, még mindig 2.431,741 lélek jön ki, tehát Dánia lakossága már jelentékenyen kevesebb, mint a magyar Dunántulé. [Dunántul esik egy □ kilométerre 63·4 lakos.]

A dán földön élő nép általában nyugodt, csendes vérmérsékletű, szelid, de végtelen kitartó és szorgalmas, értelmiségre pedig nem áll mögötte a mi magyar köznépünknek.

A dán nép e békeszerető hajlama már ősidőktől fogva fészkel az ő lelkületében.

Jütlandban már krisztusi időszak előtt éltek a germán ősi néptörzsek a cimberék, teutonok, melyeket hirhedt vad természetükről említ az írás. A népek mozgalmi, vándorlásai következtében azonban e néptörzsek helyett már az V-ik században más germán törzsek, az angelnek, a szászok és jütek ütöttek tanyát a jütlandi félszigeten. Midőn a brit földön élő római gyarmatosok és elrómaiiasodott britek az V-ik században (410 körül) a Skotia erdeiben élő és onnét portyázó vad piktek támadásai ellen fegyverkeztek, a skótok ősei ellen indított harcokhoz segélyül hívták a jütlandi germán és angelné néptörzseket. A jütlanderek segélyül mentek a római britekhez és a vad pikteket a — skótok ősapáit — leverték ugyan, de azután ők is letelepedtek a birt földön a segélyhívók közé, később egybe olvadtak az ottani néptörzsekkel, a szász népfajjal is, és megalakították az angolszász törzset, vele az angolszász heptarchát.

E régi jütlandi lakosság, azaz e vad, harczias néptörzsek azonban nem voltak a dánoknak őszülei. A dánok ősi fészke Fünen és Seeland sziget vala. Midőn a jütlanderek elhagyták hazájokat, és a brit földre költöztek, akkor az üresen maradt Jütlandba az említett 2 ősi dán szigetről az igazi dánok huzodtak oda, és ütöttek tanyát.

A dánok ősei tehát mindig békés természetűek voltak, és a harcokat nem igen kedvelték. Ezt mutatják a kopenhágai néprajzi muzeumok («Dansk Folkemusæm», a «Dansk Samling a national musæet»-ben) és ott a harczai fegyverek stb. csekély száma, de még más körülmény is. Midőn a IX. században a skandináv-germán törzsek egy része — a hirhedt vikingek (vikingárok) — kalózháborura indultak és tengeren járó hajóikat már rettegve kerülte minden nép — normannok rablóhadjáratai czimén följegyezte a történelem: a dánok nem követték a testvérnépnek példáját, nem követték őket kalózutaikra és inkább elszenvedték ők is a normannok (vikingek) fosztogatásait, mintsem csatlakoztak volna hozzájuk.

Dánia lakossága, azaz a dán nép a germán népcsalád skandináv törzsének tartozéka. A dán nyelv a skandináv nyelvek közé tartozik, mindazonáltal jellege német és angolszász, izlandi nyelvjárással keverve.

Ha olvassuk, úgy sokban hasonlóknak találjuk a német-hez (például adgang farbudt = Eingang verboten, Forbydes adgang = verbotener Eingang, Ligkiste = koporsó, Afkølings vogn = Abkühlungswagen, Herrer = urak, Damer = hölgyek) beszélve azonban angol és német zagyvaléknak tünik és hallgatni nem kellemes. Mondják, hogy a svéd nyelv hallgatása kellemesebb benyomást kelt az idegekre.

A dán nép egynyelvűsége mellett azonban testalkotásra, természetre és lelkületre eléggé eltérő.

A jütlandi lassú, de szorgalmas és kitartó, magas termetű. A fűneni magas termetű, barátságos, csendes természetű, de rendkívül élelmes és tevékeny. A seelandi alacsony termetű, kedélyes, csacska természetű, de ügyes és bátor. A laalandi lassú, közönyös és békés természetű, ellentétére a langelandinak, kik követelőzők, mozgékonyak és az erkölcsessel hadilábon állanak.

Általános vonás a dánoknál a barátságos, nyugodt természet, a becsületes jellem, a szőke haj, és kék szem.

A dán nők általában szépek, kék szemök fölött hullámos szőke hajjal, szép termettel, telt idomokkal, végtelenül kellemes benyomást keltenek.

A dánnál a nemzeti érzés igen kifejlett, féltékenyen őrzött és ápolt érzelem. Érdekes, hogy Dániától messzefekvő Bornholm szigetét (dánok lakják) a XVII. században Svédország foglalta el és kapcsolta magához, de a dánok oly ellentállást fejtettek ki — a különben testvér nép iránt — minden tekintetben és oly szívós ragaszkodást tanusítottak az anyaország iránt, hogy Svédország kénytelen volt azt ismét Dániának átengedni. Bornholm-sziget lakossága különben láthatólag kétféle törzs keveréke, mivel a nép fele szőkekből, fele feketehajú és barna szemű emberekből áll.

Jellemző, hogy magok a dán írók hangsúlyozzák, hogy a régi dán erkölcs erősen hanyatlik, mióta a tengerentuli kivándorlás óta a lakosság egy része keveredett s más országok erkölceivel telítve jön vissza hazájába.

A dánok uralkodó vallása a lutheránus, e vallás a legelterjedtebb az egész országban, sőt még az uralkodónak is ezen valláson levőnek kell lennie. Utána számra legtöbb a kálvinista, azután a baptista, zsidó, a katolikus, irvingianus, metodista és mormon.

A dán királyság felülete elég egyhangú, lapályos, csupán Jütlandban van néhány hegység, a királyság többi részén csak dombok és halmok vannak. Folyója sincs nagyobb, de azért lápos mocsara, lagunája és tava van elég.

Éghajlata határozottan szigetközi és oceáni (insulaire et maritime). Az ország geographiai fekvése mellett ez nem is csoda, hisz a szárazföldet minden oldalról és kis távolságból már víz veszi körül és tengeri levegő lengi át. A hőmérséklet általában enyhe. Kopenhága évi átlagos hőmérséke 7·5 centifok, míg ugyanazon földrajzi fokon fekvő más ország hőmérsék átlaga 1·5 centifok. Így például az átlagos hőmérsék :

	évi	tél	nyár	különbszet
	c e n t i f o k			
Irland nyugati partján ...	8·1	5·5	13·4	7·9
Dániában ...	7·4	0·2	15·4	15·2
Moszkvában ...	3·9	—9·7	17·6	27·3

Ezen enyhe légmérséket főleg a déli és nyugati szelek okozák, melyek az Atlanti-oceánról jöve, meleg levegőt hoznak és fúnak át a kis országon. Szerencsémég az, hogy a nyugati szelek elég gyakoriak és mivel a nyári meleget a nagy tenger vize a hidegebb időig tovább megtartja, mint a nap tüztől könnyebben hevülő, de viszont gyorsabban is kihűlő szárazföld, a nyugati szél őszzsel elég sokáig hoz enyhe levegőt, nyáron pedig a téli hidegtől még hűs tenger szele frissítőleg hat a meleg szárazföldön.

Az északnyugati szelek elég gyakran szélvésztt és zivatart hoznak; azt tapasztalták, hogy e szelek közül minden negyedik zivatart hoz magával.

A szigetközi (insulaire) éghajlatra vall az, hogy az egyes országrészekben a tengerpart, azaz a szélek közelében levő meteorologiai állomások mindig magasabb hőmérsékletet jegyeznek, mint azon állomások, melyek a szárazföld belsejében vannak elhelyezve.

Az átlagos hőmérsék volt ugyanis többek között :

	Jütland		Seeland		Bornholm	
	belsőn	szélen	belsőn	szélen	belsőn	szélen
télen ...	—0·2	+0·8	—0·2	+0·3	—0·2	0·9
tavaszzsal ...	5·1	5·6	5·6	5·9	4·5	4·7
nyáron ...	14·6	15·1	15·6	16·0	15·2	15·2
őszzsel ...	7·5	8·5	8·0	8·7	8·3	9·3
egész évben ...	6·7	7·5	7·2	7·7	6·9	7·5

Látható tehát, hogy a tengervíz itten az enyhe éghajlat okozója. Még érdekesebben kitűnik ez a következő adatokból.

A fagyos napok (jours de gelée) száma ugyanis: az ország:

	tél	tavas	április	május	október	őszszel
belsejében — — — —	67	33	10	2	4	16
szélén — — — —	57	25	5	1/2	1	8

Jellemző még a lég nedvességi foka (humidité) is, (mely télen 91 %, nyáron 77 %), azután a sok eső és sok esős nap. Az égbolt leggyakrabban borult. Ha egy létrát besosztunk — a borulások mennyiségének kitüntetésére — 0-tól 10 fokra, akkor Dániában e létra szerint télen 7, nyáron 5 volna a borús napok száma. Tehát náluk az égbolt elég fősvényen ereszti napsugarait a kis országra.

A borult éggel és a borús napok számával kapcsolatban viszont az aláhulló csapadékmennyiség és az esős napok száma sok. Nyugati Jütland földjét 675 millimeter, keleti Jütlandét 627, Fünen, Seeland szigeteket 580—620 millimeter csapadék öntözi évi átlagban. [Magyarországban az Alföldön és Dunántulon az évi csapadékmennyiség 500—600 millimeter, pedig itt a derült napok száma sokkal több, mint Dániában.] A csapadék körülbelül 156 esős napra oszlik szét, tehát majdnem 40—50 %-ában (télen 40, tavasszal 34, nyáron 37, őszszel 45 nap) az év napjainak eső esik. [Magyarország legtöbb vidékén 25—30 % az esős napok száma.] Ködös napok száma szintén sok; 94 ködös nap szokott esni egy évre.

Látható tehát, hogy a dán mezőgazdaságnak elég küzdelmet kell folytatnia az elemekkel, míg a sok eső mellett a gazdasági munkákat bevégezheti, s míg a növényeket a napsugaras ég beérleli és termésre hozza.

Érdekes azonban Dánia éghajlatánál az a jelenség is, mely kizárólag az északi vidék sajátja és melyet magam is szerencsés voltam tapasztalhatni, értve ezalatt az úgynevezett hosszú napokat és világos éjszakákat. A nap a nyár bizonyos szakában nagyon későn nyugszik és napnyugot után még sokáig világosság marad. Fredericia felé vasuton utazva este 10 órakor a vasuti kocsiban még egész jól olvashattam ujságot és 1,2 11 órakor éjjel még oly világos volt,

hogy a vasut mentén a tájat egész jól kivettem épügy, mint nálunk nyári esti szürkületkor. A jelenség szokatlan voltával sajátságos benyomást tesz az idegenre.

A dánok országának talaja az egyes tartományok szerint fölötté változó, általában véve nem valami jeles termékenységű. A jó termő talaj agyagos, márgás, a középtermékenységű földek homokosak; az ország nagy területe, különösen déli Jütlandban, lápos, mocsaras, nyugati Jütlandban pedig sok a dűne, a futóhomok zátony és torlasz.

E fölötté változó termőképességét a dán talajnak a geologusok arra vezetik vissza, hogy a jégkorszakban Dániát sok időig jelentékeny vastagságú jég rétegek takarták. Midőn azután e gletscherek olvadásnak indultak, a nagy jég-tömeg olvadása által származott vízőzön a finomabb talajt kimosta, s otthagya a homokot, a törmeléket, követ, az agyagot pedig elvitte más részekre vagy a tenger mélyébe raktározta el.

Dánia fölött nemcsak egy, hanem két gletscher epocha pusztított végig. Az első gletscheráram északról jött délnek, tehát először Svédország, majd a második korszakban Norvégia ontotta el diluviumával a dánok mai földjét.

Egynehány adatból, s körülményből arra lehet következtetni, hogy az első gletscheráram óriási özönvízzel járt és kimosta, kiöblítette azt a vidéket, a merre elvonult. A nagy vízárám elvitte a talaj javát, a finomabb agyagot és a törmeléket, homokot hagyva ott a hol elvonult, mert e nehezebb talajréteg gyorsabban leülepedett. Ez áram főleg közép és nyugati Jütlandon vonult végig északról délnek és hatása erősen észrevehető, mert a talaj ott ma is sovány, köves, dűnös, gazdasági művelésre nem, csakis erdőművelésre alkalmas; Jütland e részét «ilôts de collines»-nek, buczka-szigeteknek nevezik ma is. Némely helyen, hol a vízárám lassabban haladt, ott az agyag lerakódott s ott ma egész jó termékenységű talaj van. Hogy ez a gletscheráram Norvégiából eredt, arra vall az is, hogy Jütlandban a talajban gyakran találni kődarabokat déli Norvégia szikláiból, pedig Dániának hegyei és sziklái nincsenek.

A második gletscheráram az elsőnek elvonulása után keletkezett, midőn a Skandináv felsziget hegyeinek jege indult meg és haladt Dániát végigsöpörve kelet felé, érintve

keleti Jütlandot és a szigeteket. E második áram a köveken, kavicsokon, homokon kívül meszet és agyagot is tartalmazott és lassabb olvadása miatt lassabb folyása lévén, a gazda által használható értékes földrészeket jobban is rakta le, betakarva az első gletscheráram rakományát. A merre ez áram elvonult, helylyel-közzel mosott ugyan ki a talajból használható részt és sok helyen csak futóhomokot hagyott ugyan vissza, de viszont hagyott hátra vastag rétegben agyagot is (argile glaciaire) termékenynyé téve nagyobb vidékeket. Az agyagréteg sok helyen mészszel van keverve és ez a gazdának csak szerencséje, mert a hideg, lusta agyagot a mész mintegy ösztökéli nagyobb tevékenységre.

Több helyen az altalaj márga; helyenként azonban jelentékeny mészrétegek is vannak, a mit a dánok agyaggal keverve vagy tégláégetésre használnak föl, vagy pedig a tiszta mészt az agyagból kimossák és vasutakkal talajjavítási (keverés) célokra nagy fáradsággal elhordanak nagy távolságokra mészszegény vidékekre, épúgy a meszes homokot is, melylyel a lápos talajokat keverik, hogy művelhetővé és termékenynyé tegyék.

Dániának különben elég nagy része terméketlen (körülbelül 20 %), a mennyiben lápos mocsarak borítanak be nagy területeket, hol csak a *Calluna vulgaris* nevű lánpnövény él és még legeltetésre sem alkalmas, vagy pedig futóhomok sivatagok terülnek el nagy kiterjedésben. Nyugati Jütlandban meg a dűnék alkotnak mértföldekre menő dombokat, futóhomok torlaszokat és még a tengerpartot is elrontják és hajózásra, kikötésre is alkalmatlanná teszik.

A kis országnak eke alá való, tehát culturára alkalmas talaja elég kicsire sorvad össze és még a művelés alatt álló terület nagy része is gyenge terméssel jutalmazza a gazda fáradozásait. Későbbi fejezetekben kimutatom, hogy a kis dán nép mily óriási erőfeszítéseket tett a terméketlen földrészek javítására és művelhető vétételére és mily sok fáradság után foglalt le magának a mostoha talajból lépésről-lépésre többet, hogy az eke culturájának igájába törje és termékenységre kényszerítse.

III.

Dánia gazdasági élete csak az elmúlt század második felében kezd erősen lüktetni és az addig szunnyadó mezőgazdaság életre ébredve, csodás eredményeket szül küzdelmei közben.

Tanulságos és érdekes állapotra jutunk, ha e gazdasági föllendülésnek indító okait kutatjuk.

A kis Dániával ugyanis a sors keze elég mostohán bánt el az utolsó évszázadokban. És csodálatos, hogy míg más nemzetet a sors csapásai lenyügöznek, erejét megtörve lethargiába hajtják és leteperik, addig a dánokat épen a sors mostohasága buzdította tette, kitartásra és szorgalomra. Azon föllendülést ugyanis — a mi a dánok országát VI. Keresztély (1730—1746) és fia V. Frigyes (1746—1766) királyok uralkodása alatt egyik nevesebb és jelentékenyebb nagy hatalomra segítette — a későbbi időkben nagy hanyatlás követte. A kis Dánia kereskedelme a XVIII. században elég jelentékenyen fejlődött és azt más államokkal reájok nézve előnyös kereskedelmi szerződések kötése által a jövőben is fejleszteni igyekeztek, illetve reméltek.

A legszebb remények küszöbén jöttek azonban a napoleoni korszak alatt az Angliától, Németországtól szenvedett vereségek, Norvégiának elvesztése (1814-ben) és más csapások. Később jött a kegyetlen tördöfés: Schleswig-Holstein és Lauenburg herczegségek elvesztése (1864-ben). A keserű csapások megtörték Dánia erejét, mélyen sértették nemzeti önérzetét, sőt belévtak anyagi érdekeik husába is.

Dánia érezte, hogy most már harmadrendű állammá süllyedt és a lakosság szívét mély elkeseredés mardosta.

A dán kormány azonban végtelen okossággal nem engedte, hogy a dánok szívét az elcsüggedés ejtse hatalmába, hanem egy szebb jövő képét varázsolván elő, a dánokat új küzdelmekre és új munkára és arra buzdította, hogy műveltségének fejlesztésében keressen kárpótlást, hogy azután szellemi téren elnyert előnyök révén, anyagi előnyökhöz is juthasson. Az intelligens dán megértette, hogy vesztett csatái után most már a békés munkálkodás az egyedüli út, melyen szebb jövő felé haladhat. Dánia óriási munkával

culturájának művelésére, kereskedelmének és mezőgazdaságának fejlesztésére veti magát teljes erejével.

A dán kormány a békés időt az ország belső reformjainak keresztülvitelére használta föl. Idegen tudósokat, művészeket hív meg, hogy iskoláit fejlessze s a műveltséget terjeszse minden vonalon. Művészeti, kereskedelmi, gazdasági iskolákat állít föl, népiskolákat rendez be, az általános iskolakötelezettséget törvényileg szabályozza és nagy gondot fordít a közoktatásügyre. Kormány és társadalom vállvetve küzködnek a közművelődés emelésén. (Ma a kis állam 3.000,000 dán koronát áldoz az oktatásügyre és csak népiskolája van 2940.)

Nagy gondot fordítanak az irodalom és művészetek fejlesztésére. A culturájukat idegen tudósok fejlesztik ugyan, de azért mégsem féltik azt az idegen ízlés és befolyás hatásától, mert e mellett föltünően erős nemzeti érzést oltanak bele az ifjúság szívébe. Odenseben és Fredericiában a népiskola termeiben a tanítói katedra fölött a falra dán nemzeti zászlók voltak kifeszítve, szemben a kis «nebulók» padjaival, hogy állandóan magok előtt lássák országuknak és nemzetüknek látható symbolumait. Dániában jártamkor az iskolák épen bevégeződtek. Lélekiemelő látvány volt, midőn a népiskolák növendékei dán zászlók alatt a «tanító bácsi» vezetésével messze földekre tettek tanulmányi kirándulást a dán nemzeti hymnus éneklése közben. Vasuton, hajón, az állomásokon mindenütt találkoztam az iskolákkal, pár százra rugó fiatal, szőkehajú, kékszemű gyereksereggel, a mint az északi városokból mentek délnek, a déliekből északnak látni más vidéket, más várost, a tanító magyarázatán okulva és lelkesedve.

Az iskolákban a dán, német és angol nyelvet tanítják, mert ezen három nyelvre van szükségük kenyerek megkeresésére. Kopenhága zoologiai kertje nyári vendéglőjének egyik pinczére dánul, németül, angolul, francziául beszélt tökéletes folyékonyssággal és bejárta már mindezen országokat. Mint mondja, Londonban a legtöbb pinczér dán és ha a honvágy haza hajtja őket, kis idő múlva ismét tengerre szállnak, hogy idegen földön keressék meg kenyerüket. Az ily nép a nyelvismereteit pedig szintén csak a dán iskolákban meríti.

Érdekes, hogy a dánok a nőképzés terén is előre haladtak. Az üzletek «contor»-jaiban (iroda) igen sok helyen láttam csupán csak nőt alkalmazva, a mint a «Strazzára» hajolva elmélyedtek a kettős könyvvitel titkaiban való buvárkodásban. Ez különben már az idegennek külső jelekből is föltűnik, mert a nagyobb városokban az utczákon föltűnően sok nő jár bicyklin. Odenseben, Kopenhágában reggel, délben és este, az üzletek, bankok, és irodák nyitási, csukási időszakában és délben ebéd idején a kerékpározó nők százai lepik el az utcákat, sőt a mint láttam a «felsők», azaz a serdülő lányok kerékpáron járnak az iskolákba is. Itt tehát a kerékpár nem sport többé, hanem a «time is money» elve szerinti kenyérkereset eszköze.

A kormány és társadalom ezenkívül a gazdasági kultúrára fektet nagy gondot. A kereskedelem fejlesztésére szakiskolákat állítanak föl, vasutakat, hajókat, kikötőket építenek, a közlekedést gyorsítják és a legmodernebb követelményeknek megfelelőleg rendezik be. A mezőgazdasági érdekeknek azzal tesznek szolgálatot, hogy külön gazdasági (agricol) népiskolákat állítanak föl, állattenyésztési, talajjavítási, értékesítési szövetkezeteket szerveznek és a mezőgazdaságot minden vonalán javítják és fejlesztik. Mert a mezőgazdaság sok bajjal, válsággal küzd és tudják azt, hogy annak erősítése az állam gazdagítása és erősítése is egyszersmind. Szegény gazdáknál az ipar és kereskedelem is szegény marad. A dánok már a múlt század elején rájöttek arra, a mit ma a németek így fejlesztek ki:

«Des Vaterlandes Macht und Kraft
Sie liegen in der Landwirtschaft».

A dánok veszített háborúik után rájöttek arra, hogy egyedül és csupán magokban kell keresniök az erőt, ha erőhöz akarnak jutni, existenciájok iránt a jövőben folytatandó küzdelmekben. A kormány, főképp azonban a társadalom erősen lüktető szervezkedést kezd meg gazdasági téren, és reáveti magát a köznépre, hogy azt fölrázza és erősítse, mert tudják a dánok is, hogy a köznép, a kisgazda erősítése a legjobb biztosíték a jövő küzdelmeire. A gazdasági iskolákban a parasztok fejébe szaktudást, szívökbe pedig erős nem-

zeti érzést csöpögtetnek s így eresztik ki az élet mezejére, hogy küzdjön.

Mert fokozott tevékenységre ösztönzik őket a meglévő és támadó bajok, a küzdésre van sok okuk és van sok bajuk a mezőgazdáknak is. A XIX. század második felében a hanyatló piaczi árak, Amerika versenye a világ gabonapiaczán a gazdasági termelést nagyon megrontották, az értékesítés szenvedett, a gabonaárak csökkenése miatt. Dánia főjövedelmei az állattenyésztésből eredtek. Az állatok ²/₃-ada Schleswig dús legelőin nőtt föl olcsón, jó jövedelmet biztosítva ez által a mezőgazdáknak. A schleswig-holsteini háború szerencsétlen kimenetele után a dánok elveszítették az állattenyésztés egyik főfeltételét — a dús, olcsó legelőket — és így az egész gazdasági üzemet változtatni kellett.

A gazdasági termelés megnehezítettett, az árak csökkentek, a termelés megrágult. Dániának ipara nincs, tehát gabonában és állati termékekben fogyasztása gyenge, azért productumait export útján a külföld piaczaín kell értékesítenie. A legfőbb és legközelebbi értékesítési piaczuk pedig: Németország, a legbizonytalanabb lett, mert hol elzárta, hol megnyitotta határát a dán bevétel elől s így a dán termelést folytonos zökkenéseknek téve ki, válságot idézett elő és a termelést is bizonytalanná tette.

A gazdasági termelés pedig már maga is elég nehéz; a föld silány, gyenge, az éghajlat sem a legkedvezőbb, s sok fáradság árán lehet némi eredményt elérni.

Ezzel föllép egy másik baj: a tengerentúli kivándorlás, tehát a lakosság megesőkkenése, a gazdasági munkáskéz hiánya és megrágulása.

Mert a kivándorlás nemcsak fokozatos terjedése, hanem azzal is sok bajt okoz, hogy épen a mezőgazdasági munkások mondanak búcsút az anyaföldnek, tehát míg a föld jövedelme megesőkkenett, addig a munkadíj aránytalanul megrágult, tehát a termelési költségek emelkedtek. Kivándorolt Canada, Amerikai Egyesült-Államok, Ausztrália és Afrika felé: 1869—73-ban: 24,883, 1874—78-ban: 11,822, 1879—1883-ban: 36,735, 1884—88-ban: 34,376, 1889—93-ban: 49,219, 1894—98-ban: 15,188 egyén, 1869-től 1898-ig: 172,223 egyén. A kormány és társadalom élénk érzékkel ügyel a bajokra, és vállvetve munkálkodik javításukon.

Nemcsak a silány talaj javítására tesznek óriási erőfeszítéseket, a létező szántóföldeket, legelőket javítva, új földeket szerezve meg az eke munkájának, hanem a mezőgazdasági termelést, állattenyésztést helyezik más alapokra.

Árvizes, lápos réteket, ingoványokat csapolnak le, folyókat szabályozzák, a talajt keverik, futóhomokot, dűnéket kötnek meg, új gabonaféléket, takarmánynövényeket termesztenek, a kertészetet karolják föl, fenyőfákat importálnak és óriási vesződséggel erdőket létesítenek, gazdasági épületeket emelnek, majorságokat létesítenek, trágyázást kezdik meg, Angolországból sertést, baromfit, Németországból és Tirolból tenyészmарhát, Spanyolországból lovat hoznak be, gazdasági gépeket honosítanak meg, gazdasági kísérleti állomásokat állítanak föl, olvasnak, tanulnak, hogy haladhassanak a gazdaság minden ágán.

Nemcsak arra gondolnak, hogy a már meglévő gazdáknak biztosítsanak munkájok után megélhetést, hanem arra is, hogy a köznépet a kivándorlástól visszatartsák, lekössék és neki új földeket juttatva, a gazdálkodásra kedvet keltve a hazai röghöz kössék.

A dán kormány socialis törvényeket hozva és takarékszövetkezeteket létesítve a kisembert a haza földjére igyekezet lekötni, iskolákban művelni, gyakorlatban kezére járva oktatni, hogy silány földjén megéljen, azt művelni tudja és terményeit értékesíthesse. Jütlandban jelszóvá lesz: «il n'y a pas de mauvaires terres, il n'y a que de mauvais agriculteurs».

Óriási erőfeszítések árán sikerült a dánoknak elérniök céljaikat. A talajt megjavították, termelésöket fokozták, kereskedelmöket föllendítették, az állam jövedelmeit jelentékenyen emelték. Mindezt a tanulással, szorgalommal és összetartással. Mert érdekes, hogy nálok nem az állam a kutfeje minden acciónak. Nálok a gazdák szövetkezetekbe tömörülve érték el eredményeket. A legfőbb jövedelmek az értékesítő szövetkezetek által özönlenek be hozzájuk.

Pedig csodálatos, hogy a dánok nem ismerik, illetve nem követik a védvamos politikát, azaz nem az idegen behozatalok eltiltása által emelték és fejlesztették saját termelésöket! Ők ép ellenkezőleg járnak el, mint más művelt államok.

A dánok szabadon engedik be más ország gabonáját, állatját és terményeit, mert ez nekik nem okoz kárt, sőt az idegen importot ma már hasznunkra fordítják! Az idegen országból behozott árút ugyanis reexportálják, tehát azzal is erősítik kereskedelmi forgalmukat és nemhogy kárukra válnék az, hanem még nyernek is rajta.

A ma elért példátlan gazdasági eredmények után, így szól Feilberg dán író: «si la guerre est un fléun pour les nations, elle est aussi un puissant élément pour leur développement». Talán nem minden nemzetnél van ez ilyenformán, de van e tételben sok igazság.

ENESEI DORNER BÉLA.

PEREAT ROCHUS.

Elbeszélés.

I.

— Szép dolog, Don Rocco — mondá negyedszer is Marin tanár, összeszedve a kártyákat és boldogan mosolyogva, miközben bal szomszédja dühösen kifakadt szegény Don Rocco ellen. A tanár tovább üldözte őt összeszorított ajkainak mosolyával és jóindulatu derülségtől csillámló tekintetével; majd a ház úrnőjéhez fordult, ki a pamlag egyik sarkában szendergett.

— Szép dolog, Carlotta grófnő!

— Hallottam — felelé a grófnő — és nekem úgy tetszik, hogy most már elég volt erről; nemde, Don Rocco?

— Nem, Don Rocco — folytató a tanár komolyan. — Ha jól meggondoljuk, ez a dolog congregatio elé való.

— Meghiszem azt! — mondá a bal szomszéd.

Don Rocco elvörösödött mint a pipacs; két újját burnót-szelenczéjébe mélyesztve lehajtott fővel, homlokát keservesen ránczolja hallgatott, fénylő koponyáját téve ki a vihar-
nak, míg lopva egy-egy pillanatig a szerencsétlen kártyákra tekintett. Midőn rettegett társa a congregatiót emlegette, azt hitte, hogy már most tréfára fordul a dolog, elmosolyodott és morzsolni kezdte újjai között a burnótot.

— Ej, ön nevet! — kezdé ismét az engesztelhetetlen tanár. — Nem tudom, vajon ilyen játszma után nyugodtan mondhat-e misét holnap reggel.

— Hogyne, hogyne — mormogá Don Rocco, még mindig ránczolt homlokkal és kissé fölemelvén jószágos parasztarczát. — Mindenki hibázik, mindenki. Ő is hibázik; és olykor talán Ön is.

Hangja hasonlított valamely szelid vadállat morgásához, a kit béketűréséből kizavartak. A tanár szeméből szinte kitört a nevetés.

— Igaza van — mondá.

A játéknak vége volt, a játékosok fölkeltek.

— Igen — mondá a tanár tréfás komolysággal — Sigismondo esete sokkal bonyolultabb.

Don Rocco fénylő szemeit mosolygva hunyorította össze s a szerénység, előzékenység és zavar leirhatatlan vegyülékével hajtá le fejét és azt mormogá.

— Hát már azzal is előhozakodik?

— Látja — folytatá a tanár — jól vagyok értesülve. Azon esetről van szó, grófnő, melyet Don Roccónak kell megoldania a legközelebbi congregatio előtt.

— Itt nincs congregatio — vágott közbe a grófnő. Hagyjon békét nekünk.

De nem volt olyan könnyű dolog egy áldozatot kitépni a tanár karmai közül.

— Ne beszéljünk többé róla — mondá nyugodtan. — De hallja csak, Don Rocco, én nem úgy gondolkozom erről a pontról, mint ön. Én azt tartom: pereat mundus.

Don Rocco homloka hevesen összerándult.

— Én nem beszéltem senkivel — mondá.

— Don Rocco, ön fecsegett, és én tudom ezt — szölt újra a tanár. — Grófnő, legyen türellemmel, ítéljen ön.

Carlotta grófnő semmiről sem kívánt tudni, de a tanár zavartalanul folytatta Sigismondo esetének magyarázatát, miként azt a püspöki kuria előadta volt.

Bizonyos Sigismondo hirtelen sulyosan megbetegedvén, gyónni akar. Alighogy egyedül marad a pappal, siet tudtára adni, hogy valaki gyilkosságot akar végrehajtani, melyre ő bujtotta föl. Kimondván e szavakat, hangja elfulad, eszméletét veszti. A lelkész kétkedik, vajon Sigismondo gyónás közben beszélt-e vagy sem és nem akadályozhatja meg a büntettet, nem mentheti meg a veszélyben forgó emberi életet, ha csak vissza nem él a hozzá menekült bizalmával. Megtegye-e, vagy tűrje, hogy megöljenek egy embert?

Don Rocco — fejezé be a tanár — azt akarná, hogy a pap zsandár legyen.

Szegény Don Rocco, kinek lelkiismeretét furdalta, hogy erről a tárgyról profán beszélgetés közben szó esik, és az is, hogy véteni talál a mély tisztelet ellen, melyel érett koru papi gunyolójának, a P... püspöki seminarium tanárának tartozik, izgett-mozgott, rebegve mentegetődött.

— Nem ... a dolog úgy áll ... azt mondom ... azt hittem ...

— Csodálom, hogy ön mentegetődzik, Don Rocco, — mondá a grófnő. — Csodálom, hogy a tanár tréfáit komolyan veszi.

A tanár tiltakozott és finom kérdéseivel egészen összevonta a hálót Don Rocco körül, lassacskán kiszorította fejéből a helyes ösztön és ferde érvek azon vegyülékét, mely benne volt, ügyesen megtisztítván őt minden rossz okoskodástól és minden józan észről, hogy nem maradt benne más, mint bűnbánó megalázkodással telt ámulat. De a játék nem tartott soká, mert a grófnő búcsút vett a társaságtól azon ürügy alatt, hogy már elütötte a tizenegyet. Csak Don Roccót tartóztatta.

Maga a grófnő választotta őt néhány évvel előbb a saját tulajdonát képező S. Luca-i templom rectorául. Bizonys püspöki modorban tárgyalt vele és az együgyű és aláztos szívű fiatal pap szent megadással tűrte ezt.

— Okosabban cselekednék, kedves Don Rocco — mondá a grófnő, midőn egyedül maradtak — ha kevesebbet törődne a Sigismondo ügyével és többet a magáéval.

— Hogyan? — kérde Don Rocco megrökönyödvé. — Nem tudok semmiről sem.

— Természetes, az egész község tudja, de ön nem tud semmit.

A grófnő szemei érthetőleg tették hozzá: Szegény jámbor feje! Don Rocco hallgatott.

— Mikor jön vissza Lucia? — kérde a grófnő.

Ez a Lucia Don Rocco gazdasszonya volt, kinek négyöt napra szabadságot adott, hogy haza mehessen.

Vasárnap — felelé. — Holnap este. — Ah! — kiáltá hirtelen nagyon megelégedve saját értelmességével. — Most már értem, most már tudom, hogy a grófnő mit akar mondani. Nem igaz, egy szó sem igaz az'egészből.

Végre elérte, hogy a pletykákról volt szó, melyek gazdasszonyának szeretkezéseire vonatkoztak bizonyos Moróval, egy gonosz alakkal, kinek egy darab idő óta sok tapasztalata volt a bíróságok és törvényszékek körül és ki ördögien egyesítette magában a ravaszságot, a rosszakaratot és az erőt. Némelyek azt állították, hogy nem volt egészen megrögzött, hogy a szükség s egy igazságtalan gazdájának rossz bánásmódja vitték bűnbe; de mindenki félt tőle.

— Egy szó sem igaz? — viszonzá a grófnő. — Akkor hát nem tudom, mit fog szólani a község, ha majd valami meglepetés lesz a pap házában.

Don Rocco olyan lett mint a tűz és rémületesen összeránczolta homlokát.

— Egy szó sem igaz — mondá hevesen, elszántan. — Én magam megkérdeztem tőle, mihelyt meghallottam azt a pletykát. Csak rosszaság ez az emberektől. Sohase látja azt a férfit.

— Hallgasson meg, Don Rocco — mondá a grófnő. — Ön nagyon, nagyon jó. De mivel a világ nem jó, és mivel a botrány megvan, ha ön nem szánja rá magát, hogy tüstént elküldje azt a személyt, nekem kell magam rászánnom valamire.

— Cselekedjék tetszése szerint, grófnő — felelé szárazan a pap. — Nekem az igazságot kell tekintenem, úgy-e bár?

A grófnő reá nézett és bizonyos ünnepélyességgel, mondá:

— Jól van. Tehát ön ma éjjel még meg fogja gondolni a dolgot és holnap végleges választ ad nekem.

És ezzel megrántotta a csengetyűt, hogy lámpást hozasson Don Rocco számára, minthogy az éjtszaka nagyon sötét volt. De nagy meglepetésére Don Rocco vigyázva elhuzott egyet a reverendája hátsó zsebéből.

— Mi jutott az eszébe? — kiáltá a grófnő. — Biztosan csupa folt lett a székem!

Don Rocco szabadkozásai ellenére fölkel, megragadta az egyik gyertyát, mely még mindig égett a játékasztalon és lehajolt, hogy megtekintse a kérdéses széket.

— Ide nézzen! — mondá. — Dugja ide az orrát. Nem, nem csupa folt: tönkre van téve.

Don Rocco is odahajolt, homlokát összeránczolta a

nagy zsírfolt miatt, mely fekete szigetet képezett a szürke szövetben, komolyan suttofta. az ám! és elmerült annak szemléletébe.

— Már most menjen --- szolt a grófnő. — A mi megtörtént, megtörtént.

Úgy látszott valóban, mintha engedelemre várakoznék, hogy föl merje emelni orrát bünhődő helyzetéből.

— Igen, megyek — mondá lámpáját meggyújtva — mert most egyedül vagyok otthon és félek is, hogy nyitva felejtettem az ajtót.

Egy szempillantás alatt szerencsés jó éjtszakát kívánt és eltűnt a nélkül, hogy csak rá is nézett volna a hüledező grófnőre.

Istenemre nagy paraszt! --- mondá ez.

II.

Nedves, felhős novemberi éjtszaka volt. A kis Don Rocco esetlen lépésekkel támolygott S. Luca-i remetelakása felé; mintha egészen egy darabból való volna, összefont karokkal, meggörcbült háttal és Isten tudja, hogyan összeránczolja homlokát az országút kavicsai miatt. Carlotta grófnő homályos szavain kérődzött, melyeknek fontossága lassanként behatolt nehéz agyába. A közeledő congregatió is töprengett, a pereat mundus-on és a tanár finom okoskodásain, melyeket nem igen értett. És az evangelium magyarázatán is, melylyel holnapra még nem készült el teljesen. Ez az egész zagyvalék néha egyszerre kavargott fejében. Nem szabad elítélni az ártatlan Luciát, pereat mundus. Carlotta grófnő neki úgyszólván úrnője; de hát az a másik nagy úr? Nemo potest duobus dominis servire, imigy szól, kedves testvéreim, a mai evangelium.

Azonkívül vesztett is a játéokban szegény Don Rocco, mint rendesen; és ez kissé szürkére festette gondolatait, bár közmondásos volt a világi érdekek iránt való közönyössége. Ez a folytonos kártyaveszteség gondot okozott neki. Nem volna-e jobb alamizsnára fordítani?

— Még jó — gondolá -- hogy boszankodom és hogy mind kifognak rajtam. Legalább nem játszom mulatságból.

Ime az út bal oldalán a fák sűrűjének alaktalan sötétség lassan három nagy egyenlőtlen cziprus felé emelkedik, melyek az égen feketéllenek. Itt a vén cyprusok között van San Luca magányos kis temploma és hozzátámaszkodik a törpe, száz év óta üres kolostor. A szőlővel szegélyezett kis dombon nincs más épület sem a kolostorból, sem a cyprusoktól őrzött kis templom mellől, nem láthatni az országot, hanem csakis más vidám dombokat szőlővel, villákkal, falusi házakkal teleszórva. Csupa sziget az óriási síkon, mely a távolabbi domboktól az alpokig húzódik és kelet felé uszik a láthatatlan tenger páráiban. Carlotta grófnő egyszerű káplánja egyedül lakott a kolostorban, mint a csend papja és meg volt elégedve a sovány javadalommal, meg volt elégedve azzal, hogy kis kápolnájában kedvére prédikált, hogy nappal elhívták babtermést áldani, éjtszaka haldoklót gyámolítani, hogy saját kezével művelte szőlőjét; szóval mindennel meg volt elégedve; a gazdasszonyával is, rútt, negyvenéves vén leánynyal, kinek tetszése szerint evett, ivott, ruházkodott teljes megadással, a nélkül, hogy vele tiz szót is váltott volna egy esztendőben.

— Ha elküldöm — mondá magában, miközben fölfelé haladt a gyalogút magas sövénye között, mely az országúttól San Luca-ig vezet — az baj, az szégyen neki. Nem vehetem a lelkemre, mivelhogy tudom, teringettét, tudom, hogy egy szó sem igaz a dologból. Még hozzá Moróval!

A kápolna órája elütötte a tizenegyet és ekkor Don Rocco a predicióra gondolt, melynek egy jó negyedrésze még nem volt megírva és örülten rohant le a templom rétfjéről udvar kapujához, mely ott mélyedt a földbe a torony aljában, a meredek gyalogösvény végén. Kinyitá a kis kaput, áthaladt a fél udvaron és egyszerre megállott. Halvány világosság áradt ebédlője ablakaiból, földszint, hol hajdan a barátok refectoriuma volt.

Don Rocco négy óraker távozott hazulról, hogy Carlotta grófnővel beszéljen és azóta nem volt otthon. Nem lehet, hogy a lámpát égve feledte volna. Tehát Lucia hazajött elébb mint ígérte, bizonyosan, bizonyosan így lesz. Nem fárasztá agyát egyéb föltevésekkel és belépett a házba.

Te vagy az, Lucia? — kérdé. Senki sem felelt. Át-

ment az előcsarnokon, közeledett a konyhához és ott megállott a küszöbön, mozdulatlanul.

A tűzhely mellett egy ember ült, kezeit kinyujtva a tűz fölé. A pap felé fordult és zavar nélkül mondá:

— Alázatos szolgája, Don Rocco.

Az asztalon égő petroleumlámpa füstös világánál Don Rocco megismerte Morót.

Valami gyöngé zsibbadást érzett szívében és lábaiban. Nem mozdult és nem is felelt.

— Adjon Isten, Don Rocco — folytatá Moro nyugodtan, mintha csak saját házában volna. — Üljön le ide maga is, hideg van ma este, nagyon nedves az idő.

— Hideg van, az ám — felelé Don Rocco erőltetett jóindulattal a hangjában. — Nedves idő.

És lámpáját az asztalra állítá.

— Jöjjön ide — mondá a másik. Várjon, majd én elhelyezem. Egy széket vett és oda tette a tűzhöz, az övé mellé.

— Így ni — mondá.

Ezalatt Don Rocco kissé magához tért és rettenetes homlok-ránczolás közben súlyos belső okoskodásokkal vesződött.

— Köszönöm — felelé. — Megyek, levetem a kabátomat és mindjárt visszajövök.

— Vesse le itten a kabátját — viszonzá Moro gyorsan. Ez az új parancsoló hang nem igen tetszett Don Roccónak. Hallgatag letette kabátját és kalapját az asztalra és leült a tűzhelyhez vendége mellé.

— Megbocsát, hogy egy kis tüzet raktam — kezdé ez újra. — Jó félórája vagyok már itt. Azt hittem, itthon dolgozik. Vagy nincs ma szombat? Hiszen holnap reggel el kell mondania a szokásos fecsegést a parasztoknak.

— Az evangelium magyarázatait akartad mondani — veté közbe élénken Don Rocco. Ezen a téren nem ismert félelmet.

— Ön elérte a gondolatot is — mondá Moro. — Bocssásson meg, magam is paraszt vagyok; teketória nélkül beszélünk, de tisztelettel. Nem volna szives egy kis tubákot adni?

Don Rocco oda nyujtá neki burnót-szelenczéjét.

— Szűz dohány? — kérde ez értő szemhunyorítással. Így hívják azon a vidéken a csempész-dohányt.

— Nem — felelé Don Rocco és fölkelt. — De talán hozhatok fölülről.

— Hagyja csak, hagyja csak — mondá gyorsan Moro. — Jól van így.

És három újját a szelenczébe mélyesztve, egy hatalmas adagot vett ki belőle és élvezettel szippantgatta, a tűzbe bámulva. A haldokló láng megvilágítá fekete szakállát, agyagszinű arczát, élénk, okos szemeit.

— Most már megmelegedtél — merte mondani Don Rocco rövid szünet után. — Most már haza mehetnél.

— Hm! — szóló vállvonogatva a másik. — Volna egy kis ügyeském elébb.

Don Rocco kissé fészkelődött székén és erős szemhunyorítás közben ránczba vonta homlokát.

— Azért mondtam, mert késő van — mormogá félig durván, félig félénken. — Épen magamnak is van egy kis dolgom.

A predikáció, mi? A predikáció, a predikáció — ismétlé gépiesen a másik, miközben a tüzet nézte elgondolkozva. Hallgasson ide — mondá aztán — tegyünk így. Láttam, hogy az ebédlöben van ténta, toll és papiros. Ön ott leül és megírja a fecsegéseit. Én azalatt az Ön kegyes jóvoltából eszem egy falatot, mert tizenhat óra óta nem volt étel a számban. Ha készen vagyunk, beszélünk egymással.

Don Rocco eleinte nem látszott meggyőzöttnek, de a milyen tüzes tudott lenni a szent ékesszólásban, olyan habozás lepte meg profán beszéd közben. Csak fészkelődött s némi kétséget tudott halkán kinyögni; majd, midőn a másik erre hallgatott, oly keservesen kelt föl székéről, mintha csirizzen ült volna.

— Majd megnézem — mondá — de azt hiszem, keveset fogok találni. A gazdasszony . . .

— Maga ne fáradjon — szakítá félbe Moro. — Bizza azt rám. Maga csak menjen írni. Felugrott a tűzhely mellől, meggyújtott egy másik lámpát és bevitte a szomszéd szobába, melynek ablakai dél felé nyilottak, az udvarra, míg a konyha ablakai észak felé néztek, a régi kolostor hátsó oldalára, hol a pincze és a kút volt. Majd gyorsan vissza-

tért s az ámuló pap szeme láttára lekapta a konyha leg-sötétebb sarkában lógó kulcsot, kinyitott vele egy fali szekrényt, biztos kézzel nyult egy kecskesajt után, melynek létezéséről Don Rocco nem is álmodott, kivette a kenyeret a pohárszékből s a kést az asztalfiából.

Talán harmadszor vagy negyedszer esett meg Don Rocco életében, hogy a nevezetes homlokráncz elsimult. Még a szemhunyorgatásról is megfeledkezett.

— Ön néz, Don Rocco — mondá Moro önelégülten — hogy járatos vagyok a házában. Irjon csak. Majd meghallja azután. A tüzet is majd ébren tartjuk — tevé hozzá utóbb, midőn a pap lassan-lassan magához térvén ijedt ámulatából, átment a szobába.

Kezébe vette a vasfuvót, egyik oldalát a tűz felé fordította, a másikba beléfujt olyan szokatlan erővel, hogy a cső hatalmas füttyöt adott.

De ugyan mi is lelte? Hol falta a sajtot, hol fölemelte arcát és mereven maga elé bámult, hol föl és alá járt a konyhában és ide-oda lökdöste a székeket, az asztalt. Olyan volt, mint egy rab vadállat, mely mind untalan otthagyja a csontokat, figyel, körülnéz, újra megragadja, leteszi őket, dühösen körüljárja ketreczét és megint visszatér tovább rágicsálni.

Don Rocco ekközben írásai fölé hajolt, még mindig bámulva a látottakon, együgyűségében nem tudván belölk semmi következtetést sem levonni; figyelt a konyhából áthallatszó lépésekre s zajra bizonyos dermedt nyugtalansággal, mely halványan hasonlított a félelemhez, csak úgy, mint Don Rocco esze a lángészhez. Majd meghallja azután — mondogatá magában. Mit fogok meghallani? Ki tudja, hol a pénz? Hálószobájában az almáriomba tette, de összesen két tiz-lirás bankója volt és Don Rocco megelégedéssel gondolt arra, hogy az új bor még nincs eladva és hogy ez a pénz biztosítva van Moro karmai elől.

Úgy látszott, hogy ez az ember erőszakkal nem fenyegeti. Végre is az egész költség húsz lirára fog rugni, végzé elmékedését Don Rocco, megnyugodva az aranyinak bölcs és keresztyéni megvetésében. Képzeletben végzetére bizta a húsz lirát és megpróbálta visszavezetni gondolatait a szent szöveghez: «nenro potest duobus dominis servire». E percz-

ben úgy tetszett, mintha a Moro sietős léptei közben távolról nagy tompa zajt hallana, mint mikor egy ajtót betörnek; aztán a konyhában egy szék lármás fölfordulását; majd újabb távoli robajt. Moro belépett a szobába és hevesen becsukta az ajtót maga után.

— Itt vagyok, Don Rocco — mondá — Ön is készen van.

— Most kezdődik — gondolá a pap, kinek agyából kivesszett minden egyéb ez ember jelenlétének kívül.

— Készen nem — felelé. — De majd bevégezem, ha eltávoztál. Mit akarsz?

Moro széket vett, leült vele szemben és karjait keresztbe tette az asztalon.

— Csúnyán élek, tisztelendő uram — mondá. — Mint egy kutya, nem mint egy keresztyén.

Don Roccónak, ki a legrosszabbra volt elkészülve, szive fölengedett. Komolyan, lesütött szemmel felelé:

— Megjavulhatunk fiam, megjavulhatunk.

— Ezért vagyok itt, Don Rocco — felelé a másik. — Meg akarok gyónni.

— Most mindjárt — tevé hozzá, mivel a pap hallgatott.

Don Rocco szemét hunyorgatta és kissé fészkelődött.

— Jól van — mondá, még mindig lesütött szemmel. — Most beszélhetünk, de a gyónásra kissé még ráérünk. A gyónás végett jöjj el újra holnap. Arra el kell készülni. Arról is meg kell győződni, vajon a szükséges tudnivalókkal el vagy-e látva.

Moro három-négy káromkodást dörgött a szentséges Úristen ellen olyan nyugalommal és szelidséggel, mintha csak egy avet mondana el, annak bebizonyítására, hogy annyit tud, mint egy clericus.

— Oh, oh, lásd, lásd — mondá Don Rocco, jobban fészkelődve, mint valaha. — Rosszul kezdődik, kedves fiam. Gyónni akarsz és káromkodol.

— Ne törődjék az ilyen csekélységekkel — felelé Moro. — Biztosítom, az Úristen sem törődik velök. A nyelvem rá szokott. Ez az egész.

— Rút szokás, rút szokás — elmélkedett Don Rocco összeráncolt homlokkal és a zsebkendőjét nézve, melyet orra alatt két kezében tartott.

— Szóval, meggyónok — erősködött amaz. — Hallgasson, hallgasson, ne mondjon nemet; szép dolgokat fog hallani.

— Most nem, semmi esetre sem — tiltakozott Don Rocco és fölkelt székéről. — Most nem vagy előkészülve. Most majd megköszönjük az Úrnak és a Szent Szűznek, hogy megérintették szívünket, azután haza fogsz menni. Holnap reggel eljössz a szent misére és szent mise után együtt maradhatunk.

— Jól van — felelé Moro. — Csak kezdje meg.

Don Rocco a földre térdelt egy pamlag mellé és várni látszott, hátra fordulva, hogy amaz is kövesse példáját.

— Csak kezdje, csak kezdje — mondá Moro. — Nekem fáj a térdem, én majd ülve imádkozom.

— Jól van, ülj le a pamlagra, jobb lesz itt közel hozzám, kövesd a szavakat sziveddel és szegezd szemedet a keresztre, itt szemben. Kérjük szépen az Úristent és a Szent Szűzet, hogy megtartsa benned ezt a jó hajlandóságot és részesítsen egy jó gyónás üdvösségében. Csak szépen, buzgósággal!

Ezeket kimondván, Don Rocco elkezdett Pater-eket és Ave-eket rebegni, közben gyakran buzgón ránczolva homlokát. Moro a pamlagon ült, úgy válaszolt neki. Úgy tetszett, mintha ő volna a gyóntató s a másik a bűnbánó.

Végül Don Rocco keresztet vetett és fölkelt.

— Most üljön le ide, hogy meggyónjak — mondá Moro, mintha semmi sem történt volna. Don Rocco csodálkozott. Hát nem egyeztek-e meg, hogy a gyónás holnap lesz? E másik siketnek tette magát erre a szóra és nyugodt makacssággal hangoztatta szándékát. — Most már elég — mondá egyszerre — figyeljen, hogy elkezdhessem.

— Mondom, hogy lehetetlen és hogy nem akarom — felelts Don Rocco. — Menj haza, azt mondom. Én most lefekszem.

És azonnal elindult; de Moro elébe került, az ajtóhoz ugrott, lezárta kulccsal és a kulcsot zsebébe dugta.

— Nem uram — szólt — Ön nem fog innen elmenni. Nem halhatok-e én meg ez éjjel? Nem elég-e ahhoz, hogy az Úr csak reám leheljen, így ni?

Reá fújt a kis petroleum-lámpásra és kioltotta.

— És ha a pokolba jutok -- folytatá mély hangon a sötétben — akkor ön is velem jön, tudja!

Szegény pap erre a váratlan erőszakosságra, ebben a sötétségben elvesztette tájékozási képességét, nem tudta többé, milyen világban van és miközben a pamlag után tapogatódzott és tenyereivel a levegőt szabdalta, «egyre ismétlé: «gyerünk, gyerünk». Moro meggyújtott egy gyufát a karján és Don Rocco egy pillanatig láthatta az asztalt, a székeket és különös hívét, mielőtt a sötétség még feketébbre vált volna körülötte.

— Látott! — kérde emez. — Most hát elkezdem a legnagyobb bűnnel. Tizenöt esztendő óta nem gyóntam, mégis legnagyobb bűnöm az, melyet szerelemből követtem el a maga csúf szolgálójával.

— Teringettét! — kiálta föl Don Rocco akaratlanul.

— Ha jártas vagyok a konyhájában — folytatá Moro, — ez azért van, mert voltam itt vagy ötvenszer, este, a mikor ön nem volt itthon és ettem és ittam Luciával. Talán olykor néhány lirája is hiányzott.

— Nem tudok semmiről, nem, nem tudok semmiről, nem — dörmögte Don Rocco.

— Az almáriomból — egy pár lira, az első fiókból, balról, hátul.

Don Rocco a meglepetés és a fájdalom elfojtott kiáltását hallatta.

— Én már nem fogok lopni — folytatá a másik, de az a boszorkány el fogja vinni az egész házát. Csúf egy asszony, Don Rocco, csúf egy asszony. Emlékszik arra az ingre, mely a mult évben hiányzott? Rajtam van, tőle kaptam. Vissza nem adhatom, mert hát . . .

— Nem baj, hagyd csak, nem baj — szakítá félbe Don Rocco. — Neked adom.

— Aztán néhány pohár bor is, de nem én ittam meg mind. És aztán az ezüst burnót-szelencze IX. Pius pápával.

— Teringettét — kiálta föl Don Rocco, ki azt hitte, hogy e drága szelencze, egyik régi kollegájának ajándéka, még almáriomában van. — Azt is?

— Elittam — igen, uram. Elittam tizenöt nap alatt. Ne izgassa magát, hiszen most gyónunk.

— Mi az?

Az udvar ajtaján erős ütés hallatszott. Kemény csapás, vagy kődobás.

— Csavargók — mondá Moro. — Gazemberek, éjjel kóborolnak. Vagy talán egy beteg. Majd én megnézem.

— Igen, igen — mondá Don Rocco sürgetve.

— Megyek és holnap visszajövök — folytatá amaz — mert látom, hogy ma már nem akarja gyónásomat fogadni.

Elővette a gyufát és újra meggyújtotta a lámpát, mondván:

— Hallgasson meg, Don Rocco. Tisztességes ember akarok lenni, dolgozni akarok, de más vidékre kell mennem, és az első napokban mit eszik az ember? Érti?

Don Rocco megvakarta a tarkóját.

— Jöjj csak el holnap reggel — mondá.

— Magától értetődik. De egy kis adósságom is volna itten és ha nappal utczára megyek, szeretnék bátran nézni mindenki arczába.

— Jól van — mondá Don Rocco, összevonva homlokát, de jóakarattal: — Várj.

Fogta a lámpát, kiment a szobából és visszajött azonnal, tíz lirás bankóval a kezében.

— A tied — mondá.

Moro megköszönte és távozott. Don Rocco a lámpával elkisérte az udvar közepéig és várt, míg a másik kiment a kapun és visszakiáltott, hogy nincs ott senki. Akkor bezárta az ajtót és visszatért a házba.

Nem tudott azonnal lefeküdni. Nagyon is izgatott volt. Teringettét — ismétlé magában. — Teringettét! Sose tudott volna képzelni sem ilyen különös esetet és most épen ő vele történik meg. Olyan nehéznek érezte a fejét, mint a mikor huszonegyest játszott és nem értette a játékot és mindenki csufolódott vele. Milyen zürzavar volt benne, jó és rossz, keserűség és vigasztalás! Mentől különösebbnek tetszett előtte a dolog, annál több bizalommal, annál félenkebb alázattal bizta azt Isten kezébe. Visszagondolt belépésére a konyhába, a mint az az ember ott ült a tűzhelynél és az emlékezés még jobban megdöbbsentette, mint elébb a valóság; és ugyanakkor mystikus bámulat szállt szívébe az Úr titkos utai iránt. Bizony, Lucia bűne keserves volt, de mi-

lyen világos a Gondviselés szándéka! Azt az embert a pap házába vezette: a bűnön keresztül a bűnbocsánathoz. Milyen nagyon kegyes volt Isten iránta, a kerület egyik utolsó, parochiája legutolsó papja iránt! Ilyen elveszett lélek, a gonoszban ennyire megrögzött lélek! Furdalni kezdte a lelkiösmeret, vajon nem vette-e nagyon is szivére a szolgáló hűtlenségét, a szelencze elvesztését. Ágya előtt térdelve, szemeit hevesen hunyorgatva Paterek, Avek, Glóriák végtelen sorozatában kérte az Urat, szent Lukácsot és szent Rókust, hogy segítsék őt e még éretlen megtérés helyes vezetésében. Teringettét, gyónásra jönni káromkodással és jobban vádolni mást, mint saját magát? Don Rocco előtt Moro szive egy hasonlatban nyilvánult meg, mely nagyon megtetszett neki, annyira ujnak és találónak tartotta. Egészséges gyümölcs, melynek egy pontja rothadásnak indult; de épen megfordítva.

Mikor ágyban volt és oldalára fordult, hogy aludjék, eszébe jutott, hogy másnap reggel visszajön Lucia. Ez a gondolat azonnal egy másikat ébresztett benne. Hirtelen fordult egyet és hanyatt feküdt.

Valóban komoly problémáról volt szó. Vajon Moro gyónás közben beszélt-e Luciáról vagy sem? Don Rocco emlékezett, hogy nem tett semmiféle megjegyzést, midőn Moro a lámpát eloltotta és kijelentette, hogy gyónni akar, sem azután, midőn így szólt: «ne izgassa magát, hiszen most gyónunk». Tehát legalább is komoly kétely lehetséges, vajjon nem igazi gyónás forgott-e fönn; és ha a bűnbánó azután félbeszakította is, ez nem vehette el szentség jellegét, föltéve, hogy az megvolt neki; és ez esetben? Lucia? A válasz Carlotta grófnőnek? Teringettét! Egészen Sigismondo esete. Don Rocco rettenetesen ránczolgatta homlokát a gerendák felé.

Eszébe jutottak a tudományok tárházának, annak a kimagasló embernek, a tanárnak érvei és pereat mundusa. Luciát már most nem lehet elküldeni. Carlotta grófnő homályos szavai végre egészen behatoltak agyába. Neki kell elmennie: Pereat Rochus.

A toronyóra elkezdett ütni. Don Rocco szerette éjjel az óra hangjait. Érdes szive kissé ellágyult és a sátán megleszte az alkalmat, hogy megmutassa neki, a kis ájtatos,

cziprussal övezett templomot, mely az övé, egészen az övé és egy kedvencz fügefáját a torony aljában; és érezte vele édességét ama czelláknak, melyeket annyi régi jámbor lélek szentelt meg, a gyönyört, San Luca csöndes fészkeben élni, mely oly nagyon illett az ő alázatos személyéhez, melyben világi gondok és a lelkekért való felelősség nélkül szolgált istennek szóban és cselekedetben egyaránt. A sátán azt is megmutatta neki, mennyi nehézséggel jár a biztos megélhetés, eszébe juttatta szegény falusi apjának és nővérének szükségeit, kik közül egyik nagyon is öreg volt, a másik nagyon is beteges munkára és kenyérkeresetre. Végül casuistának állott be a sátán és azt próbálta kimutatni, hogy a titok elárulása nélkül is el lehet küldeni a szolgálót valamely ürügy alatt, vagy a nélkül; hanem arra a föltevésre, hogy ekként használja föl a gyónást, Don Rocco oly rémületesen összeránczolta homlokát, hogy az ördög menten megfutott. Luciát hát meg kell tartani és reá kell bízni: mikép tud megegyezni a szent szöveggel: «*nemo potest duobus dominis servire*». Ni csak, mily kitünően illenek rá a szent szavak! Don Rocco törte magát, hogy elméjében egymáshoz fűzze a *predicatio* utolsó mondatait. De ez nagyon is fáradságos vállalkozás volt számára. Valahogy mindazonáltal sikerült volna, csakhogy egy tulságosan nehéz *passus* előtt hirtelen álomba merült.

III.

Keveset aludt és virradatkor fölkelt. Mielőtt lement, az ablakhoz közeledett, hogy megnézzze, milyen az idő. Mikor visszafordult, szemébe ötlött a pinceajtó. Nyitva volt.

Don Rocco lement a pinczébe. Azonnal följött, igen különös ábrázattal. A bor már nem volt ott. Se bor, se hordó. Hanem helyette friss kerékvágás.

Don Rocco követte egészen az országútig. Ott szem elől veszett. Nem maradt egyéb, mint egy rövid ív az út közepéig, a többi kerékvágás útvesztőjéig. Don Rocco ekkor még nem gondolt rá, hogy valamely hivatalos közegnél föl kellene jelenteni az esetet. A gondolatok lassacsckán szálltak beléje; s ez talán nem jöhetett meg dél előtt.

Hanem töprenkedve San Luca felé fordult.

— Azok az ütések! — mondá magában. — Az a ködörös! Szerencsére Moro velem volt akkor; különben őt gyanúsítanák. — Visszatért a pinczelépcsőhöz, aprólékosan megvizsgálta az összezúzott ajtót, nézegette a hordó helyét és miután kissé megvakarta a tarkóját, elment a templomba egy keveset imádkozni.

IV.

A misén sok nép volt. Előtte és utána igen sok szócsett a lopásról. Mindenki látni kívánta az üres pinczét, a szétroncsolt ajtót, a keréknyomokat.

Két üveg bor, mely a tolvajok figyelmét kikerülte volt, egyik hívő zsebébe vándorolt. Senki sem tudta megérteni, hogy a pap nem vett észre semmit; mivelhogy ő azt állította, egyéb magyarázat nélkül, hogy egyáltalában semmit sem hallott. Az asszonyok sajnálták, de a férfiak nagyobb-részt kinevették a szegény papot, kinek súlyos hibája, hogy bornemissza volt és hogy nem tudta magát bizalmas együtt-iddogálás közben népszerűvé tenni.

Kivált a predikáció közben nevettek, mivel a homlok komor ránczait az üres pinczének tulajdonították.

Mororól senki sem beszélt, ő maga nem jelent meg San Lucában sem misére, sem azután; ennek következtében szegény Don Roccot gyötörte a lelkifurdalás, hogy talán nem jól teljesítette kötelességét. Jöttek ellenben, jó későre, a csendőrök, megvizsgálták mindent, kikérdezték a papot. Kire van gyanuja? Senkire. Tudni akarták, hol aludt. Hogy is lehetséges, hogy semmit se hallott? Istenem! Ő maga se tudja; vendége volt. Hány órakor? Körülbelül tizenegy és egy óra között. Az egyik csendőr gúnyosan mosolygott, de Don Rocco gyermeki ártatlanságában észre sem vette. A másik azt kérdezte, nincs-e gyanuja bizonyos Morora, tudván, miként ők, hogy röviddel tizenegy óra előtt látták őt San Luca felé menni. Ekkor Don Rocco nagy buzgalommal erősítgette emennek ártatlan voltát és kérdésektől ösztökélve kívágtá az ő nagy bizonyosságát: épen Moro látogatta meg abban az órában a saját dolgában.

— Talán nem az volt a dolga, a mit tisztelendő uram gondol — mondá a csendőr. — Ha tudná, hogy én mit gondolok!

Don Rocco nem tudta és alázatos békeségében nem is kívánta tudni. Soha sem avatkozott ő a mások gondolataiba. Neki elég fáradság volt a maga gondolataiban kissé eligazodni.

Amazok még kérdeztek egyet-mást, azután távoztak, magukkal vivén az egyetlen tárgyat, melyet a pinczében találtak: egy dugaszszuzót. A lelkiismeretes Don Rocco biztos emlékezés hiányában nem merte állítani, hogy az az övé, ámbár elődjének kétszer is megfizette az árát. Már most a pinczéje és a lelkiismerete egyenlően tiszta volt.

E napnak alkonyata felé Don Rocco imakönyvéből olvasott, föl és alá járkálva az udvaron, hogy egy kicsit mozogjon, a nélkül, hogy eltávoznék hazulról. Ki tudja? Hátha még eljöhet az az ember. Don Rocco minduntalan megállott és figyelt. Nem hallott egyebet, csak fuvarosok kiáltásait a völgy felől, kerékrobajt, kutyaugatást. Végre lépés a ciprus-ösvényen, fölfelé! Lassú, de nem súlyos lépés, úri lépés, papi lábbeli fojtott nyikorgásával, olyan lépés, melynek rejtett jelentősége van, mely annak, a ki meg tudja érteni, nem sürgős, de komoly czélt árul el.

A kis ajtó kinyílt és az udvar közepén álló Don Rocco előtt föltűnt Marin tanár finom, gúnyos arcza.

A tanár meglátván Don Roccot, szétterpesztette lábait, kezeit hátul összekulcsolta, fejét és vállait lassan ide-oda himbálta, miközben a részvét és a gúny leirhatatlan vegyülékével arczán reá mosolygott. Szegény Don Rocco is reá nézett, ő is hallgatott, tiszteletteljesen mosolygott és vörös lett, mint a paradicsom.

— Oda minden? — szólt végre a tanár, megszakítván arczjátékát, komolyan.

— Minden — felelé Don Rocco síri hangon. — Egy kortyot sem hagytak.

— Teringettét — kiáltá a másik, nevetését elfojtva; és közelebb ment hozzá.

— Semmi, semmi, fiam — mondá hirtelen jószívűséggel. — Adj egy szippantást. — Semmi — folytatá, miután fölszippantotta a burnótot. — Az ilyesmit jóvá lehet tenni. Carlotta grófnőnek annyi a bora, hogy nála egy hordóval

több vagy kevesebb nem számít . . . Megértesz? Jó asszony, fiam, a Carlotta grófnő, jó asszony.

— Eh jó, . . . jó — dörmögé Don Rocco a burnót-szelenczéjébe nézve.

— Szerencsés ember vagy, kedvesem — folytatá Marin, vállát megveregetve. — Úgy élsz itt, mint egy pápa.

— Hiszen meg vagyok elégedve, — mondá Don Rocco mosolyogva és egy kissé elsimultak a ránczok homlokán. Kellemes volt ilyen beszédet hallani Carlotta grófnő egyik bizalmasától.

A tanár bámuló arcz kifejezéssel tekintett körül, mintha életében először látná ezt a helyet.

— Valóságos paradicsom, — mondá, szemeit körüljártatva az udvar piszkos falain. Majd föltekintett a fügefára, mely festőien lapult a torony falához, az ajtó és a régi kolostor között levő magas sarokban.

— Csupán ezért a fügefáért is! — folytatá. — Nem szép? — Nem szól-e hozzánk egy langyos, nyugalmas téli dél költészetéről. A szelidség, a derült ártatlanság egy hangja, mely a szent falak szigorúságát enyhíti! Gyönyörű.

Don Rocco reápillantott fügefájára, mintha először látná életében. Szerette, de nem sejtett benne ennyi kiválóságot.

— Apró a gyümölcse — mondá az apa hangján, ki jelen lévő fiát dicsérni hallja, örül rajta és mond egy feddő szót, nehogy elbizakodjék a fiú és hogy saját megindultságát elrejtse. Majd meghívta a tanárt, hogy kerüljön beljebb.

Nem, nem, kedvesem — felelé a tanár, titkon nevetve a kicsi fügeken. — Járkáljunk egy keveset, jobb lesz.

Lassacskán keresztülhaladtak az udvaron és a kis szőlő felé tartottak, mely a domb két lejtőjén kúszik fölfelé, s a könnyű füves ösvényt választották, mely a két lejtő között emelkedik.

— Valóságos gyönyör — mondá a tanár. A végtelen, hideg ég s a síkság kedves árnyai közt az utolsó napsugár haldoklott a domboldal szürke füvein, a pirosas szőlőtökéken. A levegő langyos és mozdulatlan volt.

— Ez mind a tied? — kérdé a tanár.

Don Rocco — alázatból-e vagy a közel jövőtől való félelmében — hallgatott.

— Fiam, módját kell ejtened, hogy itt maradhas — folytatá a másik. — Én tudom, ismerem, hidd el nekem: ilyen áldott hely nincs több az egész kerületben.

— Eh! Miattam! . . . — mondá Don Rocco.

Marin tanár megállott.

— Igaz! — szólt — Carlotta grófnő beszélt velem. Édes Don Rocco, mondom . . . Remélem, nem fogunk ostobaságot csinálni, mi!?

Don Rocco komoran nézte a lábait.

— Teringettét! — folytatá a másik. — Olykor túl lő a célon Carlotta, de most, kedves fiam, most igaza van. Tudod, hogy én őszintén beszélek. Te vagy az egyedüli, a ki nem tud ezekről a dolgokról. Botrány, kedves fiam. Az egész környék azt kiabálja.

— Egyszer se hallottam, egyszer se — dörmögé Don Rocco.

— De én mondom. És a grófnő is nem egyszer mondta.

— Tudja mit feleltem neki tegnap este?

— Szép bolondériákat feleltél neki, hallottam.

Erre a vesszősapásra Don Rocco megrázkódott kissé és érdes hangon morogta lesütött szemekkel a mentségét.

— Lelkiösmeretem szerint válaszoltam, most már így van és nem tudok rajta változtatni.

Szívében alázatos volt; de itt méltányosságról és igazságról volt szó. Az igazság szerint beszélni, a szerint, a mit igazságnak gondolunk: kötelesség; miért boszantják hát?

— Nem tudsz rajta változtatni — mondá a tanár. Hozzá hajolt és arcába szegezte tágra nyitott szemeit. Nem tudsz rajta változtatni?

Don Rocco hallgatott.

A másik kiegyenesedett és újra menni kezdett.

— Jól van — mondá tüntető nyugalommal. — Volt szerencsém.

Hirtelen visszafordult Don Rocco felé, ki mély levertséggel követte.

— Az ördögbe is — kiáltá mérgesen — azt hiszed tán, hogy a házadban egy szentet tartasz? Nem számolsz a pletykával, a botránnyal? Szembeszállani a világgal, szembeállani föntartóddal, szembeszállani saját javaddal, szembe a Gondviseléssel azért a gyönyörűséges fehérceledért? Való-

ban, Don Rocco, ha nem ismernék, nem tudom mit gondolnék.

Don Rocco szinte vonaglott, dühösen hunyorgatott szemével, mintha titkos gyötrelmekkel küzködnék, fájdalmas szavakkal, melyek akarata ellenére is előtörnek.

— Nem változtathatok rajta, hiába . . . — mondá befejezván arczfintorításait. — Nem lehet.

— De miért nem, az isten szerelméért!

— Mert a lelkiismeretem nem engedi.

Don Rocco végre fölveté szemét.

— Már megmondtam a grófnőnek, hogy nem cselekedhetem az igazság ellen.

— Micsoda igazság? A tied vak. Vak, süket és csökönös. És ha tegnap balgaságot mondtál, azt ma ismételni akarod? És ha nem hiszed azt, a mit Luciáról mondanak, nincs ok elég, hogy elküldj egy cselédet? küldd el, mert nem tisztítja ki a foltokat kabátodból, mert nem javítja a harisnyádat, vagy mit tudom én! Küldd el, mert lé nélkül készíti a maccaronit és sótalanul a tököt.

— Mégis csak a másik ok lenne az igazi — viszonzá Don Rocco sötéten.

Még Marin tanár sem tudott az ilyen érvre válaszolni. Csak a foga közt mormogta: Szűz Mária, micsoda tökfaj!

Elértek a pár csenevész cziprushoz, melyek a domb hátát koronázták szemben a völgygyel s egy másik, magasabb dombbal. Itt újból megállottak, s a tanár, ki szerette Don Roccot egyszerű jóságáért és egy kissé azért is, mert sokszor szolgáltatott alkalmat jóindulatu tréfáihoz, maga mellé ültette őt a fűbe és még egy utolsó ostromot is megkisérelt, hogy megfoszsza az érvektől, melyeknél fogva oly igen hitt Lucia ártatlanságában. De nem ment semmire sem. Don Rocco mindegyre Carlotta grófnővel való beszélgetésére hivatkozott és ismételte, hogy nem változtathat rajta.

— Akkor hát isten hozzád San Luca, fiacskám! — mondá Marin belenyugodva.

Don Rocco hevesen hunyorgatott szemével, de nem moczczant.

— Carlotta grófnő várt ma — mondá a tanár — s te nem jöttél. Így hát engem bizott az üzenettel, hogy ha nem ígéred meg azonnal, hogy Lucziának deczember elsejére föl-

mondasz, akkor magad távozhatsz új évre, vagy még előbb is, ha úgy kívánod.

— Nem mehetek el karácsony előtt — mondá Don Rocco félénk szelidséggel. — Ez időtájt mindig segítségre van szüksége a parochiának.

A tanár mosolygott.

— Hova gondolsz? — mondá. — Azt hiszed, hogy Carlotta grófnőnek nem áll azonnal más valaki rendelkezésére. Gondold meg, még van időd.

Don Rocco magába mélyedt. Ritkán esett meg vele, hogy ily gyorsan gondolkodott. Minthogy ez az asszony botrányt okoz a faluban és minthogy a grófnőnek már van másik papja, nyilvánvaló volt, hogy mit kell tennie.

— Akkor hát — felelé — el fogok menni a lehető leggyorsabban. Apám és nővérem e napokban szándékoztak meglátogatni. Most hát e helyett én fogok hozzájuk menni.

Szívében az a gondolat is ébredt, hogy azt a nőt magával vigye, el erről a vidékről. Az övéinek ugyan nem volt szükségük szolgálóra és ő maga, ha soká nem kap állást, nem tudta volna eltartani. De bizonyos okszerű gondolatok, a dolgok bizonyos szükségszerűsége soha se férközött Don Rocco szívébe, és fejébe is csak nagy későn, a mikor is homlokára ütött vagy megvakarta tarkóját, mintha a feje boszantaná.

Miközben lefelé haladtak San Luca irányában, a tanár elmondta, hogy a csendőrök keresik Morót, mert gyanuba fogták, hogy résztvett egy rablógyilkosságban. Néhány tettes még aznap az igazságszolgáltatás kezébe került. Don Rocco nem elégtétel nélkül vett tudomást a dologról; így kimagyarázódott, hogy miért nem jött ide.

— Ki tudja — merte mondani — hátha elment, hátha nem jön vissza többé. Akkor vége lesz ennek a pletykának. Nem gondolja?

— Igen, kedvesem — felelé a tanár, elérvén a beszéd célzatát — de ismered Carlotta grófnőt. Most már, akár elmegy Moro, akár itt marad, az rá nézve mindegy. El kell küldeni Luciát.

Don Rocco nem szólalt meg többé s a tanár sem. Elkísérte vendégét a templom melletti cziprusokig, megállt,

hogy utána nézzen, míg eltűnik az ösvény mélyén és sóhajtva bement házába.

Utóbb, miközben köntösébe burkolva, lámpással kezében végigment a folyosón, mely San Luca chorusához vezet, élénken elébe állott az elmúlt éjszaka kétsége. Tényleg gyónás volt-e? Megállott az elhagyott folyosó árnyékában, nézte a lámpa világát és egy pillanatra engedte elernyed agyába szállani a kísértő gondolatokat. Ürügyet keresni, elküldeni a szolgát és békében élni, békében halni meg kedves San Lucájában! Egyszerre szíve hevesen kezdett dobogni. Ezek a gondolatok az ördögtől jöttek! Miként talán régi időkben, ugyanezen helyen valamely barát, kit szerelem és kéj forró éji látomásai gyötörtek, Don Rocco is gyorsan keresztet vetett, a szentélybe sietett és belemerült a breviarium buzgó olvasásába.

V.

Tíz nappal később, ugyanezen órában Don Rocco a Madonna oltára előtt imádkozott, a szószék alatt.

Előestéje volt annak a napnak, melyen örökre búcsut kellett vennie San Lucától. Megegyezett Carlotta grófnővel, hogy rövid utazást fog szinlelni, két heti látogatást agg apjánál; és onnan írni fog, hogy családi körülmények következtében többé nem térhet vissza. Az is megesett, hogy a szegény öreg paraszt, mielőtt tudomása lett volna az ujságról, segélyért írt; és Don Rocco kénytelen volt eladni kevés bútorát azért is, hogy a szállítás költségeit megtakarítsa és azért, hogy üres kézzel ne érjen haza. Az volt a szándéka, hogy a lehető legrövidebb ideig marad otthon és hogy elmegy káplánnak, a hová a curia, melyhez folyamodott, kegyeskedik őt helyezni.

Sem a borról, sem a tolvajokról nem volt még biztos értesülés. De gyanupörrel éltek egy korcsmárosné ellen, a ki Morónak új kegyeltje volt és kihez állítólag szállította a bort. Moróról némelyek azt mondták, hogy megszökött, mások, hogy elrejtőzött. Úgy látszott, hogy a csendőrség ez utóbbi véleményben osztozott. Jöttek-mentek, mindenfelé kutattak, mindig hiába.

Lucia megjött és néhány napig szokatlan és különös

viselkedést tanusított. A dolgát elhanyagolta, a gazdájával szemben durva volt és minden nyilvánvaló ok nélkül sirni kezdett. Egy este távozott, mondván, hogy a templomba megy imádságot végezni. Kilencz órakor Don Rocco látván, hogy nem tér vissza, bölcsen lefeküdt és soha sem tudta meg, hány órakor jött haza Lucia. Azonban reggel nagyon örült a szerencsés változásnak, mely szolgálóján végbement a vallásos gyakorlat következtében, mert nem volt többé olyan különös, nyugodt lett, figyelmes, buzgó, megelégedéssel beszélt a közeli távozásról, a helyről, melyet Don Rocco ígért neki bizonyos főpap rokonánál, a mi előmenetelt jelentett. Azonkívül valóban új asceticus szenvedély vett erőt rajta. Mikor Don Rocco lefeküdt, ő még templomba ment és órákig ott maradt.

És most tehát Don Rocco utoljára megvacsorázott a barátok refectoriumában, utoljára olvasott breviariumot San Luca kicsiny templomában, mely parasztos, egyszerű, áhítatos volt, miként ő maga, a padozattól egészen a mennyezet fekete gerendájáig. Nehéz volt a szíve a szegény papnak. Így távozni fészkeből, tisztesség nélkül! Megaláztatást és keserűséget vinni apjának és nővérének, kiknek ő volt minden reménye, minden büszkesége! Bizony volt rá oka, hogy homlokát ránczolja a breviarium fölött.

Mikor az olvasást elvégezte, leült a padba. Nehezeére esett megválni templomától. Utolsó este! Ott ült, mereven nézett maga elé, szabályos szemhunyorgatással, sötéten, kimerülten, mint egy réműlt állat, mely a bárdot várja. Délután néhány órát töltött szőlőjében, melyet három éve ültetett és mely már meghozta első gyümölcsét. A nagy cziprusok, a nagyszerű kilátás a síkságra és a többi halomra egy álmodást se keltettek benne. Paraszt szíve a szép tőkék, a termékeny göröngyök miatt érzékenyült el. Elpirulva, elszégyelve magát, egy szőlőhajtást és egy cső kukoriczát tört le, hogy emlékül magával vigye. Ez volt az ő költészete. A templomból semmit sem vihetett magával. Hanem e helyett ő hagyott mindenütt valamit a szívéből: első evangelium magyarázatai oltárán, a régi oltárképen, mely megihlette misemondás közben, a szép Madonnán, ki az ő szemérmes közbenjárására nyaka körül zárt köpenyt kapott, egy püspök sirján, kiknek két évszázaddal előbb jobbnak tetszett San Luca békéje

a világ minden ragyogásánál. Ki tudja, lehet-e még valaha templom ennyire az övé, ilyen kizárólag az övé? Nem bírt fölkelni, olyan szomorúságot érzett, a milyenről eddig soha sejtelve sem volt. Csak hunyorgatta szempilláit, mintha nehéz könyeket akarna elkergetni. Nem sírt ugyan, de kis szemei jobban fénylettek a szokottnál.

Fél tizkor Lucia bejött a templomba, hogy utána nézzen a gazdájának.

— Megyek, tüstént megyek, csak eredj — felelé Don Rocco.

Azt hitte, hogy egyedül van a templomban, de ha hátra hajtotta volna fejét, különös dolog ötlött volna szemébe. Lassan-lassan emberi fej tűnt elő a szószékből a petroleum-lámpa gyér világánál és lenézett a papra. A fej fölemelkedett az árnyékban, két hosszú kar nyúlt a levegőbe a türelmetlenség heves mozdulatával. Ugyanekkor Don Rocco ismétlé a habozó szolgálónak: eredj, eredj, megyek tüstént.

Lucia távozott.

Ekkor a pap fölkel a padjáról és a főoltárhoz ment. Az emberi alak újra alább hanyatlott a szószékben és gyorsan elrejtőzött.

Don Rocco megfordult, in cornu epistolæ állván, az üres padok felé, azt képzelte, hogy tele vannak néppel, az ő vasárnapi népével s az ékesszólás szelleme szállotta meg.

— Megáldalak mindnyájatokat — mondá hangosan. — Szeretném, ha jelen volnátok, de nem lehet, mert nem szabad megtudnotok semmit. Megáldalak mindnyájatokat és bocsássatok meg, ha miben hibáztam ellenetek. Gloria Dei cum omnibus vobis.

A kísértés nagyon is erős volt valaki számára. Síri hang visszhangzott az üres templomban.

— Amen.

Don Rocconak elállt a lélegzete és kezei a levegőben maradtak.

— Végezzen már — mondá a visszatérő szolgáló. — Nem jut eszébe, hogy köntösét és ruháját ki kell tisztitanom.

Szegény Don Rocco nagyon rosszul állott ruha dolgában, hátán hordotta omnia bona sua, és egyet-mást varrni, tisztítani kell, mondá Lucia, hogy holnap reggel útnak indulhasson. Don Rocco szó nélkül leszállott az oltárról és

körüljárta a templomot, padokat és gyóntatószékeket megvilágítva.

— Mi az? mit keres? — kérdé aggodalmasan a szolgáló, ki követte őt. Don Rocco nem válaszolt egy darabig.

— Egy pár szóval imádkoztam — mondá végre — és valaki «Ament» válaszolt rá.

— Bizonyynal képzelődött — felelé Lucia.

— Nem, nem — szólt Don Rocco — tisztán hallottam, hogy valaki «Amen»-t mondott. Olyan hang volt, mintha a föld alól jönne. Mély, öblös hang. Mintha nem ember lett volna.

— Talán a püspök volt — találgatá az asszony. — Nincs-e itt egy püspök eltemetve? Már hallottam ilyen esetről.

Don Rocco hallgatott. Együgyűségében, vele született hívő hajlamánál fogva szívesen elhitt bármely természetfölötti dolgot, kiváltkép, ha az vallásos eszmékkal társult. Minél lehetetlenebb volt az eset, annál sötétebben ránczolta össze homlokát tisztelete jeléül, és elhitte áhítatosan.

— Most menjünk — kezdé újból a másik. — Késő van és nekem még sok a dolgom.

— Mondjunk legalább egy Patert, Avét, Gloriát szent Lukácsnak — mondá Don Rocco. — Utolsó este imádkozom itten. Búcsut kell vennem.

Mondott egy Patert, Avét, Gloriát, de hozzá tett legalább még egy tuczatot, mindmegannyira ürügye lévén, hogy ettől vagy amattól a szenttől búcsuzzék, a ki neki különös jó ismerőse volt. Ki az örök üdvösséget fogja két hive számára megszerezni, ki a földi üdvösséget, ki a kísértéstől való megszabadulást, ki a megfelelő állomást, ki a jó halált, ki a jó utazást. Az utolsó Patert Don Rocco különös buzgósággal mondá: egy bűnös lélek teljes megtéréseért. Ha a pap nem merült volna el olyannyira Patereibe, a negyedik vagy ötödik után hallhatta volna az Amen-mondó tréfás püspök egy-egy elfojtott imáját. De ő csak Luciát hallotta, a mint bűnbánó alázattal válaszolt, és Don Rocco ezen mélyen meg volt indulva.

Néhány perczzel később, sötétben, szegényes kis czellájában fekvé még gondolkozott Lucia viselkedésén, milyen zavart volt az első napokban, midőn bizonyynal nagy küzde-

lem ment végbe lelkében, s a mennyei kegy nyilvánvalóan üdvös hatásain. Moro eljárásán is gondolkozott, mint ezikázott egy sugár ezen a sötét lelkiismereten keresztül, egy sugár, mely legalább is hirnöke valamely jobb és tartósabb világosságnak. És mystikus képzeletében látta szálait a Gondviselésnek, mely őt egy a kötelességért hozott áldozatért kárpótolta. Boldogság volt erre gondolni, hogy minden kis földi kényelmét elveszítette ilyen jutalomért. Apjának és nővérének fájdalmát is felajánlotta, saját megaláztatását és a szükségét, melynek most elébe ment. Szemben az ágygyal, az ablakon keresztül látta az ég távol, bizonytalan világosságát, az ő reményét, az ő végcélját. Szemei lassan lecsukódtak a bizalom és a béke édes érzetében. Mély álomba merült.

VI.

Még nem volt egészen ébren, midőn San Luca torony-órája elütötte a félnyelczat. Rögtön utána megszólalt a harang is, mert Don Rocco a megelőző napon értesítette a ministráns fiút, hogy nyolcz óra felé fog misét mondani. Kiugrott ágyából és ruhájáért ment, melyet Luciának kívül az ajtóhoz kellett tennie. Semmi sem volt ott. Egyszer, kétszer, háromszor kiáltott. Senki sem felelt. Csodálkozó megdöbbenéssel ment vissza a szobába és az ablakból kiáltotta: Lucia! Lucia! Teljes csönd. Végre előkerült a kis sekrestyés. Nem látta Luciát. A templomkulcsokért jött, az udvarajtót nyitva találta, a ház ajtaját is; a konyhában senki, az ebédlőben senki. Nem lelvén a kulcsokat, a belső folyosón keresztül ment a templomba. Don Rocco az ebédlőbe küldte őt ruháiért, mert Lucia ott szokott esténként dolgozni. A fiú visszajött jelenteni, hogy ott nincs ruha. Hogy hogy nincs ruha? Don Rocco ráparancsolt, hogy őrt álljon a ház küszöbén és maga szállt le egy ingben ruháit keresni. A lépcső közepén megállott és szimatolt. Micsoda rettenetes pipaszag ez? Don Rocco nagyon sötét homlokkal ment tovább. Egyenesen az ebédlőbe ment, keregett, kutatott; nem talált semmit. A konyhába fordult, szívé kissé dobogott. Iszonyu bűz, de sehol semmi ruha. De igen, van az asztal alatt egy csomó piszkos rongy, egy dolmány, egy

nadrág, egy paraszt kalap. Don Rocco fölszedi, széjjelbontja, megvizsgálja homlokának legfenyegetőbb ránczolása közben. Úgy tetszett neki, mintha már látta volna ezt az öltözetet. Ágya még nem értett semmit, de szíve kezdte érteni és még hevesebben dobogott. Bal kezébe mélyeszté állát és arczát és nyomja, nyomja, hogy talán kipréseli belőle, hogy hol, hogyan, mikor? És ime a falra meresztett szemei egyszerre meglátnak ott valamit, a mi tegnap még nem volt ott. Szénnel oda van írva, jobbról: «Sok sok üdvözet.» És balról:

«Jó a bor,
Jó a szolgáló,
Jó a kabát
És jó Don Rocco».

Elolvasta, kezét nyakához emelte, még egyszer elolvasta, látása elhomályosodott, hideget érzett, zsibbadást, mely szíve tájékaról egész testére terjedt. Valaki azt kiáltotta az udvaron: «Merre van az a Don Rocco?» Nagy fáradsággal visszament szobájába, lefeküdt az ágyba, alig tudta mit cselekszik: öntudatlanul, szinte eszméletlenül.

Odalenn keresték, kiáltottak utána. Marin tanár és még mások, a kik misére jöttek. Senki sem értette, hogy mért marad zárva a templomajtó. A tanár bement a házba, hívta Luciát, hívta Don Roccot, de nem kapott választ. Végre elért a pap czellájához és ámulva állott meg a küszöbön, ágyában látva őt.

— Ohó! — kiáltá — Don Rocco! Ágyban? Hát a mise?

— Nem mehetek — viszonzá halkán Don Rocco. Mozdulatlanul feküdt hanyatt, mint egy mumia.

— De mi az? — kérde a másik, őszinte megdöbbenéssel közeledve az ágyhoz, mi bajod?

Az aggódó arc, a barátságos szavak meglágyították Don Rocco fájdalomtól és meglepetéstől dermedt szívét. Ezuttal a nyughatatlan szempillák alól két valódi könnycsepp szivárgott elé. Összeszorított ajka vonaglott, remegett, de még ellentállott. Látván, hogy egy szót sem válaszol, a tanár a lépesőhöz futott és lekiáltott, hogy hívják az orvost.

— Nem, nem — mondá nagy erőfeszítéssel Don Rocco, de nem mozdult meg. Hangját a zokogás elfojtotta. Csak a tanár hallotta meg, midőn újra az ágyhoz közeledett.

— Nem? — mondá. — De hát mi bajod? Beszélj!

Eközben három vén asszony és egy öreg koldus, kik misét jöttek hallgatni, rémülten léptek a szobába, körülállták az ágyat és ők is kérdéseket intéztek Don Roccohoz. Ez hallgatott, miként Jób és próbált uralkodni magán. Talán a sok kíváncsi arcz, mely az övéhez hajolt és boszantotta őt, segítségére volt ebben.

— Menjetek — mondá végre a később érkezettekhez. —

Nem kell orvos, nem kell semmi sem, menjetek!

A négy arcz kissé hátrább húzódott, de még mindig mereven nézték őt növekedő rémülettel.

— Menjetek, mondom! — ismétlé Don Rocco.

Lassan kimentek és megállottak kívül hallgatódzni, kémkedni.

— Nos? — kérdé a tanár. — Mit érez?

— Semmit.

— Hát akkor mért van ágyban?

Don Rocco a fal felé fordult. Könyei most újra elötörték. Nem tudott szólni.

— De az ég szerelméért — kiáltá a tanár — mi a baj?

— Mindjárt elmulik — zokogá Don Rocco.

A tanár nem tudta mit tegyen, mit gondoljon. Megkérdezte tőle, hogy akar-e vizet, a vén koldus gyorsan lement egy pohárért és oda nyujtá Marinnak. Don Rocconak legcsekélyebb kedve se volt hozzá, de ismételte, hogy: «köszönöm, köszönöm, mindjárt elmulik» és megadással ivott.

— Nos? — kérdé újra a tanár.

— Önnek volt igaza — felelé Don Rocco.

— Miben?

— Az asszonyt illetőleg.

— Luciát? Bravo; és igaz: hol is van Lucia. Nincs itt?

Megszökött?

Don Rocco igent intett. Marin hüledezett és egyre ismételte. «Megszökött? Megszökött?»

A négy vendég bejött a szobába és visszhangozta: «Megszökött? Megszökött?»

No de hallod — mondá a tanár — ezért ágyban maradsz? Így megalázod magad? Rajta, öltözzél fel!

Don Rocco rá nézett, feje bubjáig elvörösödött és nedves kis szeméinek mosolya azt jelentette: «Most nevetni fog!»

— Nincs ruhám — mondá.

— Micsoda?

A tanár egy kézmozdulattal tette hozzá: «Ő vitte magával?» Don Rocco csupán néma bólintással felelt; és látván, hogy a másik csak nagy nehezen tudja visszafojtani a kaczajt, ő is mosolyra kényszeríté magát.

— Szegény Don Rocco — mondá a tanár és még mindig a nevetéssel a torkában, sajnálkozó, résztvevő, vigasztaló szavakat mondott neki és az esemény összes körülményei felől kikérdezte: — Oh, hogyha nekem adtál volna igazat! — . . . fejezé be. Ha mindjárt elküldted volna!

— Igen — mondá Don Rocco, ezt is még megadással tűrve. — Önnek volt igaza. És mit fog most mondani a grófnő?

A tanár sóhajtott.

— Hát fiam, mit mondhat? Semmit se fog mondani. Még hozzá az utódod tegnap írt, hogy most már feloldotta eddigi kötelezettségeit és teljesen a grófnő rendelkezésére áll.

Don Rocco búsan hallgatott.

— Az a baj — mondá pillanatnyi szünet után — hogy fél tíz óraker itt lesznek értem kocsival! Kellene, hogy a püspök vagy a káplán kölcsönözzenek ruhát nekem.

— Én, én! — kiáltott a tanár nagy buzgósággal. Haza megyek és azonnal küldöm. Majd visszaküldöd tetszésed szerint, a mikor alkalmad lesz.

Don Rocco arca élénken elpirult hálából és szempillái megmozdultak.

— Köszönöm — mondá, szemlesütve. — Nagyon köszönöm!

— Teringettét! — mondá magában, miközben a tanár lefelé ment a lépcsőn. Egy araszszal nagyobb, mint én. Most jut eszembe!

De az már nem jutott eszébe, hogy visszahívja.

VII.

Fél tizkor Don Rocco megjelent a ház ajtajában, hogy megtegye exodusát. A tanár kabátja sarkait verdeste és elnyelte kezeit egészen ujjai hegyéig. Az óriási kürtőkalap betakarta füleit.

A tanár, ki odajött hozzá, halkán nevetett. A történetek hírére az udvaron egybegyült pár nevetgélő ember. Egyedül a vén koldus nem nevetett, egy különös alak, fél philosophus.

— Oh Don Rocco, képzelje csak! — mondták az asszonyok. És egyik ezt a történetet mondta el Luciáról, a másik amazt, mindenféle dolgokat, melyeket ő sohasem sejtett.

— Elég, elég — viszonzá Don Rocco, kinek lelkiismerete tiltakozott ennyi megszólás ellen. — Most már megtörtént, most már megtörtént.

Útnak indult. Mind követték. Még egy utolsó pillantást vetett a torony fügefájára és midőn elhaladt a templom előtti cziprusok között, az ajtó felé fordult, alázattal levette kalapját és térdet hajtott.

A szekér az országuton várta. A kocsis meglátván őt különös öltözetében, nem kevésbbé nevetett, mint a többiek.

Ekkor Don Rocco elbucszúzott mindnyájuktól, még egyszer köszönetet mondott a tanárnak, tiszteletét küldé a grófnőnek, elhallgattatta azokat, kik szidták Luciát. Midőn a kocsin elfoglalta helyét, a koldus közeledett hozzá és jobb kezével hozzányult egyik czipőjéhez.

Ez a magáé? — kérdé.

— Igen, igen, a czipő az enyém — felelé elégedetten a pap, miközben a gebe neki indult.

A koldus homlokához emelé kezét, melylyel Don Rocco czipőjét érintette és ünnepélyesen mondá:

— In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen.

FOGAZZARO ANTAL után, olaszból

J. I.

ÖREGSZÜNK. *)

Nem búsúlok, hogy öregszem,
Ifju lenni nem törekszem ;
Tavaszi dísz a virág :
A természettel daczolni,
Törvényeit ostromolni,
Jól tudom, hogy balgaság.

Se nem hiba, se nem érdem,
Hogy ily számos évet értem,
Az ég ingyen adta azt :
Ajkam a dús adományért,
Melyet az ő kegye rám mért,
Sohsem hallat bús panaszt.

Bárha megpróbált az élet
S gyönyöre már tova széled,
Zúgolódni nincs okom ;
Egy-két jó perc ma is vár itt,
S én az öröm morzsácskáit
Magamtól el nem dobom.

Néha-néha egy pohár bor
A fáradni kezdő vándor
Arczára még fényt derít ;
Kedvét gyúladozni érzi,
Multját csak mosolygva nézi
S nem számlálja éveit.

*) Visszhang Gyulai Pál *Vigasztaló* című költeményére.

Ülhetek még a tanácsosal,
Keresni megfontolással
A hazának közjavát,
Hol, mint hajdan, nem felejtik
S a mérlegbe súlylyal ejtik
Az öregek bölcs-szavát.

Ámde nincs ma arra szükség,
Hogy a régi kort kövessék,
Az idők folyása más:
Az elmélet már ma szürke,
Tyúknál okosabb a csirke
S a csirkénél a tojás.

Elöttem egy sötét árok,
Annak is a szélén járok,
Nehéz már az úti por;
Nem szükség, hogy kerülgessem,
Tudom, hogy belé kell esnem,
Csak azt nem tudom, mikor.

Életem, a gyöngö sajka,
Nem hanyódott üzve-hajtva,
Felzudult habok között;
Bősz vihar azt elkerülte
Szellők játszottak körülte
S szirtekbe nem ütközött.

Most, mikor rév-parthoz értem,
Egy kis hajlék menedékem;
Engemet az mindig áld.
Itt merengek alva, ébren,
Hosszu multam tükörében
S vádat az rám nem kiált.

Halmazott idők során át
Tisztos vénség koronáját
Itt hordá apám, anyám
S boldog élet szép emlékét, ...

Szép öregség példaképét
Örökségül hagyta rám.

Hallom itt a két öregnek
Ajki hozzám mit rebegnek,
Ha tán kétség ostromol:
«Túl a síron várva várunk,
Jer, fiam! siess utánunk,
Jer, jer, itt megifjodol.»

LÉVAY JÓZSEF.

A MANCHY. *)

Fehér ruhába', mely felhöként folyt körül,
Manilla manchyn ülve fenn,
Jövel a városba a zöld hegyek közül
Minden vasárnap reggelen.

A templomban tisztán csengett a kis harang.
Friss szélről hajlongott a nád,
S szikrázva lövelte a síkon alant
A tűz-nap arany sugarát.

Pereczzel lábain, kösöntyüvel karán,
Sárga kendővel a fején,
Két telingász vivé, lépkedve szaporán,
Nádból font ágyad' könnyedén.

Hajlékony testökön fehér volt a mezők,
Ideges térdök mozgataék,
Vállukon bambuszrúd, csipőn a két kezők,
Mentek a tópartján tovább.

*) Nádból font hordszék, melyet a Madagaskár mellett fekvő Reunion szigetén, Leconte de Lisle születése helyén, használnak a letelepült európaiak.

Az úton alacsony kunyhók közt, hol a vén
 Kreol mind kinn ült és pipált,
 Vidám feketék közt a honi zenén
 Az ő lábok is tánczra állt.

Tamarin-illattól áradt a könnyü lég,
 S a csillogó hullámokat,
 Végtelen vonalban, egészen ellepék
 A ködbe tűnő madarak.

S míg lecsüngött picziny papucsából kibújt
 Rózsás lábad a manchyrul,
 A letesis fák alatt, melyek gyümölese úgy,
 Mint bíbor ajkad, nem pirul;

S egy pompás pillangó, lebegve tétován,
 Virágnak nézve ült le rád.
 Egy perczre megpihent kis lábad friss haván,
 Ott hagyva rajta himporát;

Patyolat párnádon láttam arany hajad
 A lebbenő függöny megett,
 S az álmat tettető hosszú pillák alatt
 Sötét ametiszt szemedet.

A hegyről így jövel minden vasárnapon,
 A nagy misére, már korán,
 Ifjui kellemed diszében gazdagon,
 Hinduid lépte rithmusán.

Most te is ott pihensz, a homokágyba' lenn,
 Tengermorajtól zúgva be,
 Halottaim között, kik oly drágák nekem,
 Szivem szép hajnalálma, te.

LECONTE DE LISLE után, *franciából.*

VARGHA GYULA.

AZ ÚJ KÖLTÉSNET.*)

Új irodalmi iskola, a mely nyílt reactio az előbbi ellen, alig talált valaha annyi jóakarató támogatásra s biztatásra kritika és közönség részéről egyaránt, mint a franczia *symbolista* költőké, mely körülbelől 1885 óta próbálkozik. A naturalismusnak most már igazán vége van; a kritika maga is segítette meghalni s jó szemmel nézte a fiatalokat, kik ebbeli igyekezetében támogatták. De a temetés után kissé bizalmatlan lett s gyanúja még mai napig sem oszlott el egészen. Mert kecsesgető programmot s üdvös elveket pazar kézzel szórtak, de még eddig nem sokat váltottak be belőle. S a hol beváltották, úgy tetszik, túllóttek a czélon.

E sikertelenség részben az új iskola saját nevelésű bírálójának is terheli a lelkiismeretét. Ők voltak azok, a kik féktelen magasztalásaikkal elvakították az újítókat, s gőgös hegykeséggel csúfolták a tartózkodó, józan bírálatot, a helyett, hogy példáját követve jó útra törekedtek volna terelni az alapjában véve csakugyan üdvös mozgalmat.

A czímbe jelzett tanulmány-sorozat is a symbolista iskola egyik föltétlen hívének a munkája. S épen ezért némileg biztató. Csenedesebb és józanabb, mint az eddigiek: s bár sokszor szép szóval, sokszor mentegetve, de el is ítél itt-ott egyet-mást. Ráférne ugyan még egy kis tárgyilagosság, de már ez is haladás. Ha ők magok fölismerik egyszer, mi az igazán értékes munkájokban, s mi csak az árral úszás, föltünési vágy, akkor közel lesznek az igazi diadalhoz.

Új költészet czímen Beaumier a symbolista költői iskola néhány ismertebb, s legnagyobbbrészt élő képviselőjét mutatja be. A legelső tanulmány egy-néhairól szól, Rimbaudról, kit a szerző az új iskola első hirnökének tekint. Rimbaud 1854—1891-ig élt.

*) Beaumier, (André —): *La Poésie nouvelle*. Paris, Société du *Mercur* de France, 1902. — 1 400 l. in -8°. — 3 fr. 50.

de csak 20 éves koráig verselt. Ő volt az, a ki Verlaine-t elhódította a Parnasse-tól. Ő még nem hajtott végre minden újítást, csak jelezte legnagyobb részét. A Parnasse tárgyilagossá leíró költeményei helyett lyrai visiókat, a tökéletes, szabályos versforma helyett, szándékosan, úgynevezett «hibás verseket» (vers faux) írt, önkényes rhythmussal, változatosabb rímeléssel, szabálytalan sormetszetekkel, és sok hangutánzással. Zeneiségre törekedett. S ebben oly messze szökött, hogy azóta sem igen mentek tovább a legmerészebbek sem. Így például ő írta azt a hírhedtté vált verset a magánhangzók színéről («A noir, E blanc, I rouge, U vert, O bleu, voyelles» stb.) — s itt a szerző belátja, hogy ez csakugyan furcsa volt s csak ártott az iskola hírnevének. Ezt tehát elítéli; de azt, hogy Rimbaud sok olyan verset írt, a mit talán ő maga sem értett meg, egyszerűen tudomásul veszi.

A Rimbaud költészetét inkább csak úgy mellékesen, életkörülményei magyarázatásául ismerteti. A többiekénél különféle módszert követ, s rendszeren az illető költő (vagy verselő) munkásságához legillőbbet. Vagy tisztán csak a művekkel foglalkozik, de jóformán csak tartalmi ismertetésekre szorítkozva (mint például *Verhaeren*, *Stuart Merrill* és *Francis Jammes* ismertetésénél), vagy pedig a művekből æsthetikai elméleteket fejte ki, vagy megfordítva: adott æsthetikai elméleteket a művekkel illusztrálva. A két utóbbi az érdekesebb. S itt alkalmunk nyílik kissé végignézni a soron.

Jules Laforgue (1860—1887.) elmélete egyike a legjellemzőbbeknek. Philosophál ő is, mint a többiek; csakhogy még nagyobb igényekkel, Kant, Schopenhauer, de főleg Hartmann a mesterei. Hartmantól veszi az «öntudatlan» fogalmát. Lelki életünk jelenségei nagyrészt öntudatlanok, homályosak, de azért épen úgy, vagy még nagyobb mértékben részt vesznek lelki munkásságunkban, mint az öntudatosak, a tiszták. Ennélfogva — s itt az æsthetikába viszi át — a költészetben is megvan a joguk. De majdnem azt mondja, hogy csakis ezeknek van joguk. Elvé teszi, hogy a költő ezeket a homályos, sokszor rejtélyes érzéseket juttassa kifejezésre a nekik megfelelő, öntudatlanul érzékelt tárgyak, jelenségek földidézésével. Földidézésével (évocation) s nem leírásával. A leírás pontos, részletes rajz: a földidézés nem az: mert meghagyja az öntudatlanul érzékelt tárgynak, jelenségnek azt a bizonytalan, elmosódott jellegét. Mert nem a földidézett tárgy a fontos, hanem a vele járó érzés; nem a forma, nem a

felszin, hanem a mi alatta, vagy mögötte van: a mit sejtet. S ezzel itt vagyunk a symbolumnál. Minden tárgy, minden jelenség, minden cselekvés lehet symboluma valaminek, csak többet kell látni rajta, mint a mennyit a szemünkkel látunk, többet sejtetni, mint a mennyit megtapogathatunk. Úgy hogy midőn az illető tárgyat egy költeményben fölidézzük, vele kell hoznunk s nem szabad leszárítanunk róla mindazt a «titkok óceánját», mely minden tárgyat körülvesz ezen a világon. S ez a nagy különbség a Parnasse-szal szemben. A Parnasse költői csak a formát, a felszint látják s reprodukálni is csak azt akarják; csak látnak s érezni nem akarnak; mesterségök: objectiv leírás. A symbolisták ellenben látnak is valamit, de még többet sejtnek; s a mit látnak, e sejtéssel együtt reprodukálják; mesterségök: fölidézés, s ez subjectiv. Ez az elmélet egyik oldala. — A másik ez. A symbolisták tehát lyrikusok s e szerint a romantikusokhoz hasonlíthatnak. De nem egészen. A romantikusok lyrája, azt mondja Laforgue, a lehető legönzőbb valami: mindenik csak önmagáról beszél, önmagával akarja érdekelni a világot. Ő nem így gondolja. Mert az egyes embert nem tudja elszakítani az előtte valóktól s az utána következőktől, vagyis a történetileg fejlődő egész emberiségtől; nem tudja elszakítani másfelől a jelenleg körülötte élóktől. Az egyes embernek tehát, mint egyénnek, nincs értéke; csak az ér benne valamit, a mi közös minden emberrel, a mi symboluma az örök emberinek. Lyrája sem lesz e szerint a romantikusok önző, egyéni lyrája. — nevetséges, hogy ez a mulandó én olyan nagy hangon beszéljen magáról! — hanem, jóllehet az egyénből indulva ki, az örök embernek megnyilatkozása.

Ez mind szép dolog s érthető, hogy a tekintélyesebb francia bírálat is (Brunetiére például) ezeket az elveket, bár kissé szelidítve, üdvöseknak tartja. Csakhogy itt még nincs vége az elméletnek. Eddig jó. A mi ezután jön, szintén jó lehet magában, de a kettő együtt aligha illik össze. Laforgue ugyan itt a Hartmanntól vett «öntudatlant» a Darwin-féle evolúcióval kombinálja, s így áll elő «más oktalan vad». — Az egyes ember mulandó, ideig való jelenség s az hatja meg legjobban, a mi olyan, mint ő: ideig való (tehát mégis csak önző!). Ennélfogva minden emberöltő valami ujat kíván; hadd menjen el az előbbi emberöltővel együtt a mit az szeretett (hisz az is csak az ideigvalót szerette!). Szeressünk valami mást, a mi a miénk s a mit

mi is elfogunk vinni magunkkal. Ez az «öntudatlan evolúciója». Alkalmazzuk a művészetre: ott is mindig új kell; a művészet formái is csak ideigvalók, értékök is csak addig van, míg igazán újak. S mintha itt kilógna a lóláb. Mert csak egy lépés kell, hogy minden értékét az újdonságban keresse. Ime ők újat kínálnak nekünk: élvezzük míg új! A mint hogy Beaunier is erre biztat az előszóban. Tehát új kell. A tartalmi újdonságról már volt szó. De újhodjék meg külsőleg is. Újhodjék meg a versforma (erről majd hátrább szólnunk) s újhodjék meg a nyelv. Föl kell frissíteni egy kicsit azt a megcsökönyösödött költői nyelvet. Ezt a nyelvreformot igen sok tekintetben idegen hatás alatt próbálták végrehajtani; s ezért volt is mit hallgatniok. (Különben az új költők nagy része nem franciaországi; van köztük sok belgiumi, van hollandus, van amerikai és van görög is). De Laforgue néha igen eredeti újításokra vetemedett s ilyen komoly dologban nem félt calembour-okhoz folyamodni. Beaunier idéz néhányat, például ezt: «la céleste éternullité»; az éternullité szóban két másik ragadt össze: az éternité (örökkévalóság) és a nullité (semmisség); szóval valami öröksemmisséget, öröknemlétet jelentene, rossz szójátékával egyuttal eszünkbe juttatva azt is, hogy az örökkévalóságot nevezi így; örökkévalóság = öröknemlét: egy calembourba szorult, meglehetősen cynikus ítélet. (Bocsánat, hogy követem a példáját: olyan, mintha örökkévalóság helyett örökkéhalóságot mondanék!) A ki ily szójátékoktól komoly dologban nem riad vissza, gyanus egy kissé. De nevezetes, hogy a szerző nem itéli el; hanem ugyan minek nevezi! «spirituelle et plaisante gaminerie». — De most már az volna a kérdés, hogy az elmélet két fele, hogy illik össze? hogy illik össze az örök emberi, a változatlan és a művészet ideigvaló jellege, a folyvást megújhódó? Erre nincs felelet.

A Gustave Kahn symbolismusa más eredetű, mint a Laforgue-é: se nem mysticismus, se nem vallásos fölfogás, sem pedig metaphysikai conclusio. Kahn sensualista. S mikor valami érzékletéről számot akar adni (költeményt ír), bele akarja vinni a kifejezésbe is mindazt, a mit akkor összes érzékeivel érzett: a kifejezésben is éreztetni akarja a benyomások complex voltát. A complextól a zavarosig azonban csak egy lépés az út s Kahn ezt sokszor meglépi. Beaunier észreveszi ezt az érthetlenséget, homályt, zűrzavart, de szívesen tulajdonítja a kifejezés complex voltának s majdnem elkerülhetetlennek tartja. Ha tudnók —

úgymond -- milyen körülmények közt írta ezt, vagy azt a költeményét, jobban megértenők. Természetes. De épen az a bökkenő, hogy nem tudjuk, mert Gustave Kahn tartózkodik minden egyéni magyarázgatástól; a képeket hol innen, hol onnan kapja elő, a mint véletlenül jobbra, vagy balra néz; csakhogy mi nem vagyunk ott, hogy mindig odanézzünk mi is. És az is igaz, hogy így attól az önző lyrától legalább látszólag tartózkodik; de ha nem értjük meg! — Itt is mentegeti a hibát.

Jean Moréas (görög) egyike a legérdekesebbeknek. Mert azóta, hogy irni kezdett (1886), a mai napig, több iskolán ment keresztül. Mindet ő maga alapította. S most, úgylátszik, visszatérőben van a Parnasse felé. Nagyon szilajon kezdett az újítás-hoz. Első föllépésében megtámadja a Parnasset; hirdeti, hogy a verselés reformja félben maradt, mert Victor Hugo s a romantikusok nem fejezték be; folytatni kell tehát, a hol ők elhagyták; a mi szabályt ők még megtűrtek, ki kell dobni. A nyelvben is a régihez kell visszatérni. — Egy későbbi kötetében (1891.) határozottabban lép föl s kivált ezt a nyelvreformot tartja fontosnak. Forrásul a középkori francia nyelvre mutat s ezzel megalapítja az úgynevezett Román iskolát (Ecole Romane). Itt igen józanul itél Beaumier; ezt a visszatérést veszedelmesnek tartja; ha csak egy-egy feledésbe ment szó fölüjításáról volna szó, vagy itt-ott új képzésről a régi analógiájára, nem volna nagy baj; de erőszakos és céltalan dolog azt a középkori nyelvet szőröstül-bőröstül a magunkévá tenni. Ebben a kötetében már kevesebb a symbolum s a középkori hatásnak megvan, a szerző szerint is, az a jó oldala, hogy kiszorította a német érzelgést, homályosságot. — Majd még később, a stanzákkal, a román iskolát is odahagyja s visszatér a Parnasse szabályos formáihoz. Most már nem symbolizál, nem romanizál s a Parnassetól csak annyiban különbözik, hogy lyrikus marad.

Még egy másik van, a ki ilyen kerülővel félig-meddig visszatér; az, a ki az élő symbolisták közt bizonyára a leginkább költő: Henri de Régnier. Szerényen fogott az újítás-hoz s inkább csak abban volt új, hogy lyrikus volt. Apránkint a lyrát is másképp értette. 1886-ban jelent meg az *Épisodes*: lyrikus marad annyiban, hogy a saját érzéseit akarja kifejezésre juttatni; csakhogy átviszi másra, «külsőiti». Újabb kötetekben a versformával is szabadabban bánik, a symbolummal is általánosabban él. Symbolumot lát a történetben is, melyet nem tekint bezártnak.

tőlünk elválasztottnak. Mintha ő is ott élt volna s visszatekintve rá, mintha csak egy régi álomra emlékeznék. Igen mert az emberi lélek benne van történetének minden pillanatában; az a régi ember csak olyan ember volt, mint én: érzett és gondolkozott; s most midőn róla gondolkozom, tulajdonképen csak emlékezem. A történet tehát csak symboluma az örök emberinek. Ilyen értelmezése egészen más, mint a történetíróké s a Parnasse költőié. Ezek épen a korokat jellemző s elválasztó különbségeket keresték: Henri de Régnier s követői pedig azt keresik, a mi minden korban közös. Mese, legenda, mythológia: mind symbolum, s így egyrangú a történettel. — Költészetének jellemző vonásai különben: reflexiók az emberi életéről, önszemlélet s a halál gondolatával való foglalkozás. Leírásai tulajdonképen nem leírások, hanem «fölidézések»: nem elemzi a symbolumúl vett tárgyat, hogy végig menve minden részletén, egészet adjon; hanem valami kiemelkedő részre mutat rá, melyhez emlékei, érzelmei fűződnek, hogy az magával hozza a hiányzó részt, homályosan, sejtetve. Egy részlet-kép, egy hang-töredék, egy nagyjában jelzett mozdulat suggerálja a többit. Nem egyenes ábrázolása («reproduction directe») az életnek, hanem czélzás az életre («allusion à la vie») — a mint Beaumier helyesen jelenti. — Legutóbbi verskötetében (1900.) mintha Hérédia s a Parnasse hatása alatt állana; a gyűjtemény címe is, *Médailles d'argile*, plastikus leírásokra utal. E szerint tehát útban volna visszafelé, a honnan elindult.

Még csak egyről emlékezem meg különösebben. Mert vele a symbolista költészet a szinpadra is bevonúl, mysticismusával és szabadabb verselésével. Maurice Maeterlinck írt néhány apróbb drámát, melyek némelyike valósággal a sorstragédiákra emlékeztet. Az egyiknek címe: *A vakok* (Les Aveugles, 1890). Néhány szerencsétlen vakról van szó, kiket egy öreg pap ápol, vezetget; a pap meghal, a világtalanok magokra maradnak és siránkoznak: «könyörüljetek rajtunk!» Symbolum az egész: a vakok az emberiség, kit hite is elhagyott s most az útmutatót várja. Ezt a symbolum kedvéért említettem. — Egy másiknak a címe: *L'Intruse*: az ágyban egy öreg, nagyon beteg asszony; hozzátartozói távolabb. Egyszerre csak remegni kezdenek; miért? — a kert madarai hirtelen elhallgatnak, elrebbennek, s tovább húzódnak a tó hatyúii; behallik, a mint egy kertész a sarlóját feni; valaki az asztalost hozza szóba; egy szobajutó hirtelen fölpattan.

Mindez mit jelent? Azt, hogy a darab főszemélye, a láthatatlan, a Halál, megérkezett: ő riasztotta el a kert madarait s a tó hattyuját, talán ő fente sarlóját az imént s ő pattantotta föl a szoba ajtaját. S most már az asztalos gyalulhatja a koporsódeszkáját — közel vagyunk a sorstragédiákhoz: a titokzatos, magyarázhatatlan események, a félnék előérzetek a sorsra utalnak. A cselekvés kiszorúl; a cselekvő, az ember, alig jön számba s egyéni kialakulásra nincsen szüksége; mert hiszen a symbolum (a szinpadai cselekvés) csak jel s a jelnél fontosabb a jelentés: az eszme. S a symbolum ellensége az egynek, mert értéke csak az általánosságban van.

A kötet végén egy rövid fejezet ismertet három belga költőt, kiknek költésze vallásos megalázkodás és az egyszerű, házias élet dicsérete.

Mi hát a közös mindezekben? Erre felel a *Bevezetés* (1—43. l.), mely korántsem oly teljes, mint szeretnők. Közös bennük első sorban az, hogy egyéniségre törekeshetnek valamennyien. S itt mindjárt szükség lett volna egy kis megszorításra; mert láttuk, hogy némelyik csak annyit mutat meg a maga egyéniségéből, a mennyi az általános emberivel összevág. Talán nem is annyira egyéniség ez (a mi azt jelentené, hogy a hány költő, mind másféle), mint inkább subjectivitás, belevegyítése önmagának, a saját érzéseinek abba, a mit költészetében reprodukál. S ez volna az első nagy különbség, mely az iskolát a Parnassezal szembe állítja. A Parnasse ugyanis semmit sem tiltott annyira, mint az alanyiságot; megkivánta, hogy a költőnek nyoma se legyen a költeményében; mintha az a költemény csak úgy magától született volna, vagy úgy nőtt volna ki a földből, mint valamely fa. Célja volt, hogy meghamisíthatatlanul adja az olvasónak a tárgyat, a mely majd fölkelti a neki megfelelő érzést. Vagyis leírást adott. A symbolista költő ellenben a maga érzését adja, s a tárgyat, mely annak forrása, csak sejteti. Vagyis fölidéz.

Ez magával hozza a másik különbséget, s itt a kapocs, mely a symbolumhoz vezet. A Parnassien hű képet akar adni: felszinen marad s plastikus előállításra törekszik. A symbolista ellenben érez és éreztetni akar; neki nem a forma a fő, hanem a mit alatta sejt. Értéket tulajdonít a sejtésnek, az ismeretlennek, a metaphysikának, a mit a Parnasse a positiv philosophia nyomán elvetett. A forma tehát, a felszín, nem minden, csak takar valamit; s az a fontos, a mit takar s nem a takaró, a mely

csak jelkép, symbolum. A positiv philosophus és vele a Parnasien költő a jelenségekben magát a valóságot látja: a metaphysikus és vele a symbolista költő ellenben a jelenségeket csak látszatnak tartja; amaz csak a megismerhetőt veszi figyelembe, ez a megismerhetetlent is, mert az is van. Ha tehát a jelenségeket ábrázoljuk, ne csak a formát rajzolgassuk, hanem tegyük át vele együtt költeményünkbe mind azt, a mit takar és sejtet: a «titkok óceánját».

Ez a tartalmi része.

Forma tekintetében is nagy a különbség a kettő közt. A Parnasse mindenekfölött a leíró költészetet művelte, azt, a melyhez a legnagyobb tárgyilagosság, nyugalom, az inspiratio távolléte szükséges. Ehhez kellett az a szabályos, plastikus verselés, a mely olyan, mintha fémből volna verve. Banville irta meg a Parnasse *Ars poeticáját*, tele aprólékos, szigorú követelményekkel. Mikor az első symbolisták írni kezdtek, a nyolczvanas évek elején, lyrájukhoz sehogysem illet az a nagyon is kiszabott forma, melynek csiszolgatása lehűtené a frissen kelt inspiratiót. A romantikusok példájára kezdtek egyre több kihágást elkövetni a megkristályosodott vers-szabályok ellen. De mindez nagyon rendszertelenül ment: hol megtartották a sormetszetet, hol nem; hol egynemű, hol különemű sorokból rótták össze a versszakot; hol számba vették a néma e-t, hol nem; hol rímelték, hol nem — stb. A teljes átalakulás 1885., 1886. és 1887. körül megy végbe. Verlaine ír egy kis verses *Ars Poeticát*, melyben Rimbaud nyomán főkép zeneiséget kíván a verstől s erre a célra a páratlan szótagszámú sorokat ajánlja («De la musique avant toute chose». — «Et, pour cela, préfère l'Impair!»). De különösen Laforgue és Kahn hajtják végre a reformot, divatba hozva az úgynevezett «szabad» verset (vers libre). Időbe telt, míg ebben is megállapodtak. S ma így áll a dolog. A költő teljesen szabad a verselésben; a sorok szótagszáma, rímelés és sormetszet tekintetében úgy jár el, a hogy kedve tartja. Írhat akár 30 szótagos sorokat, rímmel, vagy asszonáncczal, vagy a nélkül, sormetszettel, vagy egy szuszra; olyan sorokat rakhat egymásután, s úgy kötheti össze, a hogy a füle szereti. Szóval nem vers libre, hanem versification libre. Teljes fölöszlása nemcsak a francia versnek, hanem minden versnek. Nem is vers ez többé, hanem holmi átmenet a vers és próza közt: rhythmusos próza (prose rythmée), mint ők nevezik. Írnak

azonban szabályos verseket is, mert hiszen teljesen szabadok. De legfőbb a prose rhythmée. Igaz ugyan, hogy a rhythmust igen sokszor csak ők érzik ki belőle.

Ez a symbolista iskola. Beaumier őszinte meggyőződéssel ajánlja. Különben az ő könyvében is van valami a symbolismusból: egy kis rendetlenség, részletek szétszórása, melyeket összefűzni feleslegesnek tart. De könnyen rendbe szedhető. Hanem érdekesebb az, hogy az iskolával a bírálat nyelve is változik; mást dicsér a költőkben, mint a régi bírálat, s más szóval jellemez. Ide irok néhányat kóstolóul: *merveilleuse fantaisie d'imagination, émotivité, gravité religieuse, studieuse réflexion, suave tendresse, ardente passion, enfantine et adorable moquerie, un sourire nouveau, mélopées de rythme ondoyant, — d'une exquise fantaisie, — d'une délicate musique, la note dominante de ce livre est triste — stb.* Megjegyzendő még, hogy a Kosmos is sűrűn előbukkan.

Mielőtt végeznek, fölhívom az érdeklődők figyelmét egy szemelvényes kiadásra, mely 1899-ben jelent meg s tavaly már hetedik kiadását érte el. Czíme: *Ad. van Bever & Paul Léautand: Poètes d'aujourd'hui. 1880—1900. Morceau choisis.* Harminczhárom symbolista költőtől közöl szemelvényeket. A symbolisták nevezetesebb folyóirata: a *Revue de Paris* és a *Mercure de France*.

S most már ítéljük-e, jósoljunk-e az új iskoláról? Nem merjük. Okulunk a multakon. Minden új iskola nagy port vert föl, nagy és jámbor megbotránkozásokra adott okot. Mégis lassanként eltűnedezett belőle az a bolondos jelleme, hozzászoktunk és megszerettük. Sok a hűhó itt is, sok a vajszívű metaphysikus, sok a nagyon is hályogos szemű symbolista, a ki mindent csak sejteni akar s megérteni semmit; sok a verselő, kevés a költő; sok a zenei ábránd, sok a versbeli Wagnerkedés, a szabad vers pedig talán nagyon is szabad. De tagadhatjuk-e, hogy van komoly alapja? hogy a symbolum, a sejtések, a vágyak, a bizonytalanság érzete a legprimitivebb, a legüdebb költészettel egy napon születtek? hogy a mi a verset verssé teszi, zeneisége az? korszakot végeznek-e, vagy korszakot kezdenek? még most nem tudni. De annyi bizonyos, hogy immár számot tesznek a francia irodalom történetében s tudomást venni rólok nem fölösleges.

ÉRTESÍTŐ.

Erdős Renée, Versek. Pallas részvény-társaság nyomdája Budapestben, 1902. Márkus Géza rajzaival. 219 lap.

Erdős Renée nem tehetség nélkül, sőt tehetsége sajátos nyilatkozataival szerepel versíró nőink sorában. Bizonyíték erre előttünk levő könyve, melyben eddig elszórva megjelent költeményeinek jókora gyűjteményét nyújtja kezünkbe. A kötetet nem is *Költemények*, hanem szerényen csak *Versek* czimmal látta el, különbözve az oly szerzőktől, a kik zsengeiket furcsánál furcsább czimek alatt vetik a könyvpiacra. Erdős Renée azonban nem gyöngé, nem is valami gyöngéd kézzel kap a lant húrjaiba. Költeményeiben a szenvedély heve egyesül a kifejezés nem mindennapi erejével. Az ő alakja, a mint ezekben a költeményekben előttünk áll, szinte kihívja a közelebbi vizsgálatot: miképen ítéljük meg belső lényegét, a jellemet, a forrást, melyből ezek az izzó, forró, szilaj szerelmi dalok fakadnak? Nem kell e végett messze fáradnunk. Maga az író nő rajzolja meg önképét cím nélkül írott első versében, melyet mintegy ajánlás vagy tájékozás végett nyujt az olvasónak. Különös kép ez, női arcképnek valóban különös. Nem minden vonását igazolják a következő költemények: de mégis sokat igazolnak.

Tehát: Erdős Renée, a *költő* csak édes, színes álmainak él. Nem zaklatják szilaj szenvedélyek, rossz indulatok. Világa a szelíd magány s «ha bús órák felhője tör rá,» nem zúgolódik, csak magában sír. Erdős Renée, az *asszony*, nem szelíd, nem engedelmes. Szerelmesének ölelése el nem puhítja, rabságba nem hajtja. Neki nem kell «az üdvezítő szent szerelmi járom». Nem tűr lánczot, széttépi, lerázza azt. Erdős Renée, az *ember*, egészen a magáé; lelke szabad, világos. Asszonysága, vagy költő szerelme nem uralkodik felette; lebírja őket s «hideg mosolylyal, büszkén emberül, néz ő szemébe az egész világnak».

Még tovább fűzi ezt a belső önéletrajzot egy czikkecske, melyet Erdős Renée nem rég közölt egy napilap tárczájában. Objectiv alakot ad a *Bilincsek* című rajznak, de tekintve a fön-
tebbi sorokat és előttünk levő költeményeit: nem igen lehet kétség a felől, hogy «hegedűszóban a szép mese» ő róla, magá-
ról szól. Vessünk ide a képről egy-két vonást. «Én nem azért vagyok, hogy emberek által nyugodtan szemléltessem magamat, hogy egy jól eső pont legyek, a melyen a kuszált emberi gondolatok kipihenhessék magokat. Én szeretem, ha rajtam megakadnak vélemények, fölfogások, ha szabályok tótágast állanak, ha nyugodt hagyományok egyszerre csak megbolondulnak. Lázongó természetem tisztán csak azért lázong, mert saját magán kívül nem talál egyetlen érdekes pontot, melylyel foglalkozhatna... Embereknek a lelkét nyitottam meg titkos ígéretekkel s a mint egy kicsit körül néztem magam benne, nem váltottam be az ígéreteket. Sokat elvettem másoktól s nem adtam helyette semmit... Emberi sziveken apró sebeket ejtettem; azok nyílásán a mi kiszivárgott köny és vér, abban megmártottam az ujjaimat kegyetlen részvétlenséggel... Minden elcsépeelt dolog itt körül-tünk. Nincs egyetlen érzés, a mire joggal rá nem foghatnók, hogy *banális*. Az irgalom is az. Az anyai szeretet is az. Hát még a szerelem!... Mi szabad, mi nem? Hát van ilyen szabály? Ha álmos vagyok, alszom: ez nem helytelen. Ha éhezem, enni is szabad. S ha a lelkem, a *vérem* megkíván egy kis emótiót, az már helytelen? Végre is, nem... A mi zavart én csinállok, az legfőlebb annak fáj, a ki történetesen bele került kísérletezésem hálójába... Nem vagyok szerelmes, de szeretem a szerelmet s szeretem, ha szeretnek és szeretem az uralkodást stb.»

Ha csak némileg illenek is ezek a vonások Erdős Renée valódi lényére, nem igen fordulhatunk rokonszenvvel és bizalommal azon világ felé, melyben ő a múzsáknak áldozni szokott. Nem hisszük el, hogy ő *mint költő*, olyan jó, olyan szelíd, olyan ment a rossz indulatoktól és szilaj szenvedélyektől, a minőnek hirdeti magát. Könnyen és örömet átteszi magát a társadalmi és erkölcsi tekinteteken. Az ő költeményeiben szabadosságot követel magának a szabadság. Kedvtelve foglalkozik azzal, a mit a *vér megkíván*, vagy a mi épen frivol. Egyik újabb tárczarajzában a fiatal nő, férjhezmenetele után, csakhamar új élvezetekre vágyódik; idősb férje alig távozik a háztól, a léha menyecske

már kéjtől remegve várja otthon a kedves udvarlót. Effélékben leli kedvét Erdős Renée.

Ilyen benyomás után örvendő várakozással hogyan vegyük kezünkbe versei gyűjteményét, melynek darabjai, kevés kivétellel a szerelemnek vannak szentelve? Szerelme tárgyához van intézve csaknem minden költeménye csaknem olyan folyamatosságban, mint egy összefüggő szerelmes levél. De ez a szerelem nem valamely eszményi, szívet-lelket emelő, tisztító és nemesítő légkörben lángol. Érzékiségben keresi üdvét, azért eped, azt fejtegeti itt-amott oly nyers színekkel, minőket versíró férfaink sem igen használtak eddig, annál kevésbbé a nők. Szakaszokba osztotta költeményeit, felig-meddig azok hangja és természete szerint. Ezek: *Sappho*, *Ejszakák*, *Magányom*, *Édes Anyám*, *Izenetek*, *Dalok*. Mindenikben szerelem az uralkodó érzés. Mindjárt az első, a *Sapphó* című, elénk tárja ennek a szerelemnek egész mivoltát, gyötrelmét, epedését, lángoló szenvedélyét. Talán, hogy valami emlékeztessen bennünket Sapphóra, némely versében próbálkozik a Sapphói-versalak gyarló utánzásával is. Ez azonban nem vonja figyelmünket magára úgy, mint annak a *vérkivánta* érzékiségnek tartózkodás nélküli hangja, mely e huszonegy darabból álló cycilus számos darabjából fülünkbe cseng s képzeletünkben megelevenül. Egymást éri a csók és ölelgetés, a szerelem édes gyönyörének szürcsölgetése. Avagy kell-e e tekintetben szemléletesebb rajz, mint a következők?

Csókoltál máskor is ily hévvel épen,
A fojtó tűzár ellepett egészen,
De soha így, ily izzón, esztelen . . .
Mondd, mit akarsz velem?
. . . Takard be az arczom;
Oh sejtem, ez lesz legutolsó harcrom,
Gyönyörű, kinos, édes küzdelem . . .
Mondd, mit akarsz velem? (VII.)

Tovább fűzi gyönyörét a következő (VIII.) költeményben.

Hajfürteimet lágyan rád borítom,
Az ajkamat az ajkadra szorítom,
A két karommal átfonom fejed,
Ruhám redője rád simúl, befed.
Elrejtelek, hogy senki meg ne lásson!
Szeretsz-e párom? . . .

Ennek az emésztő szerelemnek a sorsa azonban, úgy látszik, nem a természetes kimerültség, vagy az azt követő megúnás, hanem a csalódás, mely a cycilus utolsó versében (XXIV.) búsan sóhajtja, hogy *kihaltak már a nagy tragédiák, ellobbantak az

éző szenvedélyek», hogy a költő csalódott a szerelemben, de szíve nem repedt meg; «oly csendes, nyugodt, mint befagyott téli éjszakában, mint hó-lepett sír erdő mélyiben» . . . Ámde ez a nyugodt szív, csak képzelet, vagy önmagára hazudja a nyugalmat. Vergődik az a szerelem édes kínjában, epedésében, vagy emlékeiben mindvégig, azaz a gyűjtemény végeig. Éjszakáin, álmában is azzal gyötrődik. Látja démonát: «a szeme fényes és piros az ajka s én úgy cselekszem, a mint ő akarja; ölelem hévvel, hogy ha ő ölel s ha izzó ajka rám ragadva éget, gyönyörrel szívom belőle a mérget» . . . «Izzó szenvedélyek emésztő lángjában ég, perzselődik; örök szomjuságban gyötrődik, vergődik; gyilkos tüzes lángban váltig emésztődik.» Néha *igazi szerelmet* óhajt; de úgy látszik, nem bírja megtalálni. Gyönyörök után repdes, de a melyekben maga sem bíz. «Útain az éjnek, virágot is tépek; hogy másé, nem nézem; szeretem míg tetszik, aztán összetépem» . . . A szerelmi gyönyörök, élvezek és örömek ily hajszolása mellett, nem csuda, ha azokon túl nem sok érzéket tulajdonít az életnek s fél az *elmulástól* (67. lap) «hogy testünk, mely virult és örömeiben égett, elmálik, széthull, férgek étke lesz — mit bánom én akármi sorsra jut a lélek!» . . . Nemde különös, hogy éppen egy női szívet tud lefoglalni ez a versbe öltötetett sivár bölcsesség? hogy éppen ő előtte nincs semmi magasabb, kívánatosabb, fölemelőbb, mint a test virulása, a hús és vér izgalmi, a szerelem érzéki gyönyöreit?

És Erdős Renée eleitől végig kedvtelve csapong ezen a rideg, lelketlen *secessiós* téren. S hihetünk-e a lángoló, tomboló szerelmi nyilatkozatok és érzelmek őszinteségének, midőn könyve végén maga a költő riaszt el bennünket attól?

Nem tudok több dalt. A mit eddig tudtam,
Félig álmodtam, félig úgy hazudtam,
Mi benne rezgett, felzikázott, lángolt,
Képzelt hevület, lobbanó sugár volt.

Hígyük-e komolyan, a mit e sorok után szintén maga hirdet, hogy szétfoszolván álmái, most már a *valóság lépett az ő költészetének örökébe* s ez a valóság csupa boldogság, sőt annál is több, «igazabb, forróbb, ragyogóbb a dalnál.» (?) Ritka szerencse, ha édes örömpoharainak fenekén csakugyan nem rejlik keserű üröm.

Az a szellem, irány és fölfogás, mely előttünk levő költeményeiből kisugárzik, mind sűrűbben megjelenő tárczaczikkeiben

is nyilvánul. Ferdén itéli az élet viszonyait, léha játékot ad a szerelemnek, realismus leple alatt materialismust árul. Azt azonban meg kell adnunk, hogy a mit dalol, néha szépen, hangzatosan, lendülettel dalolja. Olykor a gyöngédség finom vonásaival is találkozunk; így az *Édes anyám* című szakaszban. Gondolkozó fő; üres szóvirágokkal ritkán akarja pótolni, vagy takarni a gondolat hiányát. Gyakorlott verselő, de számos darabjában stereotippé, unalmassá válik egyes sorok gyakran visszatérő ismételtetése. E szép kiállítású, tartalmas versgyűjteményt azonban még sem tartjuk arra valónak, hogy az édes anya, leányainak, habár felnőtteknek is, olvasmányul kezébe adja. Korán ismernék meg a könyvből (s nem előnyükre) a mit később az életből ismerve sem szoktak jobbra tenni . . . Sok szabad a költőnek, de nem minden. Nem mind szép az művészileg, a mi önmagában természetes. A klasszikus világ többnyire meztelen alakban alkotta szobrait, de kételkedve pillantanánk egy élő modern Sapphóra, a ki előttünk csóközönbe merülve, átlátszó könnyű pongyolában pengeti lantját.

Úgy hisszük, Erdős Renéének elég alkalmá, ideje és ereje van még arra, hogy más egészségesebb irányt adjon költői szelleme szárnyalásának s a való élettel szép összhangban képezze tovább önmagában a *költőt*, az *asszonyt*, az *embert*. —o—

Dóczy Schiller-je és egyik magasztalója.

Sok dicsérő, s nem épen méltatlanul dicsérő szó esett már Dóczy Lajosnak legújabb könyvéről: Schiller költeményeinek fordításáról; de az az áradozó magasztalás, melyet Keszler József a *Magyar Nemzet* karácsonyi számában zengett róla (Dóczy Schiller-je; tárcza), még e tömjénezéssel épen nem fukarkodó időben is föltűnő, szinte kirívó.

«Meg kell vallanom — írja —, hogy nem olvastam még életemben fordítást, mely a tartalom legszigorúbb, legteljesebb megóvása mellett oly híven, oly hatásosan adta volna vissza az eredeti versnek zenéjét, mint Dóczy Schillerje.»

Meglehet, hogy Keszler József csakugyan nem olvasott jobb fordítást, s akkor, mint egyéni véleményt, igaznak vehetjük mondatát. Csakhogy Keszler egyszersmind műbíráló, ki a közönség

ízlésére akar hatni. A mit kijelent, általános, irodalmi ítélet számba megy. Így nézve aztán nem mindenben igaz, a mit Dóczi Schillerjéről mond.

Mert bizony még az eredeti vers zenéjének a «visszaadása»-hoz is fér egy-két szó; de hogy azt Dóczi «a tartalom legszigorúbb, legteljesebb megóvása mellett» érte el oly híven, oly hatásosan: abban már ellent kell mondanunk Keszlernek. Annál is inkább, mert ez állítását még fokozottabb mértékben ismétli is, mondván:

«Dóczi első törekvése arra irányul, hogy a poeta gondolatait formálja meg a lehető legszabatosabb hűséggel. Lelkiismeretessége, gondossága ebben határt nem ismer. A legcsekélyebb (!) engedményt sem teszi meg magának, mely interpretatióját innen hagyná, vagy túl vinné az eredetinek értelmén.»

De mennyire innen is hagyja, túl is viszi!

Csak egy példát a sok közül, minden szorgosabb keresgélés nélkül.

Itt van a *Der Gang nach dem Eisenhammer* című elbeszélő költemény, melyet Dóczi egyszerűen csak *A vashámnak* fordít. A fordítást összehasonlítva az eredetivel, versről-versre ki lehet mutatni: meddig terjed az a «határt nem ismerő lelkiismeretesség, gondosság», — ki lehet mutatni: bizony mekkora engedményeket tesz a fordító magának. A fordításban azokat a részeket emelem ki, melyeket Dóczi maga toldott-foldott az eredetihez. Az eredeti szövegben pedig az elsikkadt helyeket, vagy a melyek a fordításban elszintelenedtek, ellaposodtak. Itt ott talán csekélyeknek látszanak a különbözőségek. De Keszler a «legcsekélyebb»-eket sem látja, vagy akarja látni.

Ine az összehasonlítás:

1. Ein frommer Knecht war Fridolin,
 Und in der Furcht des Herrn
 Ergeben der Gebieterin,
 Der Gräfin von Savern.
 Sie war so sanft, sie war so gut;
 Doch auch der Launen Ueber-
 Hätt' er geeifert zu erfüllen
 Mit Freudigkeit, um Gottes-
 [willen.

1. Jámbor cseléd volt Fridolin
 És Istene után
 Savern grófnője szeméin
 Csüggött -- s szolgálatán.
 A hölgy oly jó volt, oly szelid,
 De nem banná szeszélyeit
 S intésit várva, álla lesen
 Mindenre készen, istenesen.

Az utolsó két sor nem is valami «hangzatos», legalább is nem az eredeti zenéjének «visszaadása.»

3. Drum vor dem ganzen Diener-
Die Gräfin ihn erhob: ^[tross]
3. Becsülte is nagyasszonya,
Rá gáncs nem férhete.
5. «Wie seid Ihr glücklich, edler
Hub er voll Arglist an, ^{[Graf].}
«Euch raubet nicht den gold-
Des Zweifels gift'ger Zahn: ^[nen Schlaf]
5. «Mily boldog vagy, uram! A hit
Nem ing benned soha,
S nem bántja arany álmaid'
A kétség vas foga.
6. Da rollt der Graf die finstern
«Was redst du mir, Gesell? ^[Brau'n:]
Vom Weib des Grafen von
Bleibt, hoff ich, der Versucher ^[Saverne]
[ferne].
6. S a gróf: «Miket beszélsz,
És szeme tüzet fog. ^[legény?]
(Hang-
[zatos!]
Savern hölgyéhez, értsd meg,
Csábitó közelíteni sem mer.»
7. «Was?» fällt im jener ein und
«Redst du von einem, der da ^{[hebet,}
[lebet?】 —
Schillernél a gróf haragjában remeg; Dóczinál: zölden
Persze, mert a rím: földén. S mondja ezt így más is?
8. «Wer hebt das Aug' zu Kuni-
«Nun ja, ich spreche von dem ^[gunden?]
[Blonden.】
Itt nem ártott volna a «szöké»-nek (másutt oly gyakori)
magyarázása — a toldalék helyett.
8. «Ki szögzi szemét Kuni-
«A szöke! Minden ember ^[gundra?]
[tudja.】
9. Indem's den Grafen heiss und
Durchrieselt bei dem Wort. ^[kalt]
Hogy elhalványult az eredeti élénksége!
9. A míg a gróf, hallgatva rá,
Egyszerre hül és fül.
12. Die Werke klappern Nacht und
Im Takte pocht der Hämmer ^{[Tag,}
[Schlag,
Und bildsam von den mächt'
Muss selbst das Eisen sich er- ^[gen Streichen]
[weichen].
12. Nap-éjjel nyüzsg zaj mindenütt,
A gép zihál, a pöröly üt,
Hogy tetőt, falat, földet renget
S a lágyuló vas kéznek enged.
- «Nap(pal)-éjjel» helytelen ragelhagyás. «Tetőt, falat, földet»
henye toldalék a rím kedviért.

13. «Den ersten, den ich sende her, 13. Az első, ki nevembe jő,
 Den werft mir *in die Hölle* dort, E *tűzbe* döntitek hamar,
 Dass er zu *Asche gleich* vergehe. Hogy a *kohóban főjjen, süljön*,
 Und ihn mein Aug' nicht wei- Szemem elé sohse kerüljön.
 ter sehe!»

Az eredetiben a *pokol* mennyivel hatalmasabb a fordítás *tűzénél*. Az a «főjjen, süljön» szinte komikus. De persze a rím úgy kívánja.

14. Des freut sich das entmenschte 14. Vigyorg az állatlelkű pár
 [Paar
 Mit roher Henkerlust, S hóhérvédv *gyül szemén*.
 Und frischer mit der Bälge S újból *szítják a fujtatót* (!)
 Hauch
 Erhitzen sie des Ofens Bauch Új lánggal töltik a kohót
 Und schicken sich mit Mord- És várnak *szomján, tréfálgatva*,
 [verlangen,
 Das Todesopfer zu empfangen. Az *igért* emberáldozatra.

Szemében, nem: *szemén*. Kissé sok is a «szem». (L. 1. 6. 8. 14. 28. vers.) Azt meg csak most hallom először, hogy a *fujtatót szítani* szokták.

16. Und vor die Gräfin stellt er 16. S *föltjut oda, hol hölgye* (?) *ült*:
 [sich:
 «Hinaus zum Hammer schiekt «A gróf a vashámorba küld.
 man mich;
 So sag', was kann ich dir ver- Jövök, ha vélem parancsolnál,
 [richten?
 Denn dir gehören meine Pflich- Mert *testem, lelkem* téged szol-
 [ten.» [gál».

Az az első sor! Aztán: *hölgye*? Talán nem épen az övé. Az utolsó sorhoz pedig oda kellett volna írni: Honny soit, qui mal y pense! — másként igaza volna a bős Róbertnek. S hol van az eredeti vers zenéje?

18. Hat noch des Dorfes Ende 18. S már lenn halad a faluban,
 [nicht
 Erreicht in schnellem Lauf, Midőn a *domb felett*
 Da tönt ihm von dem Glocken- A harang *koronája* leng
 [strang
 Hellschlagend des Geläutes S az *égi* hang fülébe cseng.
 [Klang.

A «domb felett», — persze, mert: «droben stehet die Kapelle».

20. Entschlossen ist er alsobald 20. Hamar határoz, vált mezet,
 Und macht den Sakristan. Sekrestyés ő leszen.
 Azt is csak Dóczi látja, hogy «vált mezet»; holott csak a
 minisztráló inget ölti a saját meze fölé.

24. Erst reinigt er das Heiligtum, 24. Kisöpri még a templomot
 Und dann entfernt er sich. S bezárja csendesesen.
 Ez is csak a fordító lelkiismeretes gondossága, hogy «be-
 zárja csendesesen». No meg a hangzatos rím is megkívánja, a mely:
 «rendesen».

25. Und als er rauchen sieht den 25. Fölért s két bérést látva ott,
 [Schlot,
 Und sieht die Knechte stehn, Kiáltja hangosan:
 Da ruft er:
 Itt sincs «legcsekélyebb» engedmény se?

26. Und sprach der Rosenkränze 26. Négy rózsafüzéért érted s érte
 Für Euer Heil und für [viere
 das [ihre. Házadra ég áldását kérve
 (imádkozám).

28. In tiefes Staunen sinket hier 28. Rémület van a gróf szemén,
 Der Graf, entsetzet sich: Lélegzete szorul.
 «Und welche Antwort wurde «S a hámorban kérdést tevén,
 [dir
 Am Eisenhammer? sprich!» — Mit kaptál válaszul?»
 Szemén, — kérdést tevén — milyen magyaros, milyen
 költői!

30. Und gütig, wie er nie gepflegt, 30. S a hű cseléd kezét veré
 Nimmt er des Dieners Hand, Gyöngéden, mint soha,
 Bringt ihn der Gattin tief, És hozza hitvese elé,
 [bewegt,
 Die nichts davon verstand. Ki mit sem tudhata.
 «Dies Kind, kein Engel ist so E gyermek — tisztább angyal
 [rein,
 Lasst's Euer Huld empfohlen Rád legyen bízva; ritka kincs!
 [sein!

No itt igazán híven, szószerint fordít, csakhogy nem
 «a lehető legszabatosabb hűséggel»! A magyar ember megfogja
 a cseléd kezét, de nem veszi (nimmt), s viszi hitvese elé, de
 nem hozza (bringt). Az utolsó két sor pedig megint a hangza-
 tosság csengő példája, az eredeti zenéjének hatásos «vissza-
 adása». Avagy a tompa, félhangú rímekből, — a sok helyt dö-
 czögő rhythmusból «hármónia kel-é?»

S Keszler József mégis kerekén kimondja: «Annyi bizonyos, hogy ez a fordítás szépségre, gondosságra és hűséges kifejezésre nézve ritkítja párját a világirodalomban, (!) nálunk pedig elsőrendű irodalmi eseményszámba megy». Továbbá: «A verssor értelmi tagoltsága, a szavak beosztása és rendje, a beszéd görbülete és hangzatossága a fordításban ugyanaz, (!) mint az eredetiben . . . Ez nem fordítás, ez fényképezés.» (Ime: egy újabb irodalmi iparág!)

Megszoktuk már, hogy nálunk, mostanában, minden «elsőrendű irodalmi eseményszámba megy», a mi egynémely választott (bár nem mindig: hivatott) író tollából kikerül. Ne is csudálkozzunk tehát az égis-magasztaláson. Bizonyosan maga Dóczy sem vette jó néven. Kinek-kinek az ő érdeme szerint.

Annyi is bizonyos, hogy ily szertelen superlativusokkal bírálni még Dóczyt sem lehet.

Trencsény Károly.

Az élvezhetetlenek.

Kik azok az élvezhetetlenek? fogja ön tisztelt szerkesztő úr kérdezni.

Hát bizony többen, sokan. (Sőt *egygyel* több, semmint ön gondolja). A magyar írók, kik 1893 előtt írtak, elavultak és élvezhetetlenek. Sőt, a mi a fő, elavult és élvezhetetlen első sorban: Petőfi, Vörösmarty és Arany.

Ki mondja ezt? fogja ön csudálkozva kérdezni.

Ezt a magyar genius mondja.

Hogyan? Az a magyar genius, ki előtt gróf Csáky egykor az országgyűlésen nyilvánosan térdet hajtott?

Nem az! Hanem a *Magyar Génusz*, irodalmi, művészeti és társadalmi hetilap legujabb számában, mely rikító vérvörös borítékban jelent meg. A magyar nyelv tudniillik — így ír a *Magyar Génusz Új stílusok* című cikkében — «szédítő gyorsan» fejlődik. Tíz esztendő alatt a fejére nőtt azoknak, a kik ezelőtt méltán voltak a magyarul írásnak legelső példaképei. Petőfi, Vörösmarty, Arany fordításai elavultak. Még pedig nem pusztán fordításaik. Igenis, a *Magyar Génusz* vérvörösbe burkolódik és ezeket írja szó szerint:

«Tíz év alatt a magyar stílus akkorát fejlődött, hogy ma

már a magyar classikusok legnagyobb része elavult, jókora részök élvezhetetlen». (19. lap. Január 11. 1903.)

Az utolsó tíz év! Tehát 1893—1903. Ki hitte volna, hogy ennek a tíz évnek ilyen korszakot alkotó hatása lesz a magyar irodalomban? Petőfi? Elavult. Vörösmarty? Arany? Élvezhetetlen. Ki élvezhető?

Könnyű volt Grimm Hermannak, ki a németek legkiválóbb æsthetikai íróiból való, könnyű volt ezt írnia: «Az én szememben Petőfi a világirodalom legbámulatósabb, legszeretetreméltóbb tüneményeinek egyike». Grimm szerencséjére német fordításban olvasta Petőfit: ha magyarul olvassa, kétségtelenül észreveszi, hogy «a magyar nyelv szédítően gyors fejlődésében fejére nőtt» ennek az 1893 előtt élt széptelenségű fiatal költőnek.

Az angolok mégis kevesebbet *haláltak*, mint mi: ők még mindig élvezik és örökké ifjúnak mondják Shakespeare-t. Azt a jeles angol szónokot, kinek neve Kossuth, szerették, mert Shakespeare-ből tanult meg angolul. Perikles idejében bámulták és szerették Homerost, ki 600 évvel azelőtt élt. Sőt az új görögök még inkább elmaradtak, «szédítően» elmaradtak: a szegény flótások ma is olvassák Homert és Schliemann egy alkalommal — a mint *Önéletrajzában* beszéli, Görögországban falulról-falura ment és fölolvasta csekély változtatással Homert a görög parasztnak, kik gyönyörködve hallgatták — 3000 évvel a költemény első föltünése után.

De hát mért elavult és élvezhetetlen a magyar classikusok legnagyobb része? Ez az elavultság első sorban a Shakespeare fordításon mutatható ki a *Magyar Géniusz* szerint. Bizonyítékul Arany fordításából nyolcz passust idéz. Nyolcz hely! Bevallom, ez nem sok, de ha annyira terhelők!

Ime ezek a kifejezések: Módot keresek *benne*. — *Talpak a cipőin* (Egyes kellene). — Dánia nekem börtön. *Úgy* fenséged nagyravágása teszi azzá. — Halljunk *egy* indulatos szavaltást. — *Gonzago megöletése*. — *Rongyokká* tépi (e helyett: *rongygyá*). — El szabad temetni *egy* olyan leányt. — Fültövön csapja *egy* piszkos ásóval.

Bizony nekem itt eszembe jut az én régi falusi tanítóm, Farkas Mihály uram, ki velünk könyv nélkül tanultatta a *Szózatot*, de kijavítva. Például e sort «*Elhulltanak* legjobbjaink a hosszú harc alatt» így kellett mondanunk: *Elhulltak* (mert a mint mondá *elhulltanak* teljesen elavult, tehát hibás alak). A Ber-

zsenyi ódájában is nem így: «Nem látod Arpád vére miként fajul», hanem így: *miként elfajul*.

Szécheny híres mondását: «Magyarország nem volt, hanem lesz», ő mindig nagy lelkesedéssel javítva így idézte: Magyarország nem volt, hanem *leend* (Mellékmondatban szerinte a jövő időnek ezt a formáját kell használni. A *leend* szót Farkas különös nagy hangnyomatékkal és lelkes taglejtés mellett ejtette).

Igaz, hogy így versekben hibás volt a rím vagy a versmérték, de ő azt mondta: «Inkább a rím veszszen, mintsem a magyar nyelv».

Farkas Mihálynak aztán volt egy Vörösmarty és egy Petőfi kiadása fehér papiroslapokkal együvé kötve, a melyeken folyton «javította» a magyar classikusokat.

Úgy látszik igaza volt. Most is kellene ilyen javított kiadás a magyar classikusokból. Mindenekelőtt a *Hymnust* és a *Szózatot* kellene javítani, illetőleg modernisálni.

Bizony szükség volna a javításra, mert hisz haladunk, «szédítően haladunk», mint a *Magyar Génusz* találóan mondta.

A. Sz.

Új magyar könyvek.

Martos Ferencz. Titánia. Költemények. 1896—1902. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. 176 l.) 4 K.

Mikola Sándor. Matematikai szünórák. Érdekes matematikai esetek, játékok és feladatok gyűjteménye. I. füzet. (Tudományos zsebkönyvtár. 112. sz.) Pozsony, Stampfel. 1902. (16-r. 61 l.) 60 f.

Mikszáth Kálmán. Galamb a kalitkában. Az eladó birtok. Páva a varjúval. Budapest, 1903. Révai testvérek. (8-r. 260 l.) 4 K.

— **A** gavallérok. A demokraták. Ne okoskodj, Pista! Budapest, 1903. U. o. (8-r. 231 l.) 4 K.

Molnár Ferencz. Józsi és egyéb kis komédiák. Budapest, 1902. Pallas. (8-r. 227 l.) 3 K.

Hibaigazítás. E folyóirat 313 ik számában, a *Magali* című versben, a 113. lapon, a második sorban: *engem vakon érsz* mondat így olvasható: *engem nem érsz*.

HORVÁTH BOLDIZSÁR EMLÉKEZETE. *)

«Egy érdekes korszak kezd bezárulni mögöttünk. Végnomai lassanként szétfoszlanak, elmosódnak, mint a ködfátyolkép, a melynek rejtélyes alakulásaiból fokozatosan, majdnem észrevétlenül egy új tájkép bontakozik ki. Nekünk, a kik e kor szülöttei és tanúi voltunk, nekünk nehéz megválnunk e korszaktól. Úgy vagyunk vele, mint a vándor, a ki tudván, hogy örökre búcsút vesz a helytől, a mely tevékenységének, küzdelmeinek, annyi örömeinek és bánatnak gazdag színtere volt, újra és újra visszafordul, még egy búcsúpillantást vetve reá, mielőtt a pálya fordulata végkép elzárná azt szemei elől. Szívünk összeszorul, látván, mint tűnnek el egymásután az élő alakok, a melyek e korszaknak jellemet adtak; mint hull szét izenként az élő kapocs, a mely bennünket e korszakhoz fűzött.»

Így emlékezett meg maga Horváth Boldizsár 1887-ben volt ministertársa gróf Mikó Imre fölött mondott akadémiai emlékbeszédében arról a korszakról, a melynek ő is jeles képviselője és szerepvivője volt s a melynek egyik legutolsó hírmondója gyanánt dőlt ki sorainkból több mint négy évvel ezelőtt.

Ez a korszak: a negyvenes évekkel kezdődő és a hetvenes évekkel végződő korszaka nemzetünk legujabbkori történetének, indította alkotó tette a megelőző időben halálos dermedéséből fölrázott nemzeti öntudatot, ez látta a nemzeti szellem leghatalmasabb megnyilatkozását a merész átalakulásban, a végveszélylyel szemben való hősi önvédelemben, a balsors csüggedetlen türésében, a csöndes és szívós

*) A Kisfaludy-társaság 1903 február 8-án tartott ünnepélyes közülésén elmondott emlékbeszéd.

ellenállás erejében s végül a romokból való újraépítkezés nagy munkájában. Ehhez a korszakhoz fűződik nemcsak jelenlegi politikai szervezetünk és közéletünk kialakulása, hanem nemzeti közműveltségünknek s vele irodalmunknak is a legszerényebb kezdésekből való kifejlődése. És talán soha és sehol politikai és irodalmi ujjászületés és kifejlődés úgy át nem hatották egymást, úgy össze nem forradtak, mint nálunk, hazánk e nevezetes korszakában. «Ki tudja, magyar költészet nélkül lenne-e ma magyar politika?» Kérdezi joggal irodalomtörténetünk egy élő jelese,*) s maga Horváth Boldizsár még javakorában egy költőnk örömnépe alkalomával azt mondta: «A történelem, ha a legutóbbi 25 évi fejlődési korszaknak eseményeit s ezek rugóit egykor megírja, nem fog megfélemlkezhetni azokról sem, a kik ébren tartották a nemzet szellemét még akkor is, a midőn a nemzet testéből az élet látszólag már elköltözött vala.**)

A magyar politikának mindig előnyösen jellemző vonása volt, hogy sohasem igyekezett tavol tartani magától a szépirodalmat és Horváth Boldizsárnak nemcsak azt a korszakot, a melyben felnőtt s a melyben pályáját megfutotta, hanem — mint látni fogjuk — saját legbensőbb lényét kellett volna megtagadnia, ha az irodalomhoz való rokonszenvét és hajlamát érvényesülni nem engedte volna.

Társaságunk 1887 januárban választotta őt meg rendes tagjává, mint akkori elnökünk haláláról való megemlékezésében mondta, főleg azért, hogy a politikai pályától mindinkább visszavonuló agg államférfiút félbehagyott költői munkássága folytatására buzdítsa, s ő is e szempontot látszott méltatni, midőn székfoglalóképen 1889 januári havi ülésünkön néhány költeményét olvastatta föl. De kétséget nem szenved, hogy társaságunkat e választásnál ép úgy mint az akadémiát, mely őt már előbb tagjai sorába fogadta, az a szempont is vezérelte, hogy az elismerés babérjával tüntesse ki a politikai szónoklat egyik legkiválóbb mesterét, ki az irodalmi színvonal megőrzése, a formatökélyre való törekvés, a gondolatmenet emelkedettsége, a nyelv tisztasága és

*) Beöthy Zsolt; *Széchenyi és a magyar költészet.*

***) Tóth Kálmán 25 éves írói jubilaumán mondott beszéd.

nemes szépsége tekintetében mint Kölcseynek egyik legutolsó méltó követője tündöklött előttünk a közéleti ékesszólás hanyatlása, sőt sokak részéről majdnem dogmává emelt megtagadása közepett.

Azután a jeles emlékbeszéd után, melyben ősz társunk Tóth Lőrincz, Horvát Boldizsár életét, jellemét és munkásságát úgyszólván a maga teljességében méltatta a M. Tud. Akadémia 1900. évi január 29-diki összes ülésén, én feladatomban csak azt tekinthetem, hogy futó pillantást vetve megboldogult társunk élete folyására, annak főképp irodalmi, publicistikai, szónoki szerepével való összefüggése szempontjából, megkísértem hátramaradt csekélyszámú költeményeiből és beszédeinek gazdag tárházából merített vonásokkal megrajzolni költői és szónoki egyéniségét, kiszínezve azt a közvetlen benyomás amaz élénken emlékezetembe vésődött képe után is, melyet még Horváth Boldizsárról mint parlamenti szónokról szereplése utolsó éveiben nyervehettem.

Horváth Boldizsárnak, ki 1822-ben született Szombathelyen, ifjúsága abba a korba esett, a melynek közlete a Széchenyi és Kossuth, irodalma a Vörösmarty és Petőfi neveinek varázsa alatt állott. Korán fejlődött ki benne úgy az irodalmi hajlam, mint a közpálya ambíciója. Már tizen-nyolcz éves korában verselgetett s a Mátrai Gábortól szerkesztett *Honművész* és *Regelő* már ebben az időben közölt tőle egy utirajzot, melyben stiriai és dunántuli benyomásait mondta el, úgyszintén egy Zschocke után fordított elbeszélést. Az ügyvédi oklevelet 21 éves korában megszerezvén, szülővárosa előbb mezei kapitánnyá és főjegyzővé, majd meg, az emlékezetes 1848-diki országgyűlésre képviselőjévé választotta. Horváth nem törekedett mindjárt feltűnő szereplésre, de mint osztályjegyző s az igazoló bizottság előadója, buzgó tevékenységet fejtett ki a képviselőházban, melyet a bekövetkezett szabadságharcz zajában híven elkísért Debreczenbe, sőt Szegedre is. Nemes jellemére már ebben az első közéleti szereplésében is világot vet az a tény, hogy a debreczeni országgyűlésen bátran felszólt az igazoló-bizottság többségének véleménye ellen, mely szerint a Görgen tébolydájában sinlődő Széchenyi is az igazolatlanul távollévők lajstromára került volna. Főképp Horváth e föllépésé-

nek köszönhető, hogy az országgyűlés Széchenyi távollétét igazoltnak mondta ki. *)

Az abszolút uralom idejében egészen az ügyvédségnek szentelve magát, mihelyt a sajtó némileg szabadabban lélekedett, fölvette a publicistika tollát s főleg mint a *Pesti Napló* keresett dolgozótársa, hatásos cikkekben terjesztette azokat az eszméket, melyeket alkotmányunk helyreállítására nézve Deák Ferencz foglalt programjába. Hogy ez utóbbinak már akkor mennyire magára vonta figyelmét, tanusítja az, hogy az ő ajánlatára kapott Horváth Boldizsár meghívást az országbírói értekezletre, melyen készültsége és dialektikája nagy és méltó föltűnést keltett. A nem alkotmányos kormánytól följánlott hivatalt — a kir. tábla ítélőmesteri állását — el nem fogadva, jogügyi igazgatója lett a földhitelintézetnek, képviselői mandátumot vállalt úgy az 1861-diki, mint az 1865-diki országgyűlésre s közbe jeles cikket írt jogügyi és közigazgatási kérdésekről a szakfolyóiratokba. Már ebben az időben elmondható volt róla, a mit ravatala fölötti beszédjében Szilágyi Dezsőtől hallottunk, hogy «tudása, lángoló és meggyőző ékesszólása, tollának hatalma, egyéniségének varázsa a közvárapozást és rokonszenvet széles körökben fölkellették.»

Midőn a mérséklet és politikai eszély ama követelményeit, melyeket mint a Deák Ferencz irányának hive már 1861-diki és 1865-diki beszámoló beszédeiben is jelzett, 1866. évi deczember 1-én a röpke szóvá vált *Quid tunc?* kérdése köré csoportosított képviselőházi beszédjében fejtette ki s ebben az aránylag rövid, de roppant hatású szónoklatban a bonyolult helyzetet csodálatos világossággal és plastikával rajzolván, meggyőző biztossággal és szinte ellenállhatatlanul magával ragadó erővel jelölte meg a követendő utat: már akkor mindenki a vezető szerepek egyikét szánta neki az újra megnyíló alkotmányos korszak szervező munkásságában. A politikai körökben tehát nem okozhatott meglepetést, hogy az 1867 februárjában megalakult felelős magyar ministeriumban, — melyet a nemzet általános, lelkes örömmiadallal fogadott s mely keletkezése idejében talán a

*) L. Zichy Antal: *Széchenyi I. életrajza*. (Történelmi Életrajzok.) II. köt. 243. l.

legnépszerűbb volt minden valaha létezett kormányunk között — az igazságügyi tárca Horváth Boldizsárnak jutott. Ha — Macaulay szerint — «egyike a legerősebb próbáknak, miknek egy ember esze és szíve kitéve lehet, a nagy és hirtelen emelkedés», úgy elmondhatjuk, hogy Horváth Boldizsárnak esze és szíve ezt a próbát egyaránt fényesen kiállotta. De kétségtelen az is, hogy az új igazságügyministerre mindjárt hivatalba lépése percétől ránehezedett feladatok terhe alkalmas volt őt nemcsak az elbizakodástól megóvni, hanem még a dicsőség mámorából is hamar kijózanítani. Mint elszánt bajnok és fáradhatatlan munkás lépett e feladatai elé. Kitűnő munkatársakkal igyekezett magát környezni, kik közül elég legyen államtitkárát, a magyar igazságügynek ma is díszét, Szabó Miklóst említenem. Serényen indult meg a munka, mert arról volt szó, hogy a jogbiztonság megóvása mellett letétesse a modern reformok alapjai az egész vonalon, az igazságügyi szervezet, az alaki és anyagi jog terén egyaránt, s ezt a föladatot megnehezítette az, hogy a mi jogintézményeinkben a kor igényeinek némileg megfelelt, az, mint a megelőző absolut korszak szüleménye, gyűlölt volt a nemzet előtt, a régi intézményeket mind visszaállítani pedig annyit jelentett volna, mint hosszú időre elzárkózni minden haladás, a kor minden követelménye elől. Horváth azonban fölvette a küzdelmet minden irányban, s ha talán el is lehet mondani róla, hogy «túlságosan hitt és bizott a jogegyenlőségre épített intézmények átalakító hatásában, a nemzet összeforrasztó erejében és a társadalom segítő készségében», alig több mint négy évi miniszersege alatt fényesen kivívta azt a dicsőséget, hogy őt tekintsük joggal «a magyar igazságügy első nagy reformátorának.»*)

Szónoki képességét legnagyobb mértékben ez a reformeri tevékenysége vette igénybe. Fényes beszédekben védelmezte meg mindig sikeresen a képviselőházban úgy mint a főrendiházban az úrbéri váltságokra, az uzoratórvények eltörlésére, a bírói hatalom gyakorlására, a testi fenyíték és bilincs használatának megszüntetésére vonatkozó törvényjavaslatait. És ugyanekkor a szorosán véve nem is tár-

*) Szilágyi Dezső id. beszéde.

czája körébe tartozó ügyek egész tömege foglalkoztatta tollát és ékesszólását. Alighogy ministerré lesz, már nagyszabású szónoklatban kel védelmére a hatvanhetes bizottság részéről a közösügyek mikénti intézésére nézve előterjesztett javaslatnak; felszólal a honvédek segélyalapja ügyében, az 1869-diki válaszfelirati vitában; 1870-ben a kormány munkaprogramját fejt ki; ő szerkeszti a trónbeszédet, a kormánynak a nyugtalankodó törvényhatóságokhoz intézett leiratait, egy bizalmas információt a magyar klerus tagjainak a csalhatatlansági dogmával szemben követendő magatartása tárgyában.

Az az elégedetlenség, mely az 1867-diki kiegyezéssel szemben a radikálisabb magyar közjogi fölfogás hívei között s az, mely az 1868-diki nemzetiségi törvénnyel szemben a nemzetiségi túlzók körében fönmaradt, táplálva a közjogi kérdésekben az új helyzet által teremtett fogalomzavartól s az alig megalakult kormányzati rendszer gyöngeségében bizva, helyenként és esetenként merész ellenállásra, vagy támadásra ragadtatta el magát. Az akkori kormányt megilleti az az elismerés, hogy daczára az ingatag jogalapnak, melyre gyakran helyezkednie kellett, határozottsággal és bátorsággal igyekezett a visszaszerzett alkotmányosság megóvása érdekében úgy a hozott törvények, mint az azokra alapított kormányzat tekintélyét érvényesíteni. Az ebből származó összeütközések parlamenti kiküzdése azután rendesen a «szónokminister», Horváth Boldizsár feladatává vált és így keletkeztek azok a nagyhatású beszédek, melyeket a Böszörményi, továbbá a Román Sándor és Miletics sajtópöre, az Asztalos János és Madarász Vilmos népgyűlési szereplése s a Heves-megyébe kiküldött királyi biztosság ügyében a képviselőházban az 1868-70. években tartania kellett.

Ezeknek az ügyeknek egyike: a Böszörményi László-sajtópöre, elítéltetése és elzáratása s kevéssel utóbb bekövetkezett halála — melyet a fogság hatásának tulajdonítottak — alkalmat szolgáltatott Irányi Dánielnek arra, hogy az igazságügyminister ellen azt a semmikép sem igazolható vádat intézze, hogy igazságtalan ítélettel halálra kintzett egy hazafit. A minister csak másnap jutott szóhoz s a bíróság és a maga védelmére mondott, a megsértett nemes önérzet egész hevétől áthatott beszéde valóságos szónoki diadal-

számba ment, egészen az ő javára hangolta a kedélyeket, a mint hogy a képviselőház is megadta neki a teljes elégtételt, de ez a jelenet elárulta, hogy Horváth Boldizsár egyénisége nem abból az anyagból van alkotva, a melyet a hatalomhoz való ragaszkodás minden megtámadás ellen érzéketlenné tesz. És mégis nem annyira politikai ellenfeleinek támadásai, mint inkább a kellő támogatás hiánya saját pártja részéről oly reformtervekre nézve, melyeket ő a maga programjától és irányától elválaszthatatlanoknak tartott, lett oka, hogy már 1871 május 16-án lemondott a ministerségről.

Szónoki szerepe ezzel nem szűnt meg, csak változott, irodalmi tevékenysége meg épenséggel fokozódott.

Már az 1871-diki jogászgyűlésen mondott elnöki beszédében lankadatlanul toboroz híveket azoknak a reformeszméknek, a melyeket mint minister többé meg nem valósíthatott; később, 1875-ben és 77-ben egymást követik akadémiai emlékbeszédei; az egyiket Szemere Bertalan, a másikat gróf Mikó Imre fölött mondta; mindkettő, de különösen az utóbbi előkelő helyet foglal el irodalmunk e nembeli termékei között.

A lantot is előveszi megint; maga sem tekinti talán még másnak, mint üres órái szórakoztatójának, magát pedig jobbfejta műkedvelőnek s szinte öntudatlan hivatottsággal kezdi versekbe fűzni túlaradó gondolatait és érzelmeit. A fájdalom teszi költővé: korán elvesztett nejének halála, ez a seb, melyet a sors oly kegyetlenül ütött a mélyen érző szíven, és melynek gyógyíthatatlan fájdalomról még évtizedekkel később írt költeményeinek panaszhangja is tanuskodik.

De a parlamenti aréna sem nélkülözheti ünnepeit bajnokát s az ő érdeklődését a közügyek iránt sem csökkentik az átélt csalódások. Az 1878—81-diki országgyűlés kivételével egészen addig az időig, a midőn már elhatalmasodo szembaja teljes visszavonulásra kényszerítette, mindig képviselő volt, 1875-ben belépett a szabadelvűpártba, melynek létrejöttét, vagyis a Deákpárt és középbal fusióját Szombat-helyen tartott beszámoló beszédjében igazolta. Az 1877-diki gyámügyi törvényjavaslatot azonban már ellenzi parlamenti felszólalásában s később egészen elidegenedik a kormánytól, sőt rövid időre a politikától is, mert a herczeg Eszterházy-féle javak zárgondnoki teendői, a melyeknek fontossága iga-

zolta az ő nagy tekintélyének igénybevételét, fölötté nagy mértékben foglalták el abban az időben idejét és figyelmét.

Az 1881-ben megnyílt országgyűlés már a szabadelvű-párt sorain kívül találja őt; nem is lépett be semmi párt kötelékébe, hanem megőrizve minden irányban teljes függetlenségét s majdnem sohasem árulva el keserűséget azok iránt, kik egykor mint ministerrel szemben állottak vele, kimélet nélkül támadta meg azokat a javaslatokat, a melyek meggyőződésébe ütköztek, de elfogulatlanul és tartózkodás nélkül támogatta nagy súlyú szavával azokat, a melyek elveivel megegyeztek. Így — bár kevesli a reformot — sem-hogy elveit megtagadja, védelmére kel a keresztények és izraeliták közötti házasságról szóló törvényjavaslatnak; az 1884-diki válaszfőlirati vitában hangsúlyozza a liberalismus változatlan jogosultságát minden conservatív irányzattal szemben s különösen határozottan állást foglal az antisemitismus ellen; a főrendiház reformját, mint félrendszabályt megtámadja, a bolgár kérdésben helyteleníti a kormány keleti politikáját, de az öt éves mandátumot örömmel fogadja; a regále-megváltás ügyében az administratív hatóságok döntési joga miatt éles polémiája támad a minis-terelnökkel, a ki ellen még keményebb támadást intéz az ismeretes 14. §. miatt a véderővitában mondott s valamennyi között legzajosabb hatást keltett beszédeiben. Viszont azonban egészen azonosítja magát a kormány állás-pontjával az elkeresztelési kérdésben s utolsó képviselőházi beszédjét 1891 július 1-én a Szapáry-féle közigazgatási reformjavaslat mellett mondta, a melynek nem minden rendelkezésével ugyan, de alapelveivel egyetértett.

A 80-as években még a nagyobb fővárosi társadalmi körökben is fölszóltat olykor, a szokott ékesszólással és lelkesedéssel fejtegetve eszméit a polgárság, a liberalismus, a democratia feladatairól; egy nagyobb, eddig kiadatlan munkán is dolgozott abban az időben, mely Magyarország köz-jogát lett volna hivatva a külföld előtt kellő világításba helyezni. Költeményei is most már sűrűbben láttak napvilágot, a *Budapesti Szemlében*, a *Magyar Salonban*. itt társaságunk fölolvásó asztalánál; a Deák Ferencz szobrának leleplezése hosszabb, fájdalmas és keserű hangú óda megírására indította, de szeméinek rohamosan gyöngülő világa

s egyéb testi bajai mindinkább akadályává lettek annak, hogy, mint mi reméltük s talán ő is óhajtotta, aggkora csöndes napjait egészen az irodalomnak szentelje. Szelleme fényében már több év óta csak legbizalmasabb környezetének volt módja gyönyörködni, midőn a halál 1898 október 28-án végkép kioltotta azt.

Irodalmi hagyatéka ma még nem áll a maga teljességében közönségünk előtt. Emlékiratszerű följegyzéseit barátjára, Hodossy Imrére bízta; költeményeit sajtó alá rendezve hagyta hátra s csodálatos pontossággal és gondnal leíratta, jegyzékbe foglalta és megőrizte — a miért nem lehetünk neki eléggé hálásak — minden beszédjét, (még pohárköszöntőit is), sok olyat, mely nyomtatásban nem is jelent meg, mely írásait, az azokat kegyeletteljesen őrző fia, Horváth Jenő szívességéből, módom volt áttanulmányozni.

Itt — mint előre jeleztem — előbb költeményei, majd beszédei jellemzésére kívánok csak szorítkozni.

Horváth Boldizsár nagyon szerényen ítélte meg saját költői munkáit. «Hogy versekben is lehet prózát írni, azt megmutattam én» — mondja egy helyen; különben hozzáteszi, hogy «a költészet a próza mezében is az marad. A vers csak alak, a melyhez a költői lélek kötve nincs s a valódi költészet nem a külső alakban, hanem az eszmékben áll, a melyek elbűvölnek, hódítanak és elragadnak bennünket akkor is, ha szerény prózában jelennek meg előttünk». Egy 1885-ben megjelent s meghalt neje emlékével foglalkozó költeményéről így szól: «Annak nem volt más czélja, mint benne írt keresni a sajtó sebre, a melyet az idő maiglan sem hegesztett be s csak az az érdeme, hogy hű visszhangja a hála és kegyelet azon érzelmeinek, a melyekkel ama nemes léleknek tartozom, a ki életemből egy negyedszázadot boldogsággal töltött be».

Költeményeinek alaphangját hol a fájdalmas búsongás adja meg az elveszett, a visszahozhatatlan múlt miatt, hol a keserű gúny, mely a kor romlottságát ostorozza. Azt lehet tehát mondani, hogy bennök az elegiai vagy a satirai hang uralkodik; de megesendül gyakran az ártalmatlanul enyelgő, a dévaj humor is, valamint a szomorú merengés is olykor egy jobb jövő biztató reményéhez emelkedik föl. Legtöbb költeményén meg is látszik, hogy nem a közönség, a világ

számára írta: csak elhunyt kedvesei emlékének, vagy a családi és a baráti körnek oltárán akar velök szerény áldozattüzet gyujtani; de érzelmeinek nemessége, reflexióinak mély-sége, nyelvének a régi nagyok nyomait híven követő tiszta, választékos szépsége, néhol képzeletének fölfőlcsapó bűvös lángja is igazi költői erőt kölcsönöznek verses műveinek és fölkeltik bennünk a sajnálkozást a miatt, hogy termékenysége ezen a téren nem állott arányban tehetségével.

Már első költeménye is, melyet 18 éves korában írt, *Örök bú* czímmel, egy elköltözött kedvese emlékének volt szentelve. A halál gondolatával foglalkozik az, melyet anyja, továbbá rokonai, a Márkus testvérek s neje sirjára írt, úgyszintén *A temetőben* és *A halálhoz* czímezett. A neje sirjára szánt kis költemény így szól:

«Féltem, remegtem tőled, zord halál!
Nem: hogy csapásod engemet talál;
Féltem, remegtem őt elveszteni! —
Most látva, tudva, hogy rideg kezed
Az egyedül, mely hozzá elvezet
Vele örökre egyesíteni:
Ki eddig oly ijesztő rém valál,
Legszebb reményem lettél jó halál!»

Szerette olykor a tetszését különösen megnyert idegen nyelvű költeményeket különböző, részben humoros változatokban is vinni át a magyar nyelvbe; így Schiller *Glocke*-jának egyik versszakát s a Goethe ismeretes éji dalát («Über allen Gipfeln ist Ruh») nem kevesebb mint hatféle verses fordításban bírjuk tőle; legsikerültebb ez a változat:

«Az ormokon sírok nyugalma;
Nem rezgi át szellők fuvalma —
Az árnyas lombokat;
Az erdőn, berken néma a madár,
Számodra is közel az óra már,
Mely nyugtot ad.»

Maró gúny szólal meg némely epigrammájában s hosszabb költeményében is; ilyenek: *Arany halálára*, *Arany halálakor egy talmi-hazafihoz*, *Egy víg mérnökre*, *Egy politikai vakondokhoz* stb. és: *Visszhang egy lanttal vereskedő hadvezér verseményeire*. Ellenben a kedélyes, tréfás humor hangjában gyönyörködünk több alkalmi költeményé-

ben, néhány rejtvényében s Szabó Samu barátjához intézett verses leveleiben, melyekben egyébiránt helyenként az enyelgés ártatlan mezébe rejtőzött keserű satira sem hiányzik.

A természet szépségeire lelkes dithyrambust írt *Új Tátrafüredhez* címzett költeményében, míg a művészi szép iránti rajongása nyilatkozik meg Egressy Gáborhoz írt ódájában s Megyeryhez intézett sonettejében. A női báj poesise is megcsendül *Sz. M. kisasszony emlékkönyvébe* 1885-ben írt versében, a melynek költői gondolatokkal teljes soraiból elég legyen ezeket idéznem:

«Vagy tán az édes álmodt szereted?
 Álmodni — az nem a te szereped,
 Te álomkép vagy tennmagad,
 Mely hódít, bűvöl, elragad;
 Álmodni annak sorsa, kit
 A végzet közeledbe vitt,
 Ki ha képeddel alszik el,
 Álmában száll a mennybe fel.»

Említettem már nejről ugyancsak 1885-ben írt *Álomképét*, melyben elképzeli, hogy életének hű társa még él s fölkiált:

«Még sem való, oh nem való tehát,
 Hogy elvesztettünk volna kedvesem!»

s töprengve kérdezi:

«Rögeszme volt-e, mely mint fergeteg
 Sodort magával zordon téreken,
 Vagy álom, melylyel küzd a lázbeteg,
 A félig ébren töltött éjeken?!»

Aztán fölsóhajt:

«Oh gondjaimnak izzó küzdterén
 Kezed hiányát hányszor érezém!»

Majd ifjú hévvel gyönyörködik képzeletétől újra föltámasztott boldogságában:

«Elég lesz szép szemeddel inteni,
 Ha kimerült vagy elfogyott szavunk,
 Megszoktam abból mindent érteni,
 Még akkor is, ha mélyen hallgatunk.
 Az ég üté fel benne sátorát,
 Mert megvan napja. megvan éjjele,

Az éltet, — ez álomba ringat át,
 S ez álom égi kéjjel van tele.
 S a legjobb, a mit benne sorsom ad;
 Valónak tudnom bűvös álmomat.»

De csakhamar kegyetlenül szétfoszlik az égi kép s neki csak csalódása és kifejezhetetlen fájdalma marad meg:

«Mit szenvedek, azt el nem mondhatom.»

A csalódottságnak s a vele járó pessimizmusnak bizonyos borongó hangjával — mint mondtam — kezdettől fogva sűrűn találkozunk Horváth Boldizsár költeményeiben; így abban, melyet *Egy embergyűlölő sírjára* címmel még 1863-ban írt; ez a hang a kor romlottságainak ostromlásában s a közszellem hanyatlása miatti méltatlankodásban mind élesebbé válik idő haladtával s közös méla accordjává lesz a szerző költői és politikai hangulatának; de ez a minden érzékeny kedélynél olykor föl-föllobbanó embergyűlölet sohasem bír elég erővel arra, hogy a költő nemesebb érzelmeit fölemészse.

Így *Egy kriminális bíróhoz* (Andrássovits Béla) intézett költeménye is a kor, a társadalom nyomorúságait ostromozza, de egyúttal szinte ódai emelkedésű dicsőítést tartalmazza az azok középett sziklaszilárdul megálló igaznak. *A temetőben* fölajdúl:

«Nem ily jövő volt, melyért harczolánk,
 Melyért bitó és börtön várt reánk, —
 Oh más e látkör, más e lég!»

De bízik és reméli, hogy:

«Az elvek, eszmék fénysugarinál
 Az ősnymokra ismét rátalál
 Egy lelkesb nemzedék.»

Legsötétebb gondolatai a Deák szobra előtt támadnak:

«E nép legméltóbb akkor volt reád,
 Midőn magával küzdött,
 S ön-gyengeségi ellen nyert csatát, —
 Az isteneknek birtuk mosolyát
 E diadal fölött.

Mily változás ez, melyre ébredél!
 Nem ismered fel ten-hazád, —

Tán külalakja szebb a réginél,
De nem eszmiéd légkörében él, —
Más szellem lengi át.

Az elv ma csillog, holnap elenyész,
Csak árú, majd meg lom, szemet,
Mit a könnyelmű, félénk tengerész
A puszta hirre, hogy közelg a vész,
A hullámokba vet.

És a közszellem — szomorú dolog —
Fásult közönnyel tűri ezt;
Egy tetszhalott, már szíve sem dobog!
Reméltük hogy majd ébredezni fog, —
De hitünk tűnni kezd.»

Végül szólítja, hívja a szobrot:

«Oh szállj le onnan! — — — —
Mi vállainkra emelünk,
S ha látja ezt majd ez a törpe faj,
Szét fog robbanni mint a hangyaraj,
Mit üzünk, kergetünk.»

Míg ilyenképen a Horváth Boldizsár hátrahagyott csekély számú, de tartalmilag és formailag értékes költeményeinek aránylag szűkre szabott eszme körében is megtaláljuk a rokonvonást, mely szónoklataihoz elvezet, emezeknek már jóval kiterjedtebb és változatosabb gondolatköre is, mely anyaguk bőségével jár együtt, megmagyarázza azt a sokkal jelentősebb helyet, a melyet boldogult társunk velök politikai szónoklatunknak, mint irodalmi műfajnak terén elfoglal.

Toldy Ferencz a *Magyar politikai szónoklat kézikönyvé*-hez írt előszavában rövid, erőteljes vonásokban jellemezvén politikai szónoklatunkat, azt mondja, hogy «a magyar szellemnek legsajátabb kifejezése alkotmányában, politikai életében van. Még költészetét is nem annyira, mint művészetet kedveli, hanem a mennyiben nemzeti dicsőségét, fájdalmait és vágyait találja benne kifejezve... Egy van, miben örökké leledzett és élt: a törvényismeret... Prókátori nemzet vagyunk, — úgymond tovább, — és valamint a magánéletben a nemes nem tudott ellenni per nélkül, úgy per, sérelmi per volt közélete is s politikája ügyvédség a közjogra alkal-

mazva . . . A nemzet egész története a szatmári béke óta, főbbleg a megyei és országos tanácssterem történetében foglaltatik.» Ezek az előzmények, az így kifejlődött természetes hajlamok s mondhatni hagyományos készültség magyarázzák meg a modern parlamentáris intézményektől föltételezett politikai szónoklatunknak szinte rohamos föllendülését, melyet akkor — 1866-ban — Toldy így jellemzett: «Politikai szónoklatunk új irodalmunk igen becses részét teszi; az újkor philosophiai, socialis és államtani haladásait magába felvevén, egészben szabadelvű, emberséges és progressiv; gondolatokban gazdag, érzületben tiszteletes, formában néha a legjobbat megközelítő, mit más népek legjobb szónokai adtak».

Ennek a jellemzésnek a mértékét a Horváth Boldizsár szónoklata kétségkívül már akkor is megütötte, sőt azt mondhatjuk, hogy az ő szónoki egyénisége már 1866-ban úgy ki volt alakulva, oly határozott, teljes, magában befejezett volt, hogy azontúl pályájának fordulatai és feladatainak változásai változtatták ugyan beszédeinek színhatását, mint a fény hatását is változtatja az anyag, melyen keresztülhatol, de jellegéből ép oly kevésbé vetköztették ki szónoklatát, mint azok a napi áramlatok, divatok és minták, a melyek a lágyabb anyagból alakult szónoki egyéniségeket úgyszólván szemünk előtt szokták átgyúrni.

Kétségkívül Horváth Boldizsár sem merítette szónoki lényének és stíljének minden elemét kizárólag önönmagából. A negyvenes éveknek s különösen 48-nak a közléte hatalmas iskola volt a mi parlamentünk rostruma számára és pedig megbecsülhetetlenül jó iskola. Tanítását azután mintegy összefoglalta s az új korszak számára mintává alkotta át a Deák Ferencz mindenenk fölé emelkedő egyénisége. Az ő hatása alól nem tudta, nem is akarta magát Horváth Boldizsár sem kivonni, de azért mégis a nagy mester befolyása inkább gondolkodásán, okfejtésén, beszédeinek elrendezésén vehető észre, mintsem szónoki phraseológiáján a mely dúsabb, rugalmasabb, pompásabb, költőibb a Deákénál, a nélkül azonban, hogy ez a nagyobb ékesség beszédeinek akár komolyságát, akár hatásuk mélységét és tartósságát csökkenténé. Tóth Lőrincz őt «logikában, a kifejezések, állítások s czáfolatok szabatosságában, a világosságban s kristály tiszta-

ságban, az éles és finom dialektikában» Deák Ferencz, Szilágyi Dezső és gróf Apponyi Albert mellé sorolja, «de több szivreható érzékenység s költői elemmel». Ő maga — mint emlékbeszédében — mondja: «bámulva állapodik meg politikai szónokaink legművészibb példánya», Szemere Bertalan előtt s megemlékszik a mély benyomásról, melyet Szemerére a Kölcsey kiváló alakja, «magas, eszményi lény» tett. A francia restauráció és a juliusi forradalomból keletkezett polgárkirályság vezető parlamenti alakjai közül leginkább Royer-Collard politikusi és szónoki egyéniségében találunk Horváth Boldizsárra emlékeztető vonásokat, ámbár a beszédek föl-építése tekintetében amannak nagy tanítványa a különben hideg és kevésbé temperamentumos Guizot is lehetett némi befolyással az ő szónoki fejlődésére.

Horváth Boldizsár tanult, képzett szónok volt és sokat gondolkozott is a szónoklat problémáiról, úgy, hogy erre vonatkozó némely nyilatkozatai csak ép úgy beválnak szónoklattani aphorismának, mint akár a Cormenin-Timon ismert sententiai. Ez utóbbi a *Szónokok könyvében* jellemezvén a szónoklat különböző fajait, magasztalja a rögtönzött beszéd hatását s szinte gúnyolódó kritikával szól a beszédét előre kidolgozó és emlékezetből elmondó szónokról, a ki «a tegnap embere, holott a szónoknak a pillanat emberének kellene lennie». De ugyanő kénytelen elismerni, hogy az előre megfontolt és írásba foglalt beszédek sokkal nagyobb hatással vannak az olvasó közönségre, a mely utóvégre is mindig összehasonlíthatatlanul nagyobb a parlamenti hallgatóságnál. Nos, akár mint akarjuk is a rögtönzés és előkészület előnyeit mérlegelni, a mi utóvégre is csak mindkettő jogosultságának elismerésére vezethet, kétségtelen, hogy Horváth Boldizsár legnagyobb szónoki diadalait gondosan előre kidolgozott beszédeknek köszönhetette. Magam győződtem meg róla, hogy némely, eredeti kéziratban meglevő beszédének szövege csak jelentéktelen csekélységekben tér el az országgyűlési naplótól és a hírlapok közléseitől. Ezt a szónoki technikáját tünevényes emlékező tehetség segítette elő, mely ép oly gyors volt a megtanulásban mint megbízható a megtartásban. Csak így magyarázható meg, hogy még minisztersége legmozgalmasabb napjaiban is ráért beszédeit gondosan előre kidolgozni. A míg szemének használatában akadályozva nem

volt, addig jegyzetei is segítségére lehettek; későbbi korában, mikor szembaja miatt már a képviselőház termének fülledt levegőjét sem bírta ki soká s rendesen csak akkor vezettette be magát a folyosóról, a mikor a sor reá került, semmi egyéb nem volt kezében beszéde alatt mint kerek fekete kalapja; sötét szemüvegén át méla komolysággal nézett a Házra, mely őt nesztelen, síri csendben hallgatta végig, legfőlebb olykor-olykor kitörő helyesléssel szakítva meg szavait, de sohasem ellenmondással, mialatt ő egy pillanatig sem árulva el tétovázást beszéde fonalának követésében vagy gondolatai formálásában, mint egy méltóságteljesen gördülő kristálytisztá hegyfolyamot ontotta a szót, tárta elő azt a szónoki remekművet, melyet készen, teljesen, az utolsó eszméig átgondolva, az utolsó szóig kicsiszolva hozott magával bámulatos emlékezetű agyában.

Disraeli *Lothair*-jében azt mondja, hogy a nyilvános szónoklás több önuralmat igényel, mint bármely hősi tett. Ha talán van is ebben az állításban egy kis költői nagyítás, az bizonyos, hogy oly szónoknál, kinél a nyilvános beszéd nem egyszerű szólási viszketeg kielégítése, dúskálás az «olcsó időnek hasztalan soká»-ban, ki számol szavai súlyával és következményeivel s azok hatásának ura is igyekszik lenni, a szónoklat könnyednek látszó folyása gyakran nem is sejtett lelki tusák és vajadások eredménye szokott lenni, a mint hogy általán a nagy szónoki hatások létrejötte s az a suggestiv kölesönhatás, mely a szónok és hallgatósága között létezik a lélektani imponderabiliák országának legérdekesebb, gyakran legnehezebben kifürkészhető jelenségei közé tartozik.

Horváth Boldizsár beszédeinek egész sora igazolja, hogy egyike volt azoknak a szónokoknak, a kik majdnem teljes biztossággal uralkodnak hallgatóságuk felett, a kik majdnem korlátlan urai beszédeik hatásának. Ezt az öntudatos biztosságot és tervszerűséget azonban legfőlebb az a higgadt, néha szinte száraz tárgyalási modor érezteti, a melylyel olykor beszédei elején a kérdést fölállítani, egyes elemeire bonczolni, az együvé tartozókat együvé sorolni, a különbözőket elkülöníteni szokta. A mint egyszer a hallgató, ki észre sem veszi, hogy ez a nyugodt expositió az ő bizalmának a megnyerését veszi célba, magát átengedte az ő vezetésének, csakhamar a

világos okfejtés oly biztos útján és a vas logika oly megdönt-hetetlen sánczai között találja magát, hogy többé lehetetlen más célponthoz, más eredményhez jutnia, mint ahhoz, a melyhez a szónok el akarja vezetni. Ezen az úton aztán egészen vezetőjének uralma alatt áll, az áthatja meggyőződése hevével, lánggra kelti benne saját szenvedélyének szikráját, fölemeli lelkesedése magaslatára, magával ragadja reményei, vágyai távolába.

A Horváth Boldizsár pathosa majdnem csalhatatlan hatásának titka az, hogy sohasem érezte hallgatóságával előbb mintsem annak hangulata a pathos befogadására alkalmas volt. Ezért még a későbbi, sok tekintetben változott korban sem sikerült az úgynevezett «gyakorlati észjárás» kérkedő fölényének az ő beszédei értékét leszállítania. Igen jellemző, hogy egy 1888-iki képviselőházi felszólalása után egy akkori ujoncz képviselő a kedélyeket a maga részére akarván megnyerni, bevezető szavaiban az előtte szólóra reflectálva megnyugtató a Házat, hogy nem szándékozik őt a declamációk terén követni. Azért a Horváth Boldizsár declamációjáról akkor is megemlékeztek a mikor a szüz-beszédet régen elfeledték.

A képbeszédet, a szóvirágot nem vetette meg Horváth, sőt annak is mestere volt, de nála ez csak díszül szolgált annak a szilárd épületnek, melyet a tárgy beható ismeretének, a tudásnak mély alapjaira erős logikája rakott, és sohasem szolgált a szem megvesztegetésére, a szerkezet lazaságainak, gyöngeségeinek elpalástolására. Ilyen hasonlatai némelykor valódi gyöngyei voltak a rethorikának. Így például az, melyet a trónörökös hirtelen halála után véderővitali beszédében használt: «Viharos időket élünk. Nemcsak a háborgó hullámok ellen kell küzdenünk, mintha a felhők haragja is ellenünk esküdött volna. Csak imént csapott le a villám és a hajó egyik leghatalmasabb, legbüszkébb árbocza recsegve hullt a fedélzetre alá . . . Talán sohasem éreztük annyira vágyát, szükségét annak, hogy a sors ezen hadüzenete ellen trón és nemzet még szorosabban csatlakozzanak egymáshoz.»

A magyar aristocratiáról, mely 1848-ban maga mondott le előjogairól a nemzet összessége javára, ezekben a szavakban fejezte ki elismerését: «Másutt az aristocratia

vérpatakba fült: nálunk tengerben száll alá, melyet a nép öröme és hálája sir.»

«Az eszmék áramlatának — mondja egy helyen — nincs teremtő ereje, hanem csak fejlesztő ereje szintúgy mint a napfénynek és esőnek, a melyek hasztalan érintkeznek a kopár sziklakkal s csak ott képesek előidézni tenyészetet, a hol föltalálják az élet magvait.» És tovább: «A forradalom-ért a felelősséget az új iskola híveire hárítani akarni nem jelentene egyebet, mint azt követelni, hogy emberi erővel állítsuk meg a vihart, vagy hogy kezeinkkel fogjuk föl az áradatot, a melynek zsilipjeit gonosz vagy könnyelmű kezek nyitják meg.»

Önmagáról szólva egy alkalmi beszédében ezzel a hasonlattal élt: «Nekem az volt sorsom, hogy diadalmain fölött rendesen megtört szívemnek gyászlobogója lengett.»

Beszédeinek hatása egyébiránt nemcsak a képzelethez és a szívhez, de legalább ugyanoly — ha nem még nagyobb — mértékben az értelemhez szóló s mélyen emlékezetbe vésődő, a dolgok lényegét találóan, szinte meglepően kifejező mondasokon is alapült.

Így például az országbirói értekezlet tárgyában 1861-ben mondott képviselőházi beszédében az ügyvédségnek az abszolút korszak alatti megrendszabályozásáról szólván, azt mondá, hogy így akarták féken tartani «azt a veszedelmes osztályt, mely alkotmányos országoknak államférfiakat, az abszolutizmusnak pedig Brutusokat nevel.»

Az úrbéri váltságokról szóló törvényjavaslatot elfogadásra ajánlva a képviselőknek, így szólt: «Nem titkolható, hogy e törvényjavaslat elfogadásával jelentékeny terhet rovunk a kincstár vállaira, de daczára ennek nem eléggé ajánlhatom a t. Ház figyelmébe, mert kell, hogy minden körülmények közt igazoljuk, hogy az a ki e nemzet szavában bizik, minden csalódás ellen biztosítva van.»

«Alkotmányos országban — úgymond a hevesi ügyben tartott beszédében — a közcsend és közrend biztosítéka nem a szuronyokban, hanem a polgároknak a törvény iránti tiszteletében áll, és a ki e tiszteletet megtámadja, magát az alkotmányos szabadságot támadja meg.»

A kiegyezés érdekében mondott 1866-iki (*Quid tunc?*) beszédében azt a várakozását fejezte ki, hogy «a kiket nem

a bosszú politikája vezet, hanem a nemzet fenntartásának eszméje, . . . azok nem fogják (Ausztriával szemben) Sámson politikáját követni s az épület oszlopait halomra dönteni csak azért, hogy velünk együtt a gyűlölt ellenség is a romokban találja halálát.»

Az igazságügyről általában szólva ezeket mondá: «Azt hiszem, azon párt, mely pártszempontból akarná az igazságügyet rendezni, mely azt a maga rabjává akarná lealázni, az rossz szolgálatot tenne nemcsak az országnak, hanem önmagának is, mert egy zsarnokot nevelne magának benne, ki a politikai constellációk kedvezőtlen változásakor érzékeny bosszút állhatna épen azokon, kik lealázni akarták.»

Mikor Irányi támadása ellen védekezett, többek között azt mondta: «Azt hiszem, a hazát akkor kétszeres kötelesség szolgálni, midőn a siker kétséges.»

1870-ben a jogászugyűlés tagjait így apostrophálta: «Két hatalmas fegyver áll az önök rendelkezésére: egyik a tudomány, másik a tapasztalás fegyvere. E fegyverekkel — miután önök egyesültek — csak akarni kell, és nem győzni lehetetlen!» És később, a szükséges reformokról szólva: «Vajha elmondhatnók, hogy lelkesedésünkből több része van a jövőnek, mint a múltnak és vajha a történet egykor azt mondhatta rólunk: hogy nagyobb volt hazaszeretetünk, mint előítéleteink.»

Találó rövid jellemzését adta a mi közvéleményünknek 1885-ben az ötéves mandátum fölötti vita alkalmával: «A mi közvélemény nálunk van — ha van — azt nem a választási mozgalmak, hanem itt a parlament s a fővárosi sajtó harczi teremtik, az nem kívülről hat ide, hanem innen törekszik magának utat törni kifelé.» És ugyanebben a beszédben classikus rövidséggel és igazsággal így jelölte meg a politika s a morál viszonyát: «Habár a politika nem morál, azoknak, a kiknek kebelében az erkölcsi érzés nem halt ki, nagyon nehéz lenne egy oly politikát támogatni, a mely eltűrné, hogy a rideg cynismus a közélet terén lábbal tapodja a morál elveit.»

Arany szavak azok, melyekkel véderővitái első beszédében az alkotmánybiztosítékok megőrzésének szükségességét hangoztatta. «Valamint — úgymond — a halál magvát magunkkal hozzuk az életbe, úgy a hatalommal együtt születik

és növekedik a visszaélés és túlkapás ösztöne. Hiszen minden intézményünk egy-egy védmű az emberi gyarlóság és visszaélés ellen; és ha önök intézményeink szervezésében nem az emberi gyöngeségek és visszaélések lehetőségének szempontjából indulnak ki, akkor bizvást föladhathják az összes alkotmányt . . . » Miután Deák Ferencz szavait idézte fölfogása igazolására, így folytatja: «És ne vegye senki rossz néven tőlünk, hogy midőn az alkotmány biztosítékairól van szó, mint forráshoz, az ő szelleméhez zarándokolunk. Deák Ferencz azóta, fájdalom! eltűnt sorainkból. Egy nemzet bánata, gyásza kísérte sírjába. De a nemzetnek örök gyászt kellene öltetnie magára, ha a törvényhozás e terméből az ő szelleme is elköltözött volna . . . » «A ki — úgymond tovább — a magyar államnak ellensége, ellensége egyúttal a szabadságnak is. Fölényünket nem számbeli többségünk, hanem erkölcsi erőnk adta meg, . . . a szívós ragaszkodás alkotmányos intézményeinkhez; megadta az, hogy a szabadság hívei, őrei, apostolai vagyunk.»

Közszellemünk mélyreható ismeretéről tanuskodik e mondása: «A régi gentry lelkesedése nagyobb volt a győzelemért (az eszmék harcában) mint az, melyet érez a győzelem eredményei fölött.» És ez a másik: «Minden nagyobb és merészebb eszme csak a nemzeti közszellem fölpezsdülésének verőfényes napjaiban valósítható meg.»

Horváth Boldizsár a polémiában is mindig objectiv és higgadt maradt, s ha olykor éles volt, ez az él nem a formában és a hangban rejlett, hanem abban, hogy a támadásokra adott viszonzásai rendszeren nagyon is elevenre találtak. Minister korában némely fölszólalása — mint például a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvényjavaslat tárgyában 1869. július 3-án mondott beszéde — erős vihart idézett föl az ellenzéken, de nem szabad felednünk, hogy akkor még a parlament általán sokkal kiméletesebb és enyhébb hanghoz volt szokva, ilyet használt maga az ellenzék is és így a némileg élesebb szó is zokon esett. A túlságos érzékenység jogosultságát Horváth el nem ismerte; az éles támadásokra nézve megjegyezte, hogy azok «a politikai, a parlamenti hadjárat természetében fekszenek s a discussió szabadságát akkor óvjuk meg legjobban, ha ezeket nem vesszük egymástól rossz néven, ellenben a jó szándék gyanusításától

«vakodunk. Én — úgymond — fönntartom a jogot, minden alkalommal kimutathatni, hogy az a mit önök, habár a legjobb szándékkal akarnak, nem jó, hanem rossz, s az a mit önök haladásnak vélnek, nem haladás, hanem veszteglés.»

Legélesebb polemikus beszédei közé tartozott az a már említett, melyet a bírói hatalom gyakorlása tárgyában a vita végén tartott, s melyben szembeállította az ellenzéknek a múltak dicsőségen merengő, a jelenben csak a népszerűséget hajhászó szabadelvűségét a munkás, alkotó szabadelvűséggel, mely «inkább teremti mintsem követi a közvéleményt», melyben az ellenzékéről azt mondta, hogy lehullott zárt-sisakja s most már «színről-színre látjuk a régi táblabírákat új kiadásban», kikhez szövetségesekül csak az előítéletek csatlakoznak s kik mellett csak a múlt harczol. Újabbkori beszédei közül ide sorolhatók azok, melyeket a regáleváltások s a véderőtörvény ügyében tartott. Ez utóbbiban egy kormányférfiúról azt mondta, hogy «minden diadala, melyet e házban aratott, nagy vereség volt az elvre és a parlamentarismusra nézve». A politikai magatartás szigorú bírálatán túlmenő személyes invectivák azonban mindig száműzve voltak szónoklataiból s azért teljes joggal mondhatta, midőn egyizben hazafiságát látta meggyanusítottnak: «Azon politikai iskolához tartozom, mely csak az ügyre, az elvekre függeszti szemeit és a melynek parlamentáris szótárában, meglehet, hogy itt-ott előfordúlnak ékes phrázisok — mint a miniszerelnök úr a múltkor nevezte — de a melyben sértő phrázisok hiányoznak.» A méltatlan támadással szemben — úgymond egy más alkalommal — «főlemelt fővel fognék megjelenni a vádlottak padján, de az ékesszólásnak csak egyetlen egy nemét fognám alkalmazni: ez a néma hallgatás».

Hogy egyébiránt polemiájának legerősebb fegyverét mindig a találóan alkalmazott tárgyi érvek és mozzanatok szolgáltatták, azt néhány példa is eléggé bizonyítja. Így egy képviselőnek, ki még miniszerkorában az ő szabadelvűségére hivatkozott s attól követelt orvoslást bizonyos rendőri és bírói intézkedések ellenében, ezt felelte: «Ha a szabadelvűség alatt a képviselő úr azt érti, hogy institutióinkat minél inkább a kor színvonalára állítsuk, akkor engem résen fog találni. Ha azonban egy miniszer szabadelvűsége alatt azt érti, hogy az önhatalmúlag mellőzzön minden törvényt,

mely izlésének s a kor kívánalmának meg nem felel, és rendeletek által pótolván azokat, a törvényhozás jogkörébe avatkozzék: akkor szabadelvűségemben a t. képviselő úr csatlakozni fog.»

Ugyanakkor azt állította egy képviselő, hogy a kormányt az országban tulajdonképen csak egy ember: Deák Ferencz támogatja. Az igazságügyminister erre felelve megjegyzé: «Bármilyen kegyelettel hajlok is meg azon hazafiúi nagyság és érdem előtt, bármilyen büszkének érzi magát a kormány, hogy e nagy férfiú támogatásával dicsekedhetik, hogy szolgálja lehet azon munkának, melynek kezdeményezője ő volt, mindamelllett nem késem kijelenteni, hogy nem egy embernek, hanem az ország többségének, e ház többségének támogatása az, mely bennünket helyünkön tart. Nem késem kijelenteni, hogy a mely perczen az ország közvéleményének, a ház többségének támogatását elvesztenők, egy kötelességet ismernénk: helyünkről visszavonulni és még bukásunk által is a parlamentáris rendszer magasztos elvének érvényt, diadalt szerezni.»

Mikor interpellációval ostromolták a kormányt a heves-megyei kir. biztosság ügyében, így felelt: «Ha kérdi a t. képviselő úr, hogy mely törvények alapján tettük ezt: azt felelem rá: tettük ezt összes törvényeink, tettük összes alkotmányunk érdekében és szellemében.» Midőn néhány képviselő a Böszörményi és Román Sándor sajtóperét tette bírálat tárgyává, megjegyzé: «Úgy látszik, némely képviselők juryvé akarnák alakítani a házat, de ha hajlandó volna a ház őket e térre követni, ha a tisztelt Ház juryvé akarna alakulni és védbeszédekkel engedne a vádlottak fölött: akkor, ha igazságos akkar lenni, meg kellene engednie azt is, hogy a kir. ügyek igazgatója megjelenjen a ház sorompói előtt, hogy itt vádját igazolhassa és kifejthesse.» S a mikor a Miletics sajtóperét és elítéltetését tették szóvá: «Midőn önök védelmezik a képviselőház tagjainak immunitását, egyre kérem önöket: ne sértsék meg a bíróság immunitását és vegyék védelmök alá a bírói függetlenséget is.»

Mint élete munkájának általán, úgy szónoki szerepének legnagyobb részét is Horváth Boldizsár a szabadelvűség, a haladás, a democratia nagy reformeszméinek szentelte s azt lehet mondani, hogy alkotmányunk visszaállításától kezdve

egészen addig az ideig a mikor a politikai küzdőtérrel teljesen visszavonult, minden nagyobb alkotásunk és vívmányunk ebben az irányban az ő fényes szónoklatainak egyikétől kapta mintegy fölavatását. E beszédek közül még a régiebb keletűeknek olvasása is változatlanul tanulságos ránk nézve, bár némelyik gondolkozóra ejt a kor mélyreható változása miatt. Különösen a gazdasági forgalom teljes szabadságának álláspontjáról az uzoratorvények eltörlése érdekében tartott fényes beszéde állít az elé a kérdés elé, vajon a politikai tanok és elveknek csak uralma van-e időhöz kötve, vagy belső igazságuk is? Ministerségének beszédeiben általában az új magyar renaissance üde szellőjének suhogását érezzük, de érezzük bennök azt a nagylelkűsége miatt rokonszenves, de némely következményében végzetessé vált optimizmust is, mely ama kor fölfogását alkotásainak várható hatására nézve jellemezte.

A parlamenti ékesszólásnak classikus példái azok a beszédek, melyeket a bírói hatalom gyakorlására vonatkozó törvényjavaslat érdekében első ízben a képviselőházban s az a melyet a botbüntetés eltörlése ügyében a főrendiházban tartott. Amabban lelkesedése egész fiatalos hevével dicsőíti a 48-iki törvényhozást, melyet mindig a «nagy törvényhozás»-nak nevez, s a melynek jelentősége ezt az évszámot jelszóvá avatta. Ámde az 1848-iki törvényhozás műve nem volt több mint egy nagy kezdeményezés. A munka folytatását reánk hagyta örökül. Csak futó alaprajzát jegyezte a törvények s a történet lapjára annak az épületnek, a melyet a nemzeti jólét és nagyság számára tervezett. «E tervet — így kiált föl — habár csak egy részében is végrehajtani: önök dicsőségeül jutott!» Éles színekben ecseteli a törvénykezés állapotainak tarthatatlanságát s bevallja, hogy a felelős igazságügyminister hatásköre nem terjed tovább, mint odáig, hogy «a visszaéléseknek piruló tanuja legyen». Az alaki jogot nem lehet megalkotni addig, míg a bíróság szervezete megállapítva nincs. Ismerteti a javaslat lényegét, szembeszáll a már fölmerült ellenvetésekkel, azután vázolja a megyei reform tervét a törvénykezés különválasztása után s így végzi szavait: «És most uraim, Isten segítségével vegyük föl a benső átalakulás nagy munkájának folyamát ott a hol azt az események 1848-ban félbeszakították; vegyük föl azt a lelkesedést

és egyetértés ugyanazon szellemével, az akaratnak ugyanazon erejével a mely akkor e maroknyi nemzetet óriássá tette . . . Mutassuk meg, hogy e nemzet életképessége nemcsak az ellentállás negatív erejében áll, hanem egyúttal azon pozitív erőben is, a mely alkot és teremt. Annyi vész és vihar után helyzetünk ma kedvezőbb mint volt századok óta; minden ellenfelünket szerencsésen ledöntöttük, vagy — a mi még több — barátunkká avattuk föl; diadalunk teljességének csak még egy ellenség áll útjában, de ez a legveszedelmesebb, mert azt magunk neveltük nagygyá és saját sorainkba osztottuk be. Neve: nemzeti balítélet! Rajta uraim! Le az utolsó ellenséggel is, hogy a nemzet diadala teljes és tökéletes legyen!»

A másik említett beszédnek az a tudat adott lendületet, hogy a tervezett reform, különösen magának a botbüntetésnek eltörlése, a főrendiház túlnyomóan conservatív elemei részéről, tényleg nem találkozott rokonszenves érzelmekkel s a jogügyi bizottság ellenezte is azt. Kifejtette e beszédben, hogy a botbüntetés sérti az emberi méltóságot s elöli az emberben a javulás csiráját. Tiltakozott a föltevés ellen, mintha a messze jövő távolában fekvő utópiákért kockára akarná tenni a társadalom létét és biztonságát; de nem fogadhat el oly gyakorlati irányt, mely a társadalom eszményi céljával ellentétbe hozná. A botütés jogtalanság s ezért nem szolgálhat a társadalom jogainak védelmére. Ha igaz az, hogy a bűnös maga is sok esetben a botbüntetést választaná a fogság helyett, ez egy okkal több e büntetés eltörlésére. A halálbüntetésnek ellensége, de azt még lehet némileg védelmezni azzal, hogy a társadalmat meg kell óvni azoktól kiknél javulásra nincs remény; de a botbüntetés még ezzel sem indokolható, mert nem javít, hanem ront s a társadalmat nem óvja meg a rossztól, hanem azt még rosszabbá tevén, megint a társadalom nyakára zúdítja. Egy conservatív főúr a napi sajtó ellenében a közvéleményre utalt. «Legyen szabad — úgymond Horváth Boldizsár — nekem is a közvéleményre hivatkoznom; de nem azon változékony, hullámszó, ingatag hatalomra, a melylyel én is gyakran szembeszállni, dacolni szoktam, a mely olyan mint a tenger, majd dagálylyal, majd apálylyal köszönt be s ma hálátlanul partra veti azon gyöngyöket, a melyeket még tegnap keble mélyén őrizett, hanem

arra, a melynek ítélete a tudomány százados buvárlatának s a gyakorlati élet ezernyi adatainak összes eredményeiből alakúl, a mely úgy szólva az összes emberiség erkölcsi organismusának, életének üterét képezi . . . Hogyan fogjuk e nagyhatalom előtt igazolni tudni ama nagyratörő igényeinket, a melyek oda irányozvák, hogy az európai kultúra tényezői közé számíttassunk, ha ily rendszabályok által tényleg önmagunk bevalljuk, hogy kulturánk fokmérője most is még a rossz régi deres?! Ne rettenjünk vissza holmi apró krizisektől, ha intézkedéseinket a jog, az erkölcsiség, a humanitás, a műveltség szelleme lengi át . . . Szomorú dolog volna, ha még azon csekély krizis is, a melyet a bothüntetés eltörlése netalán támasztani fogna, veszélyes lehetne ránk nézve, akkor számot kellene magunkkal vetni, méltóságos Főrendek! akkor e nemzetet lehetne még egy ideig galvanizálni, de a teremtő és fenntartó erő, az életrealóság hiányzanék benne!»

Ezt a diadalmas hangot hiába keresnök azokban a beszédekben, melyekben Horváth Boldizsár az 1884-iki válaszfelirati vita és a főrendiház reformjának tárgyalása alkalmával a közszellemnek a szabadelvű és demokratikus irány követelményei iránti közönyét panaszolja, bár ez az elegiai alaphang szónoklatának csak újabb szépségeit tárja föl. «Egy ily korszak poshadt levegőjében — úgymond — nem képződhetik s nem fejlődhetik ama nagy erkölcsi hatalom, melynek közvélemény a neve . . . Ma az ország egy nagy temetőhöz hasonlít, melynek nyomasztó, néma csendét néha-néha csak a gyász hangjai szakítják félbe, a gyász hangjai egy eltűnt jobb kor eszméi miatt, a melyek egymásután szállnak a sírba.» Ha itt egyéni érzülete talán nagyonis sötét színeket kever festőtáblájára, nem tagadhatjuk meg mély rokonszenvünket a demokratikus eszmék ősz bajnokától, midőn a hanyatló közszellemmel szemben kérő, könyörgő szóval fordul képviselőtársaihoz, csak az ő felbuzdulásuktól várva még esetleg egy kedvező fordulatot a tervezett parlamenti reformra nézve. «Mint nyári napon, midőn teljes szélcsend uralkodik s még csak a szellők enyhe fuvalma sem háborgatja a fák lombjait s a tikkasztó hőségtől az elfáradt természet pihenni látszik, oly nyugodt, csendes, zajtalan ma a politikai levegő. A nemzet is elpihent, mozdulatlan a lelkesedés s a tetterő.

Óh ne éljetez vissza e rátok nézve oly kedvező nyugalommal, ne tegyétek, hogy a szunyadó nemzet fölébredése keserű csalódás legyen; ne támadjátok meg a nép erkölcsi érzületét, ne ingassátok meg azon becsületes nép hitét és bizalmát, a mely hű szövetségesünk volt a közös veszélyben s a melyre ismét szükségünk lehet, ha új veszélyek fenyegetnék a hazát. Ne vigyétek oda a dolgot, hogy benső átalakulásunk összes jelentősége és értéke e három szóban zsugorodnék össze: az aristocrátia restaurációja.»

Megadatott neki, hogy még egyszer hallathassa szavát habár csak az előjátékában is annak a politikai küzdelemnek, melynek eredményéről bármint ítéljenek is actualis politikusok, az tagadásba nem vonható, hogy megvalósítása volt a Horváth Boldizsár politikai programja egy jelentős részének. Az elkeresztelési kérdés fölötti vitában tartott szónoklatát e bizalomteljes szavakkal zárta be: «Az erkölcsi világban szintűgy mint a physikai természetben a dagályt apály váltja föl. Ez minden nemzetnél úgy van, nálunk is, azzal a különbséggel azonban, hogy itt — fájdalom — a kurta dagályt többnyire hosszú apály követi és néha évtizedeken át kell arra várakoznunk, a míg a nemzeti apathiába temetkezett nagy eszmék sirjaikból újra győzelmesen föltámadnak. Sok jel oda mutat, hogy ismét kedvező dagály közelg. Ne hagyjuk azt sikertelenül elillanni, ne várjuk az új apályt, — siessünk az evezőkhöz!»

Horváth Boldizsárnak minden szónoklata annyira magán viseli egyéniségének kinyomatát, hogy nyilvános s nevezetesen parlamenti beszédein szemlét tartva mindinkább kidomborodni látjuk magunk előtt az ő egyéniségének szingazdag, érdekes és vonzó képét is. Nehány intim vonást vegyítenek ebbe a képbe a kiváló szónok pohárköszöntői. Különösen szerette a szónoklásnak ezt a szabadabban szárnyaló s a költői gondolatoknak úgy mint a játszi humórnak tágabb tért nyitó nemét; e beszédei képekben, főképp természeti jelenségekből merített költői hasonlatokban gazdagok, gyakran elmések, ötletesek voltak, de a formára is súlyt fektetett s ezért még a legbizalmasabb körnek szánt dévajkodó hangú toastokat is többnyire gondosan megfogalmazta és leírta. Az emberek apró gyarlóságait ilyenkor szemtől-szembe s ép ezért minden fájó él nélkül tette tréfa tárgyává, sőt élete

utolsó éveiben a szenvedések fölébe emelkedő derült életből-
 ceseséggel, de minden cynismus vagy keserűség nélkül élcelte
 bizalmas körben mondott asztali beszédeiben saját kiál-
 lott bajai és szeme világának teljes megfogyatkozását. Ezek-
 ben a beszédeiben nyilatkozott legtöbbször saját életpályájá-
 ról, életcéljáról, egyéni érzelmeiről és tapasztalatairól is,
 egyizben Belisárnak mondva magát, ki a közélet csata-
 teréről kénytelen volt visszavonulni, jobb erőknek engedve
 át a tért, máskor építészszel hasonlítva össze magát, a kinek
 megvoltak tervei, műveinek legfőbb alapjait meg is vetheté,
 de alkotását nem fejezheté be; szobrászszal, kinek a véső
 kiesett kezéből, mielőtt művét kidomboríthatta volna. Sűrűn
 szólalt meg e fölköszöntőiben a családi boldogság iránti
 rajongása is s annak az embernek a búsongása, «a kinek a
 vihar elpusztítá hajlékát s most egykori boldogságának szét-
 szórt romjai közt tévelyeg». «Nem költői rajongás — így
 szól egy asztali beszédeben — hanem az életből merített
 tapasztalat szól belőlem, midőn azt mondom, hogy az élet
 minden élvei illuzión alapúlnak s az egyedüli valódi öröm
 az, melyet a családi élet nyújt.»

Gyöngéd kedélyének ezekben a mélységeiben, a me-
 lyeknek csillogó kincseit csak ritkán engedte felszínre hatolni,
 gyökerezett nyilvános élete ideáljai iránti odaadó, hű, kiirt-
 hatatlan szeretete is. Ő idealista volt a politikában is, idea-
 lista a szó legnemesebb és legteljesebb értelmében. Soha
 nem is tagadta, nem is igyekezett leplezni idealismusát;
 ékesszólása mindig legmagasabban szárnyalt, mikor az em-
 beriség ideális javainak védelmére kelt, ő maga úgy vélte,
 hogy a mi eredményt működése fölmutathatott, azt az ő
 idealismusa hozta létre. Szemere Bertalan emlékében ünnepli
 azt a férfit, a kit még a nemzeti lelkesedésnek ama fény-
 korában is kortársai az ideális, az elméleti államférfiak sorába
 igtattak.

Egyik beszámoló beszédeben azokra hivatkozik, a kik
 talán nem fognak bünt találni abban, «ha valaki magával
 viszi a kormányra a szív melegét is», ha valakinek «több
 lelkesedése van eszméi, mint a hatalom birtoklása iránt». Mély és bátor meggyőződéssel dicsőítette az idealismust a
 politikában még akkor is, a mikor már — mint mondá —
 «csak mosolyognak rajta»; ő akkor is az idealismusban a

hitet látta az emberiség magasabb, nemesebb rendeltetésében, azt a meggyőződést, hogy «minden jó és nemes, a mi nek erkölcsi hatása van, habár eredményei csak később mutatkoznak is, közelebb visz bennünket a célhoz. A vallás, a tudomány, a művészet s az emberi tevékenység minden ága legnagyobb vívmányait az idealismusnak köszönheti — úgymond — s hát csak a politikában nélkülözhetnők az idealismust? Nem! Hogy többet ne mondjak, idealismus nélkül Amerika még ma is terra incognita volna előttünk; világrészünk legnagyobb hatalma, Németország még ma is szétdarabolva volna; idealismus nélkül a rabszolgaság és a tortura még máig is fönnállana. S hogy a magam életéből is idézzek egy példát: idealismus nélkül a magyar bíró kar függetlensége még ma is a pium desideriumok sorába tartoznék . . . Az idealismus szüli azon csodás hatalmat, a mit lelkesedésnek nevezünk s a mely a nemzeti élet döntő pillanataiban varázslehelletével szórja szét az akadályokat, a melyeket a legmélyebb bölcsesség s a legnagyobb kitartás sem volt képes, gyakran évtizedeken át, az útból elhárítani.»

Ettől a nemes idealismustól Horváth Boldizsárt meg nem tudta fosztani életének semmi tapasztalata, a haladó életkor sem, még a korszaknak, melybe pályája esett mélyreható változásai is érintetlenül hagyták lelkében ideáljai iránti szeretetét és hitét. Nála az életbölcsesség, melyet oly bő mértékben szerzett, s mely oly derült fényt vetett még aggkorának szenvedés-teljes utolsó éveire is, nem az ideálok elhervadt virágainak tövéből fakadó gyümölcs volt; ő oly fa volt, a mely egyszerre virágzik és gyümölcsöz: ideáljait megtartotta s az életbölcséséget megszerezte. Ha pályájának későbbi szakában tett nyilatkozataiban gyakran halljuk is megcsendülni egy csalódott nagy lélek keserűségét, azért mégis sohasem árulják el szavai magokba az ő eszményeibe, azok helyességébe, igazságába és egykori diadalába vetett hitének megrendülését. Csak azt fájlalja, hogy neki nem volt megengedve annak a diadalnak a teljességét megérhetni, de egy perczig sem kételkedik benne, hogy a nemzet ezt a diadalt ki fogja vívni. «A szünetelés vagy pillanatnyi hanyatlás a népek életében nem mindig jelenti a nagyobb szabású reformok bukását — így biztatja magát — a népeknek is meg-

van pihenési idejük.¹⁾ «A mai apályt majdan a dagály váltja föl szintúgy mint az éjt a hajnal, mint a telet a kikelet követi... A mi eszméink diadala is be fog bekövetkezni, mert erkölcsi alapjai ezek az emberiség jövőjének és az emberiség rendeltetése nem a süllyedés, hanem a haladás.»²⁾ Hiszen Mózesnek is egy új nemzedéket kellett bevárnia a pusztában, «melynek kezeibe azután az ígéret földének sorsát nyugalommal tehettem le,»³⁾ s nekünk, «a lezáruló korszak hulladozó maradványainak» könnyű lesz búcsút vennünk korunktól, tudva, hogy «azon örömhírt vihetjük meg az elköltözött nagy szellemeknek, hogy nagy alkotásaik sorsa, jövője . . . jó kezekben van.»⁴⁾

Az eszméknek és törekvéseknek, az ideáloknak és az elért életeredményeknek ez a megtisztult, magasztos harmóniája az, a mi a Horváth Boldizsár életének és egyéniségének tanulmányozását oly vonzóvá teszi. Ez a harmónia fűzi együvé az ő különböző irányokban kifejtett működését is. Költői, szépirodalmi munkássága, melyet szintén ismertetni igyekeztem, hasonlóképp nem önmagában, különállóan ítélendő meg, de mint nyílt és közvetlen vallomása annak a költői, művészi léleknek, mely benne lakott és a mely szelleme minden termékében, egész gondolkozásában megnyilatkozott, megnyilatkozott működése legkimagaslóbb részében is: politikai szónoklataiban. Rá nézve a szónoki lendület, a választékos, classikus forma, a néhol költői szárnyalású nyelv nem egy alkalmi pose volt, a melyet pillanatnyi hatások kedvéért a tógával együtt öltünk föl a fórumon; a mint szentségtörésnek tartotta volna az ékesszólás nemes fegyvereit méltatlan vagy épen igaztalan ügy szolgálatába bocsátani, úgy viszont mindig az ihlet, az áhitat egy nemével nyúlt abban a teremben, a hol a nemzet sorsáról határoznak, azokhoz a kérdésekhez, a melyekhez a nemzet legmagasabb érdekei fűződnek, azokhoz az elvekhez, a melyek e kérdések megoldását irányozzák, s az ékesszólás művészete nála csak az az ösztönszerűen keresett és talált forma volt, mely gondolkozása emel-

¹⁾ Emlékbeszéd Szemere B. fölött.

²⁾ 1887-ben temesvári választóihoz intézett beszéd.

³⁾ 1884-iki válaszfelirati beszéd.

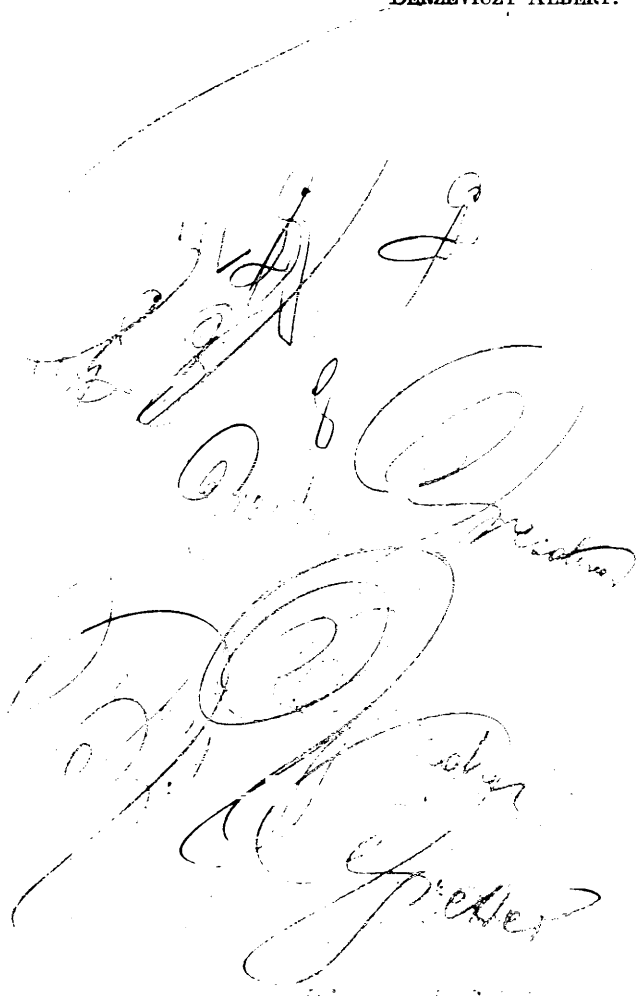
⁴⁾ Emlékbeszéd gróf Mikó I. fölött.

kedettségének egyedül felelhetett meg. Ezért tettek beszédei oly nagy hatást még akkor is, mikor egy változott kor változott környezetében és változott légkörében csendült meg ajkán a szó. A Ház ekkor is néma megilletődéssel hallgatta beszédeit, mintha érezte volna bennök fuvalmát alkotmányos életünk elmúlt tavaszkorának, mintha üzenetét hallotta volna bennök annak a nagy időnek, melyhez az új Magyarország megalapítóinak neve fűződik, s mely nemzeti közéletünknek még semmi csalódástól, semmi kiábrándulástól el nem bágyasztott lendületét látta. De egyúttal, a többnyire szenvedélytelen hang ellenére, melyen az ő szónoki stílje a maga régi polgárjogát érvényesítette a Házban az új jövevények között, beszédei úgy hatottak mint egy ünnepélyes tiltakozás az ellen a divatos áramlat és gyakorlat ellen, mely a nemzettanács termét a feleselés és szófecsérlés, a malom alatti politizálás, a személyes hajszák idegizgató sportjának színhelyévé igyekszik lealacsonyítani s az irodalmi formát már-már szinte disqualificálónak kezdi tekinteni úgy a parlamenti szónokra mint a publicistára nézve.

A nemzet a kegyeletes érdeklődés egy nemével kérdezi, várja további sorsát annak az ideiglenesnek készült, de céljának 35 évig szolgált épületnek ott a Sándor-utczában, a melynek köveihez politikai történetünk egy jelentőségteljes korszakának emlékei fűződnek. Az a ház látta a Horváth Boldizsár szónoki diadalait is és hallotta szónoki hatyúdalát. Kívánjuk és reméljük, hogy abból a szellemi leltárból, a melyet Magyarország törvényhozása a régi hajlékból az új palotába, a régi korszakból az újba magával vitt, ne hiányozzanak azok a traditiók sem, a melyeket politikai szónoklatunk történetében a Horváth Boldizsár alakja, neve oly fényesen képvisel. Ezek a hagyományok hassanak ott megújuló és fokozott erővel, mint megnemesítői és tisztító közéletünk nyelvének, mint megerősítői a szónoklat nemes művészete változhatatlan létjogába vetett hitnek és mint elhíntői, terjesztői annak a politikai idealismusnak, a melyet Horváth Boldizsárban egyaránt ismertek el azok a kik dicsérték és azok a kik gáncsolták érte. Hogy nyomukban igazolást találjon az ősz hazafi kijelentése és valóra váljék jóslata, hogy a magyar parlamentben «az elvek oltárai nem dültek mind halomra», van benne «hűség, kegyelet és ragaszkodás a nem-

zeti nagy korszakok hagyományai iránt», s hogy lesznek mindig a kik eszményeket követve és a szó varázserejével hirdetve «a rideg politikai realismust meg fogják óvni attól a hibától, a mely ephemer sikereknek, a pillanat előnyeinek gyakran föláldozhatná a nemzet magasabb, állandó érdekeit».

BERZEVICZY ALBERT.

A large, highly stylized handwritten signature in cursive script, likely belonging to Albert Berzeviczy. The signature is written in dark ink and features elaborate flourishes and loops. It is positioned below the printed name and occupies a significant portion of the lower half of the page.

DÁNIA ÉS A DÁN MEZŐGAZDÁK.

Második és utolsó közlemény.*)

IV.

Dánia külkereskedelmi évi forgalma az utóbbi évekről a következő képet nyújtja :

<i>Bevitel</i>	<i>dán korona</i>	<i>Kivitel</i>	<i>dán korona</i>
gabonafélék... ..	31·1 millió	vaj... ..	115·6 millió
fémek... ..	26·7 „	sonka és szalonna	47·0 „
kőszén... ..	22·5 „	élő állatok... ..	26·7 „
vaj, zsír... ..	19·1 „	tojás... ..	11·3 „
gyapjuszövet... ..	19·1 „	gabona... ..	10·9 „
fa... ..	15·5 „	hus, kolbász... ..	6·1 „
pamutkelme... ..	14·8 „	zsír... ..	1·1 „
kávé... ..	12·9 „		

Látható tehát, hogy az ország fő jövedelmei a mezőgazdaság productumaiból erednek. Érthető tehát, hogy Dánia fönnállásával, azaz a létkérdésével függ össze mezőgazdaságának fejlesztése vagy csökkenése.

A dán nép fejlett intelligentiájára vall az, hogy a *gazdasági ismeretek és a szakképzés* fejlesztése már régebbi időkben is gondoskodása tárgyát képezte, úgy hogy már a XVIII. században megelőzte ezen a téren a művelt nyugati államok egy némelyikét.

A XVIII-dik század végén gróf Reventlov J. L. buzgólkodott olyan népiskolák föllállítására iránt, melyekben a dán köznép gyermekeit oktatják a dán és német nyelvben, a hit-

*) Az előbbi közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1903. évi 314. számában.

tanban, földrajzban, számtanban, és a mely felsőbb népiskolák hozzá járuljanak a nép intelligentiájának emeléséhez; «élever le coeur, éveiller l'amour des sciences et la connaissance des merveilles de la nature».

1800-ban ismét más részén az országnak emeli föl szavát az oktatásügy érdekében J. F. Classen dúsgazdag dán tábornok. Ő azonban tisztán 15 éven aluli parasztfiuk oktatását sürgeti, és fölveti az agricol iskolák eszméjét. Behatóbb programmot azonban Grundtvig fejtett ki a dán közoktatásügy fejlesztése érdekében a későbbi években. Az ő eszméje az volt, hogy a dán iskolai nevelés a dán földből és a dán történelemből induljon ki, meritse anyagát és az ifjuságba szivós és mély hazafias érzelmet öntve, megtanítsa őket mindarra, a mit a való élet kíván, őket vallásosságra, föltétlen becsületességre oktassa, hasznos emberekké és a tudományok iránti érzékre nevelje.

Az iskolák Grundtvig eszméje után létesültek ugyan, de csak kevés számmal születtek meg. A dán író — kinek ismertetése után haladok — maga elismeri, hogy a kellő idő még nem érkezett meg a szép elméletek megvalósításához. 1840. év körül csak néhány iskola létesült egyesek áldozatkészségéből. Jöttek azonban az 1850-es, 1860-as évek, és a háborús időszak, mely a mint élénken fölkellette a dánok hazafias érzését, úgy a közoktatásügynek is hatalmas lökést adott. A vesztett csaták után beállott állapotok fölrázták a társadalmat és kormányt, élénken mutattak reá arra, hogy a parasztság oktatása és nevelése most már elsőrangú föladat.

1850-től 1864-ig 15, 1864-től 1870-ig pedig 53 új felsőbb népiskolát és számos agricol-iskolát állítottak föl, a sors csapásai következtében beállott mély lelki leveretés hatása és a jobb jövő reménysége következtében. Új tétellé vált, hogy a dán jövő nemzedéket «d'hommes de cœur»-ökké, és «de femmes pieuses et fortes»-ökké kell nevelniök.

A német-francia háború kimenetele újra a nemzeti érzéseket toltá előtérbe, és mialatt ismét új iskolákat állítottak föl, addig a gazdasági szakoktatáson kívül több súlyt helyeztek a politikai és socialis kérdések ismertetésére is.

Az agricol-iskolák mindinkább jobban terjedtek, és az onnét kikerült elméletileg és gyakorlatilag képzett parasztfiuk igen előnyös hatással voltak a dán mezőgazdaságra.

Midőn a közoktatásügyi törvény létesítése után (1892 április 12.) a szakoktatásügy már nagyobb fejlődésnek indult, és az iskolák a kormány részéről tekintélyes anyagi támogatásban is részesítették, a dán közoktatás és gazdasági szakképzés teljesen modern alapokra helyeződött. A felsőbb népiskolák legnagyobb része az agricol-iskolákkal egyesítettett, és míg a köznép gyermekei itt nyerték kiképeztetésüket, addig a magasabb gazdasági kiképzést az egyetemi külön gazdasági tanfolyamok, főképp pedig a királyi gazdasági és állatorvosi tanintézet nyújtotta. Ez intézetet 1856-ban alapította a dán állam (1856 márczius 8-diki törvény alapján) és oly fejlődésnek indult, hogy 1892-ben azt nagyobbítani és más szakokkal kibővíteni volt kénytelen.

Az onnét évenként kikerülő gazda, erdész, állatorvos, mérnök, kertész, pár százszal gyarapítja a modern agronomok számát, kik a gyakorlati gazdasági téren épűgy, mint a különféle gazdasági szövetkezeti vállalatoknál viszik előbbre a dán mezőgazdaság ügyét.

A gazdasági szakképzés páratlan módon való fejlesztésével megvolt az alap, melyre építeni lehetett. Megvolt a kellő értelmiséggel bíró, kellő szakismerettel rendelkező, a gazdasági tudomány és annak haladása iránt kellő érzékű köznép, mely képes volt a hasznos és a megmutatott irányba való haladásra, és a mely nép elég értelmes volt arra, hogy magát a hasznos irány felé, a helyes útra vezetni engedje.

Ez volt az első lépcső, a dán mezőgazdaság előbbre vitelére. Ekkor fogott hozzá a dán kormány és a dán gazdasáadalom ahhoz, hogy a második lépcsőt megépítse. Ekkor létesültek a gazdasági egyesületek, szövetkezetek és gazdaságkörök. Ezekről azonban később.

A dán köznépre, a gazdák tömegére fontosabb volt a *gazdasági szaktanácsosi intézmény* létesítése.

A királyi gazdasági egyesület ugyanis, később pedig az államkormányzat, különféle gazdasági tudományoknak a köznép körében való megismertetésére, és gyakorlatba való bevezetésére külön-külön szakmákban külön szakembereket alkalmazott. E szakemberek azután az országot bejárva, a gazdákat kioktatták, az igazi gyümölcsöző gazdasági tevékenységet kezdték meg, és a növénytermesztés, állattenyésztés-

tés, talajjavítás, állat és állati termékek és növények, magvak értékesítését lendítették föl az ország területén.

A nép bizalommal fordult szaktanácsosaihoz, és hatalmas tevékenység jelezte minden ilyen szakember által az országban megtett utat. A dán királyi gazdasági egyesület 1860-ban alkalmazta az első szaktanácsost M. Segelckét a tejgazdaság megteremtésére. Segelcke csakhamar egy kis gárdát gyűjtött maga köré képzett tejgazdasági szakemberekből, kiket azután az ország egyes részeibe küldött ki munkálkodás végett, hogy «terjeszszék az ígét» és alkossanak.

A dán tejgazdasági szakiparnak óriási föllendülése, és a tejszövetkezetek, vaj-export és értékesítő szövetkezetek hatalmas szaporodása rövid időn belül megmutatta, hogy mily óriási eredményeket értek el a dánok ezen a téren, és mily sok millióval gyarapították az állam bevételeit e termékek értékesítése utáni jövedelemből.

1875-ben a gazdasági egyesület a második gazdasági tanácsost alkalmazta a háziállatok tenyésztésére, 1877-ben a harmadikat a növénytermelésre, 1882-ben a negyediket az agricol chemiára.

Az intézmény igen jól bevált. A dán mezőgazdaság szépen lendült, az állam bevételei a mezőgazdasági termelés után szaporodtak, és a dán gazdák vagyoniilag is megerősödtek. Midőn a fejlődés kapcsán növekvő igényeket a gazdasági egyesület már nem volt képes kielégíteni, akkor az állam tette kezét e intézményre és 1884-től fogva kellő anyagi támogatást nyújtva, hatalmas arányokban fejlesztette tovább a gazdasági tanácsosi intézményt. Évi 100,000, majd 150,000 korona költséggel kiépítette azt, a mit 1884-ben megkezdett.

Ma már körülbelül 26 gazdasági tanácsost tart fön a gazdaság különféle ágainak fejlesztésére, sőt Londonban és Hamburgban is alkalmaz szakközeget ottani érdekeinek védelmére és maga kellő tájékoztatására.

Van ugyanis állami gazdasági tanácsos Dániában:

tejgazdasági országos tanácsos	—	—	—	—	—	1
tejgazdasági tanácsos	—	—	—	—	—	4
gazdasági és erdészeti állattani tanácsos	—	—	—	—	—	1
növénybetegségek tanácsosa	—	—	—	—	—	1
agricol chemia tanácsosa	—	—	—	—	—	1
agricol tanácsos Londonban	—	—	—	—	—	1

állategészségi tanácsos Londonban...	—	1
" " Hamburgban	—	1
növénytermelési tanácsos	—	3
állattenyésztési "	—	3
sertésenyésztési segédtanácsos	—	6
kertészeti tanácsos	—	1
növénytermelési kísérleti tanácsos	—	2
gazd. gépek és eszközök tanácsosa	—	1

De ezeken kívül a királyi gazdasági egyesületnek is vannak külön szaktanácsosai különféle gazdasági szakokra, saját tagjainak szolgálatára.

A gazdasági egyesület ezenkívül még mérnököket is tart alagsóvezési, rétöntözési stb. munkákra. Külön gazdasági szakértők vannak még a különféle szövetkezeteknek (vaj, tojás értékesítő stb.) és kiviteli sertésvágóhidaknak is.

Érthető tehát, hogy ilyen szervezettel, és külön specialistákkal, a dán mezőgazdaság biztosan és gyorsan haladhatott a tökélyesedés felé. Az állam ez alkalmazottait jól megfizette, de meg is követele tőlök a szakismeretet és szakmájok iránti lelkesedést. A szakmájok iránti lelkesedés már a mély hazafias érzés kíséretében is kifejlődött a hivatalnokokban, mert tudták, hogy működésükkel a hazának is szolgálnak. A szakismeretök fejlesztésére pedig a dán állam nem kimélte a költséget. Ha tudásuk forrásait a dán tudomány állása már nem elégítette ki, akkor messze külföldre küldte ki őket, hogy az ott látottak okos tanulságait a hazai viszonyok között érvényesíthessék.

Ez intézkedésekkel meg volt alapítva a talaj; most a dán társadalom és a dán kormány vállalva dolgoznak azon, hogy a kellő alapra a gazdasági haladás templomát ráépíthessék. Mert ez építkezés szükségességét nemcsak a kor szelleme és a haladás törvénye parancsolta, de a bajok, — melyek folyton támadtak — a gazdaság küzdelmei, társadalmi, socialis kérdések — sürgették és követelték.

A gazdasági üzem a németek magatartása miatt rázkódásoknak volt kitéve, bizonytalanná vált, tehát az egész gazdasági üzemet más alapokra kellett fektetni és átalakítani. A gabonatermelés az árak csökkenése következtében keveset jövedelmezett. Az állattenyésztést Schleswig elvesztése, és a németeknek a dán élőállatexport ellen tett intézkedései miatt

más alapokra kellett berendezni. A köznép szegényedett, a kivándorlás megindult és lavinaszerűen gördült tova.

Nemcsak a kivándorlás, az elszegényedés lavínájának kellett gátat vetni, hanem a mezőgazdaságot is föl kellett lendíteni. Tehát javítani a gazdasági állapotokat, hogy a gazdákat a hazai földhöz kössék, és ismét javítani, hogy a megmaradt gazdáknak — a «népnek» — kerestetet, kenyeret, megélhetést biztosítsanak.

Titáni munka ez! Szegény néppel, sorstól sújtott, szerencsétlen háborúkkal levert, deprimált nemzettel, szegény államkincstárral! De a munka «ment»! Lelkes férfiak állottak az élre, vezérekké váltak, és megkezdtek a küzdelmet; — a vezérek kidültek, új lelkek álltak az élre és diadalt arattak.

Kétséget nem szenved, hogy e diadal elérésében nemcsak a vezéreknek volt részök, hanem és főleg a «népnek», a kellőleg képzett, oktató, tanított népnek is, mely képes volt arra, hogy az okos tanokat megértse és vezéreit kövesse!

Dánia mezőgazdasági fejlődéséhez a harmadik lépcső a legfontosabb. Ez a *szövetkezeti eszme és egyesületi érzék*. A dániai gazdasági egyesületekről és szövetkezetekről könyvet lehetne írni. De itt csak nagy vonásokban óhajtok egy tájékoztató képet nyújtani. Kezdem gazdaságtörténelmi szempontból a következő sorrendben.

A talajjavító egyesületek. Említettem már, hogy Dánia talaja elég kívánnivalót hagy hátra növénytermelési szempontból, sőt az ország igen tekintélyes része terméketlen mocsár, futóhomok, ingovány, vagy dűne (különösen Jütlandban). Már most a fejlődő gazdasági cultura követelménye volt az, hogy a gazdasági művelésre minél több földterület szereztessék meg, a kihasználatlan föld apasztassék. De ezt socialis szempont is követelte. A gazdasági munkások nagy részét, és a kisgazdákat azzal volt lehetséges a tengerentúli kivándorlástól visszatartani és őket a hazai rőghöz lekötöni, ha részökre a földszerzés megkönnyítették. A talajjavítás második célja volt az is, hogy a culturának megszerzett föld nagy része kisgazdák részére adassék át.

Dánia földterületének a múlt század közepén több mint 40%-a használatlan terület volt. Óriási tér, és óriási munkásság nyílt meg tehát e cél kivitelére.

1866-ban Dalgas alezredes kezdeményezésére egyesület

alakult (*La société pour la culture des Landes*), mely célul tűzte ki a sivatagok művelés alá való vételét, mocsarak kiszáraitását, ármentesítési és öntözési munkák végzését, erdősítéseket, csatornázást, alagsövezést, lápos talajok kultúráját stb.

Az egyesület nagy népszerűséggel találkozva, erőslendülésnek indult. Csakhamar egész mérnökkarral indult Jütland sivatagjainak és mocsaras lápjainak, hogy a pusztaságot az eke munkájának szerezzék meg. Tagjainak száma megnövekedett, s a tagdíjakból, alapítványokból, később az állam segélyéből tartotta magát, de a talajjavítási munkák előkészítését tagjainak díjtalanul végezte. Később maga vásárolt sivatag földeket, hogy a különféle talajjavítási munkálatokkal azon kísérletezzen.

Midőn anyagilag megerősödött, már maga tartott fönn vasutat, mely a márgát szállította messze vidékekre talajkeverési célokra. Idegen államból nagy mennyiségű fenyőfa csemetét vásárolt, s azt maga ültette el a kísérleti földjeire, vagy a parcellák vásárlóinak — letelepedőknek — adta oda kedvezményes áron ültetés végett, hogy a kopár területek beerdősítését siettesse. A «Société des Landes» körülbelül 10,000 hektárnyi posványt száraitott ki és körülbelül 30,000 hektár fenyőültetvényt létesített működésének első 30 éve alatt.

Jütlandban több mint 100 csatornát készített, összesen 380 kilométer hosszúságban. Egyik legnagyobb öntöző és vízlevezető csatornája 22·5 kilométer hosszú.

Márgaszállító vasútja van ma már 3, közel 52·5 kilométer hosszúságban. Ma évenként vagy 12 millió növényt (vörös, erdei, fekete stb. fenyőt) oszt ki mint ültető csemetét. A társaság 1899 végeig létesített 1300 ültetvényes birtokot és közel 48,540 hektár földterületet hódított meg a culturának. A múlt század közepén csak Jütlandban volt 7376 □ km. sivatag (mocsár, dűne), ma van csak körülbelül 3404 □ km., a többit a cultura foglalta le magának.

A társaságnak 4964 hektár földterülete van már saját birtokában és azon a szép fenyőültetvények és szántóföldek tanúskodnak a mellett, hogy az emberi elme, kitartás és szorgalom előtt még a természet vad ereje is megtörik. A példa itt azért oly erős, mert mindezt a dánok óriási munkával, de kevés pénzzel létesítették.

A lelkes alapító, Dalgas alezredes, már nem érte meg munkásságának eredményeit. De akkor hunyta le szemét, midőn már az általa megkezdett nyomon ezrek munkálkodtak és a siker biztosítva volt. Aarhusban, a társaság székhelyén, érez szobrot emelt neki a hálára lekötöztetett nép.

A társaság nyomán azután egyes kisebb helyi egyesületek alakultak Jütland különféle részein. Csak «société de plantations» van vagy 50, talajjavítási kísérleti állomás pedig (cultures démonstratives) több van 400-nál.

Egy másik hatalmas egyesület, a *Commission des Dunes*, mely nyugati Jütland sivár futóhomok partjain a dűnék lekötését és művelés alá vételét tűzi ki céljául. A ki Norderney északtengeri német fürdőben a porosz állam által eddig végzett futóhomok culturát látta és az óriási költséggel végzett még óriásabb munkálatoknak kevés eredményét tapasztalhatta — az elképzelheti, hogy az ilyen futóhomok elleni védekezés — kivált ha a nyílt tenger felől jövő szél arra is képes, hogy a szálló homokkal házakat is betemet néhány óra alatt, mily fokát igényli a türelemnek s kitartásnak. Az egyesületnek, vagyis a «dűne bizottság»-nak azonban a hosszú tengerparton már eddig 20,000 hektárnyi területet sikerült megkötnie.

E két egyesület már eddig is óriási eredményekkel számolhat be. Eddig elvégzett — az alagsövezési munkákon kívül:

öntözési és talajkeverési munkákat	18,000	hektáron
ármentesítést és ártérszabályozást	27,000	„
tavak és pocsolyák kiszáritását	13,000	„
lápós mocsarak használhatóvá tételét	2,000	„
összesen	60,000	„

A két társaság pontos műszaki tervek után halad és működése 50 évre meg van pontosan előre állapítva. E programja — ha azt megvalósíthatja — a következő:

	1900-ban volt		1950-ben lesz	
	dán □	összes földterületnek %-a	dán □	összes földterületnek %-a
művelt föld területe...	253,500	66·7	266,700	70·2
állandó rétek és legelők területe	30,500	8·0	45,700	12·0
mocsár és tó területe	15,200	4·0	—	—
erdők és ültetvények	31,200	8·2	57,700	15·2
puztaság és dűne	39,700	10·5	—	—
szakadék, út, ösvény	10,100	2·6	10,100	2·6
összeg	380,200	100·0	380,200	100·0

Kissé optimisztikus alapon mozog ugyan a terv, de csak lát-szólag. Ha tekintetbe vesszük, hogy 50 évvel ezelőtt pusztaság és mocsár csak maga több volt 20%-nál, erdő pedig alig volt valami, akkor nem lehet kételkedni azon, hogy a tervet e kitartó nép pontról-pontra be is váltja, mivel a kezdet nehézségeit már legyőzte s most már megerősödve, tehát bizalommal halad célja felé a taposott úton, a bizalom pedig nagyon jó utitárs.

A kis Dánia most új lépcsőn haladt fölfelé a *kisemberekről való gondoskodása* iránt létesített intézkedéseivel. Az így megnövekedett földterületen sok ezer kisgazda kapott földet díjtalanul is és fölötte csekély pénzzel is. Sokkal több lett a szántóföld, mely kenyérmagvat termelt, sokkal több a rét és legelő, melyen pár ezernyivel több állat élt és növekedett, mint annakelőtte.

A kisgazdáknak (Husmænds) a letelepítésével és földbirtokhoz való jutásának módozataival (akár örökvétel, akár örök bérlet útján) a gazdatársadalom, sőt a törvényhozás is kimerítően foglalkozott és kereste a megoldási módokat.

Azon földterület, melyet az emberi munka a gazdasági kulturának meghódított, kemény és szívós munkát igényelt, hogy egy családot fönnttarthasson és a fáradságot jutalmazza. Azért azon «kisembert», a ki ily földön való letelepedésre vállalkozott, a lehető legelőnyösebb föltételekkel, viszont az államnak és a gazdatársadalomnak mondhatni atyai gondoskodásával szoktatták bele a vállalkozásba. Egyesek vásárolták a földterületet, mások előnyös föltételekkel bérelték azt. Az állam 1899-ben márczius 24-iki törvény segélyével (Loi sur le lots de terre à accorder aux ouvriers des campagnes) rendezte ezt a kérdést olyformán, hogy a gazdasági munkásoknak és kisgazdáknak igen előnyös föltételek mellett törlesztéses kölcsönt bocsájt rendelkezésre, hogy földet szerezhessenek, kis házat építhessenek és gazdálkodást kezdhessenek. Ezenkívül alakultak a társadalom jóvoltából takaré- és kölcsön-szövetkezetek (Husmændskreditforening), melyek igen kedvező föltételek mellett nyújtanak a kisgazdáknak és munkásoknak kölcsönt és a takarékosagra szoktatják őket. A gazdasági egyesületek és az állam közegei pedig a letelepült vagy a gazdálkodni kezdő kis embert kioktatják, kezére járnak

«hóna alá nyúlnak», hogy támogassák a gyengét minden dolgaiban, hogy megerősödhessenek.

Az említett törvény elrendeli, hogy minden járásban egy 3 tagú bizottság állíttassék föl. A bizottság egyik tagja az állam kiküldötte, a másik a törvény végrehajtó-bizottságának egy tagja, a harmadik egy Husmænd-ből áll. A munkás, a ki egy kis földet óhajt szerezni, e bizottság elé kerül és ott korára, magaviseletére, vagyonosságára való tekintetből meghatároztatik azon segély nagysága, a melyet kaphat, hogy földet szerezhessen és azt kellőleg berendezhesse. Ilyen földet az egyes vidékeken a község vagy a nagyobb birtokos is engedett át parcellázásra.

A Husmænd a föld értékének 90%-át kaphatja kölcsönként 3%-os kamattal és végtelen előnyös törlesztési módokkal. A törvény megalkotása után rövid idő alatt már 350 ily kérvényező jelentkezett és az állam 5 év óta (tehát már a törvény megalkotása előtt is) körülbelül 5.000,000 koronát ad ki ily célra évenként. Évről-évre több s több kisembert kötnek le a dán röghöz és tesznek szegény munkást önálló gazdává. (Dániának a kisemberekről való gondoskodását különben már az is jellemzi, hogy a jobbágyságot már 1784-ben eltörölték.)

A gazdatársadalom azonban a gazdasági cselédekről is gondoskodott. A nagyobb birtokra természetesen nem előnyös, ha a gazdasági munkás az önállósítás folytán megkevesbedik, mert ezáltal a cselédség száma apad és a munkáskéz megdrágul. A dán azonban legelső sorban hazafi és nem a maga hasznát, hanem az állam, a köz jóvoltát nézi, azért szívesen működik közre abban, hogy a szegény ember cselédsorból «zsöllérré» vagy kiscgazdává nőjje ki magát.

E célra létesültek a *cseléd-takarékszövetkezetek* (Arbejderforening vagy Sparebank) Dánia több részén a gazdatársadalom buzgólkodásából. A gazdasági cselédbérek az utóbbi időben érzékenyen emelkedtek. A cselédeket tehát a szövetkezetek buzdították arra, hogy takarékosagra szokjanak és kis összegeket félretehessenek arra a napra, midőn megházasodni készülnek vagy magokat berendezni óhajtják, avagy kis házat, kertet vagy kis fekvőséget szerezhhetnek. A takarékszövetkezetek célja volt az, hogy a cselédeket a takarékosagra szoktassák, úgy a megkuponogatott pénz elő-

nyös elhelyezésével, mint jutalomdíjjak kitűzésével, részint pedig segítsenek nekik abban, hogy kis házat, fekvőséget szerezhessenek.

A cselédek megtakarított pénzüket a szövetkezetbe fizetgették, de a legtöbb gazda (les patrons) maga is befizetett cselédjeért bizonyos hányadot, hogy őt hűségéért és jó szolgálataért jutalmazza, vagy arra ösztökélje.

Az első ily cseléd-takarékszövetkezet 1887-ben alakult meg Lemvigben és 1899-ben már takarékbetét összege 103,168 koronára, a kifizetett segélyösszege 65,000 koronára rugott. De a többi más ily szövetkezet is erősen lendül, jeléül, hogy a cselédnép föl tudja fogni annak előnyeit és jelentőségét és nem késik részesedni annak jótéteményeiben.

V.

A gazdasági egyesületek és agricól-szövetkezetek. Hogy a dán mezőgazdaság a XIX. század második fele óta oly hatalmasan lendült föl, abban nagy része van a gazdasági egyesületeknek és azon más szövetkezeteknek, melyek nemcsak az egész mezőgazdaság fejlesztését tüzték ki célul, hanem mindazon gazdasági ágak és üzemek fölvirágoztatását célozták, melyek el voltak hanyagolva. Ma ez egyesületek a szövetkezetekkel karöltve együttes actiót fejtenek ki és kitűnően vannak szervezve, az egész ország be lévén hálózva e szövetkezetekkel, melyek tömörítik a gazdák legkülönbélebb rétegeit.

Az első és a legrégebb, egyuttal a leghatalmasabb egyesület Dániában a dán királyi gazdasági egyesület (kgl. danske Landhusholdningsselskab), mely 1769-ben alakult, a dán mezőgazdaság fölvirágoztatása végett. Nem volt kérdés, vagy üzemág, melyet e tekintélyes egyesület föl ne karolt volna, ha az a mezőgazdaság javát célozta. A dán kormánynak ez egyesület mondhatni a jobb keze és a szakintézmények szervezésének, gyakorlatban való átvitelének érdeme épúgy éri a földművelésügyi kormányt, mint a gazdasági egyesületét.

Ma már több mint 50 helyi gazdasági egyesületet egyesít magában és tagjainak száma 58,000.

Az állattenyésztési egyesületek célja a dán állattenyésztésnek, a dán mezőgazdaság legfőbb jövedelmi ágának fejlesztése és javítása. A dán állattenyésztés sok változáson ment át a múlt század óta. A dánok a 80-as évekig előállataikat Németország piacain értékesítették. Németország azonban — állategészségügyi szempontok örve alatt, valójában azonban agrár érdekeinek védelmére — egyszerre és váratlanul elzárta kapuit a dán élőállatbehozatal elől és a dánoknak új piacokat kellett keresniök állatai és állati nyersterményeinek értékesítésére. Miután az angol piacra vetették magokat, alkalmazkodniok is kellett az új piac igényeihez, azaz állattenyésztésöket teljesen más alapokra kellett fektetniök. Megalkották az egyes állattenyésztő egyesületeket, hogy a kitűzött célt minél gyorsabban elérhessék és a nehéz idöket könnyebben átéljék.

A dán ló, a nehéztestü Jütländer régóta hirneves állat volt és kedvelt a német piacokon. Ez igásló jelleget Angliából hozott «coach horse» fajtával javították és könnyebb fajtának pedig Spanyolországból hoztak be nemes lovat tenyésztés végett. Így lett a hidegvérü Jütländer fajta a nehéz igás jelleg, a spanyol vérből pedig a Frederiksborgi fajta, nyerges-, katona- és kocsiló. Szarvasmarhájokat Angliából behozott Sorthorn fajtával, Schleswighből behozott Angelnivel és Tirolból odahozott Simmenthalival javították, hogy jó tejelőmarhát tenyészsenek, de egyúttal jó húsmarhát is állítsanak elő az angol piac számára. Sertéseiket angol Yorkshire fajtával javították és míg azelőtt, midön a német piac számára exportáltak, a nehezebb, zsirosabb sertésjelleg kellett tenyészteniök, addig az angol piac a finom húsos jelleget kedvelte, tehát gyorsan kellett áttérniök az új követelményekhez.

Így jöttek létre a ló-, szarvasmarha- és sertésenyésztő egyesületek, az 1885. év körüli időben. Hogy rövid pár év alatt minő eredményt értek el ezen a téren — azt a külkereskedelmi forgalom adatai mutatják. Hogy az egyesületek miként lendültek föl, az kitünik a következőkből:

• Lótenyésztő egyesület van	van	203
tagok száma	16,550	
födözö mének száma	286	

Szarvasmarhatenyésztő egyesület van	610
tagok száma	14,900
tenyészbikák száma	690
tenyésztehenek száma	49,800
Sertésenyésztő egyesület *) van	44
tagok száma	770
tenyészkánok száma	50
tenyészkoczkák száma	1270

Ezenkívül van számos baromfityényszto- és mchészeti egyesület is az állam területén elszórva.

A takarmánybeszerző szövetkezetek. Dánia állatállománya ilyen viszonyok között hatalmasan megnövekedett és mivel a gazdák a gabonatermelést is fejlesztették, a rétek nagy részét az eke munkája alá vették, a schleswig-holsteini háború szerencsétlen kimenetele óta pedig a schleswigi legelöket, hol azelőtt az óriási legelőkön állataikat tarthatták, elveszítették, csakhamar takarmányhiány állott be, mert az óriási szemes takarmány (tengeri, árpa, zab, stb.), a mit az állatállomány táplálása megkívánt, a kis ország egymaga előállítani képes nem volt.

Az állattenyészto gazdák tehát szövetkeztek és a szemes takarmányt nagy tömegben — egész hajórakományokkal — szerezték be közösen, tehát jutányosan. Ilyen szövetkezet van 640, tagjainak száma 46,000, a vásárolt takarmány értéke 35.000,000 korona. A már említett talajjavítási munkákkal a művelés alatt álló földterület hatalmasan megnagyobbodott és noha például zabot, árpát, répát, sokkal többet termeltek, mint azelőtt, azért a takarmányneműek behozatala általában óriási módon emelkedett.

Az árpa-behozatal 102 millió fontról 36 millió fontra esett, a kivitel ellenben 65 millió fontról 114 millió fontra szökött, a zab-behozatal 50 millióról 25 millióra esett, a kivitel ellenben 0.44 millió fontról 4.23 millióra szökött rövid néhány év alatt, a mi valóban példátlan kedvező eredmény. A tengeri-behozatal ellenben 429 millióról 922 millió fontra szökött, a kivitel ellenben beszűnt!

Példátlan eredmények még a következők:

*) Alakítása csak most van folyamatban. — A közölt adatok az első év eredményei.

volt :	1875-ben	1895-ben
korpa behozatal — — — — —	40·00 millió	146·00 millió font.
olajpogácsa behozatal — — —	23·00 „	229·00 „ „
takarmányanyagok behozatala —	64·35 „	376·62 „ „

Nem mulasztom el megemlíteni, hogy Dánia nem tart fönn behozatali vámokat, hanem szabadon ereszti be ezen termékeket, tehát a gazdák a lehető legjutányosabban jutnak azokhoz.

Növénytermelési kísérleti állomások. Midőn a dán mezőgazdaság rálépett a fejlődés lépcsőjére és úgy a termő földterületet nagyobbította, mint a tenyésztett állatok számát szaporította és minőségét javította, hátra volt még egy nagy feladat megoldása: a termés nagyságának fokozása és a különféle talaj és égalji viszonyokhoz megfelelő növényzeti fajtának kiválasztása, továbbá a növénytermelésnek oly irányba való terelése, hogy kenyérmagvakkal az emberi élelmezésre szükséges mennyiséget és takarmánynövények termelésével az állatállomány által kívánt és igényelt takarmánymennyiséget a belföldön produkálhassák s az idegen behozatalokra ne szoruljanak abban, a mit a dán földön termelni lehet.

1845 és 1846-ban alakultak a gazdakörök (*comices agricoles*), melyekben a gazdák élénken vitatták az eszközöket és módokat, melyek segítségével a gazdasági növénytermelést javítani lehetne. Általános óhajjá vált, hogy összehasonlító kísérletek útján oldják meg az égető kérdéseket. Midőn a királyi gazdasági és állatorvosi tanintézet 1858-ban fölállítatott, egy 20 tonnás földterületet hasítottak ki növénytermelési kísérletezések céljaira és azon az angolországi Rothamsted-i intézet példája után egy kísérleti állomást létesítettek.

Az állomást előbb B. S. Jørgensen, majd P. Nielsen tanár eszméi után helyes gyakorlati irányban vezetve, nagy szolgálatot tettek vele a dán mezőgazdaságnak. A növénytermelési kísérleti állomások később szaporítottak és a kísérletek széles mederben indultak meg az ország egész területén. Az elért eredményeket egy közlönyben (*Tidsskrift for Landøkonomi*) tették közre, de azonkívül a kisgazdák ezreinél jártak el, hogy a kísérletek nyomán okuljanak és a helyes eljárást kövessék.

Később, a 70-es években már a gazdasági egyesületek is tartottak fenn növénytermelési kísérleti állomásokot és az állam is berendezett több helyen kísérleti telepeket, melyekre tudományosan képzett szakembereket alkalmazott. A kísérletezések lelke azonban Nielsen tanár volt. Midőn ő elhalt, az állam egy bizottságot alkotott (Commission de l'Etat pour la culture des plantes), mely a Nielsen által megkezdett nyomon haladt tovább. A bizottság 3 tagból áll, egyik tagot küldi a királyi gazdasági egyesület, másikat a gazdasági tanintézet, a harmadikat a gazdasági egyesületek szövetsége (Unio). Az országban elért eredményeket nemcsak a Tiddskriftben, hanem az összes szaklapokban teszik közzé, ezenkívül minden politikai napilap is leközlí azokat rövid kiadványokban.

Ez intézmény hatásában áldásokat hozott. A talajművelés javult, a növények termelése racionálisabbá vált, idegen növények (takarmányrépa, angol búza, svéd árpa, cukorrépa, lóhere stb.) honosították meg és a földművelés óriásilag haladt. A dán kormánynak ez intézmény évenként 46,000 koronába került. Hogy milyen okos befektetés volt ez, már az is mutatja, hogy 1888-tól 1897-ig ugyanazon területen 56.000,000 koronával nagyobbodott a szénatermés értéke, mint az 1875-től 1884-ig terjedő időben volt. De az eredmények másféle irányban is szembeszökők voltak. Azelőtt a szarvasmarhát télen szénán tartották, tehát jövedelmező tejgazdaságot üzni nem lehetett. Most behozták a takarmányrépa termelését, tehát volt már jó téli takarmányuk is, melyet azelőtt nem ismertek. Cukorgyárakat állítottak föl. Cukorrépa termelését kezdték meg és míg a belföldi cukorfogyasztás nagy részét saját termelésökből fődötték, addig a cukorrépa termelését, mint kitűnő takarmány maradt vissza.

A föld átlagos terméshozama is emelkedett jelentékenyen. A búzáé 25%-al, a rozsé 7%, árpa 11%, zab 17%, keverékmag 11%, burgonya 59%, répa 14%, réti széna 18%-al, ugyanannyi területen. És ez nagy szó volt a gazdára és nagy jövedelemtöbbletet representált.

A *búzabizottság* (Commission du froment). Dániában 1880—84. év kemény tele miatt az egész búzaterület kifagyott és nagy inség lépett a nyomába. Ezen csapás és másrészt az exportmolnárok azon panasza, hogy a dán búza —

a legfőbb kenyértermény — minősége nem megfelelő, a dán gazdákat actióra indította a búzatermelés javítására és a dán talajhoz és égaljhoz való búzaféleség kipróbálására. 1882 márczius havában a dán királyi gazdasági egyesület megalakította a búzabizottságot 7 tagból (3 exportmolnár, 3 gazda és a gazd. egyesület egyik elnökéből), czélul tűzve ki azt, hogy jó termésű, ellentálló képességű, jó minőségű búzát keressen a dán gazdaságnak termelés végett.

A bizottság széleskörű kísérleteket indított meg és a világ összes búzaféleségeivel közel 800 parcellán tesz termelési kísérleteket az ország különféle részein. Minden búza, minden parcelláról külön chemiai vizsgálatnak vettetik alá, keményítő és siker (gluten) tartalma aprólékos pontossággal határoztatik meg, ezenkívül a kísérleti főállomáson egy malomban megőröltetik és az állomás pékműhelyében próbálják ki dagasztási stb. tulajdonsága a különféle kenyerek és sütemények készítésénél. A kísérletek még ma is folytattnak.

Ép ilyen rendszer alapján működik a *malátaárpa bizottság* (Commission de l'orge a malter) is, a sörárféleségek között a legjobbnak kipuhatólása végett. Évenként közel 2500 gazdának osztanak ki magvakat, termesztés végett olyan fajtákból, melyeket a kísérleti állomás megfelelőnek talált. A dán sörárpa ilyen módon a világ egyik legkitünőbb sörárpája lett és a sörárpa-kiállításokon mindenütt, a hol csak résztvett, az első díjjal volt kitüntetve. Így 1884-ben Magdeburgban, 1887-ben Drontheimben, 1896 és 1899-ben Londonban.

A gazdatársadalom azonban kiterjesztette figyelmét még más irányban is. A gabona és vetőmagvak kereskedelmét külön magvizsgáló állomások által terelte a rendes útra. A különféle gazdasági gépek és eszközökre szintén kísérleti állomásokat tartanak fenn a gazdasági egyesületek és csak azon gépek és eszközök terjesztését mozdítják elő, melyeket a kísérleti állomás jóknak és a gazda által előnyösen használhatóknak talált.

A *fogyasztási szövetkezetek* Dániában — az angol Rochdali példa után — már 1866 óta vannak elterjedve.

Nagyobb figyelmet érdemelnek azonban a különféle hitelszövetkezeteken kívül az *agricol-kölcsönszövetkezetek*

(les sociétés de prêts a l'agriculture) azaz, azok, melyek a gazdák részére a kölcsönösség elve alapján az olcsó pénzforgalmat biztosítják.

A dán mezőgazdaságnak az utóbbi évtizedekben való gyors fejlődése következtében a gazda nem volt képes lépést tartani a fejlődő követelményekkel és legtöbbször hitelre szorult. Nehogy a megszorult gazda az uzsora karmai közzé jusson, vagy pedig hogy a pénzhiány a gazdaság fejlődését meg ne akassza, az állam sietett segélyére az ügynek és egy csapással helyes mederbe terelte a személyes hitel helyes megoldása körül vajudó kérdést.

A kormány 1898 márczius 26-án hozott törvény alapján fölhatalmazást nyert arra, hogy az államkincstárból 5.000,000 korona 3%-os kölcsönt adhat olyan gazdasági szövetkezeteknek, melyeknek czélja az, hogy tagjaiknak időleges kölcsönt nyujtsanak üzemtökejük fődözésére a tagok egyetemleges felelősségére. Az állam azonban csak olyan szövetkezeteknek adott ilyen kölcsönöket, melyek alapszabályaikat a kormánynál bemutatták, és arra a jóváhagyást elnyerték, és a melyek az állam által követelt kikötéseket megtartották.

E kikötések legfőbbje az volt, hogy a szövetkezet csupán tagjainak adhat időleges kölcsönöket és csupán az üzemi kiadások fődözésére szolgálhatnak e kölcsönök. A törvény ezenkívül meghatározta azt is, hogy az egyes tagoknak adható kölcsön milyen összegig terjedhet, továbbá azt, hogy ilyen kölcsönszövetkezet hol és milyen viszonyok között létesíthető. Az egyes tagnak adható kölcsön nagyságát a tag birtokában levő szarvasmarha száma, illetve a birtok értéke határozza meg. Minden darab kifejlesztett szarvasmarha 50 korona kölcsön fölvételére jogosít. A kapott pénz után a tag nem fizethet nagyobb kamatot $4\frac{1}{2}\%$ -nál és azt 9 hónap alatt kell visszafizetni. A kölcsönt egy vegyes bizottság határozza meg, a kölcsönkérő egyéni és vagyoni viszonyainak alapos becslése és mérlegelése után.

A törvény megkönnyíti ugyan a pénzhezjutás módzatait, de viszont gondoskodik arról, hogy a kölcsönvevő könnyelmű adóságokba ne keveredjék és tartozásainak visszafizetéséig úgy ő, mint a tagok kölcsönös felelőssége biztosítassék.

Érdekes, hogy a törvény kötelezővé teszi elsősorban

azt, hogy a tiszta jövedelem bizonyos hányada a tartaléktőke gyarapítására fordíttassék, de az esetleges veszteséget már nem engedi a tartaléktőkéből fődőztetni, hanem azt a tagok által fődőzteti bizonyos kulcs szerint, és csak azután szabad — szintén bizonyos arány határáig — a tartaléktőkéhez fordulni a veszteség kipótlására.

Nagyon fontos azonban a törvénynek egy másik intézkedése is, melylyel a szövetkezetek tagjainak lehetővé teszi azt, hogy esetleges pénzzavarok esetén, rövid időre kaphatnak directe az államtól segílyt forgótőkéjük kielégítésére. E segíly, mint kölcsön, megfelelő föltételek megtartása esetén azonnal kifizettetik a tagoknak, tehát olyan esetben, ha a kölcsönszövetkezetnek nincs momentán pénze, vagy a gazdának nincs ideje a szokásos formaságok megvárásához míg pénzt onnét kaphat — valóban nagy jótétemény. A segíly összege egy szarvasmarha után 30 korona lehet.

A törvény előírja azt is, hogy az ilyen kölcsönszövetkezetek csak meghatározott körzetben működhetnek, és hogy egy-egy szövetkezet által kiadott kölcsön összege nem rughat magasabbra 10.000 drb nagy marhánál és nem lehet alacsonyabb 1000 darabnál. Ha ennél kisebb, úgy meg nem alakítható, ha amannál nagyobb, akkor azon községben még egy szövetkezet létesítendő. Ez azért fontos, hogy ha a szövetkezet minél kisebb körzetben működik, a tagok annál jobban ismerik egymást és egymás vagyoni viszonyait, tehát a kölcsönös felelősség követelménye annál tökéletesebben tartható meg.

Az ilyen kölcsönszövetkezetek rövid idő alatt hatalmasan fejlődtek. A törvény megalkotása után rövid időre, azaz 1900. év elején már 167 ilyen szövetkezet működött és alap-tőkéje 4,964.440 koronára rugott.

A dán gazdák ez intézkedésekkel megindították a mezőgazdaság szekerét és nagy küzdelmek árán tolták azon útra, mely most már a haladás és fejlődés magasabb foka felé vezetett.

VI.

Az előbbi fejezetekben elmondottam a dán gazdáknak a gazdasági termelés javítása és fokozása érdekében tett küz-

delmeit, nem a sok szép tett és siker azonban az, a mi a dán gazdát világhírűvé tette. Más ország is küzdött talán így és ennyit, de saját balsorsa, hogy nem ily eredmény koronázta fáradságát. A dán gazdát történelmi alakká az általa termelt áruknak és tenyésztett állatainak az *értékesítése* terén elért eredményei tette. Itt van azon pont, melynél megállapodunk. Ez az, a mit nekünk, magyaroknak is kiváló figyelemmel kell kísérnünk, mert hisz mi is termelünk és tenyésztünk jól is, szépet is, de az értékesítés terén vagyunk még visszamaradva.

A dán mezőgazdaság fő jövedelmi forrása az állattenyésztés, a gabonatermelés a másodrendű szerepet játszsza. Az egyoldalú gabonatermeléssel a dán gazda már régen fölhagyott. A mi gabonát — kenyérterményt — termel, azt saját országában elfogyasztja emberi és állati eledelben. Ha nem elég, úgy hoz be külföldről. Vámokat nem tart fenn, gátakat nem emel az idegen behozatalok elé, mert csak azt hozza be országába, a mire szüksége van. Ha pedig valamely áruból esetleg több jönne be, mint a mennyit saját szükséglete kíván, akkor sem jön zavarba ez élelmes nép, mert azt reexpediálja és még nyer is rajta, szépen kivezetvén országából a fölösleget. Hogy az állattenyésztés mily fontos tényező, azt legjobban a kis Dánia példája mutatja, mert csak tojásból, vajból, húsból annyit vesz be, hogy majdnem e három áruczikkből föntarthatná magát az egész ország.

Érdekes a története ez értékesítésnek még a laikusra is. Dánia legfőbb jövedelmeit a múlt század közepéig az élőállatkivitel után szerezte. Midőn még Schleswig hercegség az övé volt, a dánokat a legszorosabb üzleti összeköttetés fűzte a németekhez. Pompás nehéz lovai, a német piacokon voltak legbecsültebbek. Ló kivitele sok pénzt hozott az országba. Szarvasmarháit, mint kitünő vágóállatokat, a német mézszáros «fölpénzzel» vette és a dán marha eljutott Hamburgon át Bremaig, Kölnig, Frankfurtig. A szarvasmarhák exportja után óriási pénz jött be a dánok országába. Sertéseit Hamburgba szállította vasuton, tengeren, és ott nagy ipartelepek foglalkoztak a dán sertések leölésével és földolgozásával. A németek a bákennek (Bacon) földolgozott sertések nagy részét Londonba szállították és tekintélyes összeget nyertek a jó minőségű sertés forgalomba hozásával.

A dánok szállítottak ugyan a szembelevő Skócziába néhány hajórakomány marhát, juhot, de mivel a német piac előnyösebb értékesítést engedett meg, az angol piacot elhanyagolták. Midőn 1888 körül Németország hatalmas ipari föllendülése, lakosságának szaporodása és hússzükségletének gyarapodása miatt az idegen állatbehozatalra rászorult, Dániának majdnem az összes állatkivitele Németország felé irányult. Oly nagy tömegben osztotta a kis Dánia a német földre vágóállatait, hogy a német gazdák panaszkodását hívta föl és a behozatal megszorítása lett a jelszó.

A német kormány engedett a nyomásnak és állategészségügyi rendszabályokkal a dán juh, marha és sertésbehozatalt folytonosan jobban korlátozta, sőt 1893-ban rövid időre meg is tiltotta a szarvasmarhák behozatalát, hogy azután ismét megengedje. 1897-ben a német kormány ismét szigorította a szarvasmarha-behozatal föltételeit és azóta is folyton nehezíti quarantine-el, tuberkulin ojtással stb.

A juhoknak bevitelét a német kormány 1892-ben betiltotta már. A sertések bevitele jelentékeny mennyiségben emelkedett évről-évre. 1887-ben azonban, midőn már 232.000 drbot vittek be a német határon, a német kormány váratlanul elzárta kapuit a dán élősertések bevitele előtt. 1890-ben ismét fölnyitotta határát, de 1895-ben ismét és váratlanul tilalmat rendelt el.

Érthető, hogy ezzel nemcsak zökkenéseket okozott a dán tenyésztésben és kereskedelmi forgalomban, de a váratlanul jött és a dánokat teljesen készületlenül talált rendszabályok valóságos csapás számba mentek. Belátták tehát, hogy gazdasági üzemüket ily bizonytalan értékesítési módra alapítani nem lehet. A tilalom miatt nyakukon maradt és föl-hizlalt kényes és drága anyagnak megmentésére és megfelelő értékesítésére kellett tehát gyorsan berendezkedniök. Hogy a nehéz pillanatokban férfiasan viselkedtek és nem vesztették el a fejöket a nagy kavarodásban, mutatja, hogy ők mily ügyes és kitartó népfaj.

Első és legsürgösebb föladatuk volt az, hogy a «nyakukon maradt» vágóállatokat leöljék és leölt állapotban, mint húst értékesíthessék valamely piacon. A piacot megtalálták Angliában, legfőképp Londonban. Az értékesítés kivihetésére pedig export-vágóhidakat állítottak föl, hűtökészü-

lékes vasuti kocsikat és hajókat rendeztek be és hogy a gyorsan romló húsneműt rövid idő alatt tolhassák más országba vagy Dánia legtávolabbi részéből az export-kikötőkbe, azért úgy intézkedtek, hogy a refrigerator vasuti kocsik a személyvonattal szállíttassanak.

A másik föladat volt a meglévő állatállománynak minőségi átváltoztatása. Eddig vágómarhákat tenyésztettek; most tejelő marhák tenyésztésére tértek át, és a termelt tejet vajjá dolgozták föl, s míg a vajat az angol piacon értékesítették, a megmaradt tejhulladékokkal sertéseket hizlaltak és a leölt sertéseket «Bacon-né» földolgozva Londonba és Skóciába vitték. A kihasznált szarvasmarhát fölhizlalták és leölve exportálták. A baromfitenyésztést föllendítették, és a tojástermelésre tértek át.

Így keletkeztek a tejszövetkezetek, tojás- és vaj-export-szövetkezetek és a szövetkezeti export-vágóhidak, melyeknek működését nagy vonásokban a következőkben lehet ismertetni.

A tojásértékesítő szövetkezetek. Dániában a baromfitenyésztés az ötvenes évekig nagyon elhanyagolt állapotban volt, tojáskereskedelemről pedig beszélni sem lehetett. A tojást a falusi kisgazda időnkint bevitte a városi szatócshoz, hol gyarmatárut kapott érte cserébe. Ha sok tojás gyűlt össze az állam fővárosában, Kopenhágában, akkor időnkint megraktak egy tengeri gőzöst tojással és átküldték Svéd-Norvégországba.

Midőn a hajósok meghozták a hírt, hogy az angolok egy új fajta baromfit kezdenek tenyészteni, melynek tulajdonságai páratlanok, és a cochinchina tyúkfajta nagy hirneme a dánokhoz is eljutott, a baromfitenyésztés iránt a dánok is kezdettek érdeklődni és angol földről többféle tyúkfajtát importáltak tenyésztés végett. Midőn a dánok a baromfitenyésztés föllendítésére egyesületeket alakítottak, nemcsak ez állattenyésztési ág lendült föl, hanem vele a tojástermelés is. Évek mulva már a tojáskereskedelem is lendülni kezdett és növekedett a fölösleg, melyet a külföld piacain kellett értékesíteni.

1878-ban megalakult a baromfitenyésztő-egyesület (Société pour l'élevage de la volaille en Danemark) és ezzel óriási fejlődést nyert a baromfitenyésztés, a tojáskivitel pe-

dig erősen megnövekedett. A tojást eleinte Németországba exportálták, de később már a londoni piacra igyekeztek. Itt azonban kemény falat kellett áttörniök, mert Londonban a francia tojás volt a kedvelt, a nagy és sárgahéjű válogatott minőség. A dán tojás pedig kisebb volt és fehérhéjű, és rosszul osztályozott, tehát sokkal alacsonyabb áron kelt, mint a francia. Baj volt még az is, hogy a dán tojás között sok volt a romlott és a kereskedelem ez okok miatt nehezen indult meg.

A dánok bellátták, hogy tenni kell valamit, különben a kényes izlésű angol piacról leszorulnak. Reformálták tehát a baromfityénysztest, azaz olyan fajtákat tenyésztettek, melyek nagy és sárga tojást termeltek és a tojáskereskedelmet is más alapokra helyezték. Harald Faber gazdasági tanácsos, F. Moeller és S. Jørgensen lelkes dán férfiak buzgólkodása következtében megalakul 2000 taggal 1895-ben az első tojáskiviteli szövetség (Danske Andels ægeksport, Soc. coopérative danoise d'exportation d'oeufs), melynek óriási kihatása lesz a tojáskereskedelemre. Tojásgyűjtő-telepeket állítanak föl az ország minden részén, ott a tojásokat összegyűjtik, lebélyegzik és a központnak küldik, hol átvizsgálják, osztályozzák, csomagolják és angol piacra szállítják.

Érdekes, miként gátolták meg azt, hogy a szövetség rossz tojást (romlottat, nem frisset) szállítson. Minden tag ugyanis köteles az általa beszállított tojást tagsági számával és a beszállítás napjával anilyen festékekkel lebélyegezni. Ha most az angol kereskedő panaszt tett a tojás romlottsága miatt, egyúttal közölte a tojás héjáján levő jeleket is, melyek után a beküldőt ki lehetett keresni. A rossz tojásért azután a tagokat érzékenyen büntették, hogy a hibákat kiküszöböljék és a dán áru föltétlen jósága iránti hitet s bizalmat erősítsék.

Ily módon a dán tojás Londonban igen kedvelt áru lett és néhány év múlva onnét kiszorította a francia tojást, sőt magasabb árakat is ért el, mint az.

A tojáskivitel óriásilag föllendült. 1870 előtt alig volt a tojásexport számottevő, 1870—1880 körül évenként 2 millió darabra, míg 1892—1894. év körül már 5 millió darabra rugott, 1895-től pedig — a tojáskiviteli szövetség megalakulása óta — a kivitel következeképp fejlődött:

1895-ben	---	---	---	6·7	millió	darab
1896-ban	---	---	---	8·4	«	«
1897-ben	---	---	---	10·9	«	«
1898-ban	---	---	---	12·1	«	«
1899-ben	---	---	---	14·0	«	«

A tojáskereskedelem révén az 1870-ik év előtt alig jött be néhány százezer korona az országba, ma pedig az exportált tojás értéke 12.000.000 koronára rug.

A tejszövetkezetek (Laiteries coopératives). Dánia azelőtt szarvasmarháit csupán csak levágás céljaira tenyésztette, tejet csupán háztartása számára fejt, vaját nem igen készített, mert a vajnak nem volt értéke, vajkereskedelemlről pedig szó sem volt. A múlt század közepe felé azonban az általános gazdasági haladás mellett a tejipar is fejlődésnek indult. A paraszt az általa készített rossz vaját csak a falusi szatócsnál cserélte be gyarmatáruért, az uradalmak azonban a vaját nagykereskedőknek adták el. A vaját minden birtokos odahaza készítette, tehát egyöntetű minőségről és elsőrendű anyagról nem igen lehetett beszélni, mert a vaj nem volt finom, jóízű és a hány vaj volt, annyi féle minőségű is.

A tejgazdaságok szaporodásával és a tejipar fejlődésével rájöttek arra, hogy nem a vaját kell százféle helyen és módon odahaza készíteni, hanem megfordítva, a tejet kell száz helyről egy helyre szállítani és ott vajjá földolgozni, hogy az egyöntetű és finom legyen. A tejiparra a separator gépek fölfödözése — azaz melyek a centrifugális erő folytán a nehezebb fajsúlyú zsiradékokat (tejszint) rövid idő alatt kiválasztják — korszakot alkotó jelentőségű volt, most a vajkészítés sokkal gyorsabban és tökéletesebben mehetett végbe — és így a tejgyűjtő-telepek létesítésének mi sem állta útját.

Stilling Andersen dán tehenész 1882-ben megalakítja az első tejszövetkezetet és ezzel új korszakát nyitja meg Dánia mezőgazdaságának. A gazdák a tehenészetek létesítésére térnek át és a tejszövetkezetek az ország minden részén rohamosan terjednek el. Minden vidéken tömörültek a tehenészetek tulajdonosai szövetkezetté és a naponként fejt tejet a központba szállították, hol a tejet modern gépek segítségével vajjá és sajttá dolgozták föl, kitűnő vajmesterek fölügye-

lete alatt. A vajat azután vagy magok a tejszövetkezetek vagy a vajexport-szövetkezetek Angliába szállították.

A tejszövetkezetek váltak alapjává a mai dán mezőgazdaságnak. Hogy mily rohamosan terjedtek, azt mutatja az, hogy az első tejszövetkezet létesítése után 16 évre 1898-ban már volt 1544 tejszövetkezet és az általuk forgalomba hozott tej volt 1898-ban körülbelül 2,000.000,000 klg., körülbelül 75.000,000 klg. vaj és csak tejkezeléssel foglalkozik körülbelül 6000 munkás a szövetkezeti központban.

A vajértékesítő-szövetkezetek (Sociétés pour la vente du beurre). Elképzelhető, hogy ilyen óriási minőségű vajnak az értékesítésére az azt előállító tejszövetkezetek már nem voltak képesek. Más szervezetről kellett tehát gondoskodni, mely a vajfölsleget a külföldi piaczkon elhelyezni képes. A vajat eleinte nagykereskedők vették meg a termelőktől és tejszövetkezetektől és azok hozták forgalomba. Természetesen azok a nagyobb haszon elérésére, a vajat gyengén fizették a termelőnek és ott hozták piacra, hol azt kevés risico nélkül, biztosan, könnyen eladhatták. A gyengébb minőségű Norvégiába került, a finomabb minőségű pedig Hamburgba és Kielbe.

A dánok azonban rájöttek arra, hogy az ő kitünő minőségű és olcsón eladott vajuk nem marad ott, hanem a nagyobb tőkével rendelkező és élelmesebb német nagykereskedők azt egyenesen angol piaczkra viszik és drágán eladják. A londoni és lancasteri piaczon a dán vajat nagyon kedvelték — a mit a németek odavitték — de mivel nem tudták, hogy dán eredetű, azt — mivel Kielből hajón hozták — «Kiel»-nek hívták. (Ma már a dánok magok viszik oda vajukat, s a dán vajat ma is «Kiel»-nek hívják, épúgy mint a berlini hentések a magyarországi sertést ma is «Bagunen»-nek hívják (bakonyi), pedig a régi bakonyi sertés már az 1840-es években kiveszett.)

A dán gazda tehát emancipálni akarta magát a német kereskedelem nyügetől és mivel nem volt megelégedve a meglévő kereskedelmi szervezettel, a maga erejéből vállalkozott az értékesítés javítására.

1887-ben dán gazdák megalakítják 84 tejszövetkezet bevonásával az első vajértékesítő-szövetkezetet (Danske Landmænds Smørekøbsforening) és a vajat Kopenhágában gyűjtve

össze, külön vasuti kocsikban és hajókban indítják közvetlenül angol piacokra. A vajat ott fokozatosan magasabb áron értékesítik, de a termelő is többet kap, mert a vajat minőség és súly szerint fizeti ki a szövetkezet, nem pedig úgy, mint azelőtt a kereskedő fizette. Ezen szövetkezet forgalma erősen megnövekedett (1899-ben forgalma már 9.750,000 koronára rugott) és az értékesítés új módja jól bevált, mindig több s több tejszövetkezet csatlakozva hozzá.

Pár évre reá már több ily szövetkezet alakult és az értékesítés javulása nemcsak azt eredményezte, hogy a vajtermelés emelkedett, hanem égy más oldalról is fölötte tanulságos állapotot. Dániába ugyanis a természetes és mesterséges (művaj) vajbehozatal évről-évre emelkedik, sőt a mesterséges vaj, a margaringyártás ölt nagyobb mérveket.

Ma Dániának már 2 margarin olajgyártó és 18 margaringyártó és földolgozó telepe van (érdekes, hogy a nyers margarint nagyrészt tőlünk viszik be). A mesterséges vajgyártás volt 1893-ban 16 millió font, ma 28 millió font.

	1896-ban	1899-ben
Vajat behoztak Dániába...	9 millió	14 millió fontot
műzsirt és margarin olajat behoztak Dániába	17	29
mesterséges vajat behoztak	3	5

Csodálatos dolog, hogy egy állam, melynek vajtermelése a legfőbb jövedelmet adja, nemcsak hogy nem félti termelését az idegen import káros hatásától és annak nem vet gátakat, hanem még saját vajtermelésének támaszt versenyt azzal; hogy a mesterséges vaj, a margarin termelést elősegíti. Ez példátlan állapot, pedig a dánok szempontjából igen okos eljárás. Ők ugyanis a mi vaját csak produkálnak, azt mind exportálják! Az ország belfogyasztására szükségelt vaját — többnyire olcsóbban — idegenből hozzák be és a sokkal olcsóbb (és rosszabb!) margarint állítják elő. Nekik tehát az idegen árúra szükségök van, hogy a saját termelésökből annál többet exportálhassanak, mert azért magasabb árat kapnak. De ők az importból is hasznot húznak. A Norvégiából, Svédországból behozott vaj gyengébb minőségét consumálják, a finomabb minőséget pedig reexportálják!

Ez azonban nem lehet általános példa, mert csakis a dánoknál lehetséges, hol a termelt áruk oly kitünő értékesi-

tését vittek keresztül, mint ők tették, tehát a hol az export útjai oly könnyen kivezetik a fölösleget az országból, mint náluk.

Ma Dánia a vajkivitelből kapja a legnagyobb jövedelmét. A vajkivitel volt 3 éves átlagokban:

1875-78.	1883-86.	1887-90.	1891-94.	1895-98.
27·98	31·95	58·06	91·22	115·68 millió korona
27·04	35·87	66·65	99·53	129·08 millió font.

A szövethetesi export-vágóhidak (Abbatoirs.coopératives, andelssvineslagterier). A dán élőállatkivitel elé Németország részéről támasztott nehézségek és a határnak váratlanul történt elzáratása a dánokat arra kényszerítette, hogy élőállataikat — főleg sertéseiket — leölt állapotban értékesítsék, mert élőállatokkal még a közeli Angliába sem mozoghattak. mivel a brit kormány élőállatnak hozzá való behozatalát — saját értékes állatállományára való tekintettel — már a nyolczvanas években megtiltotta. Hust azonban vámmentesen enged be bárhonnét.

A dánok tehát 1887-ben megalapították Horsensben az első szövethetesi exportvágóhidat és megkezdték a sertéseknek leölt és Bacon-né elkészített alakban való exportálását London és más angol gyári városok piacaira. A vágóhidak fölépítése, felszerelése gépekkel, hűtőkamrákkal stb., azonban sok pénzt igényelt, a húsnak Londonban való forgalomba hozatala is sok nehézséggel járt. Ezenkívül azon nagyvágók és exporteurök, kik eddig Dániában a német piacra szánt sertések kereskedelmével foglalkoztak és azok, kik a sertésbeviteli tilalom következtében Hamburgból gyáraikkal Dániába jöttek át, óriási ellentállást fejtettek ki a dán gazdáknak ezen törekvéseik ellen.

A dán sertéseket ugyanis, eddig Hamburgban a német nagytőke pénzén létesült nagyvágóhidak ölték le és a leölt sertést részben német piacon adták el, részben pedig pörköelve, sózva, páczolva — tehát Bacon-nek elkészítve — küldték angol piacokra. A vállalatok óriási pénzzel, óriási befektetéssel és nagy nyereséggel dolgoztak. Midőn a német kormány a dán élősertésbevitelt eltiltotta, a vállalatok Dániába jöttek át, hogy ott folytassák üzleteiket.

Érthető tehát, hogy nem volt inyökre, midőn a jöve-

delmező vállalkozás hasznából a dán termelő is részt kért magának és maga óhajtotta követni az értékesítés e módját. Nagy, nehéz küzdelmek indultak meg tehát a szövetkezetek ellen és hogy a küzdelemből a gazdák kerültek ki győztesnek, — nem pedig a sokkal több üzleti jártassággal és sokkal nagyobb tőkével rendelkező magánvállalkozók — az a dán gazdák szívósságát és nagy összetartozó érzetét dicséri.

A magánvállalkozók egy része ma is működik még Dániában, de kénytelen alkalmazkodni a viszonyokhoz, azaz a termelőt jobban fizetni, mint azelőtt és sokkal élénkebb tevékenységet kifejteni, mint azelőtt, hogy a szövetkezeti vállalatok becsületes versenyét kiállja.

A sok nehézség és sok keserves küzdelem után az állatok értékesítése belejött a rendes kerékvágásba ismét, sőt az angol piacon sokkal több állatot, sokkal kedvezőbb viszonyok között és simábban tudtak értékesíteni, mint azelőtt a németeknél. Magok a dánok mondják, hogy nekik a németek eljárása csak hasznukra vált. Míg azelőtt Németországban alig tudtak elhelyezni évenként 250,000 drb. sertést, addig ma közel 1.000,000 drb. sertést és néhány száz-ezer marhát, juhot exportálnak leölve Angliába sokkal jobb árakkal.

A szövetkezeti vágóhidak lassan bár, de folytonosan terjedtek, sőt a külföldiektől emelt exportvágóhidak egy része is — köztök a Dessau és Küster czégtől közel 1.750,000 koronával épített hatalmas odensei vágóhídi telep is — a gazdák kezeibe került méltányos árakkal.

A szövetkezeti vágóhidak terjeszkedése a következő volt:

Év	szöv. export-vágó- hidak száma	levágott sertés száma drb	forgalom értéke korona (= 130 fillér)
1888	1	23,407	1.021,727
1889	8	131,548	6.890,755
1890	10	147,455	7.818,847
1891	14	269,743	13.580,940
1894	15	385,731	20.244,055
1899	25	729,171	31.214,713

Hogy Dánia az élőállatkivitelének megszorítása által (mert élő szarvasmarhát súlyos föltételek mellett még ma is visz Németországba) szenvedett veszteséget nemcsak parali-

zálni tudta, de azt a nagyobb húskivitel által előnyére is fordította, az kitünik a következő adatokból:

volt:	1875/78		1895/98	
	millió font	millió korona	millió font	millió korona
élőállat kivitel ...	64·25	35·83	34·80	14·31
hús kivitel ...	8·37	3·61	137·42	48·75
összesen ...	72·62	39·44	172·22	63·06

*

Nemcsak ezen legutóbbi adatok, de Dánia egész közgazdasági tevékenysége igen sok tanulságot szolgáltat nekünk magyaroknak is, a jövő vámpolitikai és közgazdasági alakulatok bizonytalanságai között.

Itt van egy példa arra, hogy az elhagyatott, a sorstól üldözött, a szegény nép, sem vész el a nagyok, az óriások között, ha ügyes, kitartó, szorgalmas és értelmes. Itt van fényes példája annak, hogy az elhagyatottnak nincsen támasza, nincsen erőssége más — csak ő maga!

A dán szegény ugyan, de azért — hatalmas. De ma már a sok küzdelem után a dán nyugodtan tekinthet vissza megfutott pályájára, mert küzdelmeit erkölcsi és anyagi siker koronázta. A tettek nyomán eredmények keltek.

Nincs nálok oly sok gazdag ember, mint más nemzetnél, de nincsen oly sok szegény sem! A pénz nem halmozódik össze egy kézben, hanem eloszlik a sok ember között egészségesebb arányban. A pénz kering, forog és eljut a szegényhez is gyakrabban és állandóbban.

Jólét és megelégedés virul a szegény kunyhójában is ott a messze Északon és a jól végzett munka jóleső érzete párosul a kivívott eredmény fölött való elégedettségben.

ENESEI DORNER BÉLA.

A HELYI IGAZGATÁS ANGLIÁBAN.

(Első közlemény.)

A magyar közfölfogás különös rokonszenvvel viseltetik az angol közigazgatási és közjogi intézmények iránt. Közéletünk legkiválóbb emberei szívesen és gyakran hoznak föl angol közintézményeket példa gyanánt. Másrészt azonban úgy szakirodalmunk mint napi sajtónk már évtizedek óta nem foglalkozik behatólag az angol belső dolgokkal, az angol közintézmények fejlődésével. Így például az utolsó érdemleges tanulmány 1876-ban jelent meg a *Budapesti Szemle* hasábjain György Endre *) tollából az angol közigazgatásról. Pedig Anglia 1888-ban és 1894-ben alkotott helyi igazgatási törvényeivel gyökeresen reformálta a helyi ügyek intézésének rendjét úgy a hatósági szervezet, mint a hatáskör és a területi beosztás tekintetében.

A magyar közélet már több mint egy évtized óta foglalkozik a közigazgatási reform problemaival. Vágyódunk egy jobb, újabb szervezeti és hatásköri berendezés után, a melynek keretében gyorsabban és jobban intéztessenek a közigazgatási hatáskörbe tartozó ügyek, teljesen biztosítva legyenek a közszabadság, — másrészt azonban hathatósabb támogatást nyerjenek nemzeti, gazdasági és culturalis fejlődésünk legfontosabb érdekei. Nemrégiben Széll Kálmán miniszterelnök úr a képviselőházban már körvonalozta is az irányelveket, melyek

*) A helyi közigazgatás Angol és Franciaországban. A tanulmány Leroy Beaulieu Pálnak: *L'administration locale en France et en Angleterre*; továbbá Cauchy M.-nek: *Rapport fait au nom de la section de la Legislation droit public et jurisprudence sur le concours relatif a l'Administration locale en France et en Angleterre* című munkáját ismerteti.

szerint a közigazgatás reformját, hazánknak 1848 óta a legnagyobb jelentőségű reformmunkálatát, keresztülvinni szándékozik. Jogosult tehát a föltevés, hogy nemsokára a nagy nyilvánosságnak módjában lesz konkrét javaslatokkal is foglalkozni.

Ilyen körülmények között hasznos munkát vélünk végezni, a midőn az angol helyi igazgatást, úgy a mint az ma be van rendezve és működik, részletesen, sőt itt-ott a mi viszonyaink szempontjából is méltatva, eredeti források és közvetlen helyszini tapasztalatok alapján megismertetjük.

Az angol politikai közintézmények fejlődése és funtionálásában a magyar szem szívesen fedez föl az övéihez hasonló vonásokat.

És mégis, a midőn e sorok írója megállott egy-egy kisebb angol község kerek padokkal, diszesen faragott elnöki emelvénynyel ellátott, és a helyi nagyságok századokra visszanyúló arcképsorozatával diszített tanácstermében, a midőn könyvekből és szóból áttanulmányozni igyekezett az angol közigazgatás egész épületét, úgy érezte, hogy rendkívül nehéz dolog az olvasottakat, hallottakat és látottakat híven, a hazai észjárásnak könnyen megfoghatólag visszaadni. Mert míg pl. a porosz és francia közigazgatás egységesen, úgyszólván tervszerűen megconcipiált valami, az angol közigazgatás szervezetében sem egységes vázat, sem rendszert megállapítani nem lehet. Csak annyiban van benne rendszer, hogy minden szálát és ága-bogát a szükség hozta létre, és a mennyire nem összhangzatos a maga egészében, annyira a gyakorlati szükségnek megfelelő minden részletében.

Az angol felfogást e tekintetben legezélszerűbben angol ember nyilatkozatával véljük illusztrálhatni.

«Feltűnő vonása politikai életünknek az — írja D. Mackenzie Wallace*) - - hogy politikai intézményeink mindig és mindannyian gyakorlati, tetteges, és a nép nagy része által szigoruan érzett szükségékből nőttek ki. Óvatosak és conservativek lévén mindenben, a mi a közjólétre tartozik; a változtatást szükséges rossznak tekintjük, és a rossz napot addig halasztjuk, a meddig csak lehet, még akkor is, ha meg vagyunk győződve,

*) *Russia*. Írta D. Mackenzie Wallace. Angolból Szenkirályi Móricz, Budapest, 1878. Franklin-társulat.

hogy múlhatatlanul bekövetkezik. E szerint közigazgatási szükségünk mindig meghaladják eszközeinket, melyek által kielégítést nyerhetnének, és ha ezen eszközök egyszer életbe léptek, azonnal erélyesen fölhasználjuk. Még azon mód is, a mely szerint az eszközök életbe lépnek, nálunk sajátságos. A helyett, hogy «*tabula rasa*»-t csinálnánk és az alapon kezdünk, teljesen fölhasználjuk azt, a mi épen birtokunkban van, és csak azzal pótoljuk, a mi kiegészítésére elkerülhetetlenül szükséges. Képletben szólva, kijavítjuk és kiegészítjük politikai épületünket a szerint, a mint változott életszükségeink és életfeltételeinknél fogva kívánatlik, a nélkül, hogy elméleti elvekre, és egy távol jövőnek eshetőségeire nagy figyelmet fordítanánk. Az épület æsthetikai tekintetben lehet szörnyalak, mely semmi elismert építészeti stíllel nem egyezik, és mely a művészeti böleselet kritikája által megállapított elvekkel daczol, de a mely czélszerűen van alkalmazva szükségünkhöz képest és úgy hogy semmi zuga és kockája használatlan ne maradjon.»

Ennél találóbban alig lehetne visszaadni az angol közigazgatás fejlődésének benső rugóit és külső folyamát, vagyis a közigazgatás történetének egész philosophiáját. És ennek teljes megértése nélkül chaos marad mindenki előtt az angol közigazgatás szervezete, annak a központi kormányhoz, az igazságszolgáltatáshoz és a törvényhozáshoz való viszonya. Mert a mint látni fogjuk, a közigazgatás intéző fórumai egymással és a központi kormánnyal a *continentalis* fogalmak szerint való általános alárendeltségi viszonyban nincsenek; egyes helyi dolgokban nagyobb a központi kormány hatásköre, mint a *continensen*, másokban semmi; egyes ügyekben a parlament *administrativ* és *jurisdictionalis* föladatokat végez, másokban a helyi hatóságok valóságos törvényhozók.

Mackenzie Wallacenak idézett szavai gyakorlati észjárással azt fejezik ki, a mi az angol közintézményekről minden magyar ember fejében dereng, hogy t. i. azok nem szerves *conceptiók*, nem tudományosan vagy gyakorlatilag központi hatalmi befolyással egységesen kifundált valamik, mint a legtöbb művelt állam közigazgatási szervezete, hanem hosszas történelmi fejlődésnek tarka képet nyújtó eredményei. Pusztán ennek tudása azonban épen oly kevésbé teszi érthetővé az angol közigazgatás dolgait, mint például a mi szintén törté-

nelmíleg fejlett institutióinkban azt, hogy miért van a vármegyéknek egy főispánja meg egy alispánja, a kik mind a ketten megyei főemberek, de egyik sincs a másiknak szervesen alárendelve, vagy azt, hogy az alispán közjogilag élén áll ugyan egy vármegye igazgatásának, de például a tau-felügyelő és adófelügyelő tőle függetlenül administrál.

Megkísértjük tehát néhány vonását összeállítani az angol közigazgatási szervezet fejlődésének. Csak azokat, a melyek a magyar észjárás előtt jelentőséggel bírnak s a melyeket a közigazgatási intézmények részletes ismertetése igazol és teljesen megmagyaráz.

Az angol nép a magyar talajhoz képest például, igen mostoha földön élte át a cultura legkezdetlegesebb időszakait. Úgy a földön, mint a tengeren való kenyérkeresetében a legsúlyosabb elemi ellenséges erőkkel küzdve szerezte meg az életrevalóság hatalmas sajátságait. Az így vérbe átment erő és értelmiség természetesen hamar érvényesült a politikai téren is. A modern angol alkotmányosság alapvetője, a Magna Charta egyidőben jött létre a mi arany bullánkkal. Míg azonban a magyar nép a folytonos belső és külső háborúkban nem ért rá a maga culturalis igényeit gyarapítani és kielégíteni, az angol otthon békét élvezett, s az elemekkel való küzdelemből elsőrangú közgazdasági és culturalis tulajdonságai nőttek ki. Az egyéni szabadság a jogok és hagyományoknak a continensen alig érthető végtelen tiszteletével párhuzamosan fejlődött. Az angol történelmi nemesség ragaszkodott mindig a föld tulajdoni uralmához s az azzal kapcsolatos előjogokhoz ; a többi társadalmi osztályok csak addig mentek ezek megtörésében, a míg az saját fejlődésük érdekében szükséges volt. Lényegileg nemcsak hogy nem mentek irtó késsel a kiváltságos osztályoknak, mint a francziáknál történt, hanem inkább velök tartottak a fejlődés küzdelmeiben, s azok kiváló fiaiban, mint merész gyarmatosítók, kereskedelmi vállalkozók, katonák és tengerészekben kitűnő vezéreket kaptak a nemzeti hatalom és vagyonosság gyarapításában. Így a nép zöme már a modern civilisatio kezdetén, vagyis a történelmi legújabb kort valamivel megelőzve, erélyben és értelmiségben kifejlődött s versenyezett a kiváltságos osztályokkal. A közdolgok intézésében mind nagyobb tért nyert az önrendelkezés elve ; a legfőbb hatalom engedni volt kénytelen

a demokratikus parlamentnek, a törvényhozás, a királyi kormány a helyi hatóságoknak a közigazgatás terén. Mert az angol jog- és hagyománytisztelő, nem bántotta a törvényhozás, a kormány és helyi igazgatás ősi formáit, megmaradt a parlamentben az urakháza (House of Lords) és a köznépháza (House of Commons), megmaradt a kormány a maga számos udvari természetű méltóságával, czimével és szertartásos prerogatívájával együtt, megmaradt az ősi hűbéri természetű közigazgatási felosztás, a grófság (County) a maga kettős fejével, a polgárral és a katonáival, bár az utóbbi most már csak czím, a némi önállással bíró város és a csekély közigazgatási jelentőségű község, a parish. A helyi igazgatást tulajdonképen a grófság intézi a békebirák (Justice of the Peace) útján, a kiket a korona nevez ki. A városok és községek önkormányzati szerveinek hatásköre sokáig igen jelentéktelen körre szorítkozik, s a mint ez a hatáskör gyarapodni kezd, az új fejlemények jóformán érintetlenül hagyják a régi alap-kereteket. Míg nálunk az önkormányzat főjellemvonásául a functionáriusok választását tekintik, Gneist híres munkájában a tisztán kinevezett elemektől vezetett angol közigazgatást mutatta be az önkormányzat legteljesebb formájául, és az angol nép maga is ilyennek tudja és tekinti a maga közigazgatását.

A vagyonos nemesi elemekből válogatott grófsági tisztviselők mellett a helyi igazgatás szelleme demokratikusnak mutatkozik. A látszólagos ellenmondás az aristokratikus külső keret és a demokratikusnak jelzett belső tartalom között teljesen érthetővé lesz, ha a következőket figyelembe vesszük.

Az angol helyi igazgatás legalsó szerve az egyházközség (parish) volt. Ennek szerves keretében alkottatott meg az első helyi igazgatási ügy, a szegények segélye, és az első helyi adó, a szegényadó. A mint a közszükségletek, s ezzel kapcsolatosan a közigazgatási feladatok növekedtek, új keretek váltak szükségessé, a melyek már nem fértek el egy község szűk határai között. Így például egy kórház, egy iskola, egy csatorna, egy út stb. létesítése, vagy pedig egy rendőrség fenntartása már nagyobb területek egyesítését teszi szükségessé. Meg is alakultak az új területek, s mindenik megválasztotta a maga ügyvivő bizottságát, a mely már hozott, vagy azután kies-

közölt törvények alapján adóztatási jogot is gyakorolt. Kifejlődtek a nagyobb városok, s ezek keretében még számszerűsített tagozata fejlődött ki a helyi igazgatási feladatoknak és szervezeteknek. Ezek a szervezetek mind választottak, s ezek végzik tulajdonképpen a helyi igazgatást. A grófság békebirái legnagyobb részben csak a vitás esetekben lépnek közbe.

A modern életviszonyok legelső alakulásánál szükség-szerűleg kifejlődött tehát az az állapot a melynek közepette az egyes közigazgatási területek egymásba többszörösen átnyúlnak. A helyi igazgatás minden vezetéssel nélkülöző, elszigetelt belső fejlődésének meglettek a maga hátrányos következményei is. Gyakori esetként mutatkozott, hogy egy község lakója négy-öt féle közigazgatási területhez s ugyanannyi adóztató hatóság alá került, más-más bizottságnak fizetvén a szegényadót, az iskolai, az útfenntartási és iskolafenntartási stb. költségeket, különösen megnövelték ezen zűrzavaros tagoltságot a XIX. században alkotott közegészségügyi, közgazdasági és oktatásügyi törvények, a melyek a helyi igazgatás feladatait és szerveit mind erősen szaporították.

Ilyen körülmények között bizonytalanokká váltak úgy a területi határok mint a hatósági hatáskörök. A minden tekintetben való rendezetlenség folytán az angol közeletében oly feszültségben tartották a közigazgatási reform kérdései már a múlt század közepe óta, mint a mienket.

A községi (városi) közigazgatási feladatok mellett kifejlődtek egyes grófsági (megyei) teendők is. A megyék nem mint fölöttes hatóságok, de mint párhuzamosan működő helyi organumok tevékenykednek. A helyi igazgatás általános kezelése ellenőrzés nélkül van, csakis a kriminális egyéni visszaélések képezik hol kormányhatósági, hol bírósági eljárás tárgyát. Az ügyetlen közigazgatási intézkedések orvoslása hosszú perlekedés nélkül csak úgy lehető, hogy a be nem vált helyi közegeket nem választják meg újra. A túlzásig vitt, mert a korrigáló fórumokat jóformán nélkülöző helyi önkormányzat ezen visszas helyzetét csak az enyhíti, hogy a helyi ügyvitelnek kitűnő közegei fejlődnek ki a clerokban, a kik a temérdek bizottsági dolgot előkészítik, a határozatokat fogalmazzák s az összes irodai teendőket végzik. Az önkormányzat tulajdonképpen ezek erős törvénytudományán és munkásságán fordul meg. Ez a magyarázata annak, hogy

Angliában miért viselhetik az imperiummal járó hivatalokat fizetés nélkül alkalmazott helyi elemek, meg annak is, hogy a clerkok Európa legjobban fizetett helyi alkalmazottjai, a kiknek javadalmazása nagyobb városokban és hosszabb szolgálat után 70—80.000 koronáig is emelkedik, de 8—10.000 koronán alul alig van.

Ha a helyi igazgatás elsorolt jellemző vonásait nézzük, úgy találjuk, hogy azokból az önrendelkezés attributumai domborodnak ki első sorban. Az ügyek vitele közvetlenül a tisztán önkormányzati elemeken fordul meg, az igazgatás többi tényezői távolabb esnek, és beavatkozásuk nem rendszeres. A grófság aristokratikus tisztviselői tehát nem csökkentheték az angol népben az önrendelkezés demokratikus tudatát.

Azon körülmény magyarázatát, hogy a helyi hatóságok a belső ügyvitel tekintetében a központi kormánnyal tulajdonképeni kapcsolatban s alárendeltségi viszonyban alig voltak, már az által is megtaláljuk, ha megnézzük, hogy micsoda ügy ágai voltak és vannak a parlamenti kormánynak. Ezek a következők:

a pénzügyi kormány. Vezetői: a főkincstárnok (Lord High Treasurer), a kincstár első lordja (sokszor egyúttal miniszterelnök), a kincstárnok (chancellor of the Exchequer) és három úgynevezett junior Lord. A pénzügyi kormányzatot az utóbbi öt intézi, s kollegialis nevök Lord biztosok, a főkincstárnok hivatalának vitelére (Lord Commissioners for executing the office of Lord High Treasurer). Ez ág keretében van az állami számvevőszék (Exchequer and Audit departement) valamint az államépítészeti- és államjóságkezelés főhivatala (Office of Woods, Forests and Land Revenues) is. A pénzügyi kormány teljesen saját közegeivel, tehát állami közegekkel adminisztrálja az összes állami bevételeket és számadásokat.

A főpostahivatal (General post office), vezetője a General postmaster. A postaszolgálatot állami közegekkel látatja el, csak kisebb helyeken szerződöttekkel, mint nálunk.

A belügyi hivatal (Home office) vezetője egy államtitkár, vagyis a mi fogalmaink szerint a belügyminister. Hatásköre a belső béke és jogrend fenntartása s a bíróságokra való felügyelet, tehát lényegében a mi igazságügyi kormányunknak felel meg.

A külügyi hivatal (Foreign office). Ennek hatáskörét fölösleges részletezni, a helyi ügyekben semmi része nincs, vezetője egy államtitkár.

A gyarmatügyi kormány (Plantation Board) vezetője egy államtitkár.

A hadügyi kormány. Vezetője egy államtitkár. A mint tudjuk, Angliában védkötelezettség nincs, a hadsereget önként jelentkezőkből toborzott emberek és a milícia meg az önkéntes csapatok alkotják. A helyi hatóságoknak hadügyekben alig van hatásköre.

Az indiai kormány. Vezetője egy államtitkár.

A tengerészeti kormány (Board of Admiralty). Vezetői, az admirális első lordja, négy tengerészeti Lord és egy civil Lord.

A titkos tanács (Privy council) közoktatás- és igazságügyi bizottsága. Elnökük szintén parlamenti tag és miniszeri állásban van.

A szegényügyi hivatal (Poor Law Board);

a tudományok és művészetek kormánya;

a kegyes alapítványok kormánya egy-egy államtitkárral.

A kereskedelmi kormány (Board of Trade), a melynek feladata a kereskedelmi érdekek gondozása s a vasút és hajózás állami felügyelete. Teendőit állami közegek útján végzi, vezetője egy államtitkár.

A közmunkák kormánya.

A titkos pecsét őre (Lord Privy Seal). Tárca nélküli kormánytag, egyedüli teendője lévén a nagy állami pecsét alkalmazása. E méltóságot rendszerint valamely tárca-minister viseli.

A lord kancellár (Lord High Chancellor). Fő igazgatási teendői: az egyházi patronatus legfelső intézése és a békebírák kinevezése. Elnöke a felső háznak. Főbb állami hivatalok betöltésénél jelölési joga van.

A korona jogászai: az Attorney General, Solicitor General, és Kings Advocate General. A korona és kormány jogi tanácsadói és képviselői a bíróságok előtt. Administratív teendők nincsenek.

Végig tekintve a fől sorolt s 1871-ig így létezett kormányzati ágakon, azonnal szembetűnik, hogy mindenikök tulajdonképen saját közegeivel látja el teendőit, a helyi

önkormányzati igazgatásra sem nem támaszkodik, sem a felett felsőbb hatósági jogokat nem gyakorolhat. A közoktatásügyi kormány és a szegényügyi kormánynak az alsóbb hatóságokra való befolyása segélyezésekben merül ki. Csak 1871-ban létesül a kormányzatnak az az ága, mely a kontinentális belügyministeriumnak felel meg: a helyi igazgatási hivatal (Local Government Board), csak 1889-ben a földmivelésügyi hivatal (Board of Agriculture). élükön egy-egy miniszteri állásban levő kormánytaggal.*) A két előbb említett kormányzati ággal lépett csak a központi igazgatás a helyi igazgatással valóságos kapcsolatba, mert mind a kettő valóságos felsőbb hatósági hatáskört nyert a helyi igazgatás egyes ügyeiben, sőt a helyi igazgatási hivatal oly messzemenő hatáskörrel bír a helyi hatóságok gazdálkodásának intézése és ellenőrzése terén, a minő a kormánynak alig van Európa többi államaiban.

A helyi igazgatási hivatal vagyis belügyi kormány hatáskörébe tartoznak a választók összeírásának ügyei, az anyakönyvi igazgatás, a közutak, az egészségügy, a szegényügy és általában a közjótékonyági ügyek kormányzati vezetése és felügyelete, valamint a helyi pénzügyek ellenőrzése. (A szegényügyi hivatal e tárczába olvadt.)

A földmivelési kormány ügyköre: az állategészségügy, a káros rovarok ellen való védekezés, az állami földadó megváltása, a munkásföldek, kis telepítvények, s általában minden birtokpolitikai ügy, a talajjavítások.

Mindent összevéve a legújabb időkig azt kell mondanunk Anglia közigazgatására, hogy az önkormányzat hazájában igen kiterjedt, az országot külső közegeivel erősen behálózó állami administratio működött és működik, a mely a helyi

*) Angliában a fent elősorolt tisztviselőkön kívül még egyéb udvari s állami méltóságok viselői is tagjai szoktak lenni a kormánynak. A kabinetnek, vagyis a szorosabb értelemben vett ú. n. belső minisztertanácsnak rendszerint a következők a tagjai: a kincstár első lordja, a kincstárnok, az államtitkárok, az admirális első lordja, a lord kanczellár, a titkos tanács bizottságainak elnökei. a pecsétőr. és ritkán több, mint — nyolcz — az egyes kormányzati ágak élén álló miniszterek közül. (Todd Alpheus: *A parlamenti kormányrendszer Angliában.* Fordította Dapsy László. Budapest, 1877. M. tud. Akadémia kiadása.)

igazgatást teljesen felmentette az állami adókievetés és behajtás, valamint a kereskedelmi és forgalmi igazgatás teendői alól. Az állami igazgatás mellett a központi kormánytól és egymástól úgyszólván függetlenül fejlődtek és működtek a helyi igazgatás szervei, egységes rendszer és felsőbb vezetés vagy irányítás nélkül.

A helyi igazgatás reformját célzó mozgalmak végül eredményre vezettek a múlt század utolsó éveiben, annyiban, hogy a törvényhozás két, a helyi igazgatás rendezésével foglalkozó törvényt alkotott. (Local Government Act 1888, 1894). Mindkét törvénynek az volt a célja, hogy a helyi igazgatásba több elemet vonván be, azt jobban népszerűsítsék, másrészt, hogy lehetőleg mérsékeljék a közigazgatási területek egymásba nyúlása és a hatóságok gyakori összeütközése által okozott zavarokat. Ez a két törvény adta meg az angol közigazgatás mai képét.

A helyi igazgatásnak Angliában ma a következő területi hatóságai vannak: 1. a politikai község (parish), 2. a községi egyesület (union), 3. a falusi kör (rural district), 4. a városi kör (urban district), 5. a város és törvényhatósági (grófsági) város (municipial-, county-borough), 6. a grófság (megye = county).

Azon ügyek, melyeket a helyi igazgatás intéz, a következő csoportokba foglalhatók:

Szegénységügy.

Közegészségügy.

Közgazdasági igazgatás.

A. Ipar, kereskedelem, forgalom, közutak, útszolgálmak munkáslakások, rakpartok.

B. Gazdasági igazgatás, munkásföldek, kis telepítvények, államegészségügy, munkásgazdák, közöshasználatu földek, vízszabályozás, talajjavítás és halászat.

Községi vagyon, közterületek.

Közoktatás.

Különféle kisebb ügyágak és végül mint teljesen külön álló nagy ügyág

a helyi pénzügyek. (Helyi adózás és számvitel, helyi kölcsönügy.)

Tanulmányunk célja egyenként ismertetni a helyi igazgatás területi hatóságainak belső szervezetét és hatáskörét, részletesen bemutatni a helyi ügyek intézésének szabályait és

módját. Vezérfonalul az angol közigazgatási hivatalokban is legjobbnak elismert kiváló szakmunka szolgált *), melynek rövid és világos fejtegetéseit a legtöbb haszonnal véltük átültethetni a magyar közönségre nézve. Az ezenkívül még forrássokul használt kormány jelentések és szakmunkák az illető fejezetekben külön fel vannak tüntetve.

Az angol közigazgatás részletes ismertetése, bármennyire különbözők legyenek viszonyaink, sok haszonnal jár a magyar emberre nézve is. Az elvitathatatlan, hogy az angol nép közigazgatásának minden szépséghibái dacára szabaddá, belül erőteljessé, kifelé hatalmassá fejlődött. Azok a culturalis és humanitarius intézmények, a melyeket az angol helyi igazgatás létesített, világszerte páratlanok. Ezeknek az intézményeknek megalkotását hovatovább ránk is fogja szorítani a viszonyoknak kérlelhetetlenül alakuló fejlődése. Megtanuljuk az angol helyi igazgatás részleteiből, hogy mely dolgokat lehet sikerrel a modern nevelésű emberekből álló helyi önkormányzati szervekre bízni, melyeket czélszerűbb még a leghaladottabb viszonyok között is az állami igazgatásnak a saját szerveivel elláttatni. De megtanulhatjuk mindenekfelett azt, hogy az ügyvivő organumok arravalósága, tudása és munkaszeretete mellett a legzavarosabb közigazgatási szervezet is nagy eredményeket képes felmutatni, hogy tehát a jó közigazgatásnak az első feltétele, hogy a hivatali posztiónak kellő anyagi és erkölcsi fölszerelése útján azokba kiváló értelmi és munkabeli erők legyenek megnyerhetők. Ezek nélkül a legáttetszőbben és legeggyöntetűbben megconciált szervezet sem képes a nemzettel szorosán összeforrni s a nemzet nagy érdekeinek igazán szolgálni, mint azt Európa számos kisebb nagyobb államában látjuk, vagyis arravaló ügyvivő szakszemélyzet nélkül sem önkormányzati, sem összpontosított igazgatás nem képes föladatait ellátni.

Az újabb törvények tetemesen hatályosabbá tették az önkormányzati működés felsőbb hatósági felügyeletét. A fejlődés iránya az önkormányzat előbbi majdnem absolut ön-

*) *An outline of local government and local taxation in England and Wales (Excluding London) By R. S. Wright and Henry Hobhouse Barristers at Law. second edition By Henry Hobhouse and E. L. Fanshawe. London 1894.*

állóságától a centralistikus ellenőrzés felé látszik az útját venni.

Még csak azon kérdést kívánjuk e bevezető sorok keretében érinteni, hogy vajon az angol nép most már meg van-e elégedve a közigazgatás nem rég történt javításával s nem követel e újabb reformokat? A felelet az, hogy igenis, az administratio további reformálása még mindig egyik felszínen levő kérdése az angol közéletnek. E munka megfelelő helyén ismertetjük azon törekvéseket is, a melyek az igazgatás egyes részleteinek javítását, főleg pedig egyszerűsítését, továbbá a helyi és országos adózás egységes alapon való rendezését sürgetik.

Úgy az angol közigazgatási intézmények részletes ismeretében, mint a további reformokat illető discussiókban számos oly szempontot fog találni a figyelmes olvasó, a melyek olyan országban mint a mienk, a mely tudniillik belső igazgatásának újjászervezése előtt áll, nagy fontossággal bírnak.

NÉMETH JÓZSEF.

KONOVALOV.

Elbeszélés.

Egyszer, a mint egy lapot átfutottam, szemembe ötlött a Konovalov név, mely fölköltötte az érdeklődésemet, s a következőket olvastam:

«Tegnap éjjel, a helybeli fogház közös termében, a kályha szelelő nyílásának a zsinórjára fölkötötte magát Konovalov Ivanovics Alexandr, Murom város polgára, a ki negyven éves volt. Az öngyilkost Pszkovban tartóztatták le csavargás miatt és eltoloncolták a hazájába. A fogházfelügyelőség nyilatkozata szerint az öngyilkos mindig csöndes, hallgatólag és tépelődő természetű ember volt. A fogház orvosa úgy véli, hogy Konovalovot búskomorság indította az öngyilkosságra.»

Elovestam ezt a rövid, petit hirt — az apró emberek pusztulásáról szóló híreket rendesen kis betűkkel szedik — elolvastam, s gondoltam magamban, hátha nekem tán sikerülni fog kissé jobban megvilágítani azt az okot, mely ezt a tépelődő embert arra indította, hogy az élettől megváljék, mert ismertem őt és valamikor együtt is éltem vele. Sőt azt hiszem, hogy tán nincs is jogom hallgatni felőle: mert nagyon derék fiú volt, olyan, a minőkkel az élet útján nem valami gyakran találkozik az ember.

. Tizennyolcz éves voltam, mikor Konovalovval először találkoztam. Abban az időben egy kenyérsütődében mint péklegény dolgoztam. A pék, zenész volt a katonaságnál, rettenetesen itta a pálinkát, sokszor elrontotta a tésztát, s mikor részeg volt, szeretett dorombolni, s bármin, a mi csak a keze ügyébe esett, mindenféle darabokat vert ki az újjaival. Mikor a gazda szemrehányást tett neki azért,

hogy a tésztát elrontotta vagy a reggeli süteményekkel elkésett, dühbe gurult és elkezdte szidni a gazdát, szidta őt ki-méletlenül, miközben folyton csak zenei tehetségeit hánytorgatta.

— Sokáig hagytam állni a tésztát! — ordította, közben kimeresztette hosszú, vörös bajuszát, s czuppantott duzzadt és örökké nedves ajkaival. — Odaégett a héja! Sületlen a kenyér! Oh, hogy vinne el az ördög, te kancsal szemű manó! Hát én ilyen munkára születtem tán? Menj a pokolba a munkáddal — én zenész vagyok! Értetted? Megesett, hogy ha a mélyhegedűs leitta magát — játszottam a mélyhegedűn; ha az oboás a dutyiba került, — fujtam az oboát; ha a kürtös megbetegedett — vajon ki helyettesítette? Szucskov? Én! Szolgálatjára nagyságos uram. Tim-tar-ram-da-ddi! Úgy bizony te paraszt . . . te kaczap te! *)

A gazda pedig, egy durva és fölfuvalkodott ember, hájjal befutott, kancsal szemekkel és nőies ábrázattal, hatalmas potrohával imbolyogva, topogott a padlón kurta és köpczös lábaival s rikácsoló hangon ordította:

— Kontár! Zsivány! Áruló Judás te! Uram Istenem miért is vertél meg engem egy ilyen emberrel! — Rövidke ujjait kifeszítve ég felé emelte a kezeit s egyszerre fülrepesztő hangon fölkiáltott: — Hátha most a lázadásodért a rendőrségre vitetnélek?

— A cászár és a haza szolgáját, a rendőrségre? — ordított föl a katona s már-már ökölrel rohant a gazdájára, a ki éktelelen ordítózás és szitkozódás közt vonult vissza. Ez volt minden, a mit tehetett, mert hát éppen nyár volt, a mikor a Volga-menti városokban nagyon nehéz jóra való péket találni.

Az ilyenfajta jelenetek csaknem mindennaposak voltak. A katona ivott, elrontotta a tésztát s különféle indulókat, keringőket, vagy — mint ő mondta — «számokat» játszott; a gazda csikorgatta a fogait, nekem meg, ennek következtében két ember helyett kellett dolgoznom, a minek bizony nem sok értelme volt, bár engem nagyon kimerített.

Nagyon megörültem tehát, mikor egyízben a gazda és a katona közt a következő jelenet játszódott le.

— Nos katona, — mondotta a gazda, a mint elégedett

*) Kaczap — a nagy oroszok gúnyneve.

és ragyogó arccal s csipős mosolytól csillogó szemekkel a műhelyben megjelent; — nos katona, biggyeszd ki az ajkaidat és fújd el a búcsú-indulót!

— Mit csináljak?! — kérdezte a katona komoran, a mint szokása szerint, kapatosan ott hevert a lisztesládán.

— Készülj az indulásra, te káplár! — ujjongott a gazda.

— Hová? — kérdezte rosszat sejtve a katona, s lelógatta lábait a ládáról.

— Ahova akarsz — a török ellen, vagy az angol ellen...

— Hogy értsem azt? — kiáltott föl a katona dühösen.

— Úgy értsed, hogy tovább egy óráig sem tűrlek meg itt. Eredj, vedd föl a béredet, azután — föl is út, le is út... indulj!

A katona meg volt szokva, hogy érezte a maga erejét s a gazdája helyzetének a hátrányos voltát, s épen azért az utóbbinak ez a nyilatkozata kissé kijózanította: lehetetlen volt nem éreznie, hogy az ő szakösmerete mellett mily nehéz lesz helyet találnia.

— No, úgy-e, hogy csak ugratsz!... — mondotta aggodalmasan és lábraállott.

— Menj csak, menj...

— Menjek?

— Pusztulj.

— Tehát ezért dolgoztam... — csóválta a fejét keserűen a katona. — Kiszívtad a véretem és most kikergetsz. Nem rossz! Nagyon szép, mondhatom! Oh te... pók!

— Én pók? — fortyant föl a gazda.

— Te! Vérszopó pók — igen! — felelt a katona meggyőződéssel és tántorogva ment az ajtó felé.

A gazda mérgesen mosolygott utána, s apró szemei örömteljesen csillogtak.

— Menj csak menj, és szegődjél be valakihez! No persze. Volt rá gondom galambocskám, hogy mindenhol úgy lerajzoljalak, hogy még ha ingyen kínálkoznál se fogad föl senki! Seholy, senki... Volt rád gondom, te agyagfejű ördög te!

— Az új péket már fölvette? — kérdeztem én.

— Az ujat? Hát újnak új, de azért régi. Volt már leányem egyszer. Milyen pék is ez! Szinarany! Csak... persze ő is korhely!... Eljön, elkezd dolgozni és három-

négy hónapon keresztül töri, zúzza magát mint a medve! Alvást, pihenést nem ismer, a bérrel nem törődik... a mennyit ad az ember, annyit ad. Dolgozik és énekel! Úgy énekel barátocskám, hogy hallgatni is alig lehet — egészen lehangolja az embert. Énekel, énekel, azután újra elkezdi inni.

A gazda fölsóhajtott és reménytelenül intett a kezeivel.

— És mikor elkezdi inni, — nem ismer határt. Addig iszik, a míg belebetegszik, vagy meztelenre nem iszsa magát... akkor aztán szégyen fogja el vagy mi, s elillan, mint a tömjéntől a tisztátalan lélek. De itt van ő maga... Nos, végképen megjöttél, Lesza?

— Végképen, — felelt a küszöbről egy mély, mellhang.

Ott állt, válláival az ajtófélfához támaszkodva egy magas, szélesvállú s vagy harmincz éves férfi. A ruházata után ítélve, typusa volt a «mezítlábas»-nak, az alakja és arcza után meg valóságos szláv, fajának ritka példánya. Hihetetlenül piszkos és rongyos vörös gyapoting, s bő vászonnadrág volt rajta, a lábain pedig — az egyikén ócska gummiczipő, a másikon meg rongyos bőrczipő. Világosszöke haja kócos volt s szalmaszálak, forgácsdarabok és valami papirszelet-félék kandikáltak ki belőle; ugyanilyen holmival volt tele pompás szöke szakállja is, mely mint a legyező borította el a mellét. Hosszú, sápadt és fáradt arcát méléző nagy kék szemek világítottak meg, melyek szelid mosolylyal néztek reám. Szép, de kissé sápadt ajkai szintén mosolyogtak szöke bajusza alatt. Olyan volt a mosolya, mintha csak azt akarta volna mondani vele:

— Lám, én ilyen vagyok... Ne ítéljenek meg hát...

— Jöjj ide Szasok, itt van a legényed, — mondotta a gazda a kezeit dörzsölve és szeretettel mustrálgatva az új pék hatalmas alakját. Ez némán előrelépett, s felém nyújtotta széleskezű, hosszú karját; köszöntöttük egymást; leült a padra, előrenyújtotta a lábait, rájok meresztette a szemeit és így szólt a gazdához:

— Nikitics Nikola, végy nekem két váltás inget, és czipőt... No meg még vásznat sipkára.

— Meglesz minden, ne félj! Sipkám az van nekem, estére ing és alsónadrág is lesz. Csak láss hozzá a munkához; ismerlek én jól, hogy ki vagy. Nem bántalak meg... Konovalovot nem bántja meg senki, mert ő se' bánt meg

senkit. Talán bizony vadállat a gazda? Magam is dolgoztam és jól tudom, hogy a retektől könnyezik az ember . . . Nos hát, csak maradjatok itt fiúk, én meg megyek . . .

Egyedül maradtunk.

Konovalov ott ült a padon s némán mosolyogva nézett körül. A műhely egy boltíves pinczében volt, s három ablaka mélyebben volt a föld színénél. Kevés volt benne a világosság, a levegő is kevés, de annál több a nedvesség, a mocsok és a lisztpor. A fal mellett hosszú ládák álltak: az egyik tésztával, a másik kovásszal teli, a harmadik üresen. A ládák mindenikére egy-egy halvány fénysáv esett az ablakból. Az óriási kemence a műhelynek csaknem egy harmadrészét foglalta el; körülötte a piszkos padlón liszteszsákok heverték. A kemenczében hosszú fahasábok égtek, melyeknek lángja ott remegett és imbolygott a műhely szürke falán, mintha csak hangtalan nyelven mesélt volna valamit. A kovászos tézta és a nedvesség szaga töltötte be a kesernyés levegőt.

A füstös és boltíves padmaly súlyával ránehezedett az emberre s a nappali világosságnak s a kályha tüzének az egyesüléséből valami határozatlan és a szemet fárasztó világítás keletkezett. Az ablakon át tompa moraj áradt be az utcáról, s beszállt a por. Konovalov mindezt megfigyelte, fölsóhajtott s félig felém fordulva unalmas hangon megkérdezte tőlem:

— Régóta dolgozol már itten?

Megmondtam neki. Elhallgattunk megint, s lopva végignéztük egymást.

— Micsoda börtön! — sóhajtott föl. — Gyerünk ki az utcára, a kapu elé. Elüldögélünk egy kissé.

Kimentünk a kapu elé s leültünk a padra.

— Itt legalább lélekzeni lehet. Nem is fogok én egyhamar hozzászokni ehhez az oduhoz . . . nem birom. Itéld meg magad, a tenger mellől jövök . . . a Kaspi-tengeren a halászokkal voltam . . . s most egyszerre abból a szabad világból zsupsz — egy ilyen verembe!

Szomorú mosolylyal pillantott rám, elhallgatott s merően bámulta a járókelőket. Tiszta kék szemeiben valami olyan nagy bánat tükröződött . . . Leszállt az est; nyomasztó, zajos és poros volt az utca, s a házak sötét arnyai ráfeküdtek az útra. Konovalov háttal a falnak támaszkodva, a mellén ke-

resztbefont karokkal ült ott, miközben ujjaival selymes szakállá közt babrált. Én meg lopva néztem kerekded, sápadt arcát s gondoltam magamban: vajon miféle ember ez? Megszólítani sem mertem, mert hiszen a főlebbvalóm volt, de meg azért is, mert valami különös tiszteletet gerjesztett bennem maga iránt.

A homlokát három finom ráncz szelte át, melyek azonban időnkint elsímultak és eltűntek, és én nagyon szerettem volna tudni, vajon mire gondol ez az ember . . .

— Gyerünk; ideje, hogy odaállítsuk a harmadik sütőteknőt. Te keverd meg a másodikat, én addig odaállítom. Akkor azután majd nekiállunk és megdagasztjuk a kenyereket.

Mikor megkevertük a teknőt és szétosztottuk az egyik rakás tésztát a szakajtóba, megkerestük a másikat is, és odaállítottuk a kovászt a harmadikhoz, — leültünk theázni, s ekkor Konovalov, valahova a keblébe rejtve a kezét megkérdezte tőlem:

— Tudsz olvasni, úgy-e? Itt van ne, olvasd, — s ezzel odanyújtott nekem egy összegyűrt, piszkos papírdarabot.

«Drága Szasám! — olvastam én. — Köszöntelek és csókollak a távolból. Rosszul megy a sorom, nagyon unalmas az életem, és alig várom azt a napot, a mikor elmegyek veled innen, vagy együtt élek majd veled; hihetetlenül torkig vagyok ezzel az átkozott étellel, ámbár kezdetben tetszett is nekem. Te magad is nagyon jól érted ezt, s én is kezdtem megérteni, a mióta téged megösmertelek. Kérlek szépen, írd mielőbb; nagyon szeretnék már tőled levelet kapni. Egyelőre — a viszontlátásig, — és nem Isten veled, lelkemnek kedves, szakállas barátja te. Semmiféle szemrehányásokat nem írok neked, ámbár el vagyok keseredve ellened, mert elmentél, a nélkül, hogy elbúcsúztál volna tőlem. De azért mégis, csupa jót tapasztaltam a te részedről: te voltál az egyetlen és az első ilyen, és erről én el nem feledkezem soha. Nem lehetne-e Szasa, siettetni az én kiváltásomat? A leányok azt mondták neked, hogy elszököm tőled, ha kiváltasz; de ez mind badarság és merő hazugság. Csak ha megsajnál nál végre, a kiváltás után olyan lennék, mintha a kutyád volnék. Te neked lásd ez roppant könnyű, nekem meg nagyon nehéz. Mikor te nálam voltál, sírtam, hogy

kénytelen vagyok így élni, bárha nem is mondtam neked. A viszontlátásra. A te Kapitolinád.»

Konovalov elvette tőlem a levelet, s eltűnődve forgatta egyik kezének az újjai közt, míg a másikkal a szakállát simogatta.

— Irni is tudsz?

— Tudok . . .

— Van tintád is?

— Van.

— Irj neki egy levelet, a Krisztusra kérlek, hm? Hiszen ő gazembernek tart engem, azt hiszi, hogy megfélemeztem róla . . . Irj neki!

— Kérlek . . . akár mindjárt . . . De hát ki ő? . . .

— Egy rossz leány . . . Hisz' látod, «kiváltás»-ról ír. Ez annyit tesz, hogy én ígérem meg a rendőrségnek, hogy őt nőül veszem, akkor visszaveszik a könyvét, visszaadják az útlevelet, s attól a perctől kezdve szabad lesz! Érted?

Fél óra múlva készen volt számára a megható levél.

— Olvasd el hát, hogy sikerült? — kérdezte Konovalov türelmetlenül.

Ime, hogy sikerült.

«Kapa! Ne gondold, hogy én gazember vagyok, s hogy megfélemeztem rólad. Nem, nem feledkeztem meg, egyszerűen megint ittam, és elittam mindenemet. Most újra helybe álltam, holnap felveszek előleget a gazdántól s elküldöm Filippnek, a ki majd kivált téged. A pénz elég lesz az útra. Addig is — a viszontlátásra. A te Alexandered.»

— Hm . . . — mondotta Konovalov a fejét vakarva, — nem sokat ér ám a mit írtál. Nincs szájalom a leveledben, nincsenek benne könnyek. De meg aztán arra kértelek, hogy szídj össze engem mindenféle csúf szavakkal, . . . ezt pedig nem írtad meg . . .

— De hát mire való az?

— Mire, hát hogy lássa, hogy szégyelem magamat előtte, s hogy érzem, mennyire hibás vagyok. Így ez mit ér! Akárcsak borsót hányna az ember . . . úgy írtál! Hullass legalább néhány könnyet!

Belé kellett hát hullatnom néhány könnyet a levélbe, a mit sikerrel meg is cselekedtem. Konovalov meg volt elégedve, s kezét a vállamra téve szívesen így szólt:

— No lásd, így már pompás! Köszönöm! Látom, hogy derék ficzko vagy . . . így aztán majd csak összeférünk.

Ebben magam se' kételkedtem, s megkértem, hogy beszéljen valamit Kapitolináról.

— Kapitolina? Hát ez egy leány . . . még valóságos gyermek. Egy vjatkai kereskedő leánya . . . a ki bizony elzüllött. Mindig jobban és jobban, és . . . tudod . . . egy olyan házba került. Elmentem hozzá, hát látom, hogy még egészen gyerek! Úristen — gondolom magamban — lehetséges? Aztán . . . megismerkedtem vele. Ő — elkezd sírni. Én azt mondom: hadd el, légy egy kis türelemmel! Én elviszlek innen — várj csak! Rendben volt minden, a pénz és más egyéb . . . Egyszerre megint elkezdtem inni és hogy-hogy nem Asztrachanba kerültem. Azután lám, ide vetődtem. Valaki hírt adott neki rólam, így írt aztán nekem Asztrachanba . . .

— Nos és te — kérdeztem tőle — feleségül akarod venni?

— Feleségül venni, ugyan már! Mikor korhely vagyok, ugyan miféle völegény válnék belőlem? Nem, ezt csak úgy mondtam. Kiváltom őt, aztán menjen Isten hírével. Majd csak talál magának helyet . . . lehet, hogy még ember lesz belőle.

— De hiszen te veled akar élni . . .

— Eh, ez csak olyan szeszély. Az asszonyok . . . mind ilyenek . . . Én nagyon jól ismerem őket. Volt dolgom minden fajtájokkal. Még egy gazdag kereskedő feleségével is! Lovász voltam a cirkusban, s ott vetette rám a szemét. Jőjj hozzám — azt mondja — kocsisnak. Akkoriban már torkig voltam a cirkussal, s így beleegyeztem s elmentem. Tüstént elkezdett legyeskedni körülöttem. Volt házuk, voltak lovaik, cselédségük . . . úgy éltek mint a nemes emberek. Az ura olyan alacsony és köpczös volt, olyasféle, mint a mi gazdánk, ő maga pedig olyan sovány és hajlékony, mint a macska és olyan tüzes! Nem egyszer, mikor megölelt és megsókolta az ajkamat, olyan volt, mintha izzó parazsat szórtak volna a szívembe. Szinte remegtem belé, s el-elfogott az aggodalom. Néha csókolt, s a mellett folyton sírt; szinte vonaglottak a vállai. Kérem tőle: mi lelt Vjerunka? ő meg azt mondja: gyerek vagy te még Szasa — azt mondja — nem érted te azt. Remek egy asszony volt . . . De abban igaza

volt, hogy én nem értem . . . magam is érzem, hogy milyen hóbotos vagyok. Olykor bizony azt se' tudom mit csinállok! Rá se gondolok, hogy hogyan élek!

Elhallgatott és tágra nyitott szemekkel nézett reám; hol a rémület, hol egy kérdés, hol valami aggodalmas mélaság csillogott bennök, a mitől még szomorúbb és még szebb lett az arca . . .

— Nos, és hogy végeztél vele? — kérdeztem tőle.

— Lásd, olykor úgy elővesz a bánat. Mondhatom neked barátocskám, akkora ez a bánat, hogy olyankor szinte nem is élek, egyáltalában nem is élek. Olyan az, mintha én volnék az egyetlen ember az egész világon, s mintha kívülem egyetlen élő lény sem volna sehol. Olyankor ellenem van minden; magam is terhemre vagyok magamnak, és mindenki más; miattam akár elpusztulhatna mindenki, meg se piszszennék! Alkalmasint valami betegség lesz ez nálam. Azóta kezdtem el inni . . . annakelőtte nem ittam soha. Tehát, a mint így elővett a bánat, azt mondom neki egyszer, — annak a kereskedő feleségének: Mihajlovna Vjera, bocsáss el engem, nem bírom tovább! Micsoda — azt mondja — rám untál már? — És mosolyog, de tudod olyan gonoszul mosolyog. Nem, kérlek, nem untam én rád, de valahogyan nem bírok többé magammal. Eleinte nem értett meg, s ordított, szitkozódott . . . Később, megértett. Lehorgasztotta a fejét és így szólt: ám legyen, menj! — és sírva fakadt. Feketéek voltak a szemei, s egészben véve barna volt. A haja is fekete és göndör. Nem kereskedő-, hanem hivatalnokcsaládból származott . . . Hjah persze! . . . Sajnáltam őt nagyon, magamtól meg undorodtam akkoriban. Miért is igáztattam le magamat egy asszony által? — én bizony nem tudom. Ő persze unta magát egy olyan férj mellett. Olyan is volt az az ember, mint egy lisztes zsák . . . Sokáig sírt . . . és hozzám szokott . . . Én nagyon beczézgettem őt: néha a karomba vettem és elringattam. Elaludt, én meg ott ültem és néztem. Álmában az ember nagyon szép szokott lenni, olyan egyszerű: lélekezik és mosolyog . . . Egyéb semmi. Mikor falun laktunk, olykor kilovagoltunk vele, — roppantul szerette. Elmentünk valami félreeső zúgba, az erdőben a lovainkat kikötöttük, mi pedig a hűvösben lehevertünk a fűbe. Rám parancsolt, hogy feküdjek le, a fejemet az ölébe vette s fölolvastott ne-

kem valami könyvből. Én hallgatom, hallgatom, s végre elalszom. Szép históriákat olvasott, nagyon szépeket. Egyet soha sem fogok elfelejteni, — a néma Geraszimról és kedves kutyájáról. A néma, üldözött ember volt, s a kutyáján kívül senki sem szerette. Kinevették, gunyolták, ő pedig ilyenkor mindig a kutyájához fordult . . . Rendkívül megható történet ez . . . a' bizony! még a jobbagység idejében történt . . . Az asszonya így szólt hozzá: te néma, menj s fojtsd a vizbe a kutyádat, mert nagyon ordít. — Nos . . . a néma elment . . . Fogott egy ladikot, beleült a kutyájával és elindult . . . Mikor ezt olvasta, egész testemben remegtem. Uram Istenem! Egy élő embernek az életben egyetlen örömét elpusztítják! Micsoda állapotok ezek? Oh . . . csodálatos egy történet ez! És a mi a legszebb benne — hogy igaz! Vannak olyan emberek, a kiknek az egész világ egyetlen valamiben, — például egy kutyában — van benne. S miért épen egy kutyában? Azért, mert nincs senki más, a ki az ilyen embert szeretné, a kutya meg szereti. Valamiféle szeretet nélkül az ember nem élhet: — azért van lelke, hogy szeressen . . . Sok mindenféle történetet olvasott föl nékem. Pompás egy asszony volt, s még most is sajnálom, ha rá gondolok . . . Ha a végzet nem így akarja, sohase' jöttem volna el tőle, mindaddig, a míg ő maga nem kívánta volna, vagy a míg az ura rá nem jött volna a viszonyunkra. Kedves volt hozzám — s ez a fő; kedves, nem úgy, hogy ajándékokat adott volna, hanem úgy . . . a szive szerint kedves volt hozzám. Mindig csókolózott velem, . . . ebben egyik asszony olyan mint a másik . . . de néha olyan csöndes roham jött rá, s ilyenkor, csoda, hogy milyen jó volt hozzám. Ilyenkor egyenesen belenézett a lelkembe s úgy mesélt nekem, mintha a dajkám, vagy az anyám lett volna. Ilyenkor én olyan voltam vele szemben, mint egy öt éves gyerek. És mégis eljöttem tőle — mert elővett a bánat! Valami úgy húzott-vont valahova . . . Isten veled — mondom — Mihajlovna Vjera, bocsáss meg nekem! Isten veled — azt mondja — Isten veled Szasa. És olyan csodálatos volt, könyökig fölgyűrte a karomon az inget és beleharapott a húsemba! Csaknem elordítottam magamat! Majdnem kiharapott egy darab húst a karomból . . . vagy három hétig fájt. Még most is megvan a helye . . .

Odamutatta fehér és szép, hatalmasan izmos karját, s

szeliden és szomorúan elmosolyodott. A könyök hajlása közelében tisztán látszott a bőrén a forradás: két félkör, melynek a szélei csaknem összeértek. Konovalov megnézte és mosolyogva csóválta a fejét.

— Csodálatos egy asszony! — ismételte; — emlékül, hogy megharapott!

Ilyesféle történeteket már azelőtt is hallottam. Minden «mezítlás»-nak a múltjában akad egy-egy ilyen «kereskedőfeleség» vagy «előkelő hölgy» és ez a feleség, vagy ez az előkelő hölgy, az elbeszélések számtalan változatai következtében, csaknem minden mezítlásnál, mint valami teljesen fantasztikus alak jelentkezik, a ki rendesen a legellentétebb testi és lelki tulajdonságokat egyesíti magában. Ha ma kékszemű, gonosz és vidám, úgy bizton számíthatunk rá, hogy egy hét múlva már mint feketeszeműről, jóságosról és érzégsről fogunk róla hallani. S a mezítlás rendszerint skeptikus hangon, s nagy részletességgel beszél róla, a mi alkalmas arra, hogy lealacsonyítsa őt.

De az a történet, melyet Konovalov elmondott, nem ébresztett bennem olyan bizalmatlanságot, mint azok, a melyeket eddig hallottam. Volt benne valami igaz, voltak benne előttem ösmeretlen részletek — így a fölolvadások és a «gyermek» jelző, alkalmazva Konovalov hatalmas alakjára.

Elképzeltem magam előtt azt a karsú asszonyt, a mint fejét széles keblére hajtva aludt a karjaiban, — ez szép volt, és még jobban megerősített elbeszélésének a valódiságában. Végül az a lágy és szomorú hang, a melylyel arról az asszonyról megemlékezett, — valami egészen különös volt. Az igazi mezítlás nem beszél ilyen hangon se az asszonyokról, se semmi másról — szereti mutogatni, hogy előtte nincsen semmi olyan a világon, a mit ne merészelne sárbarántani.

— Mit hallgatsz, azt hiszed tán, hogy füllentettem? — kérdezte Konovalov és valami aggodalomféle érzett ki a hangjából. Ott hevert a lisztes zsákokon, egyik kezében egy pohár theával, a másikkal meg a szakállát simogatva. Kék szemei fürkészőleg és kérdőleg néztek rám és homlokán a ránczok kiélesedtek . . . — Nem, hidd el nekem . . . Minek hazudnám? Az igaz, hogy a magamszörű csavargók valóságos mesterei a füllentésnek . . . De hát pajtás, nem is lehet az

másként: — ha az embernek az életében nem volt semmi szép, nem árt vele senkinek, ha kieszel magának valami históriát, s elmondja mint megtörténtet. Elmondja és maga is elhiszi, mintha csakugyan úgy történt volna — elhiszi és ez jól esik neki. Sokakban ez tartja a lelket. Ki tehet róla! . . . De én igazat beszéltem neked. Úgy történt, a mint elmondtam. Van benne tán valami különös? Él valahol egy asszony és unatkozik . . . az emberek mind olyan pipogyák körülötte . . . Én csak kocsis vagyok, de az asszonyoknak az tökéletesen mindegy, mert legyen bár kocsis, úr vagy katonatiszt . . . de valamennyi — férfi . . . S előttök egy húron pendül valamennyi, mert valamennyi ugyanazt akarja és valamennyi azon iparkodik, hogy minél többet kapjon és minél kevesebbet adjon. És az egyszerű ember még tán jobb, mert lelkiismeretesebb. Én pedig nagyon is egyszerű vagyok . . . S az asszonyok ezt nagyon jól kiérik belőlem . . . látják, hogy nem bántom őket . . . vagyis, hogy nem üzök gúnyt belőlök. Az asszony vétkezik és semmitől sem fél annyira, mint a gúnytól és a csúfolódástól. Sokkal szemérmesebbek, szégyenlősebbek, mint mi, férfiak. Mi kiveszszük a magunk részét, aztán kiálunk akár a piacra eldicsekedni, hogy lám, hogyan rászédünk egy szegény bolondot! . . . Az asszonynak nincs hová mennie és az ő bűnét senki se fogja hőstettnek tartani. Bizony pajtás, bennök, még a legelvetemedettekben is, több a szégyenérzet, mint mi bennünk.

Hallgattam őt és elgondoltam: lehetséges, hogy ez az ember csakugyan így érez, mint a hogy ezek a nem reá valló beszédek sejtetni engedik?

Ő pedig mélázva rám meresztette gyermekeken tiszta szemeit, folyton beszélt és mind jobban bámulathá ejtett beszédével.

Úgy tetszett, mintha valami langyos köd venne körül, mely megtisztítja az élet piszkától már eddig is erősen bemocskolt szívemet.

A kemenczében égtek a fatuskók, s az izzó szénrakás rózsaszínű, reszkető foltokat vetett a falra . . .

Az ablakon át bekandikált egy darabka kék ég, két csillaggal. Közülük az egyik, a nagyobbik, ragyogott, mint a sáraragd, a másik, ott a közelében, alig-alig látszott.

Elmúlt egy hét s Konovalovval jó barátokká lettünk.

— Te is olyan egyszerű ficzkó vagy! Szép dolog is az! — mondotta, miközben elmosolyodott és megveregette a vállamat.

A munkája valósággal művészi volt. Látni kellett, hogy bánt el egy-egy hét púdos tészta darabbal, hogy elosztotta a teknőbe, vagy a lisztesláda fölé hajolva s könyökig vájálva a ruganyos tömegben, mely szinte füttyölt aczélos ujjai közt, hogyan dagasztotta a kenyereket.

Eleinte, mikor láttam, mily gyorsan dobálja a kemenczébe a nyers kenyereket, a melyeket én alig bírtam a teknőkről a lapátjára tolni, — attól tartottam, hogy egymás tetejébe rakja őket; de mikor kisütött három kemenczére valót, s láttam, hogy a százhusz magasán duzzadó, piros kenyér közül egyetlen-egyen sincsen nyoma az összeöltésnek, akkor beláttam, hogy a maga nemében valóságos művészszel van dolgom. Szeretett dolgozni, lelkesedett a munkájáért, szomorú volt, ha a kemence rosszul sütött, meg ha a tészta lassan kelt, boszankodott és szidta a gazdát, ha nedves lisztet vett, s gyermekes öröm fogta el, ha a kenyerek szabályosan kerek formában, duzzadtan, mérsékeltén pirosan s vékony, ropogós héjjal kerültek ki a kemenczéből. Olykor levette a lapátról a legjobban sikerült kenyeret, s a forróságtól egyik kezéből a másikba kapkodva vidáman elmosolyodott és így szólt:

— Hejh, micsoda pompás legények vagyunk itt mi ketten . . .

Örömem telt benne, ha ezt az óriás gyereket néztem, a ki egész lelkét beletette a munkájába, a mint ezt minden embernek, bármi legyen is a foglalkozása, tennie kellene . . .

Egy ízben megkérdeztem tőle:

— Szasa, mondják, hogy te szépen énekelsz?

Elkomolyodott és lehorgasztotta a fejét.

— Énekelek az igaz, . . . de hát ez csak néha-néha, elvéve jön reám. Ha elbúsulom magamat, . . . olyankor énekelek . . . S ha elkezdek énekelni, akkor elbúsulom magamat. Kérlek, erről inkább hallgass . . . Ne ingerelj. Hát te énekelsz? Hajaj . . . Inkább várj meg engem . . . addig meg füttyölj. Azután majd inkább együtt énekelünk. Jó lesz?

Én persze ráállottam, s füttyörészttem, valahányszor ked-

vem lett volna énekelni. De olykor elragadtattam magamat s úgy magamban elkezdtem dúdolni, miközben a tésztát dagasztottam vagy a kenyerekkel bántam. Konovalov hallgatta, megrándultak az ajkai, s egy idő múlva emlékeztetett az igéretemre. Olykor azonban durván rámrivallt:

— Hadd el már! Ne jajgass!

Egy ízben elővettem a ládából egy könyvet s az ablakhoz támaszkodva elkezdtem olvasni.

Konovalov a lisztesládán elnyújtózva szundikált, de a lapozgatás zajára fölnyitotta a szemeit.

— Micsoda könyv az?

A *Podlipovci* volt.

— Olvasd hangosan, hm? . . . — kért föl engem.

Az ablakpárkányon ülve elkezdtem olvasni, ő meg fejével a térdemre támaszkodva, hallgatta . . . Olykor a könyv fölött ránéztem az arczára, s találkoztam a tekintetével, — még most is tisztán emlékszem rá, — tágra nyitott szemei mélységes és feszült figyelmet árultak el . . . Az ajkai is nyitva voltak s két sor egyenletes és fehér fogat engedtek látni. Felhuzott szemöldökei, magas homlokán a girbe-görbe ránczok, a kezei, melyekkel a térdeit átfogta, egész mozdulatlan és figyelő tartása izgatott engem, s iparkodtam minél érthetőbben és tisztában mesélni el neki, Sziszojka és Pila szomorú történetét.

Végre kifáradtam és betettem a könyvet.

— Vége? — kérdezte Konovalov suttogva.

— Még a feléig sem vagyunk . . .

— Felolvasod nekem az egészet?

— Ha akarod.

— Eh! — A fejéhez kapott s a ládán ülve himbálta magát. Mondani akart valamit, hol kinyitotta, hol becsukta a száját, sóhajtozott mint a fujtató és hunyorított a szemével. Ilyen hatást nem vártam, s nem is voltam egészen tisztában a jelentőségével.

— Hogy olvassz te! — szólalt meg suttogva. — A különböző hangok . . . Milyen elevenek, mind . . . Aproszjka! Pissit! Pila . . . milyen bolondok! Szinte furesa volt hallgatni . . . de én visszatartottam magamat . . . Hát tovább mi lesz? Hova jutnak? Uram Istenem! Hisz ez mind maga a valóság. Láám ezek igazi emberek . . . valóságos parasztok . . .

Mintha csak élnének, olyan a hangjok, olyan az ábrázatauk . . . Hallod-e Maxim! Lássuk el a kemenczéket - és olvasd tovább!

Elláttuk az egyik kemenczét, előkészítettük a másikat, s én megint egy óra és negyven perczig olvastam. Akkor újra szüneteltünk, a kemence kiégett, a kenyereket kiszedtük, frisseket raktunk be, dagasztottunk, odaállítottuk a kovált . . . — mindez lázas gyorsasággal és szinte szótlánul történt.

Konovalov a homlokát ránczolva olykor kurtán odavetett nekem egy-egy rövid parancsot és sietett, sietett . . .

Reggelre végigolvastuk a könyvet s én úgy éreztem, mintha a nyelvem teljesen elfásult volna.

Konovalov egy liszteszsákon nyargalva furcsa szemekkel bámult reám s a térdeire könyökölve hallgatott . . .

— Szép volt? — kérdeztem tőle.

Megcsóválta a fejét, összehúzta a szemeit, s megint csak suttogva megszólalt:

— Vajon ki írta ezt? — A szemekben szavakkal kimondhatatlan csodálkozás villogott, s az arcát egyszerre forró érzés kifejezése öntötte el.

Elmondtam neki, hogy ki írta e könyvet.

— No — ez aztán ember a talpán! De honnan is vette? Hm? Szinte félelmes. Belemarkol az ember szívébe és szorongatja a lelkét, annyira él benne minden. S vajon ez az író mit kapott ezért?

— Hogy-hogy?

— Hát például, adtak neki valami jutalmat, vagy más egyebet?

— Ugyan miért adtak volna neki jutalmat? — kérdeztem tőle némi ravasz czélzattal.

— Hogy-hogy miért? Ez a könyv, olyasféle, mint egy rendőrségi okmány. A mint elolvassák, elkezdenek tünődni: ez a Pila, Szyszozjka . . . vajon miféle emberek? Mindenkinek megesik a szíve rajtok . . . Tudatlan és ártatlan népség . . . Vajon milyen az életök? Nos, és . . .

— És? . . .

Konovalov zavartan nézett reám, és szerényen így szólt:

— Valamiféle intézkedésnek csak kell történie. Lám ezek is csak emberek és valamiképen csak kell segíteni rajtok.

Válaszul erre valóságos előadást tartottam neki . . .

De jaj! ezzel az előadással nem olyan hatást értem el, a minőre számítottam.

Konovalov elgondolkozott, lehorgasztotta fejét, egész testével imbolygott s elkezdett sóhajtozni, egy szóval sem zavarván meg az én professoroskodásomat. Végre kifáradtam és szünetet tartottam.

Konovalov fölemelte a fejét és szomorúan nézett reám.

— Tehát semmit sem adtak neki? — kérdezte.

Kinek? — tudakozódtam én, megfélekedzvéen Rjeszetnikovról.

— Hát a szerzőnek . . . ?

Boszús lettem. Nem feleltem neki, mert éreztem, hogy ez a boszúság ingerültséget ébreszt bennem az én saját szerű «hallgatóságom» iránt, a ki nyilván nem érzett magában elég erőt ahhoz, hogy világraszóló kérdéseket megoldjon, s hajlandóbb volt az egyes ember, mint az egész emberiség sorsa iránt érdeklődni.

Konovalov be sem várva az én feleletemet, kezébe fogta a könyvet, óvatosan megforgatta, kinyitotta, majd ismét becsukta, s a helyére visszatéve, mélyen főlóhajtott.

— Uram Istenem, milyen bölcs dolog mindez! — szólalt meg halkán. — Egy ember írt egy könyvet . . . papiros és rajta mindenféle pontocskák — ime ennyi az egész. Megírta és . . . meghalt már?

— Meghalt . . . — mondtam szárazon.

Abban az időben én nem szenvedhettem a philosophiát, de annál inkább a metaphysikát; Konovalov azonban nem értvén egyet az én izlésemmel, folytatta:

— Meghalt, de a könyve megmaradt, s olvassák is. Egy ember belenéz és különféle szavakat mond. Te meg hallgatsz és megérted, hogy: éltek a világon emberek — Pila, Szyszojka és Aprozjka . . . S megsajnálod ezeket az embereket, bárha soha sem is láttad őket és semmi közöd sincs hozzájuk! Lehet, hogy az utcán tuczatszámra járkálnak az ilyen emberek, te látod őket, de nem tudsz rólok semmit . . . nincs közöd hozzájuk, . . . s hagyod őket menni . . . A könyvben pedig nincsenek is ott . . . és mégis sajnálod őket, annyira, hogy összeszorul a szived tőle . . . Hogy értse meg ezt az ember? . . . A szerző pedig meghalt a nélkül, hogy jutalmat kapott volna? Nem volt belőle semmije?

Erőt vett rajtam a boszúság. Elkezdtem beszélni neki a szerzők jutalmazásáról . . .

Konovalov ijedten kimeresztett szemekkel hallgatta, miközben idegesen csámcsogott.

— Szép kis állapotok! — sóhajtott föl mélyen és baloldali bajuszát az ajkai közé kapva, lehorgasztotta a fejét.

Ekkor elkezdtem beszélni neki arról a végzetes szerepről, a melyet az orosz író életében a korcsma játszik, azokról a valódi és nagy tehetségekről, a melyek elpusztultak a pálinka révén — mely munkával túlterhelt életöknek egyetlen vigasztalása.

— Hát még az ilyen emberek is isznak? — kérdezte Konovalov suttogva. Tágra nyitott szemeiben ott csillogott az irántam való bizalmatlanság, a rémület és az ilyen emberek iránt való szájalom. — Isznak! Hogyan, tehát . . . azután, hogy megírnak egy ilyen könyvet, . . . isznak?

Szerintem ez a kérdés nem volt helyénvaló, s így nem is feleltem rá.

— Persze, hogy azután . . . — döntötte el Konovalov. — Az ilyen emberek élnek s belenéznek az életbe, . . . s magokba szívják az élet idegen fájalmát. Valami egészen különös szemeiknek kell lenni . . . Meg szívők is . . . Nézik az életet és elszomorodnak . . . S beleöntik a fájalmukat a könyvbe . . . Csakhogy ez már aztán nem segít, mert a szívők tele van, s többé tüzzel sem lehet belőle a fájdalmat kiégetni . . . Nem marad egyéb hátra, mint leönteni pálinkával. Így hát aztán isznak . . . Nem úgy van?

Én igazat adtam neki, s ez bátorságot öntött belé . . .

Nos, és igazság szerint — folytatta, az író pszichológiájának a fejtegetését, — ezért kellene, hogy őket kitüntessék. Nemde így van? Mert ők többet értenek, mint mások, és rámutatnak mindenféle rendetlenségekre. Vegyük például magamat, ki vagyok én? Meztlábos, naplopó . . . korhely és valósággal romlott ember. Az én életemnek nincsen semmi jogosultsága. Ha az ember veszi, minek is élek én ezen a földön, s ugyan kinek van rám szüksége? Nincsen vaczkom, nincsen feleségem, nincsenek gyermekeim . . . sőt még csak kedvem sincsen mindehhez. Élek és szomorkodom . . . — Miért? Magam sem tudom. Olyanféle dolog az velem, mintha az anyám valami olyas nélkül szült volna engemet, a mi min-

den más emberben megvan, s a mire az embernek első sorban szüksége van. Nincs meg bennem a belső élet . . . érted? Hogy is mondjam csak? Nincs meg a lelkemben az a bizonyos szikra . . . nincs benne erő vagy mi. Szóval valami hiányzik belőlem . . . ennyi az egész! Érted? S lám én élek s keresem ezt a valamit, búsulok utána . . . de hogy mi az tulajdonképen, azt nem tudom . . .

— Mire érted mindezt? — kérdeztem tőle.

Fejét a kezére hajtva nézett reám, s arczáról nagy megéröltetés, a formát kereső gondolatok munkája tükröződött vissza.

— Mire? Hát az élet rendetlenségeire. Lásd én élek, s nincs hova meghúzódnom, nincs mire támaszkodnom . . . s épen ez a rendetlenség, az ilyen élet.

— Nos és aztán? — fürkésztem tovább a közte és az írók közt való, s előttem teljesen érthetetlen kapcsolatot.

— Aztán? . . . Nem tudom én azt neked elmondani . . . Csak úgy gondolom, hogyha valami író megfigyelne engem, tán fölvilágosíthatna az életemről . . . hm? Mit gondolsz?

Én azt gondoltam, hogy magam is képes volnék őt fölvilágosítani életéről, s tüstént hozzá is láttam ehhez a nézetem szerint könnyű és tiszta munkához. Elkezdtem neki beszélni a körülményekről és a környezetről, az egyenlőtlenségről általában, az emberekről, a kik az élet áldozatai és azokról, a kik az élet áldozó papjai.

Konovalov figyelmesen hallgatta. Arczával a kezeire támaszkodva ott ült velem szemben s mélázó és okos, tágranyitott nagy, kék szemei lassankint könnyű ködbe borultak, a homlokán mind élesebbekké lettek a ránczok, s eltelve a vágytól, hogy a beszédemet megértse, szinte visszatartotta a lélekzetét.

Mindez hizelgett nekem. Tűzzel leirtam neki az életét s kimutattam, hogy ő nem hibás abban, hogy olyan a milyen, s hogy ő, mint tény teljesen logikus, s annak rendje és módja szerint meg van indokolva a messze múltból való hagyományok hosszú sora által. Ő, szomorú áldozata a körülményeknek, egy természettől fogva mindenki mással egyenjogú lény, a ki azonban a történelmi igazságtalanságoknak hosszú sora révén a társadalmi nulla színvonalára süllyedt alá. Föl-

világosításaimat azzal végeztem, hogy még egyszer elmondtam neki:

— Te ne okold magadat semmivel . . . Te vagy az, a kit megbántottak.

Hallgatott és le nem vette rólam a szemeit; láttam, a mint szép és derült mosoly született bennök, s türelmetlenül vártam, vajon mit fog felelni a beszédemre.

Mosoly suhant át az ajkain. Gyöngéden elnevette magát s lágy, asszonyos mozdulattal közelebb húzódva hozzám, kezét a vállamra tette.

Összerezentem beszédem jutalmának édes előérzetétől.

— Milyen könnyedén beszélsz te mindezekről a dolgokról! Honnan is tudod te mindezeket? Könyvekből? De sokat is olvashattál ám . . . az meglátszik rajtad! Hejh, ha úgy én is annyit olvashatnék! . . . De a mi a fő, nagyon nagy szájalommal beszélsz . . . Most először hallottam ilyen beszédet. Csodálatos! Az emberek mind egymást okolják a bajaikért, te meg mindent az életre, a körülményekre tolsz. Szerinted úgy áll a dolog, hogy az ember semminek sem oka, s ha megvan írva róla, hogy mezítlábas lesz, hát mezítlábas lesz. Épen így áll a dolog a rabokkal is, csodálatos . . . lopnak azért, mert nincs munkájok, s mert enniök azért mégis kell . . . Milyen szájalmasnak hangzik ez mind a te ajkaidról! Nyilván gyöngé a szíved, nagyon! . . .

— Megállj csak! — mondottam én — tehát egyetértesz velem? Igazat mondtam?

— Neked jobban kell tudnod, igaz-e vagy nem — te irni és olvasni tudó ember vagy . . . Hát ha másokat veszünk, akkor igazad van . . . de ha magamat . . .

— Nos, mi az?

— Nos hát, én más vagyok . . . Ki az oka annak, hogy én iszom? Pavelyka, a testvérem, nem iszik — Permben pékműhelye van neki. Pedig én nem dolgozom rosszabbul mint ő, s mégis csavargó és korhely vagyok, s nincs többé se hivatásom, se semmim . . . Pedig egy anyának vagyunk a gyermekei, ő még fiatalabb mint én. Kísül tehát, hogy én bennem nincs valami rendben . . . Vagyis nem úgy születtem, a mint az embernek születnie kell. Te azt mondod, hogy az emberek mind egyformák. A világra jönnek, élnek annyit, a mennyi szánva van nekik, aztán meghalnak! De

én külön ösvényen járok . . . S nem vagyok magam, . . . sokan vagyunk ilyenek. Mi egészen különös emberek vagyunk . . . és semmiféle rendbe sem illünk bele. Külön kell velünk számolni . . . nekünk külön törvények kellenek . . . nagyon szigorú törvények — hogy ki lehessen irtani bennünket! Mert hát hasznukat nem igen veszik, csak helyet foglalunk el és útjában állunk másoknak . . . S vajon ki az oka ennek? Bizony csak mi vagyunk az okai . . . Mert nincsen kedvünk az élethez, s mert magunk iránt sem vagyunk a kellő érzésekkel eltelve . . . A mi anyáink nem a kellő órában fogantak bennünket . . . ott a hiba . . .

Engem lesújtott fejtegetéseimnek ez a váratlan leczáfolása . . . Ez a gyermekesen tiszta tekintetű nagy ember, olyan könnyű szerrel, olyan mosolygó szomorúsággal kirekesztette magát az életből, a fölösleges és így kiirtásra szánt emberek sorába, hogy én határozottan megütköztem az ilyen magamegalázáson, a minőt mezítlás emberben mindaddig nem igen tapasztaltam, a ki rendszerint mindentől elszakadt, mindenki iránt ellenséges indulatú és mindenben kész kipróbálni gonosz kételkedésének az erejét . . . Én csak olyan emberekkel találkoztam, a kik mindig és mindent okoltak, mindenre panaszkodtak, makacsul elzárkóztak a személyes büntelenségek bizonyítékait megczáfoló tények sorozata elől, s kudarczaikat mindig a kérlelhetetlen sorsra, a gonosz emberekre háritották . . . Konovalov nem okolta a sorsot és az emberekről sem szólt egy szót sem. Életének egész rendtelenségében csak ő volt a hibás, s minél makacsabbul iparkodtam bebizonyítani előtte, hogy ő csak «a környezet és a körülmények áldozata», annál állhatatosabban próbált engem meggyőzni róla, hogy szomorú sorsának egyedül ő az oka . . . Ez eredeti volt, de engem fölbőszített. Ő neki pedig valósággal öröme tellett ebben az önkorholásban és szemei szinte ragyogtak a gyönyörűségtől, mikor csengő baritonján odakiáltotta nekem:

— Minden ember a maga ura és senki nem oka annak, ha én gazember vagyok.

Egy mívelt ember ajkáról nem lepett volna meg az ilyen beszéd, mert hiszen nincs az a kinövés, melyet az «intelligens»-nek nevezett zavaros és bonyolult lélektani szervezetben ne lehetne föltalálni. De egy mezítlás szájából,

bárha ő intelligens számba is ment ezek közt a sorsüldözött, mezítelen, éhes és gonosz, félig emberek és félig állatok közt, a kik a városok piszkos lebujaít megöltötték, — egy mezítlábas szájából bizony furcsa volt az ilyen beszédet hallani. Azt kellett tehát következtetnem, hogy Konovalov csakugyan — valami egészen más, csakhogy ezt nem akartam elhinni.

Konovalov külsőleg, a legapróbb részletekben is típusa volt «a mezítlábasok»-nak, de hajh! minél jobban megösmertem, annál inkább meggyőződtem róla, hogy ő személyében egy olyan különleges válfajjal van dolgom, mely megdönti azokról az emberekről alkotott fogalmamat, a kiket már rég ideje volna külön osztálynak tekinteni, s a kik mint erősen éhező és szomjazó, gonosz és koránsem buta emberek nagyon is érdemesek a figyelemre . . .

Mind hevesebben vitatkoztunk.

— De mondd csak — kiáltottam rá — ugyan hogy álljon meg az ember a lábán, mikor minden oldalról a legkülönbözőbb sötét erők fenyegetik?

Hát vesse meg jobban a lábát! — kiáltott föl az ellenfelem, ingerülten szikrázó szemekkel.

— De hát hol vesse meg a lábát?

— Keressen egy pontot és ott!

És te, miért nem vetetted meg a lábadat?

— Hiszen épen azt mondom, te csodálatos ember te, hogy magam vagyok az oka a sorsomnak! . . . Nem találtam meg azt a bizonyos pontot! Keresem, gyötrődöm — de nem találok!

De ideje volt megint a kenyér után nézni, s így újra munkához láttunk, iparkodván meggyőzni egymást fölfogásunknak a helyességéről. Persze nem győztük meg egymást, s miután befejeztük a sütést, izgatottan lefeküdtünk aludni.

Konovalov elnyújtózott a műhely padlóján és hamarosan elaludt. Én ott fekiüdtem a liszteszsákokon, s onnan néztem hatalmas, szakállas alakját, mely mint egy óriás hevert ott a tésztládák közt lévő gvékényen. Forró kenyér, savanyú tészta és széngőz szaga áradt szerteszét . . . Pitymálott és a lisztes porral elborított ablaktáblákon át bekandikált a szürke ég. Valami szekér döcögött el az ablak alatt, s a pásztor, a nyáját terelgetve, belefűjt a túlkébe.

Konovalov hortyogott. Elnéztem, a mint széles melle zihált, s mindenféle módokon tűnődtem, a melyekkel őt leggyorsabban a magam hitére téríthetném, de nem eszeltem ki semmit és elaludtam.

Reggel mindaketten fölkelünk, odaállítottuk a kovászt, megmosakodtunk s leültünk egy ládára theázni.

— Nos, van valami könyved? — kérdezte Konovalov.

— Van . . .

— Fogsz nekem olvasni?

Helyes . . .

— No ez derek! Tudod mit? Ha letelik a hónapom, fölveszem a gazdától a pénzemet, s a felét odaadom neked!

— Minek?

— Végy rajta könyvet... Végy magadnak olyat, a milyen tetszik és nekem is . . . vagy kettőt. Nekem olyat, a mely parasztokról szól. Olyanfélét mint az, a melyikben Pitáról és Szyszojkáról van szó . . . Aztán tudod . . . részvétellel legyen írva, nem pedig csak a mulatság kedvéért . . . Mert vannak ám olyanok, . . . csupa badarság! Például *Panfilka és Filatka* — még valami kép is van az elején . . . de csupa ostobaság . . . Mindenféle történetek. Nem szeretem az ilyeneket. Azt nem tudtam, hogy olyanok is vannak, mint az a tied . . .

— Akarsz valamit Razin Sztenykaról?

Sztenykaról? . . . Szép?

— Nagyon szép . . .

— Ide vele!

Nemsokára fölolvastam neki Kosztomarov N. *Razin Sztenyka fölkelése* című monographiáját. Eleinte ez a jeles monographia, mely szinte olyan, mint egy epikus költemény, nem igen tetszett az én szakállas hallgatómnak.

— Miért nincsenek benne beszélgetések? — kérdezte tőlem, belepillantva a könyvbe. S mikor fölvilágosítottam, hogy miért, még ásítózni is kezdett; el akarta ugyan leplezni az ásítást, de nem sikerült neki, mire zavartan és bűnbánólag így szólt:

— Olvass csak tovább . . . semmi az. Csak úgy rájött . . .

Tetszett nekem ez a finom tapintatosság, s úgy tettem, mintha semmit sem vettem volna észre, s mintha nem is tudnám miről beszél.

De a mint a történetíró művészi ecsetjével lerajzolta Timofejev Sztepan alakját, s a «volgai szabad kozákok feje» kinőtt a könyv lapjai közül, Konovalov szinte átalakult; míg azelőtt kissé unottan és közönyösen, lusta, álmoságtól fátyolozott szemekkel hallgatott, — lassanként és szinte észrevétlenül, megdöbbenően új alakban jelent meg előttem. A mint velem szemben a ládán ült, s kezeivel keresztülfogta a térdeit, rájok támasztotta az állát úgy, hogy a szakála teljesen eltakarta a lábait, komoran összehúzott szemöldökei alól mohó pillantásokkal, furcsa tűzben égő szemekkel bámult reám. Nem volt többé benne egyetlen vonása sem annak a gyerekes naivságnak, a melylyel engem mindig bámulatba ejtett, s mindaz a közvetlenség, az a nőies lágyság, mely annyira illett jóságos kék szemeihez, most elhomályosult és szinte eltűnt valahova. Volt valami tüzes és az oroszlanra emlékeztető, izmok tömegévé összehúzódott alakjában. Én elhallgattam és rápillantottam.

— Csak olvass, — mondotta halkan, de nyomatékosan.

— Mi lelt?

— Ovass! — ismételte, s a hangjából a kérésen kívül, némi ingerültség is kiérezhető volt.

Én folytattam, csak ritkán pillantva rá és látva, hogy mind jobban nekitüzesedik. Valami izzó köd sugárzott belőle, mely engem is föllekesített sőt kissé megrészegített. A könyv maga is megtette a hatást . . . És ime, valami szokatlannak az előérzetével telt ideges remegés állapotában, eljutottam odáig, a hol Sztenykat elfogják.

— Elfogták! — ordított föl Konovalov.

Fájdalom, sérelem, harag s a készség Sztenykat kiszabadítani, — mindez benne volt hangos fölkiáltásában.

Homlokán kiütött a verejték s a szemei furcsán kitágultak. Fölugrott a ládáról, megállt előttem, a vállamra tette a kezét s hangosan és nagy sietve így szólt:

— Megállj! Ne tovább . . . mondd el, mi következik? Nem, megállj, ne szólj! Kivégzik? Hm? Olvasd szaporán Maxim!

Azt hihette volna az ember, hogy Razin édestestvére nem Frolka, hanem Konovalov. Úgy tetszett, mintha a vérségnek összetéphetetlen és három századon át sem gyengült kötelei kapcsolnák össze még most is ezt a mezítlábast Szteny-

kával, s mintha ez a mezitlábás erőteljes testének minden erejével, s támpont nélkül szükölködő lelkének minden szenvedélyével érezné azt a fájdalmat és azt a haragot, mely a háromszáz esztendővel ezelőtt elfogott szabad sólyom lelkét elfogta.

— Olvasd csak . . . az Istenre kérek!

Én lelkesen és izgatottan olvastam, éreztem, hogy dobogott a szívem és Konovalovval együtt újra átéltem Sztenyka fájdalmát. És ime elérkeztünk Razin kínvallatásához.

Konovalov csikorgatta a fogát, s kék szemei szikráztak, mint a parázs. Hátról rám támaszkodott és le nem vette a könyvről a szemeit. A lélekzete ott lihegett a fülem mellett s a fejemről a szemembe fújta a hajamat. Megráztam a fejemet, hogy visszatereljem a hajszállakat. Konovalov észrevette ezt s nehéz tenyerét rátette a fejemre.

«Ekkor Razin úgy csikorgatta a fogát, hogy a vérrel együtt a fogait is kiköpte a földre . . .»

— Elég! . . . Az ördögbe is! - kiáltott föl Konovalov s kikapva kezemből a könyvet, teljes erejével odavágta a földre, s maga is odatelepedett mellé.

Sírt, de mert szégyelte a könnyeit, valami furcsán vonított, csakhogy ne zokogjon. A térdei közé rejtette a fejét és sírt, piszkos nadrágjába törülvén a szemeit.

Én ott ültem mellette a ládán és nem tudtam mivel csillapítsam le.

Maxim! — mondotta Konovalov a földön ülve. — Ez rettenetes! Pila . . . Szyszojka. Aztán Sztenyka . . . hm? Milyen sors! . . . A mint úgy a fogait kiköpte! . . . hm?

Valósággal remegett izgatottságában.

Különösen megdöbbenették Sztenyka kiköpött fogai, s beteges vállvonogatással, minduntalan róluk beszélt.

Mindaketten szinte megittasodtunk a kínvallatás kegyetlen és gyötrelmes képének a hatása alatt, mely csaknem megelevenedett előttünk.

— Hallod-e, olvasd föl ezt nekem még egyszer, — szólt rám Konovalov, miközben fölvette a könyvet a földről és odanyújtotta nekem. — Itt van ne, mutasd meg nekem, hol van írva azokról a fogakról.

Megmutattam neki, s valósággal odatapadt a szemeivel azokra a sorokra.

— Csakugyan így van írva: «a vérrel együtt kiköpte a fogait is?» A betűk pedig ugyanazok, mint a többiek . . . Uram Istenem! Hogy fájhatott az neki, hm? . . . Különösen a fogai . . . hát még aztán mi lesz a vége? Kivégzik? Aha. Hála legyen az Istennek, hogy mégis kivégzik a boldogtalant.

A kivégzésen érzett örömeinek olyan szenvedélylyel, szemeiben olyan meglepéssel adott kifejezést, hogy én szinte összereztem ettől az együttérzéstől, mely olyannyira óhajtotta a megkínzott Sztenyka halálát.

Ez az egész nap olyan különös ködben múlt el: mindig csak Sztenykaról beszéltünk, megemlékeztünk az életéről, a róla szóló dalokról, szenvedéseiről. Konovalov vagy kétszer, csengő bariton hangján belekezdett valami dalba, de csakhamar abban hagyta.

Ettől a naptól fogva még jobb barátokká lettünk.

* * *

Még néhányszor olvastam neki, *Razin Sztenyka fölkelésé-t*, *Bulyba Tarasz-t* és a *Szegény emberek-et*. Tarasz is nagyon tetszett az én hallgatónak, de azért nem tudta elhomályosítani Kosztomarov könyvének átható benyomását. Djevnakin Makárt és Varját Konovalov nem értette meg. Makar leveleinek a nyelve furcsának tetszett előtte, Varjával szemben pedig skeptikus volt.

— Lám, hogy hízeleg az öregnek! A ravasz teremtés! . . . Ő meg . . . valóságos madárijesztő! Ugyan hadd el Maxim . . . Ér is ez valamit! . . . Kár volt a papirosért . . . a pokolba velök! Se sírni, se kacagni nem lehet rajta: mire való is megírni az ilyesmit?

Eszébe juttattam Pilá-t és Szyszojká-t, de ő más véleményen volt.

— Pila és Szyszojka — az egészen más! Azok élő emberek, a kik élnek és küzdenek . . . de ezek? Leveleket írnak . . . unalmasak! Ezek nem is emberek . . . csak a képzeletben élnek. Itt van Tarasz meg Sztenyka, ha összehasonlítjuk . . . Hajajjaj! Micsoda tetteket vittek véghez . . .

Nem voltak helyes fogalmai az időről, s az ő képzeletében ezek az általa megkedvelt hősök mind egyszerre éltek, azzal a különbséggel, hogy közülök egyik a nagyoroszok közt,

a másik a Volga mentén élt . . . Csak nagy nehezen tudtam megértetni vele, hogy ha Szyszojka és Pila leereszkedtek volna a Kamán, nem találkozhattak volna Sztenykával, ha pedig Sztenyka keresztülment volna a doni kozákokon, nem találta volna meg Bulybát.

Konovalov mire végre megértette, hogy miről van szó, egészen elkeseredett. Megpróbáltam őt a Pugacsev lázadásával is megvendégelni, mert kíváncsi voltam, hogy fog viselkedni Jemelkával szemben. De Pugacsevet egyszerűen semmibe se vette.

— Hejh! adta megbélyegzett selymája . . . no lám! Királyi név mögé bújik és úgy izgat . . . Hány embert vitt a pusztulásba, a kutya! . . . Sztenyka, . . . az egészen más, de Pugacs — serke és semmi más. Nincs még valami olyan könyved, mint a Sztenyka? Keress csak . . . Ezt az ostoba Makárt meg dobd félre — nem ér semmit. Inkább olvasd el még egyszer, hogy végezték ki Sztenykát . . .

Ünnepnapokon keresztülmentünk Konovalovval a folyón a rétségbe. Vittünk magunkkal egy kis pálinkát, kenyeret és egy könyvet, s már kora reggel «kimentünk a szabad levegőre», a mint Konovalov ezeket a kirándulásokat nevezte.

Különösen kedvelt tartózkodási helyünk volt az «üveg-huta». Miért, miért nem, de így neveztek egy épületet, mely a várostól nem messze a mezőn állott. Egy háromemeletes kőház volt, düledező tetővel, törött ablakfélfákkal és pinczehelyiségekkel, melyek egész nyáron át tele voltak büzös piszokkal és rondasággal. Zöldes-szürkén és düledezően, a milyen volt, nézett be eltorzított, sötét ablaknyílásaival a mezőről a város felé, s olyan volt, mint egy sorsüldözött nyomorék hadastyán, a kit kitaszítottak a város határából, s a ki itt haldokolt szánalmasan, a szabad mezőn. Magas vízállásnál évről-évre elöntötte a víz, de azért tetejétől az aljáig vastag és penészes moharéteggel elborítva szilárdan állt ott. A rendőrség gyakoribb látogatásaitól a körülötte levő pocso-lyák óvták meg, s így, bár nem volt teteje, mégis hajlékult szolgált mindenféle homályos és hajléktalan existenciának.

Ilyenek mindig akadtak benne bőven; rongyosan, éhesen, félve a napsugártól, úgy éltek itt a romok közt, mint a baglyok, s Konovalov meg én mindenkor szívesen látott vendégeik voltunk, mert mindaketten, mikor a műhelyből eljöt-

tünk, magunkhoz vettünk egy-egy karaj fehér kenyeret, útközben vásároltunk egy messzely pálinkát és egész rakás «forró» májat, tüdőt, szívet és paczalt. Két-három rubel árán pompásan megvendégeltük az «üvegembereket», a mint őket Konovalov nevezte.

Ezért a megvendégelésért ők elbeszélésekkel fizettek, a melyekben a rettenetes, lelket megrázkódtató igazság fantasztikusan vegyült össze a legnaivabb hazugsággal. Mindenik elbeszélés olyannak tünt föl előttünk, mint a csipke, a melyben túlsúlyban voltak a fekete szálak, vagyis az igazságéi, de azért akadtak benne élénkszinű szálak is, s ezek voltak a hazugság szálai. Az ilyen csipke ráborult a szívre és az agyvelőre s erősen nyomta mindakettőt, szorongatván őket kegyetlen, s gyötrelmesen változatos rajzával. Az «üvegemberek» a magok módja szerint szerettek bennünket és mindenkor figyelmes hallgatóim voltak. Egyízben fölolvastam nekik a *Ki él jól Oroszországban-t*, s a homeri kaczaj mellett nem egy nagyon talpraesett megjegyzést is hallottam tőlük erről a tárgyról.

Minden olyan ember, a ki küzd az élettel, legyőzetik, s a lét mocskának kegyetlen fogságában szenved, inkább philosophus, mint maga Schopenhauer, mert az elvont gondolat sohasem testesül meg olyan határozott és éles formában, mint az, a melyre az embert a szenvedés közvetlenül indítja. Ezeknek, az élet hajójáról mintegy letaszított embereknek az életösmerete meglepett engem mélységével, s én mohón hallgattam elbeszéléseiket. Konovalov azonban csak azért hallgatta őket, hogy az elbeszélő philosophálására felelhessen, s a vitába engem is belevonjon.

Konovalov a mikor végighallgatta egy-egy ilyen fantasztikusan kiöltözött alak életének és elbukásának a történetét, melyet az illető olyan embernek ábrázatával adott elő, a kinek bizony nem tanácsos, hogy az ember az újját a szájába dugja, -- a mikor, mondom, végighallgatott egy-egy ilyen históriát, a melynek mindig olyan mentegetőző és védekező ize volt, tünődve elmosolyodott és tagadólag rázta a fejét. Ezt azok észre is vették, mert hiszen egészen nyíltan csinálta.

— Nem hiszed, Ijosza? — kiáltott föl sértődötten az elbeszélő.

— Dehogy is nem, hiszem . . . Hogy is lehetne egy embernek nem hinni?! Még ha látod, hogy hazudik, még akkor is higgy neki, vagyis hallgasd meg és iparkodjál megérteni, hogy miért hazudik? Olykor a hazugság jobban megértet velünk egy embert, mint az igazság . . . Aztán meg mi-féle igazságokat mondhatnánk is mi magunkról? A legaljasabbakat . . . Hazudni meg szépen is lehet . . . Igaz-e?

-- Igaz hát, — hagyta jóvá az elbeszélő. — De hát akkor miért csóváltad a fejedet?

— Miért? Azért, mert te nem helyesen okoskodol . . . Az elbeszéléseid olyan, hogy az embernek azt kell hinnie, hogy nem is te élted át az életedet, hanem a szomszédok és mindenféle jöttmentek. De hát hol voltál akkor te, ezalatt az idő alatt? S miért nem vitted sorompóba az erőidet a sorsod ellen? Aztán meg hogy van az, hogy mi valamennyien az emberekre panaszkodunk, pedig mi is csak emberek vagyunk, s így mi reánk is lehet panaszkodni? Bennünket akadályoznak az életben, mi meg akadályozunk másokat benne, igaz-e? Hát ezt vajon hogy magyarázod meg?

- Úgy kell az életet berendezni, hogy mindenkinek legyen helye benne és egyik sem akadályozza a másikat, — állította föl az elbeszélő Konovalov előtt a tételt.

— De hát ki rendezze be vajon így az életet? — kérdi diadalmasan visszavágva ő, s attól tartva, hogy a válaszzal megelőzik, legott így felel magának: - Mi! Mi magunk! De hát hogy rendezzük be mi az életet, mikor nem értünk hozzá, s mikor a magunk élete sem sikerült! Az sül ki az egészből kedves czimboráim, hogy magunknak csak mi vagyunk a támaszai! Hogy pedig mi kik vagyunk, azt mindenki tudja . . .

Többen feleltek neki, mentegetőztek, de ő csak makacsul hajtogatta a magáét: senki sem oka a mi bajunknak, hanem igenis, mindenikünk oka a maga bajának.

Rendkívül nehéz volt őt letéríteni ennek az állításnak a talajáról, de viszont rendkívül nehéz volt az emberekről való véleményét elfogadni is. Az ő előadásában az emberek egyrészt teljesen képeseknek látszottak arra, hogy az élet szabadon és függetlenül berendezzék, másrészt azonban gyengéknek és betegeknek tündek föl, a kik határozottan képtelenek egyébre, mint hogy egymásra panaszkodjanak.

Az ilyen vitatkozások, melyek délben kezdődtek, sokszor csak éjfél tájban értek véget, s Konovalov meg én, térdig gázolva a sárban, koromsötétségben vergődtünk haza az «üvegemberek»-től.

Egyízben csaknem lesüppedtünk az ingoványba, más alkalommal meg az «üveghuta» még vagy húsz lakójával együtt, a kiket a rendőrség természetesen gyanus alakoknak tartott, a dutyiban töltöttük az éjszakát. Olykor nem volt kedvünk böleselkedni, s ilyenkor messze kimentünk a rétre, a folyó túlsó partjára, a hol apró tavacsok voltak, melyekben, még az árvíz idejéből szinte hemzsegték az apró halak. Az egyik ilyen tó partján levő bozótban, hogy a környezet szépségét emeljük, tüzet raktunk, s vagy valami könyvet olvasgattunk, vagy az életről beszélgettünk. Néha Konovalov eltűnődve így szólt hozzám:

— Maxim! Nézzünk föl az égre.

Lefeküdtünk hanyatt és belenéztünk a ránk boruló, kéklő végtelenségbe. Eleinte még hallottuk a körülöttünk lévő lombok suttogását s a tó vizének a csobogását, éreztük magunk alatt a földet s körülöttünk mindazt, a mi akkor ott volt... De később a kék ég lassanként magához vonzott bennünket, ködbe borította az öntudatunkat, elvesztettük a lét érzését, s szinte elszakadva a földtől, félig mámoros, szemlélődő állapotban, melyet iparkodtunk sem egy szóval, sem egy mozdulattal megzavarni, valósággal ott lebegtünk az égi pusztaságon.

Így hevertünk ott néha órákon keresztül egyhuzamban, s testben-lélekből megújítva, ettől a természettel való együttléttől fölfrissítve tértünk haza a munkához.

Konovalov a természetet mély és szótalán rajongással szerette, mely csak szemeinek lágy csillogásában jutott kifejezésre, s valahányszor künn volt a réten vagy a folyó partján, mindig valami békeszerető és gyöngéd hangulat vett erőt rajta, mely csak gyarapította a gyermekhez való hasonlatosságát. Olykor az égre bámulva, mély sóhajtással így szólt:

— Hejh! . . . Be szép is ez!

S ebben a fölkiáltásban mindig több tartalom és érzés volt, mint sok költő ékesen szóló képleteiben, a kik inkább csak azért lelkesednek, hogy mint a szép iránt finom érzék-

kel rendelkező emberek szerepelhessenek a világ előtt, nem pedig azért, mintha őszinte hódolattal volnának a természet kimondhatatlan szépségei iránt . . .

Mint minden, úgy a költészet is elveszíti szent egyszerűségét és közvetlenségét, a mint foglalkozássá szállítják alá.

GORKIJ MAXIM után, oroszból

AMBROZOVICS DEZSŐ.

A NARANCSFA.

(Nápoly, 1887 márcz. 18.)

Ott zúg a tengerár hullám hullámra hág,
Örökké nyugtalan. — Itt hűs narancsliget
Telő s betölt reményt s új vágyat rejteget:
Egy ágon zöld bogyó, arany gyümölcs, virág.

Kinyilni, gyöngé bár, itt egy bimbó se fél,
S ha a virág lehull, helyén gyümölcs marad,
S az mind megérik itt, e tiszta ég alatt,
Hol tavasz, nyár művét le nem tarolja tél.

A sorsnak ege, hajh! de sokkal mostohább!
Az emberszívben is virágot űz virág,
Nem várva hogy helyén érett gyümölcs legyen.

De akkor jó a fagy. Virág, gyümölcs lehull,
Koldússá lesz a szív, — de rajta nem okúl
S már új bimbót fakaszt, még azon betegten!

APÁTHY ISTVÁN.

HINDU KÖZMONDÁSOK.

I. Szegénység — bűvészet.

Üdvözöllek óh szegénység,
 Kegyelmedből bűvész vagyok :
 Engemet nem lát meg senki,
 Bár én látok kicsinyt — nagyot.

II. Gazdagság — boldogság.

A kinek van pénze, van annak barátja ;
 A kinek van pénze, nagy a rokonsága ;
 Az a derék ember csupán, a ki gazdag ;
 - A kinek van pénze, a tudós is az csak !

III.

Kinek gyermeke nincs, üres a háztája ;
 Üres a hajléka, kinek nincs barátja ;
 Szive is, feje is üres a bolondnak ;
 Pusztá - - üres minden a vagyontalannak.

IV.

Érzéke megvan változatlan, épen ;
 Neve is megmarad a férfinak ;
 Értelme is munkál tovább még szépen,
 Beszéde, hangja mind a régi csak :
 S ha kincsének melege oda vesz,
 Más ő azonnal ! Hát nem csoda ez ?

V.

Mint virágfűzérnek, bölcsnek is a sors két
 Utirányt jelel csak :
 Vagy egész világnak homlokára jut, vagy
 Künt az erdőn hervad.

VI.

Szegénység nyomában ott ballag a szégyen ;
 Szégyentül a tettvágy megbénul egészen.

Tettvágya kinek nincs, lealázzák, nyomják ;
 Kishitúséget szül a lealázottság.
 Kishitú embernek bánat a hű társa,
 Búbánat az észnek a sirját megássa,
 S kinek esze bomlik, vesznie kell annak : —
 Hejh, csak a szegénység oka minden bajnak !

VII.

Mély némaság bilincse jobb az ajkra,
 Mintsem hazug szó röppenjen ki rajta.
 Férfiuból kívánatosb a semmi,
 Mint más neje szerelmiért esengni.
 Az élettől is jobb a búcsuzás,
 Mint kósza hír után lótás-futás.
 Idegen asztráról evett kövér
 Falatnál izesebb kolduskenyér.

VIII.

Azért hogy törvényt tud s szentkönyveket forgat,
 És fujja a védát : ne hígy a latornak !
 Felülkerekedik az igaz természet :
 A tejnek is mindig édes ízét érzed.

IX.

Előtted mélyen porba hajlanak,
 Hátulról összesebzik hátadat ;
 Füledbe zengenek suttogva halk
 Hangan mesés, csodás szépségű dalt ;
 És a midőn rést lelték : hirtelen
 Mind vakmerőn a nyakadon terem ;
 Mint a zsákmányleső szunyogsereg,
 Ugy tesznek épen a gazemberek.

X.

El ne hígye, kinek azt sugja a gaz, mi
 Jól esik fülének :
 Nyelve hegyén méz van, de a szíve mélyén
 Háláhala méreg! *) —

*) A legerősebb kigyóméreg.

XI.

A vagyon, meddig szerzed, fájdalom ;
 Balsors ha ér, merő aggodalom ;
 Szerencsében eszed lódítja meg :
 — Mikor leled hát benne örömed ?

XII.

Hejh nehezen gyűjtik a vagyont lásd,
 Még nehezebb őrzeni azt folyvást ;
 S ha oda vész, mint a halál, fájó :
 Legbölcsebb a rá soha nem vágyó !

XIII.

Öröm és boldogság csak olyané, kinek
 Elégült a lelke :
 Lábán ki cipőt hord, annak az egész föld
 Bőrrel van befedve.

XIV.

Kit a balsors lépten-nyomon üldöz,
 Hasztalan küzd kapva fához-fűhöz,
 Bölcs szegénynek miben lenne másban
 Vigasza, mint erdei magányban

XV.

Élvezetben a betegség veszélye,
 Fejedelmi rangban fenyeget bukás ;
 Nagy vagyonunkban a király szeszélye,
 Magas állásban megaláztatás.
 Nőktől kell félni, hogyha szép az arczod ;
 Erősre az erősebb mér kudarczot ;
 Tudós a szószátyároktól remeg ;
 A jellemest az aljas dönti meg. —
 És mig élünk e földi testben itt lenn,
 Leselkedik reánk a halálisten :
 Veszélyek ellen biztos semmi nincs más,
 Embernek nincs, csak a teljes lemondás.

MAGYARORSZÁG KÖZJOGA.*)

Ferdinándy érdekes monographiakon próbálta ki forráskutató tevékenységét és földolgozó erejét,**) és csak aztán látott a fentebbi című magyar alkotmányjog rendszeres nagy könyvének kidolgozásához. Magyarország közjoga helyett bátran címezhetette volna a szerző a Magyar állam közjogának, mert a társországokra is kiterjeszkedik, a minthogy a magyar közjog ezekre is vonatkozik.

Helyesen fejt ki Ferdinándy, hogy a közjog a magánjogtól nemcsak természetére nézve, hanem céljára nézve is különbözik.

A magánjog célja a *singulorum utilitas*.

A közjog a *köznek* érdekében érvényesül (*utilitas publica*), például a szavazatjog a polgárt nem azért illeti, hogy szavazatával pénzt keressen, hanem azért, hogy hozzájáruljon a törvényhozásra legalkalmasabb egyénnek a kiválasztásához (tisztá választás).

A magánjog az egyén *sajátja*, a melyről lemondhat, a melyet másra átruházhat, de a melytől *kárpótlás nélkül* meg nem fosztható. Ellenben a közjogról lemondani, azt elidegeníteni nem

*) Irta dr. Ferdinándy Géza. Budapest, Politzer Zs. és f. kiadása, 1902. 825 lap. Ára 10 korona.

***) Magyarország közjogi viszonya Ausztriához, 1892. A koronázás közjogi jelentősége, 1893. A felelősség elve a magyar alkotmányban, 1895. Az állampolgárságról (*Jogi Szemle*) 1894. A magyar nyelv szerepe a múlt idők országgyűlésein (*Budapesti Szemle*). A királyi méltóság és hatalom Magyarországon (1895). Az aranybulla (Pályanyertes mű; kiadja a m. t. Akadémia 1899). Az államalkotó szerződések a magyar közjogban (1902). Nehány alkotmánytörténeti kritika (*Századok*).

lehet, annak gyakorlását az állam meg is követelheti, de kárpótlás nélkül meg is szüntetheti; ha a közérdek úgy kívánja.

A köz- és magánjog concordantiájának kérdését a jövő kiadásban szerzőnk ne mellőzze. Nálunk is úgy áll, hogy a közjogi szabály *erősebb* levén a vele ellenkező magánjogi szabálynál, ezt a kérdéses esetben alkalmazáson kívül helyezi.

Ferdinándy azt tartván szem előtt, hogy tudományos könyvet ír, ennek beosztásánál a tudományban oly fontos synthesis és analysis útmutatását követve: könyvében *elemező* és *összefoglaló* részeket különböztet meg az *általános* tanok előrebocsátásával.

És így Ferdinándy, az eddig szokásos *rendszer*től eltérőleg, három részben tárgyalja a magyar közjog anyagát.

I. Általános rész. Ebben vázolja a magyar alkotmány történeti fejlődését, a szent korona elméletét mai állásában (52. l.), a mai alkotmány alaptételeit s jellegzetes tulajdonságait, tudniillik, *a) hogy ez korlátolt monarchiai* alkotmány, melyben a főhatalom alanya a szent korona, vagyis a király a nemzettel együtt; *b) hogy ez magyar nemzeti* alkotmány ellátva alkotmánybiztosítékokkal; *c) hogy ez, úgymint az angol, történeti* alkotmány, mely a honfoglalástól egész napjainkig *történelmileg fejlődött*, fegyveres és politikai küzdelmek közt. Ezért ragaszkodik alkotmányához olyan szívósan a nemzet.

A *forrásokról* szóló fejezetben a privilegiumból vezeti le a királyi decretumot, a törvényt, mint az egész nemzet privilegiumát, melyet a koronás király csak az országgyűlésen s csak a nemzettel együtt alkothat (62—68. lap). Ez a nézet megfelelő a középkori magyar fölfogásnak, midőn a királyi decretumot tényleg privilegiumnak nevezték s megvilágítja annak eredetét, hogy a király a koronázás *előtt* miért nem szentesíthet törvényeket.

Az *alaptörvényeknek* más törvényektől való különbözését új alapon magyarázza (77—79. l.) s főleg abban látja a különbséget, hogy az alaptörvény, ha szövege elavult is, de mivel a lényeg a benne kifejezett *elvekben* rejlik, el nem avul, mert elveiben tovább él, például az aranybulla, holott a többi törvények elavulnak. Kiegészíti ezzel azt, a mit Pauler óta tanítunk, hogy alaptörvényeink a többi törvényektől nem *alakva*, hanem *tartalomra* nézve különböznek.

Az *államalkotó szerződésről*, vagyis belső államszerződésről azt jegyzi meg, hogy ez, a megbomlott, részeire szakadt *szent*

korona külön jogalanyiságra szert tett *részeinek*, a szent korona helyreállítása iránti *szereződése*. Az ily szerződésnek kötelező ereje a bezikkelyezés után kettős alapon nyugszik, tudniillik a részek *szereződésén* és az általa helyreállított szent korona egészének parancsán a *törvényen* (79—84. lap).

A *törvénygyűjteményekről* beszélve (73—75. l.) azt mondja Ferdinándy, hogy «e Corpus Juris Hungarici nevű gyűjtemény nemcsak törvényeket, hanem egyéb a magyar jogra világot vető történelmi emlékeket is *tartalmaz*». Igaz, hogy még az 1822-iki kiadás *tartalmazott*. De már az 1844/6-iki kiadás olyasmit *nem tartalmaz*. Ennek már a címe se: Corpus Juris Hungarici, hanem Decretum Generale és csak a második lapon áll *Corpus Decretorum* Juris Hungarici. József nádornak 1845 január 19-én a Kovachich József előterjesztésére kelt *magyar* rendelete következtében kimaradtak «a törvények közé nem tartozó részek». Tehát az 1844/6-iki három kötetes kiadásban már csak törvényeket találunk, nincs ott semmi «történelmi emlék». Minden toldalék kimaradt.★)

A Corpus Juris magyar fordítását, melyet Márkus Dezső összehasonlító kritikával közöl, többen készítették. A Ferdinándy közlése még a Tóth Lőrincz és Csiky Kálmán nevével egészítendő ki.

II. Az *Elemző rész a területi viszonyok* elemzésével kezdődik. Érinti a történelmi és a tényleges terület közti különbséget. A történelmi terület részei voltak az *anyaország*, az *erdöntüli részek* (partes ultra vel transsilvanæ), *kapcsolt részek* (partes adnexæ) és a *hűbéres országok*, melyek között Magyarország mint uralkodó ország (archiregnum) szerepelt, végvári bánságaira támaszkodva.

Érdekesen ismerteti szerzőnk a Dráván túl fekvő magyar vármegyék, tudniillik a mai Szlavonia és a régi Szlavonia, vagyis a mai Horvátország múltját. Szomorú emlékek a kiszakított részek, tudniillik a temesi bánság és katonai határőrvidék, melynek egy darabkája a sichelburgi kerület és Marienthal község a magyar állam politikai életéből még ma is ki van zárva, noha a horvát bán igazgatása alatt áll.

A tényleges terület Ferdinándy szerint a következő:

★) Vécsey T.: *Adalék a magyar Corpus Juris történetéhez*. Az egyetemen 1902 május 13-án tartott ünnepi beszéd. 43—45. lap.

1. Magyarország, 2. a hozzá tartozó, de attól területileg különálló Fiume város és kerület, 3. a társországok.

Fiume iránt nem vagyunk egy véleményen a szerzővel. Fiume ugyanis se nem ország, se nem tartomány, hanem az 1807: IV. törvényczikk szerint bekebelezett része hazánknak. Fiumét az 1848: XXVII. törvényczikk mint magyar törvényhatóságot szervezte s képviselő küldésére jogosítá, most is közvetlen választással vesz részt a képviselőházban. És noha nem a polgármestere és tanácsa, hanem kormányzója útján rendelkezik Fiumével a kormány, még sem lehet coordinálva említeni Horvát-Szlavonországokkal, mert Fiume nem *ország*, még csak nem is tartomány és így nem tartozik a magyar korona *országai* sorába. Midőn ő Felsege a király 1867 június 8-án «Magyarország és Társországai» királyává avattatott és koronáztatott, az erről szóló törvényczikkben «Magyarország» alatt épen úgy értették Fiumét, mint akár a Muraközt.

Érdekesen vázolja Ferdinándy a kapcsolt részeknek a szent koronához való viszonyát a mohácsi vész előtt és után (138—153. lap), mely a legyőzött szláv törzsi nemesek és a győző országos nemesek s egyházi és világi főurak jogállásában gyökerezik.

A társországoknak kiváltságait külön bemutatja (170—172. l.). Ezek a következők. A horvát nép politikai *nemzet*, csakhogy országalkotó, nem államalkotó nemzet. A *pénzeken* kiteendő, hogy ő Felsege a magyar király, mint ilyen egyszersmind: Horvát-Szlavon-Dalmátországok királya. A közös tanácskozási helyen a magyar lobogó mellé a horvát-szlavon-dalmát *lobogó* is kitűzetik. Belügyeikben a társországok határai közt saját *szineiket, czimeröket és nyelveket* használják.

A csehek, a lengyelek irigyelhetik a horvát autonómiát.

Az 1868: XXX. törvényczikken alapuló kiváltságon felül még az a kiváltsága is van Horvát-Szlavonországoknak, hogy a honvédség vezényleti nyelve a társországokban a horvát s a honvédség zászlója a társországokban a horvát, a Szent-István koronája alá helyezett czimerrel. Miután *ezt* az 1868: XLI. törvényczikk adja a horvátoknak, Ferdinándy szerint ez a közös országgyűlésen alkotott törvénynyel módosítható és meg is szüntethető. Téved a ki azt hiszi, hogy az 1868: XXX. törvényczikk engedte kiváltságokat a *közös országgyűlésen* nem lehetne módosítani vagy meg is szüntetni. Hiszen a regnicolaris küldöttség csak

a javaslat *előkészítéséhez* kívántatik, nem pedig a közös országgyűlés törvényalkotási működéséhez vagy a szentesítéshez.

Elemezi Ferdinándy a terület után a magyar állam *népét*, vagyis a politikai nemzetet. Szerinte «a magyar nemzet ebben az értelemben pusztán közjogi *fogalom*». Én azt állítom, hogy nem pusztán *fogalom*, hanem valósággal létező, élő, működő nemzet, a szent koronának egyik alkotó része. Igazat ad nekem maga Ferdinándy, midőn azt magyarázza, hogy minő szerepe van a magyar fajnak az államalapításban és föntartásban s hogy a magyar politikai nemzet tágabb értelemben magában foglalja a horvát-szlavon politikai nemzetet is (193—195. l.). Ennek az a helyes következménye, hogy a magyar állam: *nemzetállam*.

Igen helyesen mondja Ferdinándy (202. l.), hogy az 1848-as törvényhozás érintetlenül hagyta a *főrendütséget*, melyet a főrendiházra vonatkozó 1885: VII. törvénycikk is föntartott.

Nálunk tehát nem *főnemesség*, hanem *főrendűség* a helyes kifejezés. Szerző a nemesek jogai és szabadságainak ismertetésénél is (209—216. l.) találóan jellemzi a nemeseket és közülök a főrendűeket és helyesen sorolja föl a négy rendet, tudniillik 1. az egyházi főrendek, 2. *világi főrendűek* (mágnások), 3. köznemesek, 4. szabad királyi városok (218—224. l.). Talán csak elnézésnek kell tehát tulajdonítani, ha Ferdinándynál mégis előfordúl a *főnemesség* (744. lap). A németeknél helyes a *Hoher Adel* kifejezés, melylyel szemben a *niederer Adel* áll, de a magyar nemesség sohase volt *alsó*, az sohase volt másnak alávetve, mint a királynak és pedig közvetlenül.

Bóven s behatóan elemezi a szerző az *állampolgári jogviszony* tartalmát általában és részleteiben. Azt a jogállást, melyet 1848-ig a magyar nemes foglalt el az alkotmányban, ma a magyar állampolgár foglalja el. Minden állampolgár tagja a szent koronának, állampolgári szabadság és politikai jogokkal s állampolgári köteleességekkel.

A 234-ik lapon csillag alatt van egy jegyzet, mely fontosságánál fogva a szövegbe volna fölvehető. Azt mutatja ki Ferdinándy, hogy a *honfűsítés* helyett hiba a *honosítás* szó használata, mert ez a szó a községi illetőség megszerzését jelenti.

A *nemzetiségi egyenjogúságról* szóló 1868:44. törvénycikkéről *helyes* megjegyzéseket közöl. Jobb lett volna az *anyanyelv* használatának szabadságáról szóló törvénynek czimezni, de nagyobb baj az, hogy a magyar nyelv jogait biztosító régibb s

főleg az 1844: II. törvényczikk történeti alapját elhagyta, s elmulasztá gondoskodni arról, hogy a társországokban meg olyan törvény alkottassék, mely ott a magyar állam hivatalos nyelvét oltalmazná (281—291. lap).

A *honvédelmi* (katonáskodási) kötelezettségről beszélve, az ujonczjutalék megállapításával kapcsolatban az 1868. és 1889. évi katonai törvények közötti elvi különbségeket érdekesen tünteti föl (301—314. lap), jelesül, hogy az 1889: VI. törvényczikk következtében az országgyűlés elveszté azt a jogát, hogy a közös hadsereg föntartása vagy fönn nem tartása iránt tízévenként határozzon, most már a közös hadsereg intézménye állandósítva van, a szolgálati kötelezettség pedig terhesebbé vált, az ujonczjutalék megszavazási jog most már merőben formalis természetű, csak a hadsereg és a honvédség arányának megállapítására döntő.

A magyar állam *főhatalmát* úgy tekinti Ferdinándy, mint a *szent koronának jogi hatalmát*. A felségjogok alanya az ország szent koronája, s mivel a szent korona birtokosa a király, a szent koronát illető felségjogok alanyául a király tűnik föl (335. lap).

A magyar *királyi* hatalom jellemvonásai közé sorolja, hogy *a) közhatalmi* természetű (nem patrimonialis), *b) korlátolt* (miniszteri felelősség), *c) átruházott* természetű (ad regendum et gubernandum *transferant*, 1723: II. törvényczikk 7. §.), *d) keresztényen* jellegű, (koronázás, apostoli cím, főkegyúri jog, a király nem lehet más vallású mint katolikus).

Az 1848. évi alkotmányreform, régi szomorú tapasztalatokból kiindulva, a király *személyes* kormányzását törekedett megszüntetni, hódolva annak az elvnek, hogy a király *uralkodik*, de *nem kormányoz* (le roi règne mais il ne gouverne pas). A király a végrehajtó hatalmat a független felelős miniszterek által gyakorolja. Ezért a miniszter a felelős. Ezt a miniszteri ellenjegyzés valósítja meg. Így van biztosítva a király *felelőtlensége* s mégis a felelősségrevonás lehetősége a király minden rendelkezéseieért.

A *királyi szék betöltésének* történetét ismertetve azt állítja Ferdinándy, hogy «már Albert utószülött fiánál mellőznek minden *vérségi köteléket*, midőn I. Ulászlót hívják meg». Ez homályos állítás, hisz köztudomású, hogy I. Ulászló király, Jagello Ulászló lengyel királynak és Nagy Lajos leányának, Hedvignek fia. Tehát bizonyos vérségi kötelék anyai ágon el nem vitatható.

A *Pragmatica Sanctio* elnevezés használóinak figyelmébe

ajánlom, hogy a Justinianus-féle Codex szerint az ünnepélyes formában kiadott fejedelmi rendelet, mely valamely tartomány közjogi kapcsolatát rendezi, neveztetik *pragmatica sanctiúnak*.*) A római-német szent birodalom császárai kedvelték a régi császárok stílusát. III. Károly is *electus Romanorum Imperator* lévén, szeretett úgy beszélni s rendelkezni, mint szoktak a Césároknak. Ki is adott egy *pragmatica sanctiót*, mely az örökös tartományok és Magyarország együttbirtoklását rendeli és minden női ágaknak is odaigéri. De ezt őseink el nem fogadták. A női ág öröklését s az együttbirtoklást az 1723-diki törvénynyel szabályozták. Jobb volna tehát, ha azt az absolutisticus császári kifejezést nem használnánk, hanem az 1723-iki I. II. és III. törvényczikket emlegetnők.

E törvényekről azt tanítja Ferdinándy, hogy «III. Károly, hogy nőági örökösire Magyarország szent koronáját is átszállíthassa, azon fáradt, hogy az ország közvéleményét (helyesebben a karokat és rendeket) a nőág megválasztásának megnyerje. Az 1722. évben a közvélemény már annyira elő volt készítve, hogy az ez évre összehívott országgyűlésen a *kezdeményezés* e tekintetben az ország rendei részéről indult ki s miután az ország a királyi székre és az ország koronájára az ausztriai ház (helyesebben : Károly, József, Lipót) nőági örökösait is *megválasztotta*, ez az 1723. I. és II. törvényczikkbe foglaltatott, *mely két törvényczikk*, az ország alkotmányát biztosító ez évi III. törvényczikkkel együtt, mint *a nemzet* és az újonnan választott *királyi ház* között kötött *belső államszerződés*, magyar *pragmatica sanctiúnak* szokott neveztetni» (354. l.).

Az 1722. országgyűlésen a fentebbiek szerint az ausztriai ház (recte III. Károly, I. József, I. Lipót) nőági örökösai (az «öt leány») *megválasztattak*, egyúttal az ország alkotmányának garanciái *felsorollattak*, s mindez *beczikkelyeztetett*. Nincs itt szerintem államszerződés se formailag, se tartalmilag. Nincs itt más, mint trónöröklési *törvény*. Ez nem szerződés «a nemzet és az új dynastia közt».

Azt a fölfogást, mit én helyesnek tartok, hogy a női ág öröklése nem *szerződésen*, hanem *törvényen* alapúl, azért tartja kizártnak Ferdinándy (366. l.), mert 1723-ban a nőági dynastia «még kívül állt a magyar alkotmányon és így rája s tagjaira

*) Vécsey T.: *Római jog*. 71. lap.

nézve Magyarország érvényes törvényt mindaddig nem alkothatt, míg az államjogi kapcsolat szerződés útján létre nem jött a női ág és Magyarország közt. Nézetem szerint az 1723. törvényzikk I. Lipót, I. József és III. Károly királyok nőági lemenői javára *elodázza* a nemzet szabad királyválasztási jogát s az érintett női ág elfogadására magát törvényben kötelezi, viszont az uralkodókra kötelezőleg kiszabja az alkotmánygaranciák megtartását. Maga Ferdinándy mondja, hogy «Magyarország csak *fel-függesztette* azon jogának gyakorlását, hogy királyának *személyét* szabadon válaszza, de arról végképen le nem mondott, *választó királysági jellegét* föl nem adta».

Arra a kérdésre, hogy a magyar királyt ki koronázza meg, azt mondja Ferdinándy, hogy «az országgyűlés és a római katolikus egyház (376. l.)». Helyesebben szólva koronáz a *koronázó országgyűlés*, a *magyar* római katolikus egyház szertartásaival. Az *ország* hercegprímása, vagy *sede vacante* más idősebb r. c. magyar érsek vagy püspök, a ki a királyt fölkeni, s a nádorral együtt a koronát a király fejére teszi, továbbá a koronázás megtételére felhívó kalocsai érsek, úgyszintén a kettős keresztet a király előtt vivő főpap: mind tagja volt a koronázó országgyűlés főrendiházának s így ők a koronázó országgyűlésnek alkotó eminens tényezői. Mint ilyenek vettek részt a koronázásban. Különbén Ferdinándy a következő lapokon mindenütt a *magyar* r. c. egyház közreműködéséről beszél.

Ferdinándy sikeresen polemizál Ulbrich ellen, a ki azt állítja, hogy az 1804-ben felvett «ausztriai császár» cím alapján ő Felsege a közösgyekben Magyarországnak is császára, továbbá Tezner ellen, a ki Magyarországot már azon cím fölvétele *előtt* is az ausztriai birodalomba tartozónak tekinti.

Az «ausztriai császár» cím csak a «Romanorum imperator» címet váltja föl, Magyarország pedig az *imperiumba* sohase tartozott. A császári címet Ferencz a dynastia elsőségének biztosítása végett annál inkább fölvette, mert ugyanakkor Napoleon a francia császári címre törekedett. Ferencz nem engedte, hogy bármily címen bárkinek házát az ő házának elébe telessék. Ferdinándy a Ferencz manifestumának szövegét is közli, mely szerint: den Titel und die Würde eines erblichen Kaisers von Oesterreich als den Namen unseres Erzhauses dergestalt annehmen, dass unsere Königreiche ihre bisherigen Titel, Verfassungen, Vorrechte und Verhältnisse fernerhin unverändert beibe-

halten sollen. Ist solches insbesondere von unserem Königreiche Ungarn — — zu verstehen. Nem csak ezért nem tartá fontosnak az országgyűlés a Ferencz új czímének bejelentését, de főleg azért, mert a király egyoldalú ténye a királyi hitlevelet és esküt meg nem változtathatta. Fájdalom, az új cím mégis félreértésekre adott és ad alkalmat.

Ferdinándy kritikus szemmel veszi észre, hogy némely törvényünkben például az 1885: VII. törvénycikkben *felsőleges uralkodó ház* áll, a *felsőleges királyi ház* helyett.

Szabatosan mondja, hogy Ausztriában lehet *uralkodóházról* beszélni, mert ott a császár a család uralmi jogainak birtokosa, de Magyarországon csak uralkodó király és *királyi ház* vagy *királyi család* van (411. lap).

A közös külügyminiszter 1867 óta folyton viseli «a császári ház», újabban «a császári és királyi ház minisztere» címet. Szinte fölösleges azt mondani, a mit Ferdinándy mond, hogy ez a magyar *királyi család* jogállásán mit sem változtat. Bizony nem. De azt nem lehet elfogadni, a mit Ferdinándy állít, hogy «azon functiók, a melyeket a közös külügyminiszter e minőségben végez, nem közjogi természetűek» (416. l.). Elég hiba, hogy a királyi család anyakönyvéről s a trónra jogosultak nyilvántartásáról közjogunk nem intézkedik. Ez még nagyobb baj, mint az, hogy a királyi család ügyeibe olyan miniszternek van ingerentiája, a ki *közvetlenül* nem az országgyűlésnek felelős, hanem a delegációnak. Mert hiszen a közös külügyminiszter minden hivatalos eljárásában a magyar miniszterium megegyezésére szorúl és így az országgyűlés a magyar miniszteriumot felelősségre vonhatja a «császári és királyi ház minisztere» tetteiért. Ha a mi kormányunk nem helyesli a császári és királyi ház miniszterének lépéseit, *vagy* azt mondassa le, *vagy* maga mondjon le.

Ferdinándy helyesen mondja, hogy az *országgyűlés* a nemzetnek, az országlakók összességének képviselote (503. lap). A képviselőről ellenben azt mondja, hogy a képviselő a *választókat* képviseli (458. l.). Kiket? a kik rá szavaztak? a kik ellene szavaztak? a kik nem szavaztak? vagy nem is szavazhattak? Hát ha a *nemzetet* az országgyűlés képviseli, kell a *választókat* külön képviselni? A kerületbelieket? Hát a választókerület társaság? testület? jogi személy? Ha nem személy, lehet azt képviselni? Ne feleldjük, hogy a képviselőház a választókerületektől teljesen

különálló s független állami szerv. Ezt a szervet hozzák létre a névjegyzékbe fölvett polgárok választással. Választókerületenként. És pedig azért választókerületenként, hogy az országos kisebbség, mely egyik-másik kerületben többség, bejuthasson a házba.

Az egyes képviselő egyedileg nem képviseli se a kerületet, se a nemzetet, hanem tagja a háznak, melynek ellenében, ha a király szükségesnek látja, appellálhat a nemzetre, hogy új választással hagyja jóvá vagy czáfolja meg a feloszlatott ház eljárását.

Az *összeférhetlenség* eseteit elvi alapokon csoportosítja. A négy csoport háromra vonható össze. *a)* Összeférhetlenség a függőség következtében (katona, kegydíjas, kolduló szerzetes stb.). *b)* Érdekeltség következtében (kincstári vállalkozó, szállító, bérlő, engedélyes stb.). *c)* Büntetés következtében, (a kit az összeférhetlenségi bíróság megfoszt egy időre a mandátumtól vagy a kit politikai jogainak gyakorlatától egyidőre megfosztott a jogerős ítélet).

Helyesen fejtegeti szerzőnk az országgyűlési tagok *sérthetlenségét* (inviolabilitas) és *mentelmi jogát*. (immunitas).

A sérthetlenséget ma az 1878: V. törvényzcikk 152. és 163. §§-ai védik.

A mentelmi jog az *államhatalom* zaklatásai ellen védi az *országgyűlés* függetlenségét. Ezért mentelmi jog nem az egyes képviselőnek vagy főrendiházi tagnak magánjoga, hanem a két ház privilegiuma, melyről a tag le nem mondhat.

Az *országgyűlés* két táblára vált ugyan szét, de azért egy test maradt, a két tábla csak együtt egymással megegyezve alkothat törvényt. A két tábla, helyesebben két Ház ma is csak együtt képviseli a nemzet egyetemét. Együtt nyitvatik s rekesztetik be. Együtt koronázza a királyt, együtt választja a gyámkormányzót, nádort, koronaöröket. Egyetértőleg állapítja meg a hitlevelet, terjeszthet szentesítés alá törvényjavaslatokat.

De egymástól függetlenül is végez érdemleges cselekvényeket. Mindkét ház maga állapítja meg a saját házszabályait és fölratait, mindkét ház tagjai interpellálhatnak, a képviselőház helyezheti vád alá a minisztereket, a főrendiház bíraskodik fölötök. Egyáltalában jól kifejti szerzőnk az országgyűlés intézményét.

A közös ügyek tárgyalására kiküldött *országos bizottság* (delegatio) tárgyalásánál az mondatik, hogy az 1867: XII. törvényzcikk a •külfüget, hadüget és a kettőre vonatkozó pénzüget Magyarország és Ausztria közt közös ügygý tette és ezek-

nek intézésére a közös miniszteriumot állította föl». Ferdinándy könyvéből is megtudhatjuk azonban, hogy a külügy nem mindenben közös, hanem csak a mennyiben mindkét államot együtt illeti, a hadügy még kevésbé mondható mindenben közösnek. Az újonczozás megengedése, a védelmi rendszer megállapítása, a szolgálati időszak meghatározása s a t. a törvényhozás joga. A honvédség semmiben sem közös.

Az 1867: XII. törvényczikk ugyan közös miniszterium fölállítását rendelte, azonban tényleg csak a Bécsben fönállott három császári miniszterium lett, a hogy — úgy kitatarozva. A Reichskriegsminister csak a magyar alkotmányos tényezőkkel szemben nevezi magát gemeinsamer KriegsMinisternek, minden más esetben viseli a régi czimet s czimert, érintetlenül maradt a székhely Bécs, s a német nyelv, a mi pedig nincs a törvényben, s nem felel meg a *közösség* fogalmának és a paritásnak.

Bár csak egy szerény jegyzetben, de annál igazabban mondja Ferdinándy, hogy a két delegatio üzenetváltásának eredménytelensége esetén a fölmerült kérdésnek együttes szavazó ülésen való eldöntése az ország függetlenségét a külföld előtt elhomályosítja és az állami ethikának sem felel meg. Ha a főrendiház és a képviselőház conflictusa esetén nincs helye az együttes szavazásnak, a két állam delegatiói közti véleményeltérés esetén sem kellett volna mechanikus megoldási módot nyújtani.

Szerzőnk a kormányzati és birói szervezet dogmatikáját is bemutatja velős rövidletben. A társországok birói szervezetét ismertetve említi, hogy az ottani 1874. évi törvény szerint a rendeletek érvényességét a bíró vizsgálhatja és a fölött a törvényes eljárás folyamán határoz. Ez alapon Pliveric azt állítja, «hogy a horvát bíróság azt is vizsgálhatja, vajon valamely közös törvénynek meghozatalára a közös országgyűlés illetékes volt-e s ha azt találja, hogy nem volt, hogy a közös törvény valamely autonom törvényvel ellenkezik, a közös törvényt jogosítva van nem alkalmazni».

Az akkori horvát minisztert felelősség terheli, hogy ilyen félreértésre ürügyül szolgálható szövegezést észrevétel nélkül engedett szentesítés alá terjeszteni. A Pliveric-féle okoskodást megszünteti a magyar közjog uralkodó elve, hogy a magyar országgyűlésen szabályszerűen hozott s koronás királyunk által szentesített törvényt, nem hogy a Dráván túli, hanem a Dráván *innen* bíróság sem helyezheti alkalmazáson kívül.

A királyi kitüntetés ismertetésénél figyelmezteti az olvasót Ferdinándy, hogy csak *egyetlen* magyar rend van. A Szent István-rend. A többi rendek, melyeknek rendjeleit magyar állampolgárok is kapják, nem magyar rendek. Még az Erzsébet női rend se magyar, szinte hihetetlen, hogy 'az alapító levél szent Erzsébetet (1207—1231), a ki magyar királyleány volt, csak mint thüringiai Erzsébetet említi.

Az osztrák rendeknek magyar állampolgárok részére való adományozását csak úgy tekintené Ferdinándy kifogástalannak, ha azokat Ő Felsőge mint ausztriai császár adományozná s mint magyar király csak a rendjelviselési engedélyt adná meg. A gyakorlatban mit mondana Ferdinándy ahhoz, hogy a *magyarok* érdemét az *osztrák* császár tüntesse ki? Czélszerűbb volna a Sárkányrendet és a Szent György s más régi magyar rendeket föltámasztani és az egész magyar udvar Mátyás-kori fényét visszaállítani.

A *főhatalom működése*. E cím alatt fordul elő a törvényhozás, többek közt a közös ügyekre vonatkozó törvényhozás, mely tudvalevőleg az országgyűlésnek van föntartva. A kormányzás a közös és nem közös ügyek terén a törvényhozástól függ.

Érdekesen fejtegeti Ferdinándy, hogy a minisztereket önálló hatáskör is illeti, melyben végérvényesen rendelkeznek s melyben a királyhoz sem lehet jogorvoslattal fordulni.

A minisztereknek ez önálló, a királyt helyettesítő hatásköre, részint szokáson, részint az egyes törvények végrehajtási záradékán alapúl. Az ilyen hatáskört, pl. az ellenjegyzést a király a minisztertől a maga hatáskörébe nem vonhatja, azt más hatóságra át nem ruházhatja.

A miniszter azonban politikailag is *felelős*. A két *nem felelős* tényezőtől, a királytól és az országgyűléstől függ, de a királyra a tanácsadással, az országgyűlésre a többség vezetésével irányítólag hat és ez alapon az államhatalom általa érvényesül.

A főhatalom *szervezeténél*, a mit a királyválasztás elvéről, a nádorról, a rendi országgyűlésről, az országgyűlés hatásköréről s az 1848 előtti és utáni kormány szervezet összehasonlításáról Ferdinándy közöl, azt tanulsággal olvassa a közjog hazafias tanulója. Épen ily elismeréssel szólhatok arról is, a mit a főhatalom működésénél a közös ügyekre való törvényhozásról, a miniszterium végrehajtó hatalmi működéséről és a bíráskodás köréről és természetéről tanít (334—693. lap).

III. Az összefoglaló rész az államhatalmi tényezőknek és az állami főszerveknek egymáshoz való viszonyát ismerteti s a miniszterek jogi és politikai felelősségét ebből a viszonyból vezeti le s oly problémákkal is foglalkozik, a melyeneket még nem tárgyaltak közjogi íróink a tételes közjogokban.

A magyar és a közös miniszterek állását körvonalozva kiemeli: 1. hogy a magyar és a közös miniszterek a király hatóságai, a végrehajtó hatalom gyakorlatában a királynak *mellőzhetetlen* szervei, de *önálló* működésre is hivatvák, sőt a királyi elhatározások kialakulásaira is befolyanak (697. l.).

2. A miniszter azonkívül, hogy a király végrehajtó hatalmának az országgyűlés előtt *felelős* képviselője, egyúttal az országgyűlés bizalmából *közbenjáró* is a király és az ország között.

3. A miniszter, midőn a királynak előterjesztést tesz, az országgyűlés (többség) akaratát teljesíteti a királylyal; másrészről a király végrehajtó hatalmának felelős képviselője az országgyűlésen, tehát mind a királynál, mind az országgyűlésen irányadó befolyásos tényező. Ez teszi őt parlamentarizmus miniszterré.

4. A közös miniszter oly tanácsadója a királynak, a ki a delegációnak felelős, de nem a delegációk bizalmi férfia, a király tanácsolására. Mert a delegatio nem parlament. A közös miniszter tehát, bár alkotmányos és felelős, de nem parlamentarizmus, hanem adminisztratív miniszter (701. l.).

A magyar miniszter felelős azért, hogy a *királynak* és a *többségnek* tetsző politikát követ. Létalapja a kettős bizalom. A politikai felelősség azzal érvényesül, hogy akár a király, akár a többség vonja meg bizalmát a minisztertől, ez nem maradhat a kormányou.

A politikai felelősség kérdése közjogi íróinknál eddig a közös miniszterekre nem terjesztetett ki.

Ferdinándy azt találja, hogy a közös miniszteriumot, mely nem parlamentarizmus, hanem adminisztratív miniszterium, politikailag felelősnek csak annyiban lehet tekintenünk, a mennyiben azon esetben, ha a magyar delegatio és országgyűlés a közös miniszter ellen bizalmatlanságot fejez ki, ez a bizalmatlanság egyúttal a magyar miniszteriumnak is szól, mert a közös a magyarral egyetértőleg köteles eljárni. Ha a magyar miniszterium nem helyesli a közös miniszter eljárását, mondjon le. A magyar miniszterium lemondása arra bírhatja ő felségét, hogy a közös minisztert magyar miniszteriumának megtartása érdekében állásából elbocsássa (713. lap).

A közös miniszterek jogi felelősségének kérdésében az 1867 : XII. törvényczikk csak a vád alá helyezés és a bíróságra nézve intézkedik. De melyik törvény szerint legyen elítélendő a vétkes közös miniszter? a magyar vagy az osztrák szerint? Ez *elintézetlen* kérdés. Ferdinándy azonban helyes irányban okoskodik, azt állítva, hogy a magyar miniszterek jogi felelősségét az 1848 : III. törvényczikk szabályozza, ha tehát a vád alá helyezett közös miniszter magyar állampolgár, ez esetben úgy a tilos cselekvények vagy mulasztások minősítésére, mint a kegyelmezésre nézve az 1848 : III. törvényczikk 31. §-a lenne irányadó. Szerintem ez kétséget sem szenved, ha a vétkes közös miniszter (legyen bár akár magyar, akár osztrák állampolgár) a magyar miniszteriummal solidaritásban vétkezett, ellenben az osztrák szabály lenne alkalmazandó, ha a közös miniszter az osztrák miniszteriummal áll vétkes solidaritásban. Hol a közös miniszter a két állam minisztereitől külön s azok ellenére hibázott, akkor talán az lehetne irányadó, hogy a vád alá helyezett közös miniszter magyar állampolgár-e vagy osztrák? (709. lap).

Politikai felelősség Magyarország nagy zászlósát, a bán: a magyar miniszteriummal szemben terheli és nem az autonom országgyűléssel szemben. A bánért a magyar miniszterium felelős, a magyar országgyűlésnek (714. l.).

Igen helyesen jegyzi meg Ferdinándy, hogy a bán a magyar miniszteriumtól politikailag függ az autonom ügyekben is, mert annak politikáját tartozik érvényesíteni, a kinek ajánlatára és ellenjegyzése mellett kineveztetik. Az egységes (közös) ügyekben pedig jogilag is alá van rendelve a magyar minisztereknek (576. lap).

A bán otthoni felelősségére nézve helyesen mondja Ferdinándy, hogy az egészen más, mint a minisztereké. Inkább fegyelmi természetű. A büntetés a hivatalvesztésnél tovább nem terjedhet. A vádper bírója úgynevezett regnicolaris bíróság, mely fele részben királyi, fele részben választott bírákból áll. A felelősség különben sem állhat be a zágrábi többség politikájának nem követése miatt, hanem törvénysértési szándék esetén (709. l.)

A magyar korona országainak *állami egységét* tárgyalva bemutatja a horvát kalandos álláspontokat. Szinte megdöbbenve halljuk, hogy a Dráván tuli oktatás szerint van külön *horvát-szlavon állampolgárság*, külön *horvát-szlavon királyi hatalom*, külön *horvát-szlavon államhatalom*, van külön *horvát-szlavon főrendü-*

ség. A tudatlanság nagy vakmerőség odáig terjed, hogy «a magyar korona országai *nem alkotnak egységes államot*» stb.

Jogosan mondja Ferdinándy, hogy a *horvát* államiság és erre alapított következtetések ellenkeznek a magyar szent korona értelmével, a törvényekkel s a társországoknak adott autonómiával. Kimutatja Ferdinándy, hogy a kapcsolt részek 1848 előtt sohasem állottak Magyarországgal *szereződéses* viszonyban, kimutatja, hogy az 1868: XXX. törvényezik a magyar korona országainak egységes törvénye, s hogy a királyi hatalom s a koronázás *magyar és egységes*. Egységes az állampolgárság, nemesség és főrendőség. És ha mégis Zágrábban olyan törvények hozatnak, a melyek a magyar állam *egységével* ellenkeznek, azok semmisek, érvénytelenek.

Találóan mutat Ferdinándy arra az anomáliára, hogy az 1868: XXX. törvényezik a magyar korona országainak egységes alaptörvénye, mely mint ilyen Horvátország törvényhozásának tárgya nem lehet, mégis megjelent Zágrábban is mint 1868: I. törvényezik, mintha azt nem egyedül a magyar birodalom országgyűlése kizárólag alkotta volna, hanem egyúttal a Dráván túl is meg kellett vagy meg lehetett volna azt alkotni, holott a magyar birodalmi gyűlésen alkotott törvények, *mint ilyenek* kötelezők a magyar korona országaiban Dráván innen és túl.

Azt is helyesen mondja Ferdinándy, hogy káros mulasztás, hogy a nyelv, czimer és színek használatára vonatkozó privilegiumok adásánál elvet és reciprocitást nem követelt a magyar birodalmi gyűlés.

Az összefoglaló részt az *ország függetlenségének* s nemzetközi jogállásának előnyére szolgáló alapos fejtegetések rekesztik be.

Magyarország souverain állam, melynek Ausztriával sem közös fejedelmi hatalma, sem közös állampolgársága, sem közös népképvisellete, törvényhozása, sem közös államhatalma nincsen, ennél fogva Magyarország Ausztriától független külön nemzetközi jogalany, melyet úgy Ausztriával mint más külállammal szemben nemzetközi paritás illet, de végeredményképen szomorúan látjuk, hogy a ma főnnálló *tényleges* állapot sokban nem egyeztethető össze Magyarország függetlenségével és a paritással.

Hazafiasan kívánja Ferdinándy, hogy a hibás közjogi terminologia mielőbb kijavíttassék. A koronázási hitlevélnek és eskünek ez a czim volna megfelelő: Ausztria és Magyarország.

Ehhez képest osztrák és magyar követség, osztrák és magyar consulates, osztrák és magyar (közös) külügyi, hadügyi miniszterium, osztrák és magyar hadsereg kifejezés lenne alkalmazandó. De ezt nem csak a papiroson, hanem a gyakorlatban is keresztül kellene vinni.

Nem vehetek búcsut Ferdinándytól, hogy elismeréssel ne említsem hazafias és alapos polemiáját, melyet folytat Ulbrich és Tezner, főleg Pliverić nagy-horvát író ellen, kinek közjogi műve csupa célzatosság a *magyar* állam és közjog sérelmére. Ferdinándy helyesbítő kritikája mindig alapos és tárgyilagos.

Ferdinándy maga is megbecsüli az elfogulatlan bírálókat. Ezeknek érvei előtt, ha meggyőzők, meghajol (356. lap). A tudóst jellemző szerénységgel és lelkiismeretességgel bevallja ha tévedett s tévedését kijavítja (például 344. és 766. l.). Gondosan értékesíti a legújabb kutatások biztos eredményeit.

A sok elismerés után nem hagyhatom észrevétel nélkül azt, hogy Ferdinándy szereti a régi «tábla»-szót. Főrendiház helyett főrendi *tábla*, képviselőház helyett képviselő *tábla*. (477. lap). Ez azonban néha félreértésre ad alkalmat, például a *tábla* elnöke alatt Budapesten a királyi *tábla* elnökét értik, nem a ház elnökét.

Ahoz is következtessen kellene ragaszkodni, hogy *vármegye* helyett ne álljon a nyomtatásban ez a színtelen szó *megye*.

Ennél is inkább ajánlanám azonban a szerzőnek azt, hogy kerülje az ismétléseket és azt, hogy vaskos kötetéhez csatoljon *betűsoros tárgymutatót* a második kiadáskor. Ez igen fogja emelni a tartalmas könyvnek használhatóságát.

VÉCSEY TAMÁS.

ELIOT GYÖRGY.*)

A Victoria-korszak angol regényirodalmának egén három elsőrendű csillag tündöklök: Dickens, Thackeray és Eliot György. Mind a három kiváló, de csak a maga nemében. Dickens határtalan képzelőtehetségével és jótékony, derült humorának varázsával bilincseli le olvasóját, Thackeray a kérlelhetetlen pessimista, ki a világot árnyoldalaival együtt realis, bár túlsötét képben tárja elénk. Eliot György a leggondolkozóbb fő a három között, nála nagy szerepe van a reflexiónak. Nem rendelkezik azzal a mindent megelevenítő óriási phantasiával, mely Dickensnél még a legképtelenebb természetfölötti dolgokat is mintegy elhitheti velünk.

Eliot nem pessimista, de azért igazi valóságában látja a világot. A realismus nála az idealismussal egyesül. Eliot hőseiben nincsen semmi szertelen, semmi túlzás. Dickensnek elég egy-egy gyakran ismételt jellemző mozdulat, szólásmód, hogy kidomborítson egy eredeti egyéniséget.

Eliot nem szorul ilyen külső eszközökre, hogy személyei emlékünkebe vésődjenek. Valódi szív dobog bennök, valódi vér foly ereikben és ez biztosítja számukra a halhatatlanságot. Eliot uralkodik tárgyán, Dickens fölött a tárgya uralkodik. Dickens bátorít, biztat, Eliot türelemre, megadásra, önföláldozásra buzdít. Ha a szív titkos rugóit tanulmányozza, szép vidéket ír le vagy falusi emberek csendes mulatságait festi, egyaránt otthon van ő mindenütt. Nála a mellékes soha sem foglalja el a nem neki szánt első helyet. A biztos kézzel oda vetett leírás csupán keret, igen szép, de a lényegesnek nem áll útjában. Egy hangulatos táj, egy borongós alkonyat pedig olykor jobban megragadja a modern

*) *George Eliot by Leslie Stephen English Men of Letters. New Series* (London, 1902) 213 l.

író képzeletét, mint a fény és árny végtelen változatai az emberi kedély mélyén.

Bede Ádám szerzője a komoly gondolkodó olvasóhoz fordul, kit a lét nagy problémái érdekelnek. Az érett tapasztalt emberhez intézi szavait, a ki előtt nem üres fogalom a szenvedés és küzdelem. Nem a reményteli szenvedélyes ifjúsághoz szól, melyet az önföläldozás, lemondás, sorsban megnyugvás tana visszariaszt.

Leslie Stephen hasznos és értékes munkát végzett, midőn Eliot életrajzát megírta. Stephen nem tartozik azon életrajzírók közé, kik őszinte csodálattal eltelve tárgyalkják az író érdemeit. Ő inkább a józan, komoly fölfogás, a rideg igazságosság benyomását igyekszik fölkelteni az olvasóban. Kevésbé előnyös világításban mutatja be a híres angol írónőt s míg egyrészt elismeri jeles tulajdonait, rendkívüli tehetségét, másrészt, úgy látszik, nem tartja egészen kiérdemeltnek azt a fényes írói nimbuszt, mely Eliot nevét övezi. Csak úgy látszik, mondjuk, mert Stephen lehetőleg kerüli, hogy egyéni véleményét kelljen kimondania.

Az életrajzíró szeret a járt, szélesre taposott ösvényen haladni, látszólag meghajol az elfogadott, a hagyományos vélemény előtt és inkább sejteti, mint nyíltan mondja ki eltérő nézetét s a kemény ítéletet siet mindjárt enyhíteni. Ez a burkolt kétszínű kritika önkénytelenül némi ellenszenvet kelt az életrajzíró iránt. Reá is rá lehet alkalmazni azt, a mit ő *Romoláról* mond: «én előttem ez a legboszantóbb könyvek egyike». Stephen műve nem nagyszabású munka s így nem is várhatjuk tőle, hogy alaposan, részletesen foglalkozzék Eliot életének apróbb, jelentéktlenebb phasisaival.

Még az egész életre kiható eseményeken is gyorsan átsiklik. Nagyon könnyedén érinti például Eliot György és Lewes házasságát (a mint az angol regényíró soha sem szűnt meg viszonyát Lewes-al nevezni), pedig ez Eliot legfontosabb lépése, mely egészen új irányt adott tehetsége fejlődésének. Egyedül Lewes éles látásának köszönhető Eliot irodalmi munkássága. Az ő szeretetteljes bátorítása tartotta őt fenn a csüggedés óráiban.

Bármiként ítéljük is meg erkölcsi szempontból Eliot és Lewes viszonyát, be kell ismernünk, hogy azt mindvégig példás egyetértés és a legodaadóbb szeretet jellemezte. Hogy Eliot a moralista bele tudott az ilyen helyzetbe nyugodni, mely őt társadalmilag lehetetlenné tette, az csupán látszólagos következetlen-

ség volt. Kevesen voltak képesek Eliot e merész lépését helyesen fölfogni. A körülmények, neveltetése, lelki fejlődésének története, bír csak kellő világosságot vetni erre.

Nagy változásokon, átalakulásokon ment át az író lelki élete. A mély vallásosságot bölcsészeti tanulmányai következtében lassanként a pozitivistá világnézet váltotta föl. Igen komolyan vette ő a házasságot, de míg mestere Comte Ágoston csak kivételesen helyeselte annak fölbonthatóságát, addig Eliot mindig hangoztatta az elválás szükséges voltát. Azt tartotta, a mit Milton mondott, hogy ily szoros kötelék csak két egymást megértő, egymással rokonszenvező lelket fűzhet össze. Szép dolog; mondta egyszer *Jane-Eyre*-t elolvasva Eliot, az önfömláldozás. de csak úgy, ha önkéntes és nem egy pokoli törvény íszigorától reánk rótt kötelezettség. Igen természetes tehát ezek után, hogy Lewes szerencsétlen házassága — a válás teljesen lehetetlen volt — az ő szemében nem képezett olyan akadályt, mely egyesüléseket meggátolhatta volna.

Ép ily röviden s egyéni véleménye nyilvánításától tartózkodva említi Leslie Stephen Eliot második férjhezmenetelét. Miután Lewes 1878-ban meghalt, két évre rá a hatvan éves Eliot egybekelt a nálánál jóval fiatalabb Cross Valterrel. Sokak előtt ez a második házasság épen oly visszatetsző volt, mint az első.

A nagy lelkekkel szemben mindig szigorúbbak vagyunk, többet elnézünk a köznapi apró embereknek. Sajnos ez a nagy hálátlanság igen is gyakori eset. Egy lángelmének, a ki száz ezreknek szerez gyönyörűséget s a remekművek egész sorával ajándékozza meg nemzetét, nem tudunk elnézni egy kis emberi gyöngeséget vagy olyasmit, a mit a közfölfogás hozzá nem méltónak itél. Jóllehet ez egy munkában eltöltött élet utolsó napjainak ad egy kis derút. Hogy Eliotot illetőleg ez így állt, fényesen bizonyítja azt az a levél, melyet az író Bodichon asszonyhoz intézett.

«Mr. Cross családja, így ír Eliot, a legmelegebben fogadott és ez a csodálatos szerencse most ér engem, mikor a boldogságból már kivettem a magam részét s úgyszólván a szomszéd szobában vár rám a koporsó. Lelkem mélyén tenger a bánat, de már ez a hosszú élettel jár — és én tudok örülni megújult életemnek.

Eliot első műve a három beszély, mely *Scenes of the clerical life* cím alatt jelent meg több elismeréssel találkozott a kritika, mint az olvasó közönség részéről.

Érdekes, hogy mennyi találgatásra adott okot szerzőjét illetőleg ez a *Blackwood-Magazine* hasábjain először napvilágot látott beszélyfűzér. Némelyek Bulwer-nek, mások meg egy ismert tudósnek tulajdonították a szerzőséget. Egyedül Dickens sejtette, hogy női toll műve, de ő sem tudott megdönthetetlen érvekkel előállni.

Leslie Stephen Gilfil szerelmi történetét (*Mr. Gilfil's love story*) tartja a három közt a legtökéletesebbnek. A maga nemében, úgymond, majdnem teljesen hibátlannak tűnik föl ez és valódi mintaképe az e fajta beszélynek. Csupán azt kifogásolja, hogy az író túlságosan sok érdekes alakot igyekszik bemutatni. A nagyon is hű portrait-festést különben Eliot maga is elismeri hibájául.

Stephen szerint a tudományos kifejezések célzások néhol kissé zavarólag hatnak a közönséges regényolvasóra. Elismeri azonban, hogy ez, tekintve azt a tudományos, magas műveltségű kört, a melyben az író forgott, könnyen megmagyarázható és épen nem szenvelgés. A *Scenes of the clerical life*-ban rokonszenvet akar kelteni a mindennapi közönséges emberek iránt, kik a művelt ember szemében az első látásra visszataszítóknak látszanak.

Eliot mély gondolkozó, kire igazán alkalmazható az ismert francia mondás: «tout comprendre c'est tout pardonner» hamisítatlan emberszeretet melege árad ki soraiból. A durva külszín alatt is meglátja ő a szépet és nemest. Nem készíti gúnyolódásra a babonás hit, szereti, tiszteli a vallásos érzést minden megnyilatkozásában. Első nagy regényéből, *Bede Adámból* remek művet akart alkotni, célta is ért, bár nem azon a módon, a hogyan azt ő képzelte. Az ő szemében Dinah és Ádám alakja volt a regény főpontja, jellemök festésére fordította a főgondot és mégis Poyser asszony eredeti törülmetszett egyénisége segítette diadalra a regényt.

Stephen azon nézetben van, hogy helyesebben Dinah és Morris lehetett volna a regény címe. Ezt a széplelkű methodista nőt minden jó tulajdonnal fölruházta a szerző. Eliot szemei előtt nagynénje Mrs Evans képe lebegett, midőn Dinaht megrajzolta.

Bede Ádámhoz meg saját atyja állt modellt s daczára annak, hogy Eliot a *Scenes of the clerical life* tanulságain okulva tartózkodott a túlságosan élethű jellemzéstől — Bede Ádám

atyjának egy jó barátja — rögtön ráismert Roger Evans-ra. Dinah főhibája az apró-cseprő emberi gyengék hiánya, melyeket bizonyára föltalálhattunk volna Mrs Evans jellemében és ő közelebb is férközött volna szívünkhöz mint Dinah. Erkölcsileg olyan magasan áll Dinah, hogy ott már eloszlik a szeretet melege s csak a tisztelet és csodálat hideg fényének a glóriája veszi őt körül.

Ebben a regényben látjuk először azt a két ellentétes női jellemet, melyet Eliot annyira szeret egymás mellé állítani. A nemes, erős lelkű Dinah, a gyöngye jellemű, könnyelmű Hetty igazán prototypjai ezeknek. A *Mill on the Floss*-ban mint Maggie és Lucy Deane, a *Middlemarch*-ban Dorothea és Celia kerülnek ismét szemünk elé. Különös előszeretet és szerencséjével festi le Eliot George a Hettyéhez hasonló jellemeket. Úgy a hogyan Ádám szerelmét Hetty iránt leírja, csak nő írhat. Az igazi nő mind ellenszenvvel nézi, ha a férfit kelletnél jobban meghódítja, magához vonzza a pusztas szépség; Sámson érzelmét nő soha sem tudná tolmácsolni. Eliot a hatást, a mit az üres fejű szép bábu az erősebb nemre gyakorol, mint igen természetes gyöngét mentetgeti.

Az asszony rabja minden férfi, a ki nem szörnyeteg, matematikus, vagy bolond philosophus, jegyzi meg az író egy helyen.

Kétségkívül *Bede Adám* egyik legsikerültebb alkotása Eliotnak. Ez a regény aratott legáltalánosabb tetszést, ebben és a *Mill on the Floss*-ban egyensúlyozza egymást a költő és a gondolkozó. A képzelet szabad szárnyalását nem fészélyezi a reflexio. *Bede Adám*ban a regényíró összes regényei között legmozgalmasabb, legélénkebb a cselekmény. Hetty története képezi benne a drámai elemet.

Érdekességét az a végtelenül finom elemzés alkotja, melylyel Eliot Hetty jellemét bonczolja.

Hasonlíthatatlanul többre becsüljük azonban a falusi életből vett jelenetek utólérhetetlenül szép sorozatát. Mily erő, humor s mily határozott vonások még a mellékszereplők rajzában is, mennyi szép vonás van itt-ott szétszórva! Elhiszszük, hogy az író látta, a mit papírra tett.

Eliot megtudja különböztetni az általános örök igazság mellett az időhöz kötött egyéni igazságot. E kettőt megegyeztetni csak lángésznek adatott, Eliot műveiben az eszmemenet, a nyelvezet, az irány koráé, de a bennök rejlő lélektani igazság örök időkre szól. A *Mill on the Floss*-ot már nem tartja olyan tökéletes egésznek képező regénynek, mint *Bede Adám*-ot.

Ha a regényhősnők érdemét a szerint becsülnénk meg, a mily mértékben képesek az olvasó rokonszenvét megnyerni, úgy *Maggiet* egy sereg *Dinahért* sem lehetne odaadni.

Az angol írónő nagy kedvteléssel dolgozott ezen a művén. Regényei között némi tekintetben ez a legérdekesebb, mert itt a hősnőben saját magát rajzolta, kivált a két első részben, a mely valódi önéletrajz. Eliot első négy művében saját élet tapasztalataiból merít.

A *Scenes of the clerical life*-hoz a családi körben hallott történeteket használta föl. Bede Ádámhoz magát, a családi kört és végül a *Mill on the Floss*-hoz saját lelki fejlődését vette mintának.

Azt lehet talán benne kárhozatni, hogy nagyon is subjectiv, de hát minden igazán átértzett leírásnak szükségkép subjectivnek kell lenni. Hisz saját szívünket ismerve értjük csak meg igazán az emberi természet gyöngéit s saját énünk szemüvegén át szemléljük a külvilágot. Stephen igen helyesen ítél, midőn a harmadik részt kevésbé sikerültnek mondja. Maggie fivérével szemben túlpassive viselkedik. Ellentállás nélkül mond le Waken Fülöpről Tom parancsára. Szenvedélye Guest István iránt sincsen kielégítőleg indokolva.

Bántó, mert hirtelen új világot vet Maggie jellemére. Azért Maggie alakja mindvégig kedves és megható marad, de önkénytelenül is fölébred bennünk a vágy megmenteni őt e lealacsonyítástól.

Egy közönséges molnárléány beleszerethetne a gyémántgyűrűs, rózsaillesztos piperkőcz Stephen Guestbe, de egy Maggie-től többet vártunk volna, mert ő kivételes lény. A szerelmében is olyannak kellett volna lennie. A végső katasztróphát nem mondhatni ugyan lehetetlennek, de nem látjuk be és ez hiba, hogy okvetlenül be kellett következnie.

Eliot férfijellemeiről szólva már kevésbé igazságos Stephen általában mint már mondva volt, kissé hajlandó a bevett előítéletek előtt fejet hajtani. Minduntalan emlegeti, hogy a nő képtelen a férfilelek rejtelseibe behatolni.

Úgy ismerni a férfijellemet, mint az a valóban van, ép oly képtelen a nő, mint a hogy nem tudja a férfi a női egyéniség sajátságait teljesen átérteni. Pedig a női írónak is sikerülnek olykor a férfijellemek. Egyes nagy írók női alakjait folyton emlegetjük, de az írónők alkotta pompás, élethű férfi jellemeket,

mint például Austen Mr. Bennet-je, Mr. Collins-a tekintetbe sem vesszük.

Silas Marner-ről nagy elismeréssel ír Stephen; ez Eliot életében a határkö, mely munkásságát két részre osztja.

A *Scenes of the clerical life*, az *Adam Bede*, a *Mill on the Floss* és *Silas Marner* a valódi ihlet szülöttei, a regényíróról lelkéből önként fakadó forrásból eredtek.

Romola, *Daniel Deronda*, *Middlemarch*, *Felix Holt*, de különösen *Romola* már fáradságos tanulmány, lelkiismeretes kutatás eredményei. Itt megvált Eliot George ifjúsága emlékeitől, ezek már nélkülözik azt a benső meleget, mely oly széppé, igazzá teszi az előbbieket.

Silas Marner valódi költemény prózában. Művészi szempontból ez az író legszébb műve. A népelet rajzát ilyen remek kivitelben az angol irodalomban csak Hardy-nál találjuk.

Blind Matild mint sajtóságos véletlent említi, mert utánzásról szó sem lehet, hogy a híres lengyel író Kraszewski regénye *Jermolának* (1857) főmotívuma azonos a *Silas Marner*-ével, mely 1861-ben jelent meg.

Valószínűleg egy telivér realista nem találná azt elég természetűnek, mert a népeletet nem a rút, visszataszító oldaláról veszi Eliot. *Romolát* egekig magasztalta az akkori kritika; Stephen szerint, és ebben igen helyesen ítél, nem egyéb az egy óriási küzdelem eredményénél, melyet a lángeszű író egy csaknem lehetetlen föladat megoldásáért vívott.

Eliot e regényét, természetesen mivel legtöbb fáradságába került, legjobb művének is tartotta, az írónál gyakori tévedésbe esve. Az író, a ki jó történelmi regényt akar írni, lépten-nyomon igen nagy nehézségekbe ütközik, vagy vét a helyi színezet ellen s nevetséges anachronismusokat követ el, vagy czikornyássá, mesterkéltté, tudákossá válik és művén megérzik a fáradságos tanulmány.

Ezt a Scylla és Charybdist nem kerüli el senki. Elvitatni nem lehet, hogy számos rendkívüli szép részlet található a regényben. Más *milieu*-ben *Romola* története érdekes is lenne. Stephen *Romolát* kissé férfiasnak találja, Tito Malemára meg kimondja, hogy az egy férfiruhába bujtatott asszony.

A nagy sikert, melyet Eliot *Middlemarch*-al ért el, az életrajzíró részben a szerző nagy hírnevének tudja be.

Ez a legkomorabb regények egyike. Minden sorában éles

megfigyelésről tesz tanuságot. Jól, tisztán lát a szerző, de mintha messziről, a magasból nézne le az élet szinpadára s az elszomoritáná őt, a mit ide lent lát.

Eliot kortársai a *Middlemarch*-ot tekintették a regényírónó legjelesebb művének. Ez ugyan nem áll; Stephen is úgy tartja, alapjában igaza is van, mégis mintha nem méltányolná eléggé a regény jó tulajdonságait, mert az egyetlen a mit joggal kifogásolhatunk benne, az hosszadalmassága, mely különben a Victoria-korszak regényeinek közös hibája.

Dorothea remek jellemzése maga elég volna, hogy egy sokkal kevésbé jó művet is megmentsen, Dorothea lelkében is, mint mindenütt Eliot hősnőinél, a főmozgató erő a kötelesség teljesítésének parancsoló szüksége.

Dorothea, Maggie, Romola, Gwendolen jellemének alapvonása ez a törekvés. Ezt fejezi ki a maga naiv modorában a *Silas Marner*-ben Mrs Winthrope «Cselekedjünk helyesen a menynyire tudunk és bízunk a sikerben».

Holt Felix, a radicalis Eliot legkevésbé érdekesebbé műve s ha figyelmünket főleg a regényhősre irányítjuk, akkor a regény mi hatást sem tesz. Holt Felix egy igen szelíd, jámbor radicalis, nem korának szenvedélyes, heves, igazi hús-vérből való embere. Inkább a sociologus, mint az emberismerő író tollára vall. A bizonyolult jogi complicatio is kellemetlenül érinti az olvasót. Egy olyan tehetségnek, minő Eliot, nem lett volna szabad a Gaborieau és utánczó közönséges fortélyához folyamodni, a regény végére tartogatva fönn a talány megfejtését. Bizvást elmondhatta volna azt előbb is és a regény érdekessége nem igen szenvedett volna miatta.

Nagy kár volt, hogy Eliot családi körülményeitől készitve, jóformán elzárkózott a külvilágtól. Pedig az emberi szenvedélyek igazán hű képét csak olyan írótól várhatjuk, ki nem a társaságtól elvonulva elmélkedik, hanem ott van a társadalmi élet küzdterén.

Eliotnál irodalmi munkásságának e második korszakában az előbbi eset forog fönn. Legutolsó regényében, a *Daniel Deronda*-ban igen érezhető ennek az elzárkózottságnak a hatása. Itt már észrevehető némi hanyatlás, mintha ködbe burkolva lenne minden, tompábbak, elmosódottabbak a körvonalak. A szereplők inkább symbolumok, mintsem élő lények. Daniel Deronda oly angyal jószágú ifjú ember, hogy szinte megütközünk azon, ha a mindennapi élet keretébe illesztve látjuk. A zsidó Mordechaid

túlságosan eszményített rajongó, ki nemzete önállóságáért küzd. Daniel Deronda az ő révén jut végre egy eszményi célhoz, melynek megvalósításán ábrándozik. Eliot rokonszenve, melylyel a zsidók irányában viseltetett s gyűlölete az antisemitizmussal szemben szép őszinte érzelem, sajnos azonban, hogy az olyan térre vezette őt, hol a tapasztalat helyett pusztán képzelet és elmélet uralkodik.

Eliot költői munkásságáról röviden emlékezik meg Stephen. A kitünő angol regényíró nem tarthat számat arra, hogy hazája versköltészetében maradandó helyet foglalhasson el. Eliotot nem a veleszületett hajlam készítette a verselésre. Sok szép gondolat van költeményeiben, de nincs meg bennök az önkéntes könnyedség.

Eliotnak nagy fáradságába került a költés s ez a körülmény okozta, hogy néhány valóban szép költeményét leszámítva, e téren oly keveset teremtett. Hazáján kívül nem méltatták eléggé Eliot érdemeit. Stephen műve sokban hozzájárulhat ahhoz, hogy helyesebben ítéljék meg őt.

Stephent egy amerikai kritikus igen szellemesen egy lelkiismeretes bíróhoz hasonlította, ki az esküdtszék előtt sötétebb színekben mutatja be a vádlottat, mint azt ő maga saját lelkében látja.*)

Becses gyarapodása az Eliotról szóló irodalomnak Stephen könyve s a ki a *Bede Adám* szerzője iránt érdeklődik, annak igen jó tájékozást nyújt ez a rövid, de jól megírt életrajz.

KÉGL SÁNDOR.

*) *Harper's Monthly Magazine* 1902 Nov. Editor's Easy Chair 961 l.

ÉRTESÍTŐ.

Mesék és egyéb költemények. Irta Albert József. Pozsony. A szerző sajtója. 1902. Ára 2 korona.

Ha a szerkesztő úr engedelmével szabad volna e folyóirat hasábjain a legújabb kritikai módszereket követni, mi sem tartóztatna annak kijelentésétől, hogy a szerző egy magyar Lafontaine, vagy talán — mi szebben hangzik — második Arany János, azaz hogy harmadik, mert a «második» cím, úgy hallottuk, már le van foglalva. De az ily bohósággal nemcsak a szerkesztő úr izlését sértenők, hanem a szerző szerénységét is.

Mert szerzőnk szerény ember. Ez nem csekély dicséret, a hogy ma áll a világ. Ki hinné azt, hogy még vannak Magyarországon szerény emberek, a kik nem dicsőítik és dicsőítettik magokat undorító nyegleséggel, hanem csendesesen dolgozva, használni akarnak tehetségökkel. Ilyen ember a mi szerzőnk is, ki néhány tisztességes verssel «a népet, a hű, józan, derék magyar népet» akarja oktatni és mulattatni. Albert csinosan, gondosan versel, nyelve tiszta s magyaros, költészete érzésekben s gondolatokban nem gazdag, de őszinte és megnyerő. Lyrai költeményeire is illik e jellemzés, de van valami hiányuk, a *dulcia sunt* követelményeinek nem igen felelnek meg. Erősebb szerzőnk a legenda, mese s elbeszélés terén. Különösen meséi közt van néhány sikerült, meseíró tehetsége valóban figyelmet érdemel.

De itt is oly hibára akadunk, mely nem egy meséjének értékét csorbítja. A mese akkor igazán jó, ha szereplői természetükhöz híven cselekszenek s ha a tanulság erőltettség nélkül illik az elbeszéléshez. Szerző nem mindig vigyáz erre. Vegyük csak *A haldokló számárt és az oroszánt*. Az ismeretes történetet a szerző azzal toldja meg, hogy a megrugott oroszlán kiépül sebeiből s mikor egyszer vadászni megy, a számárra bukkan.

A szamár haldoklik s mikor az egészséges oroszlánt látja, utolsó erejét összeszedve megrugja még egyszer. Az oroszlán fölbőszül, de nem tépi szét a haldoklót, hanem befogja szemét. Itt vége a mesének, csakhogy a régi mesének ez a folytatása gondolkodóba ejti az embert. Az oroszlán oroszlánnak maradt, de a szamár nem hí magához, pedig ezt még a szamártól is megkívánjuk. Az igazi szamár csak a haldokló oroszlánt rughatja meg, az egészségest nem meri bántani s talán akkor a legkevésbé, mikor maga már a vég t járja. Hogy illenek ily ádáz boszúvágy, ilyen németesen mondva «akasztófa humor» az ő szűk lelkéhez és eszéhez? De a folytatás azért volt szükséges, hogy a tanulságot valahogy reávonhassa a szerző a mesére. Mert az oroszlán, a magyar nemzet, a szamár pedig annak törpe irigyei. Sokszor megrugták a nemzetet az irigy szamarak, de most, hogy «az úr kegyelme visszafordította az új életre», irigyei pedig tönkre mennek, legjobboldna, ha ez intés szerint cselekednék a magyar:

«Ki haldokolva fú rád epét,
Nagylelkűen fogd be a szemét!»

Éljen, éljen, kiáltjuk szívünkben, de a hazafias fölbuzdulás után azt kérjük, hol is vannak haldokló ellenségeink, a kiknek a szemét befoghatnók? Még ha mind szamár volna is, de haldokló nem igen van köztük, sőt elég szívós az életük s bár ha nem kell tőlük halálra ijednünk, sajnos, az utolsó szolgálatra még nem szorultak. S mivel a tanulásban rajzolt helyzet nem meggyőzően világos, nem mondhatjuk eléggé természetesnek a mese és a tanulás kapcsolatát. Ily hibát másszor is elkövet a szerző, de vannak minden tekintetben sikerült meséi is. Ilyen a *Pióczák és a süllők*. Itt nem is kell külön, hosszadalmas tanulság; a tanulság világosan kivehető magából a meséből. Nagyon érthető, hogy kik a hazafisággal tüntető s a Balatonban megmaradó pióczák és kik a kivándorlásra kényszerített őslakos süllők. Még jobb a *Korallok*. A vándor lazacz, ki vízről-vízre kedvére utazik, kinek «nyílik minden szép virág, Mert arra való e szép világ, Hogy egy perczet se veszítsünk», ez a pillanatnak élő, körutazási füzeteket fogyasztó világpolgár, csodálkozva kérdi az anyasziklához tapadó koralloktól, hogy «Miért nem követtek?» Válasz: «Nem érünk rá: Mi egy új világot építünk». Sokféle vonatkozásu gondolat, egy igen csinos elbeszélés végén.

Két költői elbeszélés is van e kötetben. Egyes részleteikben

sikerültek, de van egy közös hibájok. A szerző rendesen külön-nemű részeket kapcsol egybe nem eléggé szerves módon. Az *Örökség* című vidám elbeszélésben két különböző hősön kellene nevetnünk s nevetnénk is igazán, ha szépen különvált volna történetök. Igen jó alak a szabó, ki az örökséget ígérő semmiházit úgy táplálja a maga munkájával, hogy maga tönkre jut és a pénzes beteg meghízik. Ez is elég lett volna egy fogásra. Külön tárgyalást érdemel a meghízott kópé, ki bátyjának halála után elveszi özvegyét és folytatni akarja a lustálkodást, de pórul jár a kardos menyecske uralma alatt. Ez a kétfelé választás azért lett volna tanácsos, mert alkalmat adva a komikus gondolatok szerencsésebb kiaknázására, az elbeszélést hatásosabbá tette volna. A motivumok e túltengése zavarja az *Apor Margit* című elbeszélést is. Otto király kudarcza jól illenék külön víg balladának, Apor Máté vakmerősége és Apor Margit büszke, harczias és mégis nőies természete elég tárgyat adnának egy külön elbeszélésre. Nem a matematikai arány kedvéért kívánnók ezt, hanem a jellemek gondosabb rajza s az elbeszélés érdekének fokozása végett. Van e kötetben még néhány jó példázat s legenda is. Mind a mellett azt hiszszük, hogy a szerzőnek leginkább meseírói tehetséget kellene fejlesztenie; e téren még sok jót várunk tőle. —d.

Beck Lajos: Ideálok. Regény. Buda-Pest, 1902. Singer és Wolfner könyvkereskedése. Ára 4 korona.

Beck Lajos nagy keretet adott regényének; milieunek mai politikai és fővárosi társadalmi életünket választotta. Beléhelyezett egész sereg embert; köztük az előtérbe azt a párt is (Tary Pál és Horthyné), a mely különösebb érdeklődést kelthetne szívök regénye révén. Könyve főtárgya azonban más: fölvet politikai és társadalmi problémákat, a melyek megoldását égető szükségnek tekinti, s beavat lelke eszményeibe, a melyeket e problémák megoldása útján el kellene érni, vagy legalább meg kellene közelíteni.

A szerző tervét ekkép sejtjük, műve keretét látjuk; ez ellen nincs is kifogásunk. De sajnosan tapasztaljuk, hogy tervével a kivitel nem áll arányban, s hogy a nagy keretet vajmi keveset mondó és csekély műértékű képpel töltötte ki.

Miképen festi a kort és a környezetet, hogyan rajzolja az

embereket, hogyan fejtí ki a cselekvényt s vajon megtestesíti-e ezekben eszméit? Fájjaljuk, hogy e kérdésekre csak kedvezőtlen választ adhatunk.

Hogy az író a kort és környezetet domborúan, színesen, egész hangulatával élénk varázsolja, hogy az élet elevenségét tükröző cselekvénynyel, az elmék és szívek harcának megragadó drámájával bilincseljen le: erre semmiképen nem elég nagy általánosságban, vezércikkéből megúnt közhelyekkel vég nélkül szónokolni a közerkölcsök lazulása, a politikai s gazdasági corruptio és tunyaság, a társadalmi szakadottság ellen; semmiképen nem elég eszméit két lábon járó, s mégsem a magok lábán járó élet-telen alakokban megtestesíteni, a kik alkotójok nézeteit és ellen-nézeteit a phonograph hangján tolmácsolják. Már pedig Beck eljárása alig más. Czifra szónoklatok — sesquipedalia verba — kisérétében ködfátyolképeket vetít élénk, miközben phantomokat mozgó karjának nagy árnyéka igen gyakran ráesik a kifeszített fehér lapra, s a mi csöpp illúziónk volt, azt is elröppenti.

Úgy látszik, hogy a fősúlyt nem is egy költői mű megteremtésére, mint az «ideálok», az ő ideáljai körvonalazására és észszerű kifejtésére fektette. De miért választotta akkor a regényformát, miért nem mondta el programbeszédnek, vagy írta meg röpiratnak? Eszményei mindenesetre nemesek — ezt per-czig sem vonjuk kétségbe — de azt a száraz módot, a hogyan regényében élénk tárja, nem tartjuk sem eléggé meggyőzőnek, sem eléggé művészinak s legkevésbé élvezetesnek.

A politikai téren a megtisztulás nemzetfejlesztő munka, a gazdasági föllendülés előkészítése, a közigazgatás reformja, stb. oly általános kívánságok, a melyek mindnyájunk kebelében élnek, épen úgy, mint Beck társadalmi ideálja: a magyar társadalom egységesebbé, magyarabb érzelművé, műveltebbé, méltányosabbá és jobblelkűvé tétele.

Ám a társadalmi egybeforradást Beck egy kissé egyoldalú szempontból nézi s oly komolyan és komor bombasttal, hogy helyenként szinte komikus. Neki ugyanis csak a zsidóknak az úgynevezett jó társaságba való befogadása az egetverő probléma; az, hogy Abonyinak kegyesen megengedik-e, hogy a Nemzeti Kaszinóban elveszthesse aranyait, s hogy Abonyiné a Park Klubban pompázhatik-e vérbeli grófnőkkel? S látjuk a regény folyamán, hogy hiába dolgoznak, küzdenek a legderekabb zsidók kiváló keresztyén szövetségeseikkel, (mint a regényben Voigt

Sándorral) vállvetve, hiába hoznak meg minden áldozatot, túrnek megaláztatást stb., a magyar úri társaság várát nem sikerült bevenniök, mert a várfalak büszke védői könyörtelenül visszaszítják a mélységbe a kapaszkodókat.

Nos hát oly szörnyű baj-e, ha ily szempontból nézzük a kérdést, hogy Abonyiéknak és társainknak még egy ideig várniok kell? Beck koronként tragikus hangokat csap meg, pedig az ostromlók igyekezete és kudarcza inkább tragikomikus. Miért? Mert háromnegyed részben személyes hiúság az indító oka. Lám, egy másik regényíró, az elmés Szikra, nem rég a *Bevándorlók* című regényében a gentrynek az aristocratiába való befurakodását rajzolta s kiaknázza a thema komikus oldalait. Már pedig Abonyiék és társaik becsvágyát mi semmikép sem tartjuk magasabb rendűnek és tragikusabbnak.

A problema, úgy a hogy Beck fölállítja, előttünk nem elég fontos, sőt egyáltalában nem problema. Az, a mi fontos és a mi problema volt: hogy egy számos és sok tekintetben rendkívül értékes faj a magyar hazának megnyeressék, teljes megoldást nyert az által, hogy a zsidóság egyenjogúsíttatott, hogy az egyenjogúság alapján minden téren résztvesz a nemzeti munkában s annak gyümölcseiben is és hogy az igazán művelt és a legjobbakból álló társaság, a melynek ítélete egyedül fontos, a becsületes, művelt embereket egyképen ereszti be sorompóin, akár nem zsidók, akár zsidók. Hogy, sajnos, vannak körök, a hol ez a vallási és faji kérdés, a «punctum saliens», az ne busítsa Beck embereit oly mód felett. Egyszerűen ne kíváncsozzanak ilyen elfogult és csekély értékű társaságba. Minden ember csak oly társaságot keressen, a mely hozzá méltó s a hol szívesen látják, a hol jól érezheti magát s bizonyára mindenki meg fogja azt találni.

Csakugyan annyit nyer e a haza, mint Beck hiszi, ha Abonyiék iparkodása sikerül s bejutnak a regényben megrajzolt léha társaságba? (Mellesleg mondva Beck ezt a társaságot meglehetősen részrehajlóan rajzolja, sokszor torz-vonásokkal. A mennyire mi a művelt magyar társaságot ismerjük, ott nem dívik annyira az otromba zsidógunyolás és szidás, a melynek Selmeczy, Pfister és társaik a szószólóik, a pletyka és aljas rágalom stb.)

Az, a mit Beck, úgy látszik, csak a zsidókra nehezedő csapásnak tekint: az egész magyar társadalom baja. Méltóbb feladat lett volna azt kidomborítani — persze művészi regény kereté-

ben — hogy a magyar társadalom egyáltalában nem szerves, hogy szervetlensége, mindennemű előítéletek uralma alatt elszigetelt kasztokra és cottiériákra való szakadozottsága, az emberi jogoknak, az igazi polgárerényeknek és kiválóságnak elégtelen méltánylása, szóval a való democratia hiánya okozza főleg hazánk visszamaradását s akadályozza a politikai, társadalmi és gazdasági élet hatékonyságát.

E bajok gyógyulása, csak idő és türelem, lassú, de folyamatos fejlődés kérdése. S ez általános fejlődés, összeolvadás, szerveződés keretében bizonyára végkép eltűnik majd a Beck fájlalta baj is.

Ennyit a regény irányzatáról. Vessünk reá most egy pillantást æsthetikai szempontból.

A munka legnagyobb hibája, hogy a parlamentben, salonban és sétahelyeken folyó szónoklás és politizálás — helyenként egészen találó megjegyzés — árjába, a melyet még bölcséleti reflexiók bő folyama dagaszt, gyenge érként elvész a tulajdonképeni cselekvény.

Hogy embereit cselekedtesse is, erre alig ér rá Beck.

Cselekvény-e az episodcselekvény, Voigt Sándornak közreműködése Abonyiék emelésében, a melyet kétes színben tüntet föl Abonyiné iránt érzett gerjedelme? Voigt is a szónoklatnál marad; erre nagyon kész minden jouron, fürdön, utcán és salonban. Cselekvény-e az a néhány estély, a melyet Beck untató egyformasággal rajzol, vagy a Dorner-rendezte álarczoshál? Egy kis flirtön kívül itt sem történik semmi.

De itt van a tulajdonképeni regény: Tary Pálnak, a megtisztító reformpárt vezérének és ellenfele feleségének, Horthy Ilonának szerelmi története. Tary tetőtől-talpig férfi, eszménye lehet minden nőnek tehetségeivel és jellemével, lelke magas röptével. Nem csoda hát, hogy a férjétől meg nem értett és ki nem elégített Ilona lelke felé hajlik. A két lélek találkozik s viszonya gyorsan fejlődik. Egymáséi akarnak lenni, de a politika fölébreszti álmaikból. Taryt, a vezért, cserbenhagyja reformpártja; csúfos bukás várna rá, ha Ilona, a ki férjétől a haditervet megtudja, titkon nem értesíti szerelmét. A nő lemond álmairól, boldogságáról, kitartásra buzdítja Taryt s hogy útjában ne álljon, mérget vesz és meghal.

A cselekvényi ilyenét kifejlését Beck szerintünk lélektanilag nem indokolja és nem domborítja ki kellőleg. Miért kell

Ilonának meghalnia? Annyira ki van zárva válása a tőle idegen Horthytól s egyesülése Taryval? Hisz ez mind végbemehet tisztességes úton, a nélkül, hogy Taryt vagy Horthyt compromittálná s a politikában, a mely nélkül élni nem tudnak, lehetlenné tenné.

Ismerjük el azonban, hogy e szerelem történetében néhány szép és hangulatos accordot szólaltat meg Beck (például Ilona a városligeti elhagyott villájában). Általában több helyt akadunk nyomára finom s a legkiválóbb francia és német modernnek által kiművelt lelkének, a mely nemesebben, a magyarság és európaiság szerencsés frigyeseülésével érez és gondolkodik. Ámde ennek a léleknek nincs elég alkotó ereje: a passiv reflexiókban, sentimentalis hangulatokban, pathetikus szónoklatokban merül ki; nem tud éltetni embereket és tárgyakat. Ha becsukjuk a könyvet, fáradtak vagyunk az elmélkedések, viták, elővezetett embertömegek zűrzavarától, de egy pár szép lapon kívül alig marad meg valami emlékezetünkben, a mire élvezettel gondolunk vissza.

W. Ó.

Mailáth József gróf) socialpolitikai tanulmányai és beszédei. Budapest. 1903. Kilián Frigyes utóda bizománya. Ára 4 korona.*

Gróf Mailáth József szorgalmas és jó gazda. Életmódjában és erkölcsében egyszerű. Falusi otthonában töltve idejének legnagyobb részét, sokat olvas és tauúl; de e mellett különös érdeklődéssel foglalkozik a falusi nép életviszonyainak gyakorlati alakulásával; szívesen figyeli meg — mint könyve bevezetésében maga

*) Helyesebben gróf Mailáth József. Zrínyi a költő és Széchenyi soha sem írták magokat Zrínyi Miklós grófnak, Széchenyi István grófnak, hanem gróf Zrínyi Miklósnak és gróf Széchenyi Istvánnak. Csak akkor írjuk hátul a gróf jelzöt, ha az hivatalos cím, bár hatásköre megszűnt, mint pozsonyi vagy temesi gróf, mely egészen más mint gróf Pozsonyi vagy Temesi. A bán is hátra teendő, mert hivatalos cím, mint Bánk bán. A női neveknél a gróf vagy báró jelző hátra tétele nemcsak helytelen, hanem rút hangzású is: Széchenyi Istvánné grófné, Zrínyi Miklósné grófné, gróf Széchenyi Istvánné, gróf Zrínyi Miklósné helyett. Rákosi Jenő, a ki a különöz helyesírás és nyelvészkesedés nagymestere, kezdte ezt a *Budapesti Hirlapban* és sajnos, követőkre találta a hirlapírók között, a kikről el-elragad a közönségre is. *Szerk.*

is megjegyzi — a népelet sajátságait, szokásait, lélektanát és bölcsességét. Ott a maga szűkebb körében igyekszik munkáját és ismereteit érvényesíteni, azt tartván, hogy az, «a ki a vidéken magasabb szempontból nézi és végzi dolgát, hálásabb, eredményesebb munkát végez a haza épületén, mint az, a ki az előtérben mozog és kiabál, hogy észrevegyék».

Mindezeket nem azért bocsátottuk előre, hogy egy könyv írója tiszteletreméltó tulajdonságainak kiemelésével a kritika tárgyilagos szempontjait bármilyen irányban is befolyásolni igyekezzünk. Mert bármennyire értékeseknek tartjuk is viszonyaink között azokat a férfiakat, a kik becs- és tettvágyuk kielégítését első sorban nem a divatos hírlapi hírességben, hanem a csendes alkotó munkában keresik, bármennyire szeretnők is a gróf Mailáth József munkájának eredményeit szembeállítani a nagybirtokosaink között még ma is dívó absentismus káros hatásaival: mindezt nem tartjuk egy könyv méltatásának keretébe valónak. De nem mellőzhettünk bizonyos személyes vonatkozású reflexiókat azért, mert a gróf Mailáth könyvének tartalma annyira hozzá van forrva szerzője életviszonyaihoz, hogy azt máskülönben igazságosan és meggyőzően méltatni alig tudnánk.

A könyvében összegyűjtött tanulmányok nagyobb és értékesebb része olyan kérdésekkel foglalkozik, a melyek tanulmányozásánál közvetlen megfigyelésből szerzett tapasztalatait érvényesíthette, tudniillik a falusi földművelő nép életviszonyainak azon újabb alakulásaival, a melyek ebben a néprétegben a társadalmi elégtelenség, az agrár-socialista és kivándorlási mozgalmakat szülték. Hat tanulmány (Független socializmus a Bodrogközön. Társadalmi programm. A városba özönlés és a falusi tűzhely védelme. A socialis kérdés és a falusi jólét emelése. A kivándorlásról. Mezőgazdasági hitelszövetkezetek Magyarországon) ezeknek a kérdéseknek van szentelve. A társadalmi bajokkal nemcsak mint szemlélődő krónikás foglalkozik, hanem keresi az orvoslás módjait és eszközeit, javaslatokat tesz ebben az irányban. Gróf Mailáth eszméi és javaslatai, minthogy tanulmányait legtöbbször nagyobb összejövetelek alkalmára írta és olvasta föl, meglehetősen el vannak terjedve az ország közvéleményében. Annak szükségét, hogy a jobbmódú és nagybirtokosok odaadással és szeretettel foglalkozzanak a föld népével, hogy az állam alkossa meg azokat az intézményeket, a melyek a föld népét anyagi boldogulásában és szellemi művelődésében segítik, hogy a magyar

művelt társadalom vegyen munkás részt ez intézmények működésében, gróf Mailáth meggyőzően és gyakorlati észjárással domborította ki tanulmányaiban. Jelentékeny része van abban, hogy a társadalmi fölfogás az újabb időben megnyílt a kisemberek dolgai előtt s mindinkább szaporodnak a szóban levő ügy társadalmi munkásai.

A socialis téren mozog a magyar középosztályról szóló tanulmánya is, a melyben magyaros szókimondással mutat arra, hogy sokan a középbirtokos, úgynevezett gentry osztályból, a helyett, hogy a gyakorlatibb értékű, más foglalkozású, tehát kisebb emberekkel szövetkeznének és összevegyülnének, lenézik ezeket, velök alig érintkeznek; inkább a legfölsőbbekkel keresik az összekötő kapcsot... Gyermekeiket nem azért taníttatják, hogy valamit tudjanak, hanem hogy meg legyen a képesség a könnyebb megélhetésre, a nagyobb luxus kifejtésére, esetleg egy főhivatal elnyerésére stb. Ezek a szavak a kassai 1900-iki agrárgyűlésen hangzottak el, csupa közvetlenül érdekelt hallgatóság előtt. A föltárt bajok orvoslásául nem csak a hitelügy, az öröklési intézmények, a nevelés, a szaktudás megfelelő javítását jelölte meg, hanem a középosztály belső életfölfogásának átalakítását is.

A gyakorlati gazda észjárását látjuk a *Gazdálkodjunk észszerűbben* című tanulmányban, a melynek megírására egy német könyv (dr. Schmekel Arthur: *Die Verbilligung der landwirthschaftlichen Production*) ösztönözte. Ebben az olcsóbb, a piaczi viszonyokhoz alkalmazottabb termelésnek gyakorlati szempontjait fejtegeti. Fölsöleges bővebben részleteznünk, hogy ezeknek a fejtegetéseknek nálunk nagy actualis jelentősége van. Súlyukat szerzőjük gyakorlatilag is bemutatott példája adja meg.

Míg ezekben a tanulmányokban alig találunk kivetni valót, nem látjuk ily szerencsésen mozogni a szerzőt az elvontabb fejtegetések terén. Így: *A rómaiak befolyása az emberiség művelődésére* című tanulmány nem igen megy túl ismert általánosságokon. A socialismus múltja, jelene és jövőjével foglalkozó tanulmányt pedig végig olvastuk a nélkül, hogy ennek a mozgalomnak belső, eszmei rugóiról, követeléseiről és elért eredményeiről behatóbb információt kapnánk. A meglehetősen nagy forrásanyagból, a melyre a tanulmány során hivatkozik, inkább csak a külső fejlődés egyes nagyobb mozzanatait ragadja ki s mintegy föltételezi, hogy az olvasó az idézett műveket már ismeri. Ilyenfor-

mán a tanulmánynak instructiv ereje kevés, a jövőre levont következtetések pedig nem látszanak kellően indokolva.

A kötetben összegyűjtött beszédek gróf Mailáth nyilvános szerepléseinek egyes mozzanatai. Ezeknek is java része közvetlen kapcsolatban áll a tanulmányokban földolgozott eszmekörrel. Külön méltatásuk fölösleges. Azt azonban ki kell emelnünk, hogy a midőn a maga otthoni szűkebb körének munkatársait, a csendes alkotó munka embereit teszi elismerő méltatás tárgyaivá s állít nekik emlékoszlopot, hazánk újabb fejlődésének olyan mozzanatait örökíti meg, a minőkre a későbbi kor történetírója igen ritkán fog találni, mert a magyar publicistika újabban alig ér rá mással foglalkozni, mint azzal, a minek hírlapi actualitása vagy úgynevezett országos politikai jelentősége van.

Gróf Mailáth könyve egészben azt a benyomást tette ránk, hogy írója első sorban a gyakorlati tevékenységre van hivatva. Óhajtjuk, ettől más nemű becsvágy ne vonja el; hogy erre lelkiismeretes buzgalommal készült, bizonyosságot tett a most kiadott könyvével is.

N—h.

*Husvét. Regény két kötetben. Írta Barang. Buda-Pest, 1902.
Pallas-részvénytársaság nyomdája. Ára 5 korona.*

Barang — azonos *A bűn* című, 1887-ben megjelent regény szerzőjével — olyas valakihez hasonlít, a ki nemes ércz nyomaira bukkan, azonban erő és eszközök híján nem tud mélyebbre hatolni, a hol a kincses ér vastagodik s nem tud egyebet kifejteni, napvilágra hozni, mint a drága fém morzsáit. Majd kohójában olvasztja ezeket, de sehogysem tudja a salak árából kiválasztani.

Az álnévű szerző regényének tárgya: a magyar katolikus clerus belső élete, dús kincsesbánya, a mely gazdag anyagát szinte kínálja az emberi lélek kutatóinak, ámde kiaknázására írónk csak kevéssé termett rá. Tartozunk ennek bizonyításával; kísértünk meg a következőkben.

A regény meséje ez: Wald Imre, vidéki kávé fia, inkább családjá szegénysége miatt, mint a hivatás parancsoló ösztönéből a papi pályára lép. Bár nem épen tehetséges ember, szorgalma, becsületessége s tiszta élete mind följebb és följebb viszik a hierarchia lajtorráján egészen a püspökségig. Ne gondoljuk

azért, hogy pályája nagyon sima. Tele van göröngyökkel és vérző tövisekkel. A seminarium, a káplánszoba, a káptalándomb, a ministerium s a püspöki aula egyes állomásai passiojárásának. Az élet némely jogairól s gyönyöreiről való lemondás, a mit a papi fogadalom becsületes megtartása kíván meg, legnemesebb, legtisztább szándékainak minduntalan balra magyarázása és beszennyezése, kiábrándulás minden vonalon s különösen folytonos küzdés anyagi hiányokkal és terhekkel: íme ezek teszik kemény próbára Wald Imrét. De ő, bár nagy szenvedések árán, állja a próbát s agg élete végén diadalmasan, nemesen, tisztán, a megdicsőülés mosolyával költözik át a jobb hazába.

Ez a cselekvény vázlata. Fölépítésében első nagy hiba, hogy javarészt vázlat maradt. Háromszáz apró oldalon egy hosszú emberélelet elbeszélni csak olyan író tudhat, a ki kellőleg gazdálkodik tárgyával és eszközeivel, a ki szófukar, a hol kell s beszédes megint a maga helyén. Ámde Barang nem valami jó író-gazda. Lényegest és lényegtelenet nem igen választ el; oly sokat ölelt föl, hogy a regényből száraz és költészet nélküli «curriculum vitæ» lett. Szükszavú, sietős és fölszínes, a hol szélesebb festés, nyugodtabb kifejtés, lélektani elmélyítés szükségét érezzük, viszont terjengős bölcselkedésekkel, gyöngye leírásokkal untat, a hol ezt szívesen elengednök.

Így elsősorban a hős életének legjelentősebb eseményeinek leírásában és indokolásában érezzük az erő és mélység hiányait, de érezzük az epizódokban is. A legrámaibb eseményeken szinte átrohan; ritkán készíti elő, nem részletezi, alig motiválja. Így például Imre nővérét, Annát, egyik perczen még mint szerelemre feshő rózsabimbót látjuk, a másik perczen mint haldoklót, a ki bűne gyümölcsét családjára hagyja. Az események ily rövidítéséért kárpótolna a szerző, ha lelki rugóiból, vagy teszem abból, mily hatást tesz a catastropha Imrere, többet láttatna; de a mit ad, vajmi kevés. Ugyanilyen fölületes annak a szerelemnek a rajza, a melyre Imre nővére barátnője, Bella iránt gerjed s a melyet kinosan vergődve elfojt, hogy utóbb teljesen kiábránduljon. Szerelem, vergődés, kiábrándulás mint merő tények állanak előttünk, a szerző egy-két magyarázó szavától kísérve, de nem az élet megrázó igazságával s eleven, színes gazdagságával. Ilyen felületes és hihetetlen Bella leányának, a kis Blankának szerelme a püspök iránt. Végül a legfösvényebb kidolgozás jellemzi a milieu festést, a kortörténeti részleteket

a szabadságharcz, az absolutismus s az alkotmányosság első idejéből.

E helyett kapunk bőven «oh»-okkal ékesített, közmondatokba nyújtott közhelyszerű reflexiókat és sentenciákat, (például mily eredeti ez: «Semmi sincs bizonyos az életben, csak a halál!») Wald Imre adósságainak majdnem a kettős könyvvitel szerint való részletezését és mérlegét, egyházi szertartásoknak nem mozgalmas, hanem stereotyp-reporthoz hasonló élettelen leírását. Mindezek koronája Imre olaszországi utazásainak leírása! Két ízben teszszük meg vele az utat Italiába és az örök városba. Először csak ennyit hallunk: «Sorra járta a templomokat, a régi Róma műemlékeit, a muzeumokat, gyűjteményeket, romokat. Fáradhatlanul szemlélte a nagy emlékek e kincsbányáját, mely a történelemnek ma is kimeríttetlen kútforrása. Érdeklődésének legfőbb tárgya mindazáltal a Szent Péter temploma és a Vatikán volt. Karácsony napján püspökével együtt jelen volt a pápa miséjén. Szent Péter bazilikájának roppant téreit, minden hézagában megtölté a nép. Káprázatos fényvel vonúlt föl a római papság hosszú sora; szerzetesek, papok, püspökök és bibornokok. Föltűnt a pápa fehér alakja a hordszék magaslatán tömjénfüst felhőibe burkolva, mintha nem is valóság, hanem csodás tünemény volna, mely ösztönszerű hódolatra készíti a sziveket. Imre távolabb állott a néptömegben, hogysem láthatta volna az anyaszentegyház fejének arcvonásait; de a reggeltől délig tartó szertartásoknak végig nézhette minden részletét s eltelt áhítattal, elbűvölte érzékeit a pompa fénye, a magasztos zene, a heréltek énekével s elméje nem kérdezte: mire mindez?»

Mit sem hagytunk ki e részletből. Nemde elég izeltől, hogy megítéljük szerzőnk leíró erejét. Ám a második utazás leírására már nagyobb feneket kerít, mozgósítja a Baedeker összes adatait szakértelme jelélül s egy globetrotter útijegyzeteinek szárazságával elmondja, a nap mely órájában hol voltak utasaink reggeltől késő estig (II. kötet 116. s köv. l.), nem mulasztván el részletezni Velence nevezetességeit, a Firenzei Cattedrale di Sta. Maria del Fiore 463 lépcsőfokát, a római Szent Péter templom műemlékeit, Nápoly, Capri és a Vesuv látványosságait stb. stb., rendszerint pusztán felsorolva a neveket.

Mi másképp látják, mi másképp láthatják ezeket az ezrek és ezrek által látott dolgokat az igazi művészek! Mily hatalmas, megragadó és új vonásokat domborít ki például Rómáról egy

Kemény (a *Férj és nő*-ben) vagy egy Zola (a *Rome*-ban. Sajnáljuk, hogy ezzel szemben Barang megfelelő semmitmondó lapjait helyszűke miatt nem nyomathatjuk le. S ő elég merész, vállalkozni a Vesuv kitörésének leírására. Képzeltük, hogy sikerült neki.

Pedig minden jel arra mutat, hogy ép a leírásokban kitünő realizmus, sőt a naturalismus híve. Sajnos, ez iskoláknak csak hibáit sikerült elsajátítania: a szárazságot és izléstelenséget. Ez utóbbi jellemvonása sok helyt, különösen számos erotikus részletben egyenesen visszasztító. Így például a mikor a «forró ajk étveteg» szívását emlegeti, vagy miután lerajzolta az Imre és nővére közt lévő gyöngéd viszonyt, Annát ily előnyösen mutatja be: «Élénk véralkatával szerelmes volt lába ujjá hegyétől feje tetejéig. Szerelmes volt minden csinos ifjúba, a kivel találkozott, a ki figyelmére méltatta. Érettebb volt már, semhogy ne tudta volna: mi a gyönyör? Érezte annak vágyát s ha szerelemlől hallott, vad lánggra lobbant ereiben a vér. Szeretett volna férfi lenni ő is, hogy élvezhesse az életet. S íme most ennek a fiúnak előre le kell mondania mindenről, a mi megédesíti az életet, le kell mondani ifjúságáról, férfiaságáról, a szerelemlől, annak minden gyönyöreivel együtt. «Csókold meg hát Bellát» — így biztatja Imrét. «Úgy viseled magadat, mintha nem volnál húsból és vérből. Hát igazán pap akarsz lenni? Akkor is csak meg fogod csókolni a gazdasszonyodat» stb. Úgy-e szép beszédek testvérek közt egy tisztességes házban? De erre is ráliczítál Barang undorítóan. Anna megcsókolja Imrét s ez «csodálatosan édesnek találta ezt a csókot, melytől a vére is megpezdült és különös meleg járta át tagjait.»

Egyéb izléstelenségekkel is szolgál Barang: így például a pápa arczképével. Folyton tubákoló, prüsszszögő öregnek festi, a ki nagy kék zsebkendőjébe «hatalmas trombitálással fújta ki az orrát» s a ki Imrével így enyeleg: «Fiatal ember, őrizkedjék az asszonyoktól.» A kanonokok leírása közben így ír: «Hatalmas, elhízott ember volt a másik; de a zsírtömeg a szétmállás jeleit mutatta, széles arczán az elmebeli fogyatkozás szomorú nyomai-val; úgy látszott, mintha teste nedves sártömeghez hasonlóan töltené be a karszéket s fölösleges kövérsége két oldalt függne alá.»

E durvaság stilusába is átmegy, a nélkül, hogy azt legalább jellemzetessé tenné. «Bámuljuk a minister birkatürelmét.» «Nekünk kutyakötelességünk.» «Dühbe gurul» — ilyes és hasonló stilvirágokra emlékszünk.

Naturalista akar Barang lenni a jellemelek rajzolásában is, a nélkül, hogy a legkiválóbb naturalisták meggyőző erejével rendelkeznek. A férfialakok mind gazemberek és szemfényvesztők, kivéve persze a glóriás püspököt, — a nők csalfák és kicsapongók. A legszűzibb liliomok is, hogy hogy nem, mihamar átváltoznak mocsárvirágokká, mint például Blanka. A mily hihetetlen komoly szerelme az agg püspök iránt, épen oly hihetetlen, hogy a regény végén már azt az ötven forintot is sajnálja, a mibe az ideálja és legnagyobb jótévője sírjára letett koszorú kerül. Ily pszichológiai hibáktól különben a főalak sem ment. Azt halljuk, hogy «elég tapasztalással ismerte az életet», tanui is vagyunk, hogy csakugyan sokon ment keresztül s mégis minduntalan a legnaivabb ballépéseket követi el egészen élete végeig.

Mintha bizonyítani akarná, hogy a valóban jó, derék, tiszta életű ember nem alkalmas a papi pályára s a felső egyházi méltóságokra, a nagy egyházvagyyon kezelésére, hisz mindenki, rokon, jóbarát stb. csak szipolyozza és zsarolja. Oly thesis, a melyet lehetetlen sikerrel megvédelmezni. Egyik-másik napilapban olvastuk, hogy a regény csakugyan tendenciát kíván szolgáltatni: az egyházvagyyon saecularisatióját. Nincs jogunk a szerző valódi szándékának ismerete nélkül ennek hitelt adni, de annyi bizonyos, hogy a regényben földolgozott eset ugyan gyenge érv volna a saecularisatio mellett. Mint egy kritikus-mesterünk, a kinek erről említést tettem, találóan megjegyezte: ha az egyházyagyonot csak azért, mert egyes püspökök rosszul gazdálkodnak vele, saecularisálni kellene, épen olyan jogon ki kellene sajátítani az államnak minden könnyelmű és ostoba magánember, mágnás és polgár vagyónát, a ki botorúl kezeli azt. *Kisujfalusi.*

Friedjung, II. Harcz a német hegemoniáért. (1859—1866.) Fordította Junius (Zilahy Kiss Béla). 1. kötet. A Magyar Tud. Akadémia könyvkiadó Vállalata, 1902.

1866 július 3-án éjfélután sajtósági jelenet színhelye volt a bécsi éjszakai vasút indóháza. A termék mind fényesen ki voltak világítva, a pályaudvar maga délszaki növényekkel volt díszítve. Előkelő várakozó közönség. Ott várt a mostani magyar király, Ferencz József ő felsége is. A mint az udvari vonat berobogott, mely a mi királyunk vendégét, János szász királyt magával

hozta és a mint a két fejedelem üdvözölte egymást, a szász király izgatottan, sápadtan egy megdöbbentő hírt mondott el a mi királyunknak, a ki csudálatos módon mit sem tudott róla: elmondta, hogy a világtörténet legnagyobb csatája ezelőtt néhány órával véget ért a königráti vár közelében és hogy ebben az óriási csatában Ausztria hadserege teljesen megverve és fölbomolva futásnak eredt.

A mi királyunk ezt a hírt sajátságos módon csak királyi vendégétől tudta meg. Az osztrák főhadvezér, Benedek, futás közben tábori karának egy részével a csata után 4—5 órával megpihent egy kisvárosi korcsmában és onnan néhány sornyi sürgönyt küldött ugyan császárájának: de ez a sürgöny csak másnap reggel érkezett Bécsbe.

Ez a nap a világtörténet egyik fordulópontja. A catastropha rendkívüli nagy és gyors volt: Ausztria elsőrangú serege és hatalma néhány rövid nap alatt tönkre volt téve.

Mi magyarázza meg ezeket az eseményeket? Hogy mentek végbe? Ezek azon kérdések, melyekre e könyv szerzője épen oly vonzó, mint alapos előadásban beható forrástanulmányok alapján felel. Kutatásaiban visszamegy egészen az 1859-idi eseményekig.

Erős világitásba helyezi Friedjung különösen a harcztéri események okait. Az osztrák népet az absolutismus mindig pórázon vezette, minélfogva a nép nem tanult meg önállóan gondolkodni és cselekedni. Ez aztán megboszulta magát Königrätz előtt. Az osztrák katona önállóságra és öntevékenységre nézve messze elmaradt a porosz katona mögött.

A porosz puska pedig annyira fölülmulta a régi szerkezetű osztrákot, hogy az osztrákok alkalmasint elveszítették volna a hadjáratot, még ha folyton előre nyomulnak is, mert az öldöklő porosz puskatűz következtében még azokban a csatákban is, a hol az osztrákok győztek, több osztrák esett el, mint porosz.

Ezekhez az általános okokhoz még részletes okok is járultak, melyek a porosz győzelmet magyarázzák. Ezek közt van néhány, mely még az utókornál is meglepetést és csodálkozást kelthet. Ilyen például, hogy Benedek mellé új táborokari főnököt adtak épen a königráti csatanap reggelén.

Egy másik végzetes hiba volt, hogy akadt egy osztrák hadtestparancsnok, ki abban a borzasztó tévedésben volt, hogy a porosz gyorstűzű seregeivel szemben még mindig lehet zárt és

mély sorokban harczolni. Hogy ennek a tábornoknak a serege minő állapotban volt a csatában, már néhány perczel azután, hogy ily örülthöz illő módon harczba vitték — el lehet képzelni. A porosz golyók mindjárt száz meg száz sikátort hasítottak bennök. A világtörténelemben alig volt csata, a melyben ily rövid idő alatt ennyi áldozat esett el, mint itt gróf Gondrecourt vezetése alatt.

Igen különös eseménye a nagy csatának, hogy az egyik osztrák hadtest a döntő perczen épen akkor, midőn föl kellett volna tartóztatnia a porosz koronaherczegnek a csatatéren hirtelen megjelent seregét, teljes rendben megkezdte a — visszavonulását.

Friedjung ez érdekes korszak-történetének elbeszélésénél magyar forrásokat is használt. Talán még többet is használhatott volna. Kónyi Manó Deák-kiadását, mely egyszersmind ennek az időszaknak részletes, nagy gonddal és szakavatottsággal megírt története — többször idézi. Lederer Béla Andrassy-kiadását azonban Friedjung úgy látzik nem ismeri.

A fordítás folyékony. Óhajtottuk volna, hogy az akadémiai könyvkiadó vállalat ezt az érdekesítő munkát ne két évi folyamában, hanem az egész művet egyszerre adja ki. —s.

Dr. Theobald Ziegler, Die geistigen und socialen Strömungen des neunzehnten Jahrhunderts. Zweite Auflage. Berlin, Georg Bondi, 1901. S. 746. Mk 10.

A németek egy sereg irodalmi vállalatot indítottak meg pár év előtt, a századforduló alkalmából, a melyek mind az elmult XIX-ik századot voltak hivatva ismertetni, annak eredményeit összegezni, haladását föltüntetni, sorban, az anyagi és szellemi élet minden terén. E vállalatok közt tudományos jelentőség tekintetében első helyen áll a Bondi berlini kiadó-czég vállalata: *Das neunzehnte Jahrhundert in Deutschlands Entwicklung*, a melyből már négy vaskos kötet jelent meg a fönt-címzethez hasonló terjedelemben. E gyűjtemény egyes kötetei mind elismert szakemberektől származnak, s nem száraz elmesuttatások, hanem pragmatikus történeti művek, a melyek a széleskörű, alapos tájékoztatás, a történeti fejlődés föltüntetése mellett szép előadásra is törekednek. A vállalat célja reánk,

idegenekre nézve, talán egy kissé szűkkörű; — de azt nem tagadhatjuk, hogy a németeket első sorban a saját kulturájuk, a saját szellemi életök XIX. századi képének ismerete érdeklí, hisz' ez a kultúra minden téren szép virágzást, gazdag kifejlést mutat, s így megérdemelte, hogy az általános fejlődés köréből kiszakítva külön nemzeti alapon tárgyalassék. A németiség emelése, önértetének fokozása — a Bismarck és II. Vilmos politikájának alap gondolata — a vállalat vezérlő eszméje is.

A vállalat egyes kötetei egymástól függetlenek; mindenik egy befejezett egésznek alkot. áruk is egyforma, — a terjedelemezhez képest mérsékelt. A többi három kötet a következő: C. Gurlitt, *A német művészet a XIX. században*; R. M. Mayer, *A német irodalom a XIX. században*; G. Kaufmann, *Németország politikai története a XIX. században*.

Ziegler Theobald strassburgi tanár főntczímzett műve egy év alatt már második kiadást ért, a mi mutatja, hogy nemcsak a vállalat felel meg a közönség szükségletének, hanem Ziegler is jelesen értett földadata megoldásához. Ziegler philosophiai író, — ethikai, sociologiai, vallásbölcészeti, pædagogiai kérdésekről szokott írni élénk könnyed modorban; egy nagyobb műve az erkölcsstan történetét tárgyalja. Jelen művének célja a XIX. század szellemi nyereség- és veszteségszámláját összeállítani, kimutatni, mily szellemi irányok, áramlatok uralkodtak az elmúlt század folyamán s milyen szellemi törekvésekkel lépünk be az új századba. A XVIII. századot *a felvilágosodás századának* szokták nevezni; vajon lehet-e egyetlen ilyen szó lammal kifejezni és jellemezni a XIX. század lényegét? Többen megpróbálták; Schopenhauer *bölcészeti századnak*, Treitschke *az újabb történelem leggazdagabb századának*, Fischer Kuno *a kritika századának* nevezte, — ismét mások *a történeti*, *a socialis*, *a gépszázadnak*, *a természettudomány és a technika korszakának* nevezték. E sokféle elnevezés, ezek valamennyiének több-kevesebb jogosultsága mutatja, hogy a XIX. századra egyik formula sem alkalmazható kizárólagosan, egyetlen-egy jelszóba nem lehet befoglalni a XIX. század szellemi signaturáját.

Ziegler, a politikai történet fölosztását követve, négy részre osztotta művét, úgymint I. időszak 1800—1830; II. időszak 1830—1848; III. időszak 1848—1871; IV. időszak 1871—1900. A század első felének szellemi élete, a politika sivársága miatt, inkább az irodalomban, a könyvekben nyilatkozik meg, — a má-

sodik felében a tett óriásai jutnak érvényre s szabnak irányt az eszméknek; vagy bölcsészeti kifejezéssel élve: a század első felének gondolkozását az *intellectualismus*, második felének gondolkozását a *voluntarismus* túlsúlya jellemzi, mint a hogy a Herbart psychológiája intellectualista, a Schopenhauer, Wundt, Paulsen psychológiája voluntarista irányzatú. A század első felében nagy elmélkedőkkel találkozunk, — a század második felében Bismarck érzécalakja nyomja rá bélyegét a német nemzeti életre és gondolkozásra.

Az *I. időszak* öt fejezetre oszlik, ebből kettő foglalkozik a politikai viszonyokkal és irányokkal (Poroszország bukása, a szabadságharcz, a diák-egyesületek, a reactió), kettő Schelling és Hegel philosophiájával s egy, az első, jellemzi a XVIII. század hármás örökségét: a felvilágosodást, a classicismust (Goethe, Schiller) és a teljes erejében csak most megnyilatkozó romanticismust. A romanticismusról szerzőnk meglehetősen erős ítéletet mond (Schlegel Fr. nyiltan, cynikusan az orczátlanság [Frechheit] dicséretét hirdette *Lucinde* cz. regényében, — a romantikusok mindent túloztak, — a középkor iránti előszeretetők ép oly igazságtalan és történetellenes, mint a felvilágosultak ellenszenve az iránt, — ők az egyházi és állami reactio előharczosai, — nálok minden külszín, önkény, játék, s ezért a jámbor romantikusok alapján véve teljesen frivol legények — a XIX. század realismusa a romantika hazugsága elleni harc stb.). A Hegel nagy jelentőségét tüzetesen kifejti, de hibái előtt sem zárkózik el. A *II. időszak* három fejezete az ifjú Németországról, a vallásos mozgalomról s IV. Frigyes Vilmos uralkodásáról szól; az első fejezetben elég szépen s elfogulatlanul méltányolja Heinét (Goethe mellett s tőle kellő távolságban Németország legnagyobb lyrikusa e században, talán Mörikét kivéve, — Heine jelentőségét a német nemzet szellemi életére nem lehet eléggé nagyra becsülni); Strausst nagyon dicséri, Németország legelső írói közé számítja. A *III. időszak* szintén három fejezetből áll; itt már jobban előtérbe lép a politikai helyzet rajza, a nemzeti gondolkozás festése, míg a szellemi élet többi mezői — philosophia, vallás és egyház, szépirodalom — némileg hátrább szorulnak. A második fejezetben ismerteti a materialismus-vitát, a természettudományok nagy előrevivőit (R. Mayer, Helmholtz, Bunsen, Kirchhoff, Liebig, Du Bois-Reymond, Virchow, Weber), Schopenhauer, Hartmann philosophiáját. Az ötvenes éveket szel-

lemi téren mély hanyatlás jellemzi; a költészet egy nagyobb alakot se mutat föl, a gondolkodás elvesztette minden mélységét és éberségét; ebben a szomorú időben tűnt föl a Schopenhauer csillaga. Ha Ziegler már a Schopenhauer bölcsészete iránt sem elnéző, Hartmann iránt egyenesen kiméretlen: ily erős hangon régen törtek pálczát egy rendszer fölött! A *IV. időszakban* még jobban uralkodik a politika: a kulturharez, a szocialismus harczainak, eszmeáramlatainak ismertetése. Az utolsó fejezet *fin de siècle* cím alatt sorba veszi napjaink mozgó eszméit: az iskola-reformot, a nő-kérdést, antisemitismust, anarchismust, agrarismust, a tudomány, költészet és művészetek törekvéseit, irányait — s természetesen a német politika actualis kérdéseit is. Itt foglalkozik Nietzschével is, — jelentőségéhez képest kissé túlbőven, mert Nietzsche csak egy beteges jelensége, hogy úgy mondjuk, kinövése korunknak s alig érdemes arra, bármily hatást tesz is egyes rajongó lelkekre, hogy komoly számba vegyük. Behatóbb méltatását még az is kevésbé menti, hogy Ziegler szerint Nietzsche az állami mindenhatóság, minden téren való gyámkodás, valamint korunk mindent nivelláló törekvése ellen való erőteljes, talán túlerős tiltakozás megnyilatkozása. *Türelem és szabadság*, — e két jelszótól várja Ziegler a XX. század számos ellentétének, nehéz problémájának megoldását. Sajnos, mi — legalább távolról — nem nagyon látjuk ezeket a német szellemben kifejezésre jutni.

Ziegler műve egy nagyarányú, nagy olvasottságra, széles tájékozottságra valló, s legtöbbször józan ítéletű, objectiv, de az egyéniséget sehol meg nem tagadó s így soha szárazzá, unalmassá nem váló munka. Kifogásúl azt lehetne ellene fölhoznunk, hogy a külföldi rokon szellemi áramlatokra, azok behatására aránylag kevés ügyet vet, — s hogy az újságügyet, mint a szellemi áramlatok egyik hordozóját, olykor fölébresztőjét nem méltatja eléggé. Magyar emberre csak két helyen van vonatkozás a műben: 1848-ról említi, hogy a magyar ezredek *Kossuthnak* épen úgy engedelmeskedtek, mint korábban a legitim uralkodónak (417. l.), más helyt a jövő társadalom festői közt *Hertzkát* is idézi (520. l.); a harmadik, a kit félig-meddig szintén magyarnak tekinthetünk, *Lenau*, szerepel, de röviden.

A művet évjegyzék, a század egyes éveire fűződő nevezetesebb események időrendi fölsorolása és névmutató zárja be. A szöveget 12 arczkép díszíti, úgy mint Goethe, Schleiermacher.

Humboldt Vilmos, Hegel, Heine, Strauss, IV. Frigyes Vilmos, Mayer Robert, Schopenhauer, Bismarck, Marx, Nietzsche. A kiválasztás elég jó, Németország XIX. századi szellemi életének főmozgatói vannak összegyűjtve, — de Nietzsche helyett Mommsen jogosabban foglalhatna helyet. L—s.

A hazafiatlanok.

Ujabban nem egyszer, többször is némi elégedetlenséget veszek észre a napilapok hasábjain tudományunk bizonyos irányával és elég élénk vádakat olvasok azon tudósok és írók ellen, kik ezt az irányt követik.

A vádak — nem tudom, jól összegezem-e? — a következők. A magyar tudomány, melyet sok tudós és némileg a magyar tudományos Akadémia istápol — nem elég nemzeti. Különösen áll ez a nyelvtudományra és a történetíráásra nézve. Nem azt kutatják mi a magyar, hanem mi nem magyar. A kölcsönzéseket, az átvételeket. A legmagyarabb dolgokban is föl akarják fedezni az idegent. Így van ez például a magyar nyelvvel. Mit kutatnak, mit keresnek a mi tudósaink? Folyton csak ennek az ősi nyelvnek idegen elemeit. Azt keresik, miféle hatással volt erre a nyelvre a szláv, a tót, a német, a török, az oláh, az ind, a perzsa, az abház, a kubacsi, a csecsencz, a csuvasz és nem tudom hányféle és miféle magyar fül nem hallotta nyelv. Mintha örömük telnék ezeknek az uraknak abban, ha a magyar nyelvet birtokától megfosztják, nemzeti közkincsünket apasztják, mindennütt átvételt mutatnak ki és ekkép a magyar genius örökségét csorbítják.

Ezek körülbelől a vádak, melyeket hol egyik, hol másik napilapunk hangoztat. E rosszaló czikkek néha — mint például most januárban két cikk — tekintélyes férfiaktól származnak. Talán a közönségben is már visszhangra találnak. Magamban is fölvettem e kérdést: Van-e a vádnak valamely komoly alapja? Vagy csak tájékozatlanságon, a tudományos viszonyok elégtelen ismeretén alapúl? Valóban hazafiatlan a magyar tudománynak ez az iránya?

Mindenekelőtt, ki lehet mondani e támadásokkal szemben, hogy a tudomány az igazságot keresi; az egész, a való igazságot. Kutatásaiban más czélt nem ismer, mint az igazság kiderítése.

A tudós szerény éjjeli mécsese bevilágít a mindenség mély sötét-ségébe. Hogy ott majd mit talál, azért nem ő felelős.

De nem is kell e szempontra állnunk, hogy e népszerű vádakra megfeleljünk. Azok, a kik a magyar műveltség idegen, kölcsönvett elemeinek kutatásában hazafiatlanságot látnak, félre-ismerik az összes európai nemzetek műveltségének történetét. Minden művelt nép kivétel nélkül más nép iskolájába járt. Szerencsés az a nép, a mely sokat vett át másoktól, mert az sokat tanult. Szerencsés, ha mind azt a hasznost, a jót és szépet, a mit szomszédjainál talált, meg tudta emészteni!

A francia, a német, az angol műveltség igen gazdag idegen elemekben; e nagy culturalis népek tudósai fáradhatatlan szorgalommal kutatják ezeknek az idegen elemeknek eredetét, átvételének módozatait: tudtommal nem történt, hogy Németországban, Angliában vagy Franciaországban ezért hazafiatlansággal vádolták volna azokat a tudósokat, kik ezt teszik.

Ha valaki — mint nálunk némely ujságíró — nem akarja elfogadni, hogy a magyar nyelv művelődési szavainak egy része idegen eredetű, akkor a magyar nyelvet az összes többi nyelven kívül helyezi és teljesen rendkívüli, különben elő nem fordul, tehát szinte lehetetlen állást tulajdonít neki, a mely ellenkezik minden más receptív nyelv természetével. A német nyelv (mint minden más nyelv) tele van kölcsönvett szavakkal; minden német nyelvtudományi könyv elmondja ezt, minden német gymnasiumban tanítják ezt, a nélkül, hogy e tant hazafiatlannak mondaná valaki.

A mi napilapjaink egy része, mint a helyes chauvinismus egy példájára, arra hivatkozott, hogy Bismarck mindenkép pártolta a német (úgynevezett gót) betűkkel való írást. Igaz, hogy Bismarck ezt tette: de bármennyire szerette is a gót betűket, azt ő jól tudta és sohasem tagadta, hogy e betűk eredetileg nem németek és hogy nem egyebek mint a latin betűknek a középkori kolostorokban elrontott másai. Ennek a ténynek a constatalása Bismarckot semmikép sem akadályozta abban, hogy a német egységet megalapítsa.

Hány kölcsönvett szó van a németben, a nélkül, hogy a németek azt hinnék, hogy ezt restelleni kell! A következőben szerkesztek egy német mondatcsoportot ennek a föltüntetésére. A következő mondatokban egyetlen egy német eredetű főnév sincs: a főnevek mind kölcsönvételek. «Der Peter steht vor dem Uhr-

Turm auf dem Marktplatz mit einer Tabakspfeife; auf dem Tisch vor ihm steht ein Teller mit Früchten und eine Lampe. Unter dem Tisch ist eine Katze, Ziegeln und verschiedene Pflanzen. E mondatszerkezetben (mely az öreg Ollendorf irigységét föl-költhetné) a főnevek mind idegenek, nem német eredetűek. Lehetne német nyelven akár egy kis elbeszélést is írni, melyben egyetlen német eredetű főnév sem fordul elő. A kik e főneveknek eredetét kikutatták, azokat Németországban nem tartják a német nemzeti szellem ellenségeinek.

Ha én Párizsban bérkocsiba szállok és azt parancsolom a kocsisnak: *Cocher, au Boulevard de la Guerre!* akkor én egy magyar (kocsi) és két német származású főnévvel éltem. Ezt minden francia szófejtő szótárból megtanulhatja minden francia iskolás gyerek: a francia hazafiak Elzasz-Lothringiát visszakívánják, de a kölcsönszavakat nem adják oda.

Világos, hogy a magyar nem lehet kivételes természetű: ő is alá van vetve a többi nyelv sorsának. Sokat vett át a magyar nyelv másoktól; ne búsuljunk e miatt, bámuljuk és örüljünk, hogy minő egészséges jó gyomra van ennek a magyar nyelvnek!

Meglehet, hogy a magyar nyelvtudósok nem egy esetben tévednek, midőn valamely magyar szó idegen származását akarják kimutatni: de tévedés nélkül nincs tudományos kutatás. A tévedés a tudományban — az egy út az igazsághoz. Nagy kerülő, az igaz, de oda vezet. Constatáljuk ilyenkor a tévedést, de ne vegyük rossz néven mint hazafiak.

A nyelv természetesen csak tükre a műveltségnek: nem csak szavakat vesz át egy nép nagy mennyiségben a másiktól, hanem eszméket, intézményeket, szokásokat. A római nép főjelessége a jog megalkotása volt. Ennek a római jognak eredete azonban az itáliai görög városok jogában keresendő. A görögök örök érdeme csudálatos, fölülmulthatatlan művészetök. E művészetnek gyökere azonban a szomszédok művészetében van. A görögök és rómaiak tanítványok voltak, igaz, hogy kitünő tanítványok. Ki tilthatná meg a tudománynak ezt kideríteni? Egy más világrészből jött Európába mai művelt népeinek vallása; egy szigetről jött a continensre mai államformánk, a parlamentarismus. Mi haszna volna annak, ha ezt tagadnók? Miért tagadnók, hogy az első szólótó messze földről jutott hozzánk? A tokaji bort azért mégis a magyar föld és a magyar nap érleli.

Azok a betűk, melyekkel Petőfi költeményeit, Deák felirati javaslatát írta, ugyanazok, a melyekkel Shakespeare drámáit lejegyezte; e betűket azonban, mint mindannyian jól tudjuk, se a magyar, se az angol nép nem gondolta ki, sem a római, kiktől átvették, sem a görögök, kiktől a rómaiak eltanulták: az emberi beszéd hangjait a Nilus partján jelölték meg először bizonyos jeggyel; e jelekből olyan betűk keletkeztek, minőket most itt magad előtt látsz úgynevezett szíves olvasó. Bár milyen magasra becsüljük is — mint minden művelt nép — a nemzeti-ség fogalmát: azért nem kell az emberi művelődés kölcsönös-ségét megtagadnunk. Sok nemzet szőtte évezredek óta a művelődés arany fonalát: mi tovább szőjük sok késő évezred és nemzedék számára.

Riedl Frigyes.

Új magyar könyvek.

Almanach. Az 1903. évre. Szerkeszti Mikszáth Kálmán. (Egyetemes regénytár. XVIII. évf. 4., 5. köt.) Budapest, Singer és Wolfner. 1902. (8-r. 251 l.) 2 K.

Bankbukás, a soproni —. A bukás története és következményei, a bírósági közigazgatási ügyiratok nyomán. Sopron. Thiering Gy. 1902. (8-r. VII, 312 l.) 5 K.

Beksiés Gusztáv. Közjogunk és nemzeti törekvésünk. Budapest, 1903. Athenæum (8-r. 145 l.) 2 K 40 f.

Berzsenyi Dániel munkái. Sajtó alá rendezte Bánóczy József. Bevezetéssel ellátta Váczi János. (Remekírók képes könyvtára IX.) Budapest, Lampel R. é. n. (8-r. III, 144 l.) 6 K.

Bolgár Ferencz. A két évi katonai szolgálat. Budapest, 1903. Grill K. (8-r. 55 l.) 1 K.

Boyesen H. H., Stockton Fr. R. és Andrews S. Elfrida és egyéb amerikai elbeszélések. Budapest, 1903. Franklin-Társulat (8-r. 291 l.) 5 K.

Bródy Sandor. Apró regények. 2 kiadás. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 159 l.) 2 K.

Bródy Sándor. Árva leányok. Elbeszélések. (Egyetemes regénytár, XX. évf. 4. köt.) Budapest, Singer és Wolfner. 1902. (8-r. 143 l.) 1 K.

Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. Jegyzetekkel ellátta Márkus Dezső dr. 1902. évi törvények. Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (8-r. VII, 124 l.) 3 K.

Csizmadia Sándor. Küzdelem. Újabb versek. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 158 l.) 2 K.

Dacey A. V. Bevezetés az angol alkotmányjogba. Fordította Tarnay János. Budapest, 1902. Akademia. (8-r. VII, 412 l.) 6 K.

Doyle A. Conan. A sátán kutyája. Bűnügyi regény. II. kötet. (Legjobb könyvek. V. évf. 17. köt.) Budapest, Légrády-testv. (8-r. 140 l.) 1 K.

Döntvénytár. A felső bíróságok elvi jelentőségű határozatai. Jegyzetekkel ellátva kiadja a «Jogtudományi Közlöny» szerkesztősége. III. folyam. 21. kötet. Budapest, Franklin-t. 1902. (8-r. XXXIX, 371 l.) 4 K.

Döntvénytár, Büntetőjogi —. Az anyagi büntetőjog és a bűnvádi perrendtartás körébe tartozó elvi jelentőségű határozatok gyűjteménye. Kiadja a Jogtudományi Közlöny szerkesztősége. II. kötet. Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (8-r.) 4 K.

Eckstein Ernő. A claudiusok. Regény. Átdolgozta Gaal Mózes. Két kötet. Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (8-r. 194, 184 l.) 3 K 50 f.

Faragó Jenő. Casanova. Operette 3 felvonásban előjátékkal. Zenéjét szerzette Barna Izsó. (Fővárosi színházak műsora. 127—128. sz.) Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 64 l.) 60 f.

Fayer László dr. Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. A m. t. Akadémia megbízásából szerkeszti —. IV. kötet. Budapest, 1902. Akadémia. (8-r. CVIII. 433 l.) 5 K.

Friedjung Henrik. Harcz a német hegemoniáért. (1859—1866.) Fordította Junius. I. kötet. Budapest, 1902. Akademia. (8-r. VIII, 392 l.) 5 K.

Garas. Gúnyos mesék. Budapest, Singer és Wolfner. 1903. (4-r. 135 l.) 3 K.

Gellért Oszkár. Az első stációnál. Versek. Budapest, 1903. Deutsch. Zs. és társa. (8-r. 94 l.) 2 K.

Glyn Elinor. Erzsébet levelei. Regény. Ford. özv. Csepreghy Ferenczné. Budapest. Budap. Hirl. 1903. (16-r. 271 l.) 1 K. 20 f.

Gopcsa Endre. Az apostol. Irodalmi tanulmány Petőfi Sándor költeményéhez. Kolozsvár, Stein J. 1902. (8-r. 135 l.) 2 K.

Gordon Julien. Rezeda kisasszony. Elbeszélés. Angolból fordította Schöpflin Aladár. Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (8-r. 227 l.) 2 K 40 f.

Guthi Soma és Rákosi Viktor. A brezováci hős. Eredeti bohózat 3 felvonásban. (Fővárosi színházak műsora. 137—138.) Budapest, é. n. (1903). Lampel R. (8-r. 60 l.) 60 f.

Gyulai Pál. Vörösmarty életrajza. 5. javított kiadás. Budapest, Franklin-t. 1902. (8-r. 240 l.) 5 K.

Harsányi Kálmán. A tölgyfalevél. Költői elbeszélés négy énekben. Budapest, ifj. Nagel O. 1903. (8-r. 172 l.) 3 K.

Herczegh Mihály. A párbaj keletkezése és csökkentése. Különös tekintettel az országos békeegyesület és az egyetemi békeszövetségre. Budapest, 1903. Politzer és fia. (8-r. 31 l.) 60 f.

Herman Ottó. A magyar nép arcza és jelleme. Kiadja a K. m. természettudományi-társulat. Budapest, 1903. Kilian Fr. utóda. (8-r. 212 l.) 5 K.

Hoitsy Pál. Magyarország. A magyar történet jövő századai. Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. 82 l.) 1 K 60 f.

Homerós Iliasa. Az eredeti versmértékben fordította Kemenes (Kempf) József. (Remekírók képes könyvtára XII. köt.) Budapest, Lampel R. é. n. (8-r. XV, 452 l.) 6 K.

Horváth Ödön dr. Húsz év Horvátország történetéből, Budapest, Kilián Fr. utód. 1902. (8-r. 40 l.) 1 K.

Horváth János. Az októberi diplomától a koronázásig (1860. október 20., 1867. június 8.). Adalékok az 1867. évi XII. törvény-cikk keletkezésének történelméhez. Budapest, 1903. Dobrowsky és Franke. (8-r. XXXIV, 114 l.) 3 K.

Hory Béla. Vidám percek. Beszélyek és rajzok. Budapest, Dobrowsky és Franke. (8-r. 257 l.) 3 K.

Huf József. A magyar telekkönyvi rendtartás gyakorlati használatra. Kapcsolatban a telekkönyvi betétek szerkesztését tárgyazó törvények és az ezekre, valamint a telekkönyvre vonatkozó igazságügyministeri rendeletekkel és kuriai határozatokkal. Második bővített kiadás. Budapest, 1903. Politzer és fia. (8-r. XII, 534 l.) 7 K.

Illés (Edvi) Károly dr. A kihágásokról szóló magyar büntető törvények és eljárási szabályok magyarázata. Második bővített és javított kiadás. Budapest, 1903. Singer és Wolfner (8-r. XII, 668 l.) 11 K.

Jakab Ödön. A jövevények. Dráma 3 fölvonásban. (Fővárosi színházak másora 139. sz.) Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. 111 l.) 30 f.

Jászi Oszkár dr. A történelmi materializmus állambölcselete. Budapest, 1903. Politzer és fia. (8-r. 152 l.) 4 K.

Jókai Mór. Erdély aranykora. Regény. 2 kötet. 8. kiadás. (Szépirodalmi könyvtár.) Budapest, Franklin-társulat. 1902. (8-r. 207, 260 l.) 4 K.

— Az új földesúr. Regény 2 kötet. 7. kiadás. Budapest, 1902. U. o. (8-r. 196, 231 l.) 4 K.

Juhay Antal. A gyermek első tanítója. Gyakorlati vezérkönyv az elemi népiskola első osztályában kötelezett összes tantárgyak tanítására. A miniszteri tantervhez alkalmazva. Negyedik javított és a változó viszonyok tekintetbevételével bővített kiadás. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. VIII, 424 l.) 5 K.

Katona Lajos. Temesvári Pelbárt példái. Székfoglaló. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. köt. 2. sz.) Budapest, Akadémia. 1902. (8-r. 91 l.) 1 K. 20 f.

Kazinczy Ferencz összes művei. Harmadik osztály. Levelezés. XII. kötet. Kiadja a M. T. Akadémia. *Kazinczy Ferencz* levelezése. Közzé teszi Váczy János dr. XII. kötet. 1814. augusztus 1., 1815. június 30. Budapest, 1902. Akadémia. (8-r. XXXIII, 652 l.) 10 K.

Kisfaludy Károly válogatott munkái. I. köt. Bevezetéssel ellátta Bánoczi József. Magyar művészek rajzaival. (Remekírók képes könyvtára. VIII. köt.) Budapest, Lampel R. (é. n.) (8-r. III, 344 l.) 6 K.

Kobzy János. Zrinyiász és a régi epikai költészet. 2. jav. és bőv. kiadás. Győr, 1903. Pannonia. (8-r. 160 l.) 2 K.

König György, Szirmay Antal. (1747—1812.) Budapest, 1903. Franklin-Társulat. (8-r. 59 l.) 1 K. 20 f.

Koroda Pál dr. A magyar posta és a közigazgatás. (Közigazgatási könyvtár. IV. évf. 11, 12. sz.) Budapest, 1902. Orsz. közp. közs. ny. (8-r. VIII, 138 l.) 2 K. 40 f.

Kossuth Lajos válogatott munkái. Összeállította és bevezetéssel ellátá Kossuth Ferencz. (Remekírók képes könyvtára. XI. köt.) Budapest, Lampel R. é. n. (8-r. VIII, 424 l.) 6 K.

Könyvtár, Régi magyar — Szerkeszti Heinrich Gusztáv. Budapest, Franklin-t. 1902. (8-r.)

20. kötet. *Kazinczy Ferencz.* Tövisék és virágok. Széphalom. 1818. A Tövisék és virágok egykorú bírálataival kiadta Balassa József. (101 l.) 1 K.

21. „ Protestáns iskoladrámák. Összegyűjtötte és kiadta *Bernáth Lajos.* (410 l.) 4 K.

Kupcsayné-Molnár Julia. A határszélről. Regény. Budapest, Lampel R. 1903. (8-r. 211 l.) 4 K.

Lampérth Géza. Kurucz hősök. Elbeszélések a kuruczvilágból. Mühlbeck Károly rajzaival. Budapest, Singer és Wolfner é. n. (8-r. 135 l.) 2 K. 50 f.

Lechner Jenő. Építési encyclopædia. II. rész. Faszerkezetek. III. rész. Vasszerkezetek. IV. rész. Épületek felszerelése. (Tudományos zsebkönyvtár 127, 129, 130. sz.) Pozsony, Stampfel K. (8-r. 68, 64, 67 l.) Egy füzet 60 f.

Lőrinczy György. A bujdosók. Történeti elbeszélés. Mühlbeck Károly rajzaival. Budapest, Singer és Wolfner. é. n. (4-r. 195 l.) 6 K. 40 f.

Madách Imre válogatott munkái. Bevezetéssel ellátta Palágyi Menyhért. (Remekírók képes könyvtára. X. köt.) Budapest, Lampel R. é. n. (8-r. 332 l.) 6 K.

Magyari Géza dr. A magyar polgári perjog nemzetközi vonatkozásai. (Jogi értekezések. 5. füz.) Budapest, Singer és Wolfner. 1902. (8-r. 131 l.) 2 K. 50 f.

Malonyay Dezső. Katóka kegyelmes asszony. (Színes könyvek 19—20. kötet.) Budapest, 1903. Singer és Wolfner (8-r. 288 l.) 3 K.

Márffy Ede ifj. A részvénytársulatok és szövetkezetek adója. Budapest, 1902. Eggenberger (8-r. 104 l.) 2 K.

Márkus Dezső dr. Anyakönyvi és házassági jog. Gyermekek vallása. Törvények, rendeletek, szokásjog, joggyakorlat. Budapest, 1903. Grill K. (8-r. XI, 437 l.) 5 K.

Mikszáth Kálmán. Galamb a kalitkában. Az eladó birtok. Páva a varjúval. Budapest, Révai testv. 1903. (8-r. 260 l.) 4 K.

— A gavallérok. A demokraták. Ne okoskodj, Pista! Budapest, 1903. U. o. (8-r. 231 l.) 4 K.

Milhoffer Sándor. Gróf Széchenyi István lelki világa. Budapest, 1902. Politzer és fia. (8-r. 54 l.) 1 K 50 f.

Munkácsi Bernát. Regék és énekek a világ teremtéséről. Bevezetés: A vogul-osztják népköltés irodalma s főbb sajátosságai. — A vogul nép ősi hitvilága. — Tárgyi és nyelvi magyarázatok. (Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet, kiegészítő füzet.) Budapest, Akadémia. 1902. (8-r. CDIV, 173—291 l.) 6 K.

Muzeum (Magyar Nemzeti —) multja és jelene. Alapításának századik évfordulója alkalmából irták a Magyar nemzeti muzeum tisztviselői. Budapest, 1902. Eggenberger. (2-r. XL, 384 l.) 20 K.

Naszády József. Anarchia. Budapest, 1903. Légrády testv. (8-r. 184 l.) 3 K.

Némethy Géza. A római elégia viszonya a göröghöz. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. kötet 3. sz.) Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. 28 l.) 48 f.

Népköltési gyűjtemény. Magyar —. Új folyam. IV., V. köt. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti Vargha Gyula. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r.) IV. kötet. Regős énekek. Gyűjtötte dr. Sebestyén Gyula (8-r. XV, 376 l.) 6 K. V. kötet. dr. Sebestyén Gyula. A regősök. (XVI, 505 l.) 6 K.

Névy László. Kereskedelmi nyelvünk magyartalanságai. (Magyar Kereskedők Könyvtára. I. évf. 4—5. füz.) Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 160 l.) 1 K 50 f.

Oklevél-szótár, magyar —. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte Szamota István. A m. t. Akadémia megbizásából szótárrá szerkesztette Zolnai Gyula. 1. füzet. Budapest, 1902. Hornyánszky V. (N. 8-r. 80 hasábos l.) 1 K. 50 f.

Olesó könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, 1902. Franklin-t. (16-r.)

1255—58. szám. *Barabás Miklós* emlékiratai. Közli Kézdi Kovács László (237 l.) 80 f.

1259—60. „ *Arany László.* A magyar politikai költészetéről. (76 l.) 40 f.

Orbán József dr. Pöruzsora ellen. Közgazdasági, társadalmi és joggyakorlati tanulmány. (Adalék az ügyvédi ügyviteli szabályokhoz, tekintettel a jogkereső közönség érdekeire.) Budapest, 1902. Grill. (8-r. 149 l.) 3 K.

Orient Gyula dr. Gyógyszerészeti műtan. Kolozsvár, 1902. (Budapest, Nagel O.) (8-r. 142 l.) 5 K.

Ouida. Strathmore. Regény. Angolból fordította I. L. Budapest, Budap. Hirl. 1903. (16-r. 889 l.) 2 K. 80 f.

Pap József dr. A kereset belkellékeiről. (Jogi Értekezések 4. sz.) Budapest, 1902. Singer és Wolfner. (8-r. 58 l.) 1 K.

Pap Dávid dr. Kuriai bíraskodás képviselőválasztási ügyekben. 1899. XV. t.-cz. Budapest, 1902. Grill. (8-r. 96 l.) 2 K.】

Pásztor Árpád. Niobe. Énekes játék 3 felvonásban. Zenéjét szerzette Stoll Károly. (Fővárosi Színházak műsora 129—130. sz.) Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 51 l.) 60 f.

Páter Béla. Gazdasági növénytan. A gazdát érdeklő növények rendszeres ismertetése I. rész. A virágtalan növények ismertetése. Különös tekintettel természetett növényeink betegségeire. Kolozsvár, Stein J. 1902. (8-r. XV, 183 l.) 2 K 80 f.

Patkanov Sz. Irtisi-Osztják szójegyzék. (Ugor füzetek 14. sz.) Budapest, 1902. Akadémia. (8-r. 254 l.) 4 K.

Paulovics István. Bérczy Károly élete és jellemzése. Bölcsészettudományi értekezés. Budapest, 1903. Politzer és fia. (8-r. 78 l.)

Pekár Károly dr. A phylosophia története. Az emberi gondolkodás története. Budapest, Athenæum. 1902. (8-r. XV, 468 l.) 6 K.

Perényi József dr. Az állatok fejlődése. (Tekintettel az emberre.) III. rész. Az állati szervek fejlődéstana. (Tudományos zsebkönyvtár 126. sz.) Pozsony, 1903. Stampfel K. (8-r. 77 l.) 60 f.

Platz Bonifác dr. A monizmus. Budapest, 1902. Pfeifer F. (8-r. 15 l.) 60 f.

Prohászka Ottokár. Föld és ég. Kutatások a geologia és theologia érintkező pontjai körül. 2. kiadás. Esztergom, 1902. Buzárovits G. (8-r. XI, 450 l.) 6 K.

Rákosi Viktor munkái. I. köt. Elnémult harangok. Regény. (349 l.) II. köt. Galambos Pál naplója. — Jobbadán Mihály Amerikában. (260 l.) III. köt. Sipulusz humoros elbeszélései. I. sorozat. (317 l.) IV. köt. Sipulusz humoreszkjei. I. sorozat. (320 l.) Budapest, Révai testv. 1903. Egy köt. 4 kor.

Rodiczky Jenő dr. Körültekintés a baromfitenyésztés összes ágaiban. Budapest, Nagel O. 1902. (8-r. 118 l.) 2 K. 20 f.

Rózsa Miklós. A hit. Népszinmű 3 felvonásban. (Fővárosi színházak műsora. 131—132 sz.) Budapest, 1902. Lampel R. (8-r. 52 l.) 60 f.

Schiller költeményei. Fordította és bevezetéssel ellátta Dóczy Lajos. (Remekírók képes könyvtára. XIII. köt.) Budapest, Lampel R. é. n. (8-r. XXVII, 371 l.) 6 K.

Schrauf Károly. A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig; közli a m. t. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából. (Magyarországi tanulók külföldön IV.) Budapest, Akadémia 1902. (8-r. XCIV. 544 l.) 12 K.

Sienkiewicz Henrik. A kereszties lovagok. Történelmi regény a XV. századból. 2 kötet. Budapest, 1902. Pfeifer F. (8-r. VIII, 311, 304 l.) 1 K 40 f.

Southey Róbert. Nelson életrajza. Fordította Reményi Antal. Budapest, 1902. Akadémia. (8-r. XVI, 428 l.) 5 K.

Straub Sándor. Elektrotechnika. A gyakorlati elektrotechnika kézikönyve című munkának teljesen átdolgozott és módosított kiadása tíz részben. I. rész. 1—5. füzet. Budapest, 1902. Pallas. (8-r. 320 l.) Egy füzet 1 K. 40 f.

Szabolcska Mihály. Áhitat. szeretet. Vallásos és családiak költemények. Budapest, 1902. Hornyánszky V. (8-r. 232 l.) 2 K.

Szabó Ervin. A budapesti kereskedelmi és iparkamara könyvtárának katalogusa. 1902. Budapest, Kilián Fr. utóda 1902. (4-r. XXXII, 891 l.) 12 K.

Széchenyi-párt. A —. A kormányképes ellenzék kérdésének megoldása. Írta M. S. Budapest, 1902. Légrády testvérek. (8-r. 46 l.) 1 K.

Szemere Miklós. Négy országgyűlési beszéd. Homestead. Az ifjúság nevelése. Ujságíró-iskola. Honvédelmi nevelés. Budapest, 1902. Eggenberger. (8-r. 67 l.) 40 f.

Szentkirályi Kálmán. Az ujoncz-quota és a katonai statisztika. Közgazdasági tanulmány. Budapest, 1902. Budapesti Hirlap kiadása (8-r. 45 l. 1 melléklet.) 1 K 20 f.

Sziklay János. A magyar sziv. Csupaki Pali levelei néniéhez, Mártához. Budapest, Szt.-István-Társ. 1903. (8-r. 260 l.) 2 K. 40 f.

Szogyény-Marich László, idős, országbiró emlékiratai. I. kötet. 1836—1848. december 2. Kiadják fiai. Budapest, Hornyánszky V. 1903. (8-r. XIX, 277 l.) 10 K.

Tormay Béla. Mezőgazdasági vezérfonal néptanítók számára. A m. kir. földművelésügyi minister megbízásából. Negyedik javított és bővített kiadás. Budapest, 1902. Nagel O. (8-r. XIV, 409 l.) 2 K.

Tóth Árpád. A zenei hallás fejlesztésének vezérfonala a «Prima vista» éneklésig. Debreczen, Csáthy F. 1902. (8-r. IV, 50 l.) 1 K. 20 f.

Tóth Ede munkái. Bevezetéssel ellátta Várad Antal. Garay Ákos rajzaival. (Remekírók képes könyvtára. XIV. köt.) Budapest, Lampel R. é. n. (8-r. XIV, 303 l.) 6 K.

Upor Gejza. Fakult pergamenek. Elbeszélések a történelemből. M.-Sziget, Berger M. 1902. (8-r. 205 l.) 2 K.

Vajda Emil dr. A hegedű története. 120 illusztrációval és példákkal. Győr, 1903. Pannonia. (8-r. 196 l.) 3 K.

Váradli Gábor. Máramaros Emlékkönyv. Hazánk ezeréves fennállása emlékére vármegyénkben rendezett ünneplések és az 1901-ik évben Máramaros-Szigeten tartott gazdasági és iparkiállítás leírásával. M.-Sziget, Berger M. 1902. (8-r. 356 l.) 3 K.

Vécsey Tamás ifj. dr. A vízjogi törvény és a vonatkozó jogszabályok. Budapest, Franklin-t. 1902. (8-r. 504, XII l.) 7 K.

Werner Gyula. A beszteczzei diákok. Regény három kötetben. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. 140, 147, 134 l.) 4 K. 80 f.

Zigány Árpád. A parasztkirály. Történeti regény a XIV. századból. Goró Lajos eredeti rajzaival. 2 kötet. Budapest, 1902. Franklin-t. (8-r. 206, 173 l.) 4 K.

Zsögöd-Grosschmid Béni. Magánjogi előadások Jogszabályban. I. füzet. Budapest, 1902. Athenæum. (8-r. 208 l.) A teljes mű ára 16 K.

